

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ &
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΡΠΕΡΙΔΗΣ

**Η «ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ» ΚΑΙ Ο «ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ» ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΨΗΦΙΑΚΩΝ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ: Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ
ANDREW FEENBERG**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

**Η «ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ» ΚΑΙ Ο «ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ» ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΨΗΦΙΑΚΩΝ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ: Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ
ANDREW FEENBERG**

Η ερευνητική εργασία υποστηρίχθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της «3ης Προκήρυξης ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για Υποψηφίους/ες Διδάκτορες» (Αριθμός Υποτροφίας 06210)

© [Ιωάννης Περπερίδης], Ιωάννινα 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΡΠΕΡΙΔΗΣ

**Η «ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ» ΚΑΙ Ο «ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ» ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΨΗΦΙΑΚΩΝ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ: Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ
ANDREW FEENBERG**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Μαγγίνη Γκόλφω, Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
2. Βάκη Φωτεινή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας του Ιόνιου Πανεπιστημίου
3. Καβουλάκος Κωνσταντίνος, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

1. Μαγγίνη Γκόλφω, Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
2. Βάκη Φωτεινή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας του Ιόνιου Πανεπιστημίου
3. Καβουλάκος Κωνσταντίνος, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
4. Ράντης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
5. Μαρκουλάτος Ιορδάνης, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
6. Παλέρμος Ορέστης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
7. Πατηνιώτης Μανώλης, Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρουσίας διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

Στην κόρη του Δία και της Μνημοσύνης,
Εκείνη που μέσα στην περατότητα της ύπαρξης,
διατηρεί τον χρόνο, συνενώνοντας παρελθόν παρόν και μέλλον,
εξυφώνοντας κάθε στιγμή σε αιωνιότητα.
Είθε να δημιουργούμε πάντοτε από κοινού, εν τω χρόνω,
ακατάπαυστα, αυθόρμητα, με διάρκεια.

Στη μούσα της Ιστορίας μου,
την Κλειώ

Γ.Π.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	i
----------	---

Εισαγωγή	1
----------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

<i>Προκαταρκτικές επισημάνσεις</i>	11
------------------------------------	----

I. Η τεχνολογική νεωτερικότητα στη σκιά του Marx και του Weber

1. Η τεχνολογία στο εργοστάσιο και το σιδερένιο κλουβί της ορθολογικότητας	14
--	----

2. Η θεωρία της «πραγμοποίησης» του Georg Lukács	21
--	----

II. Η παρουσία της χαιντεγκεριανής ερμηνευτικής της τεχνικής

1. Η νεωτερική τεχνική ως <i>Πλαισιοθέτηση</i> και η κριτική της ουσιοκρατίας	25
---	----

III. Οι καταβολές εντός του φιλοσοφικού παραδείγματος της κριτικής θεωρίας

1. Η πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης και η κριτική της τεχνολογίας	30
--	----

2. Herbert Marcuse: Ο τελευταίος των φιλοσόφων της πράξης	34
---	----

3. Το σύστημα και ο βιόκοσμος στον Jürgen Habermas	42
--	----

IV. Η κριτική της τεχνολογικής νεωτερικότητας στον Michel Foucault και η επιπόνηση της καθημερινής πρακτικής αντίστασης στον Michel de Certeau

1. Η «μικροφυσική της τεχνολογίας» στον Michel Foucault	48
---	----

2. Προσπάθειες αντίστασης στην επιβολή υποκειμενικότητας κατά τον Michel de Certeau	52
---	----

V. Η θεωρία της τεχνολογικής νεωτερικότητας και οι εκβολές της στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας

1. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της τεχνολογίας	54
--	----

2. Andrew Feenberg και Bruno Latour: μια ιδιόρρυθμη σχέση	62
3. Η θεωρία περί «συγκεκριμενοποίησης» στον Gilbert Simondon	65
VI. Ο τρίτος δρόμος για την προσέγγιση της τεχνολογίας κατά τον Andrew Feenberg: η κριτική θεωρία της τεχνολογίας	
1. Η τεχνολογία πέραν των εργαλειακών και ουσιοκρατικών προσεγγίσεων	68
2. Από τις αντιστάσεις στον μετασχηματισμό: ένα νέο πολιτικό πρόταγμα	72

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ANDREW FEENBERG ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ

<i>Προκαταρκτικές επισημάνσεις</i>	78
I. Το διαδίκτυο: μια κριτική επισκόπηση	
1. Γιατί το διαδίκτυο;	79
2. Συμβάντα που καθόρισαν το διαδίκτυο ως μη-ιεραρχικά δομημένο τεχνούργημα	96
3. Κριτική θεωρία του διαδικτύου στον Andrew Feenberg	99
3.1 Πολιτικές και οικονομικές συνιστώσες του διαδικτύου	99
3.2 Η ερμηνευτική του διαδικτύου	107
3.3 Προς μία νέα νοηματοδότηση του διαδικτύου	114
3.4 Επισημάνσεις	117
4. Κριτική θεωρία των ψηφιακών διαδικτυακών παιχνιδιών στον Andrew Feenberg	119
4.1 Εισαγωγή	119
4.2 Ψηφιακά παιχνίδια: ιστορική εξέλιξη και θεωρητικές προσεγγίσεις	120
4.3 Κριτική θεωρία των ψηφιακών παιχνιδιών	131
4.4 Επισημάνσεις	139

II. Τρεις πρακτικές εφαρμογές της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας του Andrew Feenberg σε ψηφιακά περιβάλλοντα 140

1. Διαδικτυακή εκπαίδευση:	
η ανατροπή της παραδοσιακής παιδαγωγικής πρακτικής	140
1.1 Εισαγωγή	140
1.2 Αυτοματοποιημένη εκπαίδευση	143
1.3 Πληροφοριακή εκπαίδευση	145
1.4 Επισημάνσεις	146
2. Διαδικτυακή επικοινωνία I: η ανατρεπτικότητα του Minitel	148
2.1 Εισαγωγή	148
2.2 Ιστορία του Minitel	149
2.3 Ανατρεπτικότητα	151
2.4 Επισημάνσεις	153
3. Διαδικτυακή επικοινωνία II:	
η ανατροπή των καθιερωμένων ιατρικών πρακτικών	154
3.1 Εισαγωγή	154
3.2 Ασθενείς με AIDS και ο	
μετασχηματισμός του φαρμακευτικού συστήματος	154
3.3 Ασθένεια Lou Gehrig και διαδικτυακή παρέμβαση	156

III. Ανακεφαλαίωση 157

**ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΩΝ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝ**

Προκαταρκτικές επισημάνσεις 163

I. Τα κοινά: μια κριτική επισκόπηση

1. Το σύμπαν των κοινών	164
2. Η οντολογική στροφή στα κοινά	173
3. Το πολιτικό πρόταγμα των κοινών	179

II. Τα ψηφιακά κοινά: μια κριτική επισκόπηση

1. Τι είναι τα ψηφιακά κοινά;	189
2. Κοσμοτοπικισμός: μία εναλλακτική στον ψηφιακό καπιταλισμό	195
3. Ψηφιακά κοινά: μύθος ή πραγματικότητα;	204
III. Ανακεφαλαίωση	210

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΨΗΦΙΑΚΑ ΚΟΙΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΜΙΑΣ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟΝ ANDREW FEENBERG

Προκαταρκτικές επισημάνσεις	212
I. Από τη θεωρία στην πράξη:	
Κριτική θεωρία της τεχνολογίας και ψηφιακά κοινά	
1. Η θεωρία της εργαλειοποίησης υπό το φως των ψηφιακών κοινών	213
2. Ο εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας ως συνεκτικός κρίκος των κοινών	218
II. Από την πράξη στη θεωρία:	
ψηφιακά κοινά και θεωρία της εναλλακτικής νεωτερικότητας	
1. Μία νέα πολιτική πρόταση για το τεχνολογικό υπόβαθρο της σκέψης του Andrew Feenberg	221
2. Δημόσιος χώρος και δυνητικοί κόσμοι υπό το πρίσμα των ψηφιακών κοινών	225
III. Θεωρία της νεωτερικότητας και θεωρία της εναλλακτικής νεωτερικότητας: εφαρμογή στο παράδειγμα του ψηφιακού αστικού σχεδιασμού	
1. Αστικοί σχεδιασμοί κατά τον τεχνικό κώδικα του καπιταλισμού	227
2. Συνεργατικές πόλεις και μετασχηματισμός τεχνικού κώδικα	232
IV. Ανακεφαλαίωση	237
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	241
Βιβλιογραφία	249

Ευχαριστίες

Για την ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής θα έπρεπε να γράψω πολλές σελίδες ευχαριστιών, ώστε να αναφερθώ ξεχωριστά σε όλους τους σημαντικούς για μένα ανθρώπους, κάτι το οποίο, ωστόσο, δεν είναι δυνατό. Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Καθηγήτριά μου στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κα. Γκόλφω Μαγγίνη. Χωρίς την αλληλεπίδραση μαζί της, ήδη από τις προπτυχιακές σπουδές μου, πολύ δε περισσότερο στα χρόνια που εργαστήκαμε μαζί στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής έρευνας, η σκέψη μου θα είχε μείνει στάσιμη και εγκλωβισμένη σε πεδία προβληματισμού στείρα για τη κριτική φιλοσοφική αναμέτρηση με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Της οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ, όχι μόνο για τις συμβουλές φιλοσοφικού περιεχομένου, αλλά, κυρίως, για την επαγγελματική της συνέπεια, τον αλληλοσεβασμό και την ευγένεια που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη επικοινωνία και την επιστημονική συνεργασία που έτυχα κοντά της. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, σε όλες και όλους τους Καθηγητές και τις Καθηγήτριες που με γαλούχησαν φιλοσοφικά και με συντρόφευσαν στα χρόνια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μου σπουδών, στον τέως Τομέα Φιλοσοφίας του Τμήμα Φ.Π.Ψ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και νυν Τμήματος Φιλοσοφίας, καθώς και στο πλαίσιο του Δ.Δ.Π.Μ.Σ. «Ελληνική Φιλοσοφία – Φιλοσοφία των Επιστημών».

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) για τη σημαντική αρωγή που μου προεσέφερε μέσα από τη χρηματοδότηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής, στο πλαίσιο της 3ης Προκήρυξης για Υποψήφιους Διδάκτορες.

Ολοκληρώνοντας, δεν μπορώ να παραλείψω την έκφραση βαθιάς ευγνωμοσύνης προς τους οικείους μου, οι οποίοι στάθηκαν δίπλα μου στις δυσκολίες που εμπεριέχει η ολοκλήρωση μιας διδακτορικής διατριβής. Αρχικά, τους γονείς μου, Χρήστο και Ελένη, οι οποίοι υπέμειναν την προσπάθειά μου, πάντοτε με τη συντροφιά των βιβλίων και των ιδιαίτερων θεωρητικών ενδιαφερόντων μου. Την αδερφή μου Σεμίνα, η οποία στέκεται δίπλα μου σε κάθε δυσκολία και προσπαθεί να βρίσκει λύσεις σε προβλήματα που κατά καιρούς ανέκυπταν, διευκολύνοντας την καθημερινότητά μου.

Την Κλειώ, για την αγάπη της και κυρίως για όλες τις όμορφες στιγμές που μοιραζόμαστε από κοινού. Τη φίλη μου Νίνα, η οποία, παρά την απόσταση που μας χωρίζει τα τελευταία χρόνια, παραμένει δίπλα μου πνευματικά, συνεχίζει να αγχώνεται για την επίδοσή μου και –αποκαλώντας με σοφό– θεωρεί πως κατέχω βαθιά γνώση των φιλοσοφικών ζητημάτων. Δεν γνωρίζω αν είμαι αντάξιος της εκτιμήσεώς της, αλλά την ευχαριστώ πολύ. Δεν μπορώ, βέβαια, να μην κάνω και μια αναφορά στον φίλο μου τον Πανούλη (που πάει πακέτο με τη Νίνα), για τη στήριξή του, καθώς και τη χαρά του με τα επιτεύγματά του. Επιπλέον, τους φίλους μου Σωτήρη και Μάριο με τους οποίους, αν και βρισκόμαστε μακριά πλέον, παραμένει μέσα μου (ελπίζω και στους ίδιους), μία φιλική σαγήνη που προέρχεται από τα χρόνια της καθημερινής φιλοσοφικής τριβής στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μας σπουδών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, αλλά και τη φίλη μου Γεωργία που χαίρεται πάντοτε ειλικρινά με τα επιτεύγματά μου σε κάθε επίπεδο. Τέλος, δεν θα μπορούσα να παραβλέψω να ευχαριστήσω τον συνεργάτη και φίλο μου Αλέξανδρο Σχισμένο για τη βοήθεια και τη στήριξη που μου προσφέρει όλα αυτά τα χρόνια, καθώς και τους εξαιρετικούς συνεργάτες Βαγγέλη Παπαδημητρόπουλο και Χρήστο Γιωτίτσα που με βοήθησαν ποικιλοτρόπως στην ακαδημαϊκή μου πορεία.

Πρόλογος

Η ανθρωπότητα έχει ήδη περάσει το κατώφλι της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα. Το πέρασμα αυτό σηματοδεύτηκε από μερικά δύσκολα χρόνια, όπου ο άνθρωπος βίωσε μια τρομακτική εμπειρία, εκείνη της πανδημίας Covid, ενός πολύ θνησιγενούς ιού. Παράλληλα η Γή, το ίδιο το μέρος στο οποίο όλοι οι άνθρωποι κατοικούμε και μοιραζόμαστε, εξακολουθεί να φθείρεται ανεπανόρθωτα. Η κλιματική αλλαγή επιφέρει τεράστιες αλλαγές που δεν εμφανίζονται πλέον σε όλα τα μέρη του πλανήτη. Ο άνθρωπος έχει πραγματοποιήσει τεράστια άλματα αναφορικά με την επιστήμη και την τεχνολογία: το σημαντικότερο παράδειγμα αποτελεί η Τεχνητή Νοημοσύνη. Εκ του παραλλήλου, έχουν αναπτυχθεί η ταχύτατη ανταπόκριση σε ιούς μέσω της παραγωγής εμβολίων, δυνατότητες χειρουργικών επεμβάσεων από απόσταση, εξερεύνηση πλανητών πέραν της σελήνης, η έλευση του διαδικτύου σε απομακρυσμένες περιοχές της Γης, μέχρι πρότινος, από κάθε ίχνος ευρυζωνικής σύνδεσης. Επιπλέον, δημιουργήθηκαν ψηφιακές μηχανές παραγωγής κειμένου με τεχνητή νοημοσύνη, οι οποίες μπορούν να μαθαίνουν από τους συνομιλητές τους και να δημιουργήσουν κείμενα που δεν έχουν τίποτε να ζηλέψουν από εκείνα των ανθρώπινων όντων, όπως και πόλεις που ανά πάσα στιγμή «γνωρίζουν» πότε να θέσουν σε λειτουργία ένα φανάρι στο δρόμο, έναν θερμοσύφωνα για να ζεστάνει το νερό, ένα τζάκι ή ακόμη και ποιός δρόμος πρέπει να διανοιχθεί σε συνάρτηση με τη συγκέντρωση αυτοκινήτων και ανθρώπων. Πράγματι, τα τεχνολογικά βήματα που έχει να επιδείξει η ανθρωπότητα μέχρι σήμερα είναι μεγαλειώδη.

Ωστόσο, η ιστορία αυτή δεν αποτελεί ιστορία επιτυχίας. Ο άνθρωπος δεν έχει εισαχθεί μόνο στην εποχή που ονομάζεται *ανθρωπόκαινος*, μια εποχή που εν ολίγοις η καταστροφή της Γής και των φυσικών της πόρων από την ανθρώπινη δραστηριότητα πολλαπλασιάζεται όσο περνάει ο καιρός. Πολύ περισσότερο, η πορεία μέσα στην ανθρωπόκαινο δεν δείχνει καμία ανάκαμψη, ενώ αντιθέτως φανερώνει μία ολοένα και πιο έντονη επιτάχυνση και μη αναστρεψιμότητα των φυσικών καταστροφών. Οι συνέπειες είναι πολύ πιο έντονες απ' ό,τι στο παρελθόν: αύξηση της θερμοκρασίας της Γής και λιώσιμο των πάγων, πλημμύρες στις περισσότερες μεγαλουπόλεις του κόσμου, εξαφάνιση ζωικών ειδών, επανεμφάνιση ιών και

βακτηρίων που είχαν εξαφανιστεί για χιλιάδες χρόνια και πολλά άλλα. Για όλα αυτά φαίνεται να ευθύνεται ο άνθρωπος και η τεχνική δραστηριότητά του.

Ασφαλώς ο άνθρωπος δεν περίμενε να φτάσει η αντίδραση του πλανήτη στα σημερινά επίπεδα προκειμένου να καταλάβει το κακό που ο ίδιος προκαλεί. Ήδη από τις αρχές και τα μέσα του περασμένου αιώνα, του αιώνα της επιστήμης και της «προόδου», φιλόσοφοι και περιβαντολόγοι επιστούσαν την προσοχή στα δεινά της άκρατης τεχνολογικής «προόδου» που πραγματώνεται θυσιάζοντας οτιδήποτε στο βωμό της. Πολλές θεωρίες εμφανίστηκαν, η κάθε μία εκ των οποίων επιχειρήσε από το πρίσμα της να ασκήσει κριτική σε αυτά τα φαινόμενα. Άλλες θεωρίες συνήγαγαν δυστοπικά συμπεράσματα κατάληψης του ανθρώπου από τεχνολογίες που ξεπέρασαν τα όρια και έγιναν η κυρίαρχη μεταβλητή στην εξίσωση, ενώ άλλες διέβλεψαν ότι πίσω από την εν λόγω «πρόοδο» και «εξέλιξη» υπάρχουν παράγοντες που δεν έχουν καμία σχέση με την επιστήμη, ούτε και την τεχνολογία: συμφέροντα ενός οικονομικού συστήματος που εντείνει τις ανισότητες στον πληθυσμό και είναι συγχρόνως βλαβερό για το ίδιο το υπόστρωμα κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας –τον πλανήτη.

Οι περισσότερες από τις θεωρίες της δεύτερης κατηγορίας που αναφέρθηκε δεν αφορούν μονάχα στην ίδια την τεχνολογία, αλλά στη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του εν γένει –εσωτερικό και εξωτερικό. Προτείνουν μια τεχνολογική αλλαγή σε ένα επιφανειακό επίπεδο, όπως και μια ριζική μεταβολή του τρόπου σκέψης και δράσης του ανθρώπου, που αντιλαμβάνονται την τεχνολογία ως σύμμαχο σε αυτό το εγχείρημα. Στις θεωρίες αυτές ανήκει και εκείνη του Murray Bookchin (1960), για τοπική διαχείριση και παραγωγή μέσω της δυνατότητας, πλέον, για μικρότερες σε μέγεθος αλλά το ίδιο αποτελεσματικές τεχνολογίες, καθώς και η γενικότερη θεώρησή του σχετικά με την κοινωνική οικολογία. Σημαντική είναι η θεώρηση κάποιων στοχαστών που ενεπλάκησαν με τις Σπουδές Τεχνολογίας, όπως η θεωρία δρώντος-δικτύου του Bruno Latour που βλέπουν τη συμπλοκή του ανθρώπινου και μη ανθρώπινου ή του Langdon Winner που διαβλέπει στο εσωτερικό των τεχνουργημάτων την πολιτική –με την έννοια των κοινωνικών συμφερόντων που ενσωματώνονται σε αυτά. Μεταγενέστερη (περίπου στη δεκαετία του 1990), είναι η προσέγγιση του Charles Taylor, όπως αυτή αναπτύσσεται στο βιβλίο του *Οι Δυσανεξίες της Νεωτερικότητας* (1991), σχετικά με την επανεισαγωγή ηθικών αξιών στις τεχνολογίες προς μια ηθική της αυθεντικότητας που συνεπάγεται και αλλαγή της

ορθολογικότητας του ανθρώπου. Σημαντική σε αυτό το πλαίσιο είναι και η προσέγγιση του Neil Postman στο βιβλίο του *Technopoly. The Surrender of Culture to Technology* (1993), στο οποίο παρουσιάζει το πώς, πού και γιατί η τεχνολογία από σύμμαχος και φίλος μετατράπηκε σε εχθρό για τον άνθρωπο και το περιβάλλον ή η μηχανοτεχνία που προτείνει ο Carl Mitcham με την επαναδιατύπωση ηθικών ερωτημάτων σχετικά με την τεχνολογία στο βιβλίο του *Η τεχνολογική σκέψη. Το μονοπάτι μεταξύ μηχανοτεχνίας και φιλοσοφίας* (1994). Απαντήσεις δόθηκαν και από Έλληνες στοχαστές, όπως ο Κορνήλιος Καστοριάδης, ο οποίος κατά τις αναλύσεις του για το κοινωνικό φαντασιακό και την κοινωνική μεταβολή αναφέρεται στη λειτουργία της τεχνολογίας και στην κοινωνική της φύση. Στις πολύ πιο επίκαιρες προσεγγίσεις ανήκει εκείνη της Γαλλίδας φιλοσόφου Corine Pelluchon, η οποία μπορεί να μην αναφέρεται ρητά στην τεχνολογία, ωστόσο, εστιάζει στην ηθική της τρωτότητας επιχειρώντας να δείξει πως ο άνθρωπος είναι τόσο εύθραυστος, όσο και το περιβάλλον του και πως αυτά τα δύο βρίσκονται στην ίδια μοίρα. Ο άνθρωπος δεν είναι Θεός και αυτό το φανερώνει η ανθρωπόκαινος, κατά την οποία καταστρέφεται και ο ίδιος μαζί με το περιβάλλον του.

Σε αυτό το πλαίσιο θα εξεταστεί και η θεωρία του Andrew Feenberg, που εμφανίστηκε περίπου στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπως και οι περισσότερες από τις προαναφερθείσες θεωρήσεις. Ωστόσο, η θεωρία του Feenberg είναι ακόμη ενεργή και κρίνεται πως έχει πολλά να προσφέρει στις σημερινές συζητήσεις για την περιβαλλοντική κρίση, την τεχνητή νοημοσύνη και τη γενικότερη προβληματική του τεχνολογικού παρόντος και μέλλοντος. Πολύ περισσότερο, καθίσταται σημαντική διότι λαμβάνει υπόψη τις διαστάσεις που έχει λάβει το διαδίκτυο και η ψηφιακότητα σήμερα και μπορεί να παράσχει σημαντικές ιδέες σχετικά με το μέλλον των νέων τεχνουργημάτων που σχετίζονται με αυτά και τις κοινωνικές σχέσεις που παράγουν. Τα μέρη, κεφάλαια και υποκεφάλαια που ακολουθούν, προσπαθούν να θεραπεύσουν φιλοσοφικά το εν λόγω ζήτημα.

Εισαγωγή

Τα τεχνουργήματα ενέχουν πολιτική¹

Ο καπιταλισμός δεν χρησιμοποιεί μια τεχνολογία, ουδέτερη καθ'αυτήν, για καπιταλιστικούς σκοπούς. Ο καπιταλισμός δημιούργησε μια καπιταλιστική τεχνολογία που δεν είναι καθόλου ουδέτερη²

Η φιλοσοφική θεωρία του Αμερικανού θεωρητικού Andrew Feenberg, η οποία είναι ευρέως γνωστή ως κριτική θεωρία της τεχνολογίας (critical theory of technology), χαρακτηρίζεται από έναν πολυδιάστατο χαρακτήρα, καθώς συνδυάζει πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις, αλλά και εμπειρικά δεδομένα, προκειμένου να καταλήξει σε μία σύνθεση όλων αυτών, συνεπώς σε κάτι νέο που ευελπιστεί να παράσχει λύσεις σε καίρια ζητήματα που απασχολούν τον σύγχρονο κόσμο. Η κριτική θεωρία της τεχνολογίας μπορεί να γίνει αντιληπτή μέσα από διαφορετικά θεωρητικά πρίσματα, ανάλογα με τα συγκεκριμένα ενδιαφέροντα του εκάστοτε μελετητή. Δεν είναι μόνο οι στοχαστές με τους οποίους καταπιάνεται ο Feenberg, αλλά, πολύ πιο συγκεκριμένα, τα στοιχεία που αντλεί από την κάθε θεώρηση, καθώς κι εκείνα στα οποία ασκεί κριτική. Ο Feenberg αναζητεί θεωρητικά ερείσματα σε πλειάδα προγενέστερων και σύγχρονων του φιλοσόφων και κριτικών θεωρητικών, με τους οποίους εισέρχεται ταυτοχρόνως σε γόνιμη και διαρκώς αναζωπυρούμενη αντιπαράθεση. Είναι, εντούτοις, σαφές ότι προκειμένου μία ερευνητική εργασία να κατορθώσει να «εφαρμόσει» τη θεωρία του σε καίρια ζητήματα του σήμερα που άπτονται της λειτουργίας και των πολλαπλών όψεων της ψηφιακής τεχνολογικής συνθήκης, χρειάζεται, αφενός, να έχει θέσει τις κατάλληλες βάσεις και, αφετέρου, να έχει εντοπίσει τις έννοιες και τις θεωρητικές παραδοχές που ο Feenberg εισήγαγε ήδη από τη δεκαετία του 1990.

Στη συνέχεια αυτών, ένας από τους βασικούς στόχους της παρούσας ερευνητικής εργασίας είναι ο εντοπισμός των πολυάριθμων και ποικίλων εννοιών που αναπτύσσει και εισάγει ο Feenberg, καθώς και οι φιλοσοφικές τους βάσεις. Το

¹ Langdon Winner, *The Whale and the Reactor. A Search for Limits in an Age of High Technology*, Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press 2020.

² Κορνήλιος Καστοριάδης, *Το Περιεχόμενο του Σοσιαλισμού*, Αθήνα: Ύψιλον 1986, σ. 95-96.

ανωτέρω εγχείρημα που θα λάβει χώρα στο πρώτο μέρος της διατριβής, είναι πολυεπίπεδο. Χρειάζεται θεωρητική εμβάθυνση σε μια ποικιλία ρευμάτων και παραδόσεων της φιλοσοφίας, διαφορετικών ή ακόμη και αντιθετικών μεταξύ τους. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η οπτική θα μπορούσε να ποικίλλει ανάλογα με τα ενδιαφέροντα του κάθε ερευνητή και της κάθε ερευνήτριας. Ο Feenberg ασκεί κριτική, αλλά αντλεί ταυτόχρονα θεμελιώδη στοιχεία για την ανάπτυξη της θεωρίας του από την παραδοσιακή Κριτική Θεωρία (Max Horkheimer και Theodor Adorno) και πολύ περισσότερο από τον Herbert Marcuse. Πριν φτάσει κανείς στον τρόπο με τον οποίο ο Feenberg καταπιάνεται με αυτούς τους στοχαστές, είναι αναγκαίο να εξερευνήσει τις θεωρίες των Marx, Weber και Lukács και πιο συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο τους μεταχειρίζεται και τους προσεγγίζει ο Αμερικανός φιλόσοφος. Στη συνέχεια, παραμένοντας στην παράδοση της Κριτικής Θεωρίας, ο Feenberg αντλεί από τον Habermas και εναντιώνεται. Είναι αναγκαίο να φανούν τα στοιχεία, τα οποία λαμβάνει από τον Γερμανό φιλόσοφο, όπως και να αναδειχθεί η κριτική που του ασκεί, για την ανάπτυξη της οποίας καταφεύγει στον Axel Honneth. Με όλες τις προαναφερθείσες θεωρίες περιπλέκονται και οι υπόλοιποι στοχαστές με τους οποίους καταπιάνεται, όπως οι Martin Heidegger, Jacques Ellul και Albert Borgmann. Εξίσου σημαντικός είναι ο Michel Foucault και ο Michel de Certeau. Για τη θεωρία του Feenberg είναι εξίσου σημαντικό το νεοπαγές πεδίο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας. Συγκεκριμένα, η κατασκευασιοκρατική προσέγγιση στο εσωτερικό αυτής της παράδοσης, όπως ο Bruno Latour και η θεωρία δρώντος-δικτύου (Actor-Network Theory), καθώς και στοχαστές της μετανεωτερικότητας όπως Donna Haraway και άλλοι: εξίσου σημαντικοί είναι ο Gilbert Simondon και η Shoshana Zuboff.

Ο Feenberg, ο οποίος κατατάσσεται συχνά φιλοσοφικά στη λεγόμενη «εμπειρική στροφή» της φιλοσοφίας της τεχνολογίας (από κοινού μαζί με τους Albert Borgmann, Langdon Winner, Hubert Dreyfus, Don Ihde και την Donna Haraway),³ αναπτύσσει την προσέγγισή του πραγματοποιώντας συνθέσεις μεταξύ θεωριών και στοχαστών που δεν θα περίμενε κανείς πως μπορούν να συνδεθούν, λόγω της έντασης που έχει αναπτυχθεί μεταξύ τους: σύνθεση της Κριτικής Θεωρίας και της Φαινομενολογίας: σύνθεση της θεωρίας της νεωτερικότητας και των Σπουδών Επιστήμης και

³ Hans Achterhuis (επιμ.), *American Philosophy of Technology: The Empirical Turn*, μτφρ. Robert P. Crease. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press 2001.

Τεχνολογίας· σύνθεση του μαρξισμού (ενός συγκεκριμένου μαρξισμού) και της μικροφυσικής της εξουσίας του Foucault. Εξατομικευμένα οι συνθέσεις αυτές αναλύονται σε πολυάριθμα βιβλία και άρθρα δευτερεύουσας βιβλιογραφίας. Η πρόκληση της παρούσας διατριβής δεν είναι απλώς η παρουσίαση της φιλοσοφικής βάσης του Αμερικανού φιλοσόφου, αλλά, η εφαρμογή της σε σημερινά φλέγοντα ζήτητα, όπως εκείνα του διαδικτύου, των νέων ψηφιακών τεχνολογιών, της δυνητικής πραγματικότητας, αλλά και της πολιτικής αναδιάταξης των κοινωνιών με βάση ψηφιακές τεχνολογίες για την καθημερινότητα των ανθρώπων. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί πως σε κάθε μέρος της εργασίας θα παρουσιαστούν πολλές έννοιες και όροι που εισάγονται από τον ίδιο τον Feenberg ή από άλλους στοχαστές. Οι έννοιες και οι όροι αυτοί θα εγκλείονται σε εισαγωγικά και θα ακολουθούνται από την ξενόγλωσση, πρωτότυπη μορφή τους σε παρένθεση κατά την πρώτη φορά εμφάνισής τους στην εργασία, ενώ στη συνέχεια θα παρατίθενται χωρίς εισαγωγικά ή τον ξενόγλωσσο τύπο.

Το πρώτο μέρος της διατριβής στοχεύει στη διεξοδική ανάλυση των φιλοσοφικών θεμελίων της θεωρίας του Feenberg, καθώς και τον εντοπισμό των κυριότερων εννοιών και όρων που μπορούν να βοηθήσουν στο ξεκλείδωμα των προβλημάτων που εγείρουν οι νέες ψηφιακές τεχνολογίες. Δεν υπάρχει κάποια προκαθορισμένη σειρά με την οποία μπορεί να ξεκινήσει κανείς, καθώς όλοι οι στοχαστές που αναφέρθηκαν προηγουμένως διαμορφώνουν ένα δίκτυο άντλησης στοιχείων και κριτικής σε άλλα στοιχεία, το οποίο αποτελεί στο σύνολό του την κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Feenberg. Ωστόσο, θα καταβληθεί μεγάλη προσπάθεια να καταστεί δυνατή κάποια διάκρισή τους σε μέρη, κεφάλαια και υποκεφάλαια, καθώς ένα ενιαίο σώμα κειμένου που θα τα περιελάμβανε όλα, θα μπορούσε ίσως πολύ εύκολα να προκαλέσει σύγχυση και να επισκιάσει το όλο εγχείρημα. Είναι σίγουρο πως κάποια σημεία της θεωρίας του θα αποκλειστούν, παρά το ενδιαφέρον που εγείρουν, όπως για παράδειγμα σύσσωμη η ανάλυση του για τον Ιάπωνα φιλόσοφο Kitaro Nishida, ή το βιβλίο του Feenberg για τα γεγονότα του Μάη του 1968 (*When poetry ruled the streets. The French May Events of 1968*). Σε κάθε περίπτωση, όμως, λόγω του σχηματισμού ενός θεωρητικού δικτύου άντλησης και κριτικής στοιχείων από άλλους στοχαστές, στο πρώτο μέρος της διατριβής θα παρουσιαστεί το μεγαλύτερο μέρος της προσέγγισης του Feenberg.

Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, δεν υπάρχει συγκεκριμένη αφετηρία, καθώς η αρχή του ξετυλίγματος της κριτικής θεωρίας του Feenberg θα μπορούσε να γίνει από οποιονδήποτε φιλόσοφο με τον οποίο καταπιάνεται ο ίδιος. Στην παρούσα διατριβή ως αφετηρία θα ληφθεί η εναντίωση του Feenberg σε δύο θεωρήσεις ως προς την τεχνολογία: αφενός εκείνη που θεωρεί την τεχνολογία ουδέτερη και τα τεχνουργήματα απλώς ως μέσα για την επίτευξη εξωτερικών προς αυτά κοινωνικών-πολιτικών σκοπών, την επονομαζόμενη εργαλειακή προσέγγιση ως προς την τεχνολογία (instrumentalism) και αφετέρου την θεώρηση που προσεγγίζει την τεχνολογία ως ένα σύστημα που κλείνεται στον εαυτό του, σε σχέση με το οποίο ο άνθρωπος χάνει κάθε έλεγχο. Αυτό το σύστημα στο τέλος θεωρείται ότι κατακυριεύει τον άνθρωπο και τον καταστρέφει (μέσα από την πλήρη ενσωμάτωσή του στο εσωτερικό του). Η εν λόγω προσέγγιση, η ουσιοκρατική, εισάγεται από στοχαστές όπως ο Ellul και ο Heidegger και βασίζεται σε ένα είδος τεχνολογικού ντετερμινισμού. Η εναντίωση σε αυτές τις δύο θεωρήσεις (περισσότερο στην εργαλειακή και λιγότερο στην ουσιαστική (εφόσον τη δεύτερη δεν την απορρίπτει εντελώς αλλά ασκεί κριτική σε πολλά σημεία της), θα αναδείξει το μονοπάτι το οποίο επιλέγει να ακολουθήσει ο Feenberg που, όπως μας πληροφορεί, είναι εκείνο της τρίτης οδού, δηλαδή η κριτική θεωρία της τεχνολογίας.

Με αυτόν τον τρόπο θα οδηγηθούμε στον Marx και τον Weber καθώς σε αυτούς επιστρέφει ο Feenberg για να αναδείξει τη μορφή της ορθολογικότητας που δεσπόζει στη βάση της νεωτερικότητας. Η μορφή της ορθολογικότητας, όπως παρουσιάζεται από αυτούς τους στοχαστές, χαρακτηρίζει και την τεχνολογική ορθολογικότητα με την οποία καθορίζει την κατεύθυνση της ανάπτυξης της νεωτερικότητας. Σε αυτά τα θεμέλια ερίδεται το πρόταγμα της εναλλακτικής τεχνολογικής νεωτερικότητας που αρθρώνει ο Feenberg, όπως φαίνεται και από τον τίτλο ενός από τα κύρια βιβλία του: *Εναλλακτική Νεωτερικότητα: Η Τεχνολογική Στροφή στη Φιλοσοφία και την Κοινωνική Θεωρία*. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να επιτευχθεί η εν λόγω εναλλακτική νεωτερικότητα θα φανεί πολύ αργότερα στην εργασία, όταν θα έχουν αναλυθεί και οι επιρροές από άλλους στοχαστές, με τους οποίους καταπιάνεται ο Feenberg.

Στη συνέχεια, για να παραμείνει η εργασία στις οικείες (μαρξιστικές) κατευθυντήριες και να μην πραγματοποιηθούν αργότερα πωγωνίσματα, η έρευνα θα συνεχίσει με τον Lukács και την πολύ σημαντική για τον Feenberg έννοια της «πραγμοποίησης»

(reification). Μέσω αυτής, θα δειχθεί το κατά πόσο ο Lukács, ως προκάτοχος του εγχειρήματος που αργότερα θα επηρεάσει τη Σχολή της Φρανκφούρτης και τον Marcuse, ενυπάρχει και στην προσέγγιση ως προς την τεχνολογία στον Feenberg.

Το επόμενο κεφάλαιο του πρώτου μέρους καταπιάνεται με έναν άλλο σημαντικό πυλώνα για την ανάπτυξη της σκέψης του Feenberg που είναι ο Heidegger. Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η παρουσίαση της επιρροής της ουσιοκρατικής κριτικής του Heidegger στην τεχνολογία στον Αμερικανό φιλόσοφο της τεχνολογίας. Ερωτήματα που εγείρονται γύρω από τη σχέση του Heidegger και του Feenberg σχετίζονται με το κατά πόσο μπορεί να συγκεραστεί η κριτική θεωρία με την ερμηνευτική του Heidegger και σε ποιο βαθμό η ουσιοκρατία που διαπνέει το ερώτημα περί τεχνικής στον Γερμανό φιλόσοφο μπορεί να αξιοποιηθεί από μία κριτική θεωρία της τεχνολογίας.

Το κεφάλαιο που ακολουθεί αφορά τη Σχολή της Φρανκφούρτης εν συνόλω. Στην αρχή αναδεικνύονται κάποια στοιχεία που αντλεί ο Feenberg από την πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύεται η κριτική που ασκεί στις προσεγγίσεις ως προς την τεχνολογία από στοχαστές όπως ο Max Horkheimer και ο Theodor Adorno. Εν συνεχεία ακολουθεί το κεφάλαιο που αναφέρεται στη Σχολή της Φρανκφούρτης, με κύρια έμφαση στον Marcuse. Το βιβλίο του Γερμανού φιλοσόφου, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, άσκησε σημαντική επιρροή στη σκέψη του Feenberg, ο οποίος αξιοποιεί πολλά στοιχεία από την κριτική του Marcuse στην τεχνολογία. Πολύ περισσότερο ο Feenberg αντλεί από τον Marcuse και το πρόταγμα ενός ανάμεικτου λόγου, τον «λιβιδινικό λόγο», όπως τον αναφέρει ο Γερμανός φιλόσοφος, απογυμνωμένο, ωστόσο, από τα ψυχαναλυτικά στοιχεία που ήταν κυρίαρχα στη σκέψη του Marcuse. Αυτή την ανάμειξη ο Feenberg την εισάγει στο θεωρητικό του σύστημα ανανοηματοδοτημένη με τους όρους λόγος και εμπειρία και τοποθετείται ο ίδιος και η κριτική θεωρία της τεχνολογίας κάπου ανάμεσά τους (από αυτό το σημείο λαμβάνει τον τίτλο του το βιβλίο του *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας. Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*).

Το εν λόγω κεφάλαιο θα προσπαθήσει να απαντήσει ερωτήματα όπως: κατά πόσο ο Feenberg συνεχίζει το όραμα του δασκάλου του ή σε ποιά στοιχεία διαφοροποιείται από εκείνον; Εξίσου σημαντικό είναι να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο αφαιρεί το ψυχαναλυτικό περίβλημα του δασκάλου του, καθώς και τί είδους φιλοσοφική

θεμελίωση παρέχει στους όρους «λόγος» (Reason), υπό τη μορφή της τεχνικής ορθολογικότητας και «εμπειρία» (Experience).

Όπως θα δειχθεί στο επόμενο κεφάλαιο, για τον τελευταίο όρο στρέφεται σε εκείνο που ο Habermas ονομάζει «βιόκοσμος» (Lifeworld). Ωστόσο, δεν είναι ο ίδιος ακριβώς βιόκοσμος με εκείνον του Habermas, διότι ασκώντας κριτική σε πολλές θέσεις του τελευταίου ο Feenberg αναθεωρεί πολλά στοιχεία του Γερμανού φιλοσόφου και έπειτα τα εισάγει στη θεωρία του. Η κριτική αυτή στον Habermas θα αποτελέσει το επόμενο κεφάλαιο.

Από τον Habermas η έρευνα θα περάσει στον Michel Foucault και τις αναλύσεις του για την εξουσία. Εκ πρώτης άποψης μπορεί να φανεί αμφιλεγόμενη η ύπαρξη του Γάλλου φιλοσόφου σε μία εργασία κριτικής θεωρίας. Θα φανεί με ακρίβεια ο λόγος για τον οποίο ο Feenberg στρέφεται σε αυτόν. Βασικό ερώτημα είναι το κατά πόσο οι σχέσεις εξουσίας συνδέονται με την τεχνολογική ορθολογικότητα και παραγωγή και σε ποιο βαθμό η υποκειμενικότητα κατασκευάζεται μέσα από συγκεκριμένες μηχανές (δηλαδή τεχουργήματα). Επιπροσθέτως, θα εξερευνηθεί το κατά πόσο μπορεί ο σύγχρονος άνθρωπος να αντισταθεί σε αυτού του είδους την επιβολή υποκειμενικότητας μέσα από κάποιες από τις ιδέες του Michel de Certeau, στις οποίες στρέφεται ο Feenberg για την ανεύρεση τεχνικών μεταμόρφωσης των τεχνολογικών σχεδιασμών.

Κατόπιν, αναλύεται η θέση που κατέχουν οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας στη θεώρηση του Feenberg, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας επιχειρεί να γεφυρώσει το κενό μεταξύ των θεωριών για τη νεωτερικότητα και των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας. Το εν λόγω εγχείρημα είναι απαιτητικό, καθώς προκειμένου να ενωθούν οι δυο παραδόσεις, ο Feenberg επιχειρεί ένα είδος σύνθεσης των «πατέρων» (όπως τους ονομάζει), της κάθε παράδοσης, δηλαδή του Marx και του Kuhn. Έτσι, στο υποκεφάλαιο για τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας θα λάβει χώρα μία ανάλυση για τον Kuhn και την απόπειρα συμφιλίωσής του με τον Marx και έπειτα μία εκτενή αναφορά στον Latour και στην κατασκευασιοκρατική προσέγγιση της τεχνολογίας.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους θα αναδείξουμε τον αστερισμό της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας, όπως αυτός διαρθρώνεται μέσα από όλα τα στοιχεία που αντλεί από τους φιλοσόφους και τις παραδόσεις που έχουν αναλυθεί

προηγουμένως. Ο Feenberg δεν καταφεύγει σε έναν και μόνο φιλόσοφο για να βρει κάποιες λύσεις, αλλά αυτές αναδύονται από ολόκληρο το δίκτυο της θεωρίας του. Έτσι λοιπόν, σε κάθε υποκεφάλαιο, η διατριβή θα επιχειρεί να παρουσιάζει το συνδυασμό εννοιών και όρων που μπορεί να βοηθήσει κατά την εφαρμογή σε σημερινά ζητήματα. Η μικροπολιτική του Foucault, σε συνάρτηση με κάποιες ιδέες από τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, σε συνδυασμό με το πρόταγμα της θεωρίας της νεωτερικότητας και σε συνάρτηση με στοιχεία της σκέψης του Marcuse και διαγνώσεις της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno, μαζί με κάποια ευρήματα του Habermas για τον δημόσιο χώρο και την ορθολογική διαβούλευση, καθώς και πολλά στοιχεία άλλων στοχαστών, καταλήγουν στην εναλλακτική νεωτερικότητα και στον εκδημοκρατισμό της τεχνολογίας.

Στο δεύτερο μέρος ακολουθεί μία προσπάθεια εφαρμογής της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας σε πρακτικά ζητήματα όπως αυτά ανακύπτουν στο έργο του ίδιου του Feenberg. Το πιο σημαντικό από αυτά είναι το διαδίκτυο. Το πρώτο κεφάλαιο εκκινεί με το ερώτημα «γιατί το διαδίκτυο;». Μέσω αυτού του πρώτου κεφαλαίου επιχειρούμε να αναδείξουμε τη σημασία του διαδικτύου για εμάς σήμερα μέσα από μία μεγάλη ποικιλία θεωρητικών προσεγγίσεων σε αυτή την τεχνολογία. Τα ερωτήματα είναι πολλαπλά και διαφορετικοί στοχαστές επανδρώνονται για να τα προσεγγίσουν. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρούμε να αναδείξουμε τη σημασία του διαδικτύου μέσα από σύγχρονες θεωρίες όπως εκείνες των Luciano Floridi, Mark Coeckelbergh, Robin Mansell και άλλων. Μέσα από τις θεωρήσεις των εν λόγω στοχαστών προσπαθούμε να δείξουμε γιατί πρέπει κανείς να μελετά το διαδίκτυο σήμερα, όχι μόνο ως τεχνολογία καθεαυτήν, δηλαδή, όχι μόνο μέσα από τις επιστήμες πληροφορίας ή τους ψηφιακούς μηχανισμούς, αλλά και για τις κοινωνικές και πολιτικές του συνέπειες.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου ακολουθεί μία ιστορία του διαδικτύου, προκειμένου να τεθεί ένας ιστορικός ορίζοντας του υπό εξέταση τεχνουργήματος. Τα συμβάντα που αναφέρονται δείχνουν το πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκε το διαδίκτυο εστιάζοντας στα στοιχεία εκείνα που δείχνουν το κατά πόσο αυτό αναπτύχθηκε ως προϊόν της δράσης τεχνοκρατών ή μιας διαφορετικής, πιο κοινωνικής δύναμης. Προσκαλεί ο ίδιος ο σχεδιασμός του διαδικτύου προσεγγίσεις, όπως αυτή που στη συνέχεια αναπτύσσει ο Feenberg ή αυτή δημιουργείται περισσότερο αυθαίρετα ως έξωθεν πρόταγμα;

Το τρίτο υποκεφάλαιο αναδεικνύει το κεντρικό ζήτημα του δεύτερου μέρους, δηλαδή, την κριτική θεωρία του διαδικτύου που αναπτύσσει ο Feenberg. Βασικά ερωτήματα σχετικά με αυτό είναι το κατά πόσο το διαδίκτυο αποτελεί ένα ολοκληρωμένο τεχνούργημα (τεχνοσύστημα), ποιές αρχές το διέπουν και κατά πόσο έχει επιτευχθεί ένα νοηματικό κλείσιμο. Ένα εξίσου σημαντικό ερώτημα είναι το εάν στην εποχή του διαδικτύου, υπάρχουν ευκαιρίες ανάκτησης ή αναδημιουργίας της δυνατότητας δράσης του ατόμου (agency) και αν ναι, τί είδους είναι αυτές στο εσωτερικό του σύγχρονου ψηφιακού κόσμου των εταιριών και του καπιταλισμού της ψηφιακής επιτήρησης. Το εν λόγω μέρος της διατριβής αποτελεί σημαντικό και αναγκαίο ενδιάμεσο στάδιο, προκειμένου στη συνέχεια να μελετηθούν τα νέα ψηφιακά κοινά και η συμβολή τους, όχι μόνο στη δυνατότητα δράσης των ατόμων, αλλά και στην ίδια τη μεταβολή της κοινωνίας προς ένα δικαιότερο, τεχνολογικό μέλλον. Για την ανάπτυξη της ανάλυσης του διαδικτύου καθίστανται ως έννοιες κλειδιά κάποιοι όροι που θα αναπτυχθούν στο πλαίσιο του πρώτου μέρους. Μένει να φανεί κατά πόσο εκείνα που υποστηρίζει ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας είναι εφαρμόσιμα, αλλά και σε ποιά βαθμό το διαδίκτυο αποτελεί έναν ψηφιακό δημόσιο χώρο με τον τρόπο που το θέτει ο ίδιος.

Τέλος, στο τελευταίο υποκεφάλαιο του πρώτου αυτού κεφαλαίου του δεύτερου μέρους της διατριβής λαμβάνει χώρα μία ανάλυση για τα ψηφιακά διαδικτυακά παιχνίδια. Αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο ο Feenberg κρίνει την ανατρεπτικότητα του τεχνολογικού σχεδιασμού σε ψηφιακά τεχνουργήματα, όπως εκείνα των διαδικτυακών παιχνιδιών πολλαπλών παικτών, μέσα από τις κοινότητες που αναπτύσσονται ως προς ένα παιχνίδι. Το υποκεφάλαιο αυτό ακολουθεί τη σκέψη του Feenberg, ο οποίος δείχνει τον τρόπο με τον οποίο τα ψηφιακά παιχνίδια τείνουν σήμερα να αποτελούν συστήματα κοινωνικής ορθολογικότητας, όπως η γραφειοκρατία ή η οικονομία. Αν αυτό αληθεύει, τότε πώς μετασχηματίζεται το *παίξιν* και το παιχνίδι (σύμφωνα με την κλασική ορολογία του Roger Caillois); Επιπρόσθετα ερωτήματα που τίθενται είναι το κατά πόσο διατηρείται σήμερα κάποια δυνατότητα ανατρεπτικότητας στο πλαίσιο των ψηφιακών παιχνιδιών;

Στο δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους της διατριβής παρατίθενται τρεις πρακτικές εφαρμογές της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας. Οι περιπτώσεις που θα αναλυθούν –εκπαίδευση, *Minitel* και ιατρική– σχετίζονται όλες με το διαδίκτυο και αποτελούν διαστάσεις που βοήθησαν τη σκέψη του Feenberg να αναπτυχθεί ήδη από

τη δεκαετία του 1990. Το εν λόγω κεφάλαιο τιτλοφορείται ως «πρακτικές εφαρμογές» επειδή ξεφεύγουμε από το θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης, όπως εκείνο που έλαβε χώρα στο πρώτο μέρος της εργασίας. Μένει να φανεί κατά πόσο και σε ποιό βαθμό αυτές οι τρεις εφαρμογές ήταν καταλυτικές για την διαμόρφωση της σκέψης του Feenberg, μέσω των πρακτικών τους αποτελεσμάτων.

Το τρίτο μέρος αποτελεί την προσπάθεια συνδυασμού της θεωρίας του Feenberg με πολύ πιο επίκαιρες προσεγγίσεις από το πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας, όπως εκείνη των κοινών (commons). Στην αρχή περιγράφονται τα ίδια τα κοινά ως θεώρηση, μέσα από τα γραφόμενα των κυριότερων στοχαστών τους όπως ο David Bollier και η Silke Helfrich, ενώ το κεφάλαιο συνεχίζει με τη διάκριση σε τύπους προσεγγίσεων σχετικά με τα κοινά, όπως τους αναδεικνύει η σύγχρονη βιβλιογραφία. Στη συνέχεια, πραγματοποιείται η μετάβαση στα λεγόμενα «ψηφιακά κοινά» (digital commons), που συνιστούν την πιο επίκαιρη και σύγχρονη εκδοχή των κοινών, λαμβάνοντας υπόψη τους σημερινούς ψηφιακούς κόσμους και τις νέες διεθνείς ψηφιακές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Το ζητούμενο για την εισαγωγή των κοινών στην παρούσα εργασία είναι το κατά πόσο αυτά μπορούν να ανανεώσουν πτυχές της θεωρίας του Feenberg, προκειμένου η τελευταία να αποκτήσει μια περαιτέρω δυναμική ως πολιτική φιλοσοφία και θεωρία για τη δημοκρατία. Από την άλλη, τί είδους φιλοσοφικό υπόβαθρο λαμβάνουν τα κοινά μέσα από τη σύνδεση με τη θεωρία του Feenberg και πώς αυτό ενισχύει το αίτημά τους για κοινωνικό μετασχηματισμό;

Η συστηματική ένωση των δύο θεωριών και η ανάδειξη των στοιχείων που η μία θεώρηση παρέχει στην άλλη λαμβάνει χώρα στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της παρούσας διατριβής. Το εν λόγω μέρος εκκινεί αναδεικνύοντας το υπόβαθρο αλλά και το πρόταγμα που μπορεί να παράσχει η σκέψη του Feenberg στα ψηφιακά κοινά και συνεχίζει στο δεύτερο κεφάλαιο με τα πιο απτά δεδομένα και τις καθημερινές συλλογικές-κοινοτικές πρακτικές που τα κοινά προσφέρουν στη θεώρηση του Feenberg. Οι δύο αυτές πλευρές φαίνεται να αλληλεπιδρούν με πολύ γόνιμο τρόπο, καθιστώντας τη σύνδεσή τους ως μία ανανεωμένη πολιτική φιλοσοφία που δίνει έμφαση στην τεχνολογία και την ανατρεπτικότητα μέσω της συλλογικής πρακτικής. Ωστόσο, για να φανεί με πιο ουσιαστικό τρόπο, επιλέγεται στο τρίτο κεφάλαιο να αναδειχθεί στην πράξη η σημασία του εν λόγω θεωρητικού παντρέματος στο παράδειγμα των σημερινών και μελλοντικών αστικών σχεδιασμών. Οι λεγόμενες έξυπνες πόλεις που σχεδιάζονται σήμερα συνενώνουν μία μεγάλη ποικιλία

τεχνουργημάτων που θεωρούνται ως η τελευταία λέξη της τεχνολογίας, επιφέροντας σημαντικές κοινωνικές συνέπειες. Από την άλλη, αναπτύσσεται στη βιβλιογραφία, όπως και στην καθημερινή πρακτική, ένα άλλο μοντέλο για τις πόλεις του μέλλοντος που φαίνεται να αξιοποιεί την παρούσα τεχνολογία, ενώ παράλληλα στοχεύει στη βιωσιμότητα του πλανήτη: οι λεγόμενες συνεργατικές πόλεις (co-cities). Η διαμάχη μεταξύ έξυπνων πόλεων και πόλεων ως κοινά ερμηνεύεται μέσα από το πρίσμα της θεωρίας του Feenberg, όπως αυτή έχει συνδυαστεί με τα κοινά και τα ψηφιακά κοινά και φαίνεται να προσφέρει ένα εξαιρετικά γόνιμο έδαφος, όχι μόνο για την τεχνολογική υποδομή του εν λόγω ζητήματος, αλλά και για τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνδηλώσεις των μελλοντικών πόλεων.

Το τελευταίο τμήμα της παρούσας διατριβής περιέχει τα Συμπεράσματα, στα οποία αναπτύσσεται μια γενικότερη ανατίμηση των στοιχείων που έχουν παρουσιαστεί. Το κυριότερο ερώτημα είναι το κατά πόσο η θεωρία του Feenberg παραμένει ζωντανή και γόνιμη στις σημερινές συνθήκες των ψηφιακών τεχνολογιών. Μήπως η σκέψη του Αμερικανού φιλοσόφου για ανατρεπτικότητα και μεταβολή της κοινωνίας και της τεχνολογικής νεωτερικότητας περιορίζεται στις τυπικές μηχανές και στον τρόπο που οι άνθρωποι μπορούσαν να δράσουν στον φυσικό κόσμο και στους πραγματικούς δημόσιους χώρους; Ή μήπως, εν τέλει, οι σημερινοί ψηφιακοί κόσμοι προσφέρουν ένα άλλο είδος πολιτικής προσέγγισης και ανανέωσης του προτάγματος για εκδημοκρατισμό των κοινωνιών; Είναι τελικά επιτεύξιμα σήμερα τα προτάγματα για εναλλακτική νεωτερικότητα και εκδημοκρατισμό της τεχνολογίας ή έχουν περάσει στο μουσείο της πολιτικής φιλοσοφίας ως στοιχεία αστερισμών προγενέστερων κοινωνικών, πολιτικών και τεχνολογικών δομών;

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Την αντίθετη τάση στη μαζική κουλτούρα αντιπροσωπεύει η απόδραση απ' αυτήν. Αφού η κατάσταση του ανθρώπου όταν είναι ξύπνιος ρυθμίζεται σήμερα σε κάθε της λεπτομέρειας, η μόνη πραγματική απόδραση είναι ο ύπνος ή η τρέλα [...]. Η διαμαρτυρία ενάντια στις ταινίες δεν βρίσκεται τόσο πολύ στις καυστικές κριτικές, όσο στο γεγονός ότι οι άνθρωποι πάνε εκεί και κοιμούνται ή κάνουν έρωτα μεταξύ τους.⁴

Προκαταρκτικές επισημάνσεις

Στο πλαίσιο των προσεγγίσεων ως προς την τεχνολογία υπάρχουν πολλές κατευθύνσεις, οι οποίες πολλές φορές συγκρούονται μεταξύ τους. Προκειμένου ο Feenberg να διατυπώσει τη δική του θεώρηση σχετικά με την τεχνολογία εναντιώνεται σε δύο άλλες προσεγγίσεις, τις οποίες κρίνει ως ξεπερασμένες για την άρθρωση μιας ισχυρής και γόνιμης κριτικής της νεωτερικής τεχνολογίας. Ο ίδιος θεωρεί ότι η δική του προσέγγιση υπερβαίνει τις άλλες δύο, διατηρώντας κάποια στοιχεία για τη μία, καθώς την άλλη την απορρίπτει εντελώς.

Η πρώτη εκ των δύο προσεγγίσεων, ως προς την τεχνολογία, την οποία απορρίπτει εξ ολοκλήρου ο ερευνητής, είναι η εργαλειακή (instrumental) προσέγγιση. Ο Feenberg θεωρεί πως η εργαλειακή προσέγγιση παρέχει την πιο διαδεδομένη και γενικότερα αποδεκτή άποψη σχετικά με την τεχνολογία: ότι δηλαδή τα τεχνουργήματα αποτελούν απλώς «εργαλεία» έτοιμα να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς των χρηστών.⁵ Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης η τεχνολογία καθίσταται ουδέτερη – κάτι που συνεπάγεται τη λεγόμενη θέση περί ουδετερότητας της τεχνολογίας (neutrality thesis)– καθώς οι σκοποί που ικανοποιεί το εκάστοτε τεχνουργήμα

⁴ Γράμμα του Horkheimer στον Löwenthal (14/10/1942), το οποίο παρατίθεται στο Martin Jay, *Η Διαλεκτική Φαντασία. Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης & του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 214. Η τελευταία φάση του εν λόγω χωρίου μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μία πολύ πρόωμη έκφραση του γεγονότος ότι το νόημα γύρω από ένα τεχνουργήμα (εν προκειμένω του κινηματογράφου), μπορεί να μεταβάλλει τον ίδιο του τον σχεδιασμό και να αποτελέσει αντίδραση.

⁵ Andrew Feenberg, *Transforming Technology. A Critical Theory Revisited*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2002, σ. 5.

επιβάλλονται έξωθεν σε αυτό το ίδιο, δηλαδή, από τους χρήστες και μόνο. Με άλλα λόγια, η τεχνολογία απλώς δημιουργείται κάπου, από κάποιους και είναι πάντοτε διαθέσιμη, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Ως εκ τούτου, θεωρείται πως ένα και το αυτό τεχνούργημα δύναται να χρησιμοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο από ένα ολοκληρωτικό καθεστώς και με διαφορετικό τρόπο από ένα σοσιαλιστικό. Η τεχνολογία η ίδια είναι διαφορετική και διακριτή από τους στόχους, δεν τους καθορίζει η ίδια και υπάρχει μονάχα για να εξυπηρετεί τους στόχους των χρηστών. Αυτό καθιστά την τεχνολογία εξ ολοκλήρου «ορθολογική»: δημιουργείται και αναπτύσσεται με μόνη αναφορά στην ορθολογικότητα. Τα κριτήρια της τεχνολογικής προόδου έχουν τις ρίζες τους σε μία καθαρή ορθολογικότητα, της οποίας το μοναδικό μέλημα είναι η ολοένα και περισσότερη αποδοτικότητα (efficiency). Με βάση αυτό, κάθε τεχνολογική πρόοδος σηματοδοτεί ένα βήμα προόδου από κάτι προγενέστερο και λιγότερο αποδοτικό σε κάτι μεταγενέστερο και αποδοτικότερο και τα ερωτήματα γύρω από την ίδια την τεχνολογική πρόοδο καθίστανται διλήμματα «ανταλλαγής» (trade-off) και μάλιστα τις περισσότερες φορές, οικονομικής ανταλλαγής.⁶ Αν η πρόοδος της τεχνολογίας κριθεί ότι πρόκειται να επιφέρει κάποια καταστροφή, τότε μία ανταλλαγή θα λάβει χώρα: ανταλλαγή της αποδοτικότητας για κάτι άλλο, όπως για παράδειγμα, για την ηθικότητα. Τα δύο άκρα της ανταλλαγής κρίνονται ως αντιφατικά: αν θέλει κανείς να έχει λιγότερους ρύπους από τα εργοστάσια (και να είναι έτσι ηθικός απέναντι στο περιβάλλον), πρέπει να στοχεύει σε μικρότερη κατανάλωση και παραγωγή, άρα και σε λιγότερα προϊόντα (οπισθοδρόμηση). Αυτές οι ανταλλαγές, υπογραμμίζει ο Feenberg αναδεικνύονται κυρίως από οικονομολόγους τεχνοκράτες, οι οποίοι κρίνουν την τεχνολογία με βάση της οικονομικής της αποδοτικότητας.

Γίνεται φανερό πως αν η τεχνολογία είναι ουδέτερη, τότε θεωρείται πως προοδεύει πάντα προς το καλύτερο χωρίς κοινωνικές συνέπειες –οι παράπλευρες απώλειες, όπως για παράδειγμα η μόλυνση του περιβάλλοντος, βαραίνουν τη συνείδηση των χρηστών, δεν ευθύνεται η τεχνολογία καθεαυτήν–, άρα η αναχαίτιση της εν λόγω προόδου αποτελεί οπισθοδρόμηση, η οποία προτείνεται από τους ενάντιους της εξέλιξης και της τεχνολογίας. Σε αυτό το σημείο στηρίζονται τα ποικίλα αντεπιχειρήματα σε οποιονδήποτε ασκεί κριτική στην τεχνολογία: η κριτική στην

⁶ Andrew Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας. Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*, μτφρ. Γ. Περπερίδης, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2002, σ. 72.

τεχνολογική πρόοδο αποτελεί επιστροφή σε κάτι προγενέστερο, άρα θυσία της αποδοτικότητας για κάτι άλλο που στέκεται εμπόδιο στον τεχνολογικοποιημένο πολιτισμό.

Η άλλη θεώρηση της τεχνολογίας στην οποία εναντιώνεται ο Feenberg είναι η λεγόμενη ουσιοκρατική (substantive). Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η οποία πηγάζει στη σκέψη των Jacques Ellul και Martin Heidegger, η τεχνολογία φαίνεται να «δημιουργεί ένα νέο πολιτισμικό σύστημα και να ανακατασκευάζει ολόκληρο τον κοινωνικό κόσμο ως ένα αντικείμενο ελέγχου».⁷ Η τεχνολογία αυτονομείται και αναδιαμορφώνει το σύνολο του κοινωνικού κόσμου τόσο ριζικά που η οποιαδήποτε ανθρώπινη παρέμβαση εξουδετερώνεται. Η μόνη λύση απέναντι στην πανίσχυρη και κυρίαρχη τεχνολογία είναι η επιστροφή στην παράδοση, η επιστροφή στη φύση.

Ο Feenberg δεν απορρίπτει εξ ολοκλήρου την ουσιοκρατική προσέγγιση, αλλά προσπαθεί να αναδείξει εκείνα τα στοιχεία της που διαμορφώνουν μια γόνιμη βάση για την κριτική στην τεχνολογία. Σε καμία περίπτωση δεν συμφωνεί με την ολοκληρωτική αυτονόμηση της τεχνολογίας. Άλλωστε, ο ίδιος ο στόχος της θεωρίας του είναι να εισέλθει η ανθρώπινη πρωτοβουλία και παρέμβαση στον σχεδιασμό της τεχνολογίας. Αναγνωρίζει, ωστόσο, πως η τεχνολογία πράγματι καθορίζει και διαμορφώνει τον κόσμο και δη τον κοινωνικό κόσμο. Ο Feenberg συνδέει την ουσιοκρατική προσέγγιση ως προς την τεχνολογία με την ανάδυση της τεχνολογικής δυστοπίας, είτε στην θεωρητική, είτε στην λογοτεχνική, ή ακόμη και στην κινηματογραφική της έκφανση. Η δυστοπική εικόνα της κατάληψης του ανθρώπινου είδους από τις τεχνολογίες, σε βιολογικό και κοινωνικό επίπεδο, συνδέεται με την άποψη ότι η πρόοδος της τεχνολογίας φέρει μαζί της έναν πολιτισμό τεχνολογικής κυριαρχίας. Για να κατανοηθεί η σημασία της αναθεώρησης της δυστοπικής εικόνας της κοινωνίας, ο Feenberg έχει θέσει στο στόχαστρό του μεγάλο μέρος των εκφάνσεων της δυστοπίας.⁸ Πρόσφατες μελέτες συγκρίνουν τη θεωρία του Feenberg

⁷ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 7.

⁸ Βλ. Andrew Feenberg, *Alternative Modernity. The Technical Turn in Philosophy and Social Theory*, Μπέρκλεϋ: University of California Press 1995, κεφ. 3. Σε ένα άλλο του κείμενο ξεκινά από την διάκριση μεταξύ ουτοπίας και δυστοπίας αναλύοντας δύο αντίστοιχα λογοτεχνικά έργα: από τη μία το «Κοιτάζοντας προς τα πίσω: 2000-1887» του Edward Bellamy (ουτοπικό) και από την άλλη το «Θαυμαστός Καινούργιος Κόσμος» του Aldus Huxley (δυστοπικό). Βλ. Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., κεφ. 3, (σ. 115-140).

με σημερινές θεωρητικές προσπάθειες αναφοράς σε κάποιο δυστοπικό τεχνολογικό μέλλον.⁹

Απορρίπτοντας αμφότερες τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις, προκειμένου να καταλήξει στην κριτική θεωρία της τεχνολογίας, ο Feenberg τονίζει πως «η τεχνολογία δεν είναι ούτε το ουδέτερο μέσο της εργαλειακής θεωρίας, ούτε η αυτόνομη δύναμη της ουσιοκρατικής θεωρίας· είναι κυρίως κοινωνική, όπως και άλλοι θεσμοί».¹⁰ Η σημασία του κοινωνικού χαρακτήρα της τεχνολογίας αναδεικνύεται σε κάθε γραμμή στα έργα του Feenberg, καθώς οι δύο προσεγγίσεις που θέτει στο στόχαστρο της κριτικής του δεν αποδέχονται καμία δυνατότητα κοινωνικού μετασχηματισμού της τεχνολογίας και των εγγενών της στόχων. Το μόνο που φαίνεται να υπαισέρχεται σε κάποια σημεία της μίας ή της άλλης θεωρίας είναι η δυνατότητα προσπάθειας οριοθέτησης της κυριαρχικής πορείας της τεχνολογίας, κάτι που όμως δεν καταλήγει, σύμφωνα με τον Αμερικανό φιλόσοφο, σε κάποια μεταμόρφωση της ίδιας και γι' αυτό απορρίπτεται.

Έχοντας οριοθετήσει τους δύο αντιπάλους του Feenberg η μελέτη μας είναι πλέον έτοιμη να στραφεί προς τον «τρίτο δρόμο» (όπως τον ονομάζει ο ίδιος), εκείνον της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας που αναπτύσσει ο Αμερικανός φιλόσοφος. Για την ανάδειξη αυτού του τρίτου δρόμου, η μελέτη θα ξεκινήσει με τις αναλύσεις του Feenberg για τον Marx, καθώς σε αυτόν είναι που ο Αμερικανός φιλόσοφος επιστρέφει βρίσκοντας σπέρματα μιας κριτικής στην τεχνολογία.

I. Η τεχνολογική νεωτερικότητα στη σκιά του Marx και του Weber

1. Η τεχνολογία στο εργοστάσιο και το σιδερένιο κλουβί της ορθολογικότητας

⁹ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η σύγκλιση που πραγματοποιεί ο Andreas Michel μεταξύ της θεωρίας του Feenberg και του βιβλίου του Yuval Noah Hariri, *Homo Deus. A brief History of Tomorrow*. σχετικά με την εμπειρία και την υποκειμενικότητα κατά την εποχή της υπέρμετρης εξέλιξης της τεχνολογίας. Βλ. Andreas Michel, «Future Questions: Democracy and the New Converging Technologies» στο Darrel P. Arnold, Andreas Michel (επιμ.), *Critical theory and the Thought of Andrew Feenberg*, Ελβετία: Palgrave Macmillan 2017, σ. 217-240.

¹⁰ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 36.

Εκείνο που ενδιαφέρει τον Feenberg δεν είναι ακριβώς οι οικονομικές σκέψεις του Marx όσο η μεθοδολογία του, όπως ακριβώς και κριτικοί σαν τον Harry Braverman,¹¹ ο οποίος εστίασε σε μαρξικές έννοιες όπως «κυριαρχία» και «αλλοτρίωση», παρά την τάση στην έρευνα να δίνεται έμφαση στις οικονομικές κατηγορίες του *Κεφαλαίου*. Είναι σε αυτές τις κατηγορίες της πρώιμης σκέψης του φιλοσόφου της βιομηχανικής εποχής που εντοπίζονται στοιχεία μιας πιο ουσιώδους κριτικής του καπιταλισμού, πιο γόνιμης και θεμελιώδους από την κριτική που πραγματώνει με οικονομικούς όρους στο *Κεφάλαιο*. Στην επιλογ στραφεί προς τα πρώιμα έργα του Marx όπως τα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ακολουθεί ασφαλώς και τους προκατόχους του στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας, μιας και ο Lukács και η πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης στράφηκαν στον νεαρό Marx, προκειμένου να βρουν τα εργαλεία για να ασκήσουν κοινωνική κριτική.

Μέσα από τα πρώιμα γραπτά του Marx φαίνεται πως η αυτοματοποίηση της εργασίας, δηλαδή η περιστολή των ικανοτήτων των εργατών σε λίγα, απλά και μικρής σημασίας βήματα (ο όρος στα αγγλικά είναι: deskilling), που λαμβάνει χώρα στους χώρους εργασίας (στα εργοστάσια), δεν αρκεί να περιγραφεί με οικονομικούς όρους. Το σημαντικότερο είναι οι συνέπειες που επιφέρει αυτή η περιστολή: το γεγονός ότι υποστηρίζει την έλευση της καπιταλιστικής ηγεμονίας.¹² Ο τρόπος με τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον. Ο εργάτης, σε αντίθεση με τον τεχνίτη παλαιότερων περιόδων, δεν ελέγχει ούτε τα εργαλεία του, ούτε το τελικό αποτέλεσμα της εργασίας του. Παύει πλέον να είναι ο κύριος του προϊόντος που παράγεται και με αυτό τον τρόπο το ίδιο το κεφάλαιο καθίσταται το «υποκείμενο» της εργασίας.¹³ Ο καπιταλιστής μετατρέπεται σε κύριο και η κυριότερη λειτουργία του, το μάνατζμεντ, η διαχείριση πόρων και ανθρώπινου δυναμικού, γίνεται η σημαντικότερη αποστολή στο εσωτερικό του χώρου εργασίας. Με αυτό τον τρόπο κυριαρχεί η καπιταλιστική ηγεμονία και ο Marx. Ήδη από τα μέσα, περίπου, του 19ου αιώνα, ήταν οξυδερκής στο να κατανοήσει πως η ανωτέρω διαδικασία δεν ήταν

¹¹ Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, Νέα Υόρκη: Monthly Review 1974.

¹² Η ηγεμονία την οποία πρώτος προσπαθεί να περιγράψει και να αναδείξει ο Marx συνδέεται άμεσα και με την παραγόμενη γνώση σε μία ιστορική στιγμή. Αυτός είναι ο λόγος που μελετητές αναδεικνύουν τη γνωσιοθεωρητική πλευρά της μαρξικής κοινωνικής θεωρίας. Βλ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Η γνωσιοθεωρία στη μαρξική κοινωνική θεωρία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 123(2), 2007: 113-144.

¹³ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 42.

απλώς οικονομική: η αυτοματοποίηση απλώς παρουσιάζεται ως διαδικασία μείωσης οικονομικών κοστών, αλλά είναι ουσιωδώς πολιτική· έχει ως συνέπεια την εδραίωση της καπιταλιστικής ηγεμονίας.

Ο Feenberg παρουσιάζει τρεις μορφές κριτικής στην τεχνολογία που αναδύονται από το έργο του Marx και αναδεικνύονται από διάφορους στοχαστές. Αναλύει και τις τρεις προκειμένου να δείξει πως τελικά οι δύο πρώτες είναι ανεπαρκείς και η τρίτη είναι η σημαντικότερη, καθώς διανοίγει το πεδίο της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας, το οποίο στη συνέχεια επηρεάζει φιλοσόφους όπως τον Lukács, τον Marcuse αλλά και τον ίδιο τον Feenberg.

Η πρώτη μορφή κριτικής στην τεχνολογία σχετίζεται με την διαδεδομένη αλλά αφελή άποψη σχετικά με την τεχνολογία, δηλαδή, ότι η τεχνολογία σχετίζεται με τον σκοπό που εξυπηρετεί. Μέσα από αυτή την άποψη φαίνεται ο Marx να αντικρούει τους στόχους για τους οποίους η τεχνολογία χρησιμοποιείται από τους καπιταλιστές, ενώ δεν ενδιαφέρεται για τα μέσα. Τα μέσα, δηλαδή η τεχνολογία, εμφανίζεται ως ουδέτερη και ο σκοπός της κριτικής είναι να καταδυναστεύσει τους σκοπούς που τίθενται σε αυτήν εξωτερικά. Ο Feenberg ονομάζει αυτή την κριτική ως «κριτική του προϊόντος», καθώς η τεχνολογία φαίνεται να σχετίζεται με τα παράγωγά της μόνο, τους σκοπούς.¹⁴ Επιπλέον, ο ερευνητής υπογραμμίζει πως πολλοί σχολιαστές του Marx θεωρούν ότι αυτή είναι η μόνη άποψη ως προς την τεχνολογία που μπορεί να είναι συμβατή με τον ιστορικό υλισμό, ωστόσο σπεύδει αμέσως και απορρίπτει αυτό το σχόλιο βασιζόμενος σε συγκεκριμένα αποσπάσματα του Marx που δείχνουν ότι κινείται ενάντια σε αυτή την άποψη.

Η δεύτερη κριτική της τεχνολογίας που μπορεί κανείς να υποστηρίξει με βάση το έργο του Marx είναι πως οι τεχνολογίες στο σύνολό τους διαμορφώνουν ένα περιβάλλον που διέπεται από διάφορα στοιχεία τα οποία καθιστούν το σύνολο των τεχνολογιών ως καπιταλιστικό. Σε αυτή τη μορφή κριτικής, η τεχνολογία δεν εμφανίζεται ως ουδέτερη, αλλά ο τρόπος που λειτουργεί μέσα στο πλαίσιο που έχει διαμορφωθεί εξυπηρετεί κάποιους, ενώ για άλλους είναι καταστροφική. Η τεχνολογία

¹⁴ Βλ. για παράδειγμα Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 1, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2002, σ. 386: «Αλλά δεν είναι καθόλου αυτός ο σκοπός των μηχανών που χρησιμοποιούνται με κεφαλαιοκρατικό τρόπο» [...] οι μηχανές είναι μέσο για την παραγωγή υπεραξίας».

δεν αποτελεί απλώς μέσο επίτευξης ενός στόχου, αλλά τοποθετούμενη από αυτούς που την χρησιμοποιούν σε συγκεκριμένα πλαίσια μετατρέπεται η ίδια σε υπηρέτη συμφερόντων. Η κριτική αυτή λαμβάνει από τον Feenberg την ονομασία «κριτική της διαδικασίας».¹⁵ Ο Feenberg αναφέρει πως οι τυπικοί μαρξιστές παραμένουν σε αυτές τις δύο μορφές κριτικής στην τεχνολογία στο έργο του Marx και εφησυχάζονται ότι δεν υπάρχει τίποτε άλλο, καθώς, μάλιστα, είναι οι δύο επικρατέστερες σχετικά με το σύστημα οικονομικών κατηγοριών που αναπτύσσει ο όψιμος Marx.

Υπάρχει, ωστόσο, και μία τρίτη κριτική στην τεχνολογία που για τον Feenberg είναι η πιο ουσιαστική και διανοίγει δρόμους που είχαν λησμονηθεί μέσα από τις τυπικές μαρξικές ερμηνείες. Σε κάποια αποσπάσματα φαίνεται ο Marx να αποδίδει ταξικές μεροληψίες στην ίδια τη τεχνολογία: στο σχεδιασμό της και όχι στους έξωθεν επιβαλλόμενους σε αυτή σκοπούς. Την ονομάζει «κριτική του σχεδιασμού» και θεωρεί πως ανοίγει το δρόμο για την κριτική θεωρία της τεχνολογίας. Σύμφωνα με την τρίτη κριτική που βρίσκει στο έργο του Marx, η τεχνολογία δεν χρησιμοποιείται απλώς για τον ένα ή τον άλλο σκοπό, ούτε διαμορφώνει τα πάντα γύρω της τοποθετούμενη σε ένα περιβάλλον με εξωτερικούς και πάλι σκοπούς. Αντιθέτως και πολύ περισσότερο, η τεχνολογία σχεδιάζεται με βάση τα συμφέροντα μιας τάξης, στη συγκεκριμένη περίπτωση των καπιταλιστών, προκειμένου η ίδια, εξ ορισμού, να τάσσεται υπέρ των συμφερόντων της τάξης που την σχεδιάζει και την παράγει. Ο δρόμος που διανοίγεται με βάση αυτή την κριτική και που κατέχει εξέχουσα σημασία για τον Feenberg είναι πως εκείνο που καθορίζεται υπό την ηγεμονία μιας συγκεκριμένης τάξης είναι ο ίδιος ο σχεδιασμός της τεχνολογίας ο οποίος διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετεί τα συμφέροντά της. Η πολύ σημαντικότερη συνιστώσα της εν λόγω κριτικής είναι πως, επειδή με βάση τα παραπάνω, η τεχνολογία καθίσταται μια σημαντική μεταβλητή στο γενικότερο κοινωνικό σύστημα, μπορεί και αυτή να μετασχηματιστεί υπό διαφορετικού είδους κοινωνικούς αστερισμούς, δηλαδή, υπό εναλλακτικές κυρίαρχες ηγεμονίες. Εκείνο που ξεκλειδώνεται μέσα από την τρίτη μορφή κριτικής που μπορεί εν σπέρματι να βρεθεί στο έργο του Marx είναι η εξάρτηση της τεχνολογίας από την κοινωνία σε τέτοιο βαθμό, όσο και η κοινωνία εξαρτάται από την τεχνολογία της.

¹⁵ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 46.

Έχοντας αναδείξει τις τρεις κριτικές που μπορούν να βρεθούν στο έργο του Marx, φαίνεται πως ο Feenberg επιστρέφει στον φιλόσοφο της βιομηχανικής επανάστασης, προκειμένου να εντοπίσει την πρώτη αναφορά σε κάτι που διαπερνά τη δική του θεωρία. Το εν λόγω στοιχείο δεν είναι άλλο από το γεγονός πως η τεχνολογία δεν βαδίζει σε καθαρά ορθολογικά μονοπάτια, αλλά εξαρτάται από κοινωνικές σχέσεις. «Η τεχνολογία», αναφέρει ο Feenberg, «θα πρέπει, συνεπώς, να γίνεται αντιληπτή με κοινωνικούς όρους παρά ως κάτι που καθορίζει την κοινωνία».¹⁶ Με αυτό τον τρόπο, ήδη από τον Marx, ανοίγεται ένα πεδίο εισαγωγής της πολιτικής σε ζητήματα τεχνολογικής προόδου: η τεχνολογία δεν αναπτύσσεται ντετερμινιστικά με βάση μόνο την τεχνική ορθολογικότητα που στοχεύει στην ολοένα και μεγαλύτερη αποδοτικότητα, αλλά εξελίσσεται υπό τον αντίκτυπο του κυρίαρχου οικονομικού συστήματος, το οποίο εξαρτάται τελικά από την ταξική κυριαρχία. Έτσι, η τεχνολογία συνδέεται με τα οικονομικά συστήματα, με την κουλτούρα και τον τρόπο ζωής της κάθε τάξης και ομάδας, καθώς και με τις επιλογές που αυτή πραγματοποιεί. Ο Feenberg εντοπίζει στον Marx μία πρώτη κριτική σε αυτό που ο ίδιος ονομάζει «κοινωνική ορθολογικότητα» (social rationality). Η έννοια αυτή είναι πολύ σημαντική για τη θεωρία του Feenberg και χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση.

Για να αναφερθεί ο Feenberg στην κοινωνική ορθολογικότητα στρέφεται στον Max Weber. Αναφέρει πως η «κοινωνική ορθολογικότητα» είναι κατά κύριο λόγο εκείνο που εννοεί ο Weber με τον όρο «εξορθολογισμός», ωστόσο το ονομάζει με αυτόν τον τρόπο για να μην θεωρηθεί ότι ακολουθεί τον Weber πλήρως. Όπως αναφέρει: «εκείνο που συγκρατώ από τον Weber είναι η έμφαση στις μορφές σκέψης και πράξης που ομοιάζουν με τις επιστημονικές αρχές και πρακτικές καθώς και το ρόλο των νεωτερικών οργανισμών στη γενίκευση αυτών των μορφών στην κοινωνία εν γένει».¹⁷ Φαίνεται ότι ο Feenberg επιχειρεί να αναδείξει ότι αυτό το «καθαρό» και «ορθολογικό» στοιχείο, αυτές οι επιστημονικές αποκαθαρμένες από κοινωνικά στοιχεία αρχές, μεταφέρονται ως κατηγορίες σκέψης στο σύνολο της κοινωνίας. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να εννοεί ο Weber με τον όρο «εξορθολογισμό».¹⁸ Το «σιδερένιο κουτί» της ορθολογικότητας που ο τελευταίος εισάγει, αναδεικνύει τη

¹⁶ Andrew Feenberg, «Radical Philosophy of Technology: From Marx to Marcuse and Beyond», *Radical Philosophy Review* 12, 2009, σ. 200.

¹⁷ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 299.

¹⁸ Max Weber, *Κοινωνιολογία της εξουσίας*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας 2009.

διείσδυση των επιστημονικών καθαρών αρχών στην κοινωνία και την περιχαράκωση της τελευταίας από τις πρώτες. Με αυτό τον τρόπο, αναδύεται η γραφειοκρατία ως ορθολογικός και εξορθολογιστικός μηχανισμός που με τη σειρά του επιβάλλει μία συγκεκριμένη τάξη στην κοινωνία και τη διαμορφώνει.

Για να ολοκληρώσει το επιχείρημά του ο Feenberg δείχνει πως συνδέονται ο Marx και ο Weber σε αυτή την ανάλυση. Ξεκινά την ανάλυσή του από τον Marx, ο οποίος αναφέρεται στην διάχυση της τεχνικής ορθολογικότητας στην κοινωνία –έξω από το εργοστάσιο– και την υπόνοια στο έργο του, ενός πρώιμου είδους πολιτικής της τεχνολογίας (politics of technology). Παράλληλα, η κοινωνική ορθολογικότητα, φέρει τρεις αρχές τις οποίες απαριθμεί ο Feenberg και αντλεί από τη σκέψη του Weber: την ανταλλαγή μεταξύ ισοδύναμων, την κατηγοριοποίηση και εφαρμογή κανόνων και την βελτιστοποίηση με τον υπολογισμό των αποτελεσμάτων.¹⁹ Κάθε μία από αυτές τις αρχές εμφανίζεται ως καθαρά ορθολογική και επειδή η τεχνική ορθολογικότητα έχει διαχυθεί στην κοινωνία, οι κοινωνικές σχέσεις διέπονται από αυτές τις αρχές και ορθολογικοποιούνται ή ουδετεροποιούνται. Κατ' επέκταση, κάθε τι κοινωνικό φαίνεται σαν να είναι καθαρά ορθολογικό. Την κοινωνική ορθολογικότητα φέρουν μέσα τους οι μηχανισμοί και οι θεσμοί της νεωτερικότητας που ο Feenberg θεωρεί ως ορθολογικά συστήματα. Η τεχνολογία μπορεί να μην είναι αμιγώς ένας θεσμός, ωστόσο, διαπερνά όλους τους θεσμούς όπως η γραφειοκρατία, η αγορά, η παιδεία, η σύγχρονη ιατρική, η επικοινωνία, ακόμη και τα σύγχρονα ψηφιακά παιχνίδια. Θα μπορούσαμε να πούμε πως στόχος του έργου του Feenberg είναι να επιχειρεί να αναλύσει την κοινωνική ορθολογικότητα, όπως αυτή ενυπάρχει και αναδύεται σήμερα μέσα από όλα αυτά τα συστήματα-θεσμούς.

Μέσα από την κριτική του Marx στην κοινωνική ορθολογικότητα, ο Feenberg εντοπίζει ένα άλλο πολύ σημαντικό στοιχείο για τη δική του θεωρία, ένα στοιχείο που κατέχει τόσο σημαίνοντα ρόλο που θεωρεί πως είναι εκείνο που η «Σχολή της Φρανκφούρτης προσπαθούσε να αναλύσει, αλλά απέτυχε να αναπτύξει τις κατηγορίες και μεθόδους για να το κάνει».²⁰ Το στοιχείο αυτό είναι η μεροληψία της τεχνολογίας (technological bias). Με αυτό τον όρο δεν εννοεί απλώς μία προκατάληψη της

¹⁹ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 300.

²⁰ Andrew Feenberg, «The mediation is the message: Rationality and Agency in the Critical Theory of Technology» στο *Techne: Research in Philosophy and Technology* 17(1), 2013, σ. 9.

τεχνολογίας υπέρ και κατά κάποιων κοινωνικών ομάδων που επιβάλλεται εσκεμμένα από τους σχεδιαστές. Αυτή αποτελεί μονάχα τη μία από τις δύο μορφές μεροληψίας την οποία ονομάζει «ουσιαστική μεροληψία» (substantive bias). Η πιο σημαντική μορφή μεροληψίας της τεχνολογίας είναι αυτή που εμφανίζεται στο σχεδιασμό της τεχνολογίας και έχει αντίκτυπο σε κάποιες ομάδες, μέσω της καθημερινής χρήσης, την οποία ο Feenberg ονομάζει «τυπική μεροληψία». Η τυπική μεροληψία δεν αντιβαίνει στην ορθολογικότητα και δεν περιλαμβάνει κάποιου είδους προκατάληψη. Για παράδειγμα: πολλά αντικείμενα σχεδιάζονται για να χρησιμοποιηθούν από δεξιόχειρες επειδή αυτή είναι η πλειοψηφία των χρηστών. Αυτό δεν συνεπάγεται κάποια προκατάληψη και εσκεμμένο αποκλεισμό των αριστερόχειρων. Αλλά αποτελεί μορφή μεροληψίας της τεχνολογίας υπέρ των δεξιόχειρων. Αυτού του είδους τη μεροληψία εντοπίζει ο Feenberg στο σχεδιασμό της τεχνολογίας και των υπόλοιπων ορθολογικών συστημάτων.²¹

Ο Feenberg ανακαλύπτει σπέρματα της ανάλυσης περί της τυπικής μεροληψίας στην κριτική του Marx στον καπιταλισμό. Για παράδειγμα, στο έργο του τελευταίου, η αγορά φαίνεται ορθολογική, ωστόσο, παρόλο που ενεργεί με βάση την αρχή της ορθολογικότητας –την πρώτη από τις τρεις προαναφερθείσες αρχές: την ανταλλαγή μεταξύ ισοδύναμων– τελικά καταλήγει σε δημιουργία ανισοτήτων. Ο Feenberg παρατηρεί πως αυτό το γεγονός ξεφεύγει από την ορθολογική κριτική του Διαφωτισμού στις μεροληψίες και τις δεισιδαιμονίες επειδή δεν περιέχει κάτι «παράλογο» (που να εναντιώνεται δηλαδή στη διαφωτιστική ορθολογικότητα –όπως θα έκανε η προκατάληψη). Σε αντίθεση με τον Proudhon, ο οποίος θεωρούσε πως η «ιδιοκτησία είναι κλεψιά», ο Marx θεώρησε πως η ανισότητα που δημιουργεί η αγορά δεν πρέπει να αναζητηθεί σε κάποια ανορθολογική βάση της, αλλά στην ίδια της την ορθολογικότητα: στις συνέπειες της αυτοματοποίησης και των οικονομικών κρίσεων.

Η επιστροφή στον Marx για την ανεύρεση των πρώτων στοιχείων κριτικής στην τεχνολογία ολοκληρώνεται σε αυτό το σημείο από τον Feenberg. Οι σπερματικές αναφορές που εντόπισε στα γραπτά του Marx, ως προς τη μεροληψία της τεχνολογίας και την κοινωνική ορθολογικότητα, θα γονιμοποιηθούν στο μυαλό του Feenberg μέσω των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας. Ο τρόπος με τον οποίο συνενώνει τις

²¹ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 307.

δύο παραδόσεις θα φανεί αργότερα στη διατριβή, αφού προηγείται μια εκτενής αναφορά στους υπόλοιπους φιλοσόφους της θεωρίας της νεωτερικότητας, στους οποίους βασίζεται ο Feenberg για το επιχείρημά του.

2. Η θεωρία της «πραγμοποίησης» του Lukács

Ο Feenberg ασχολήθηκε σε μεγάλο βαθμό με τη σκέψη του Lukács. Δεν τον αντιλαμβάνεται απλώς ως ένα στάδιο για να περάσει κανείς από τον Marx στη Σχολή της Φρανκφούρτης, αλλά βρίσκει σε αυτόν, και συγκεκριμένα στην έννοια της «πραγμοποίησης», την αποκρυστάλλωση της κοινωνικής κατάστασης και της επιστημονικής και τεχνολογικής μεταμόρφωσης κατά την εποχή του καπιταλισμού.

Ο Lukács κρίνεται, στη σκέψη του Feenberg, ως ο στοχαστής που πραγματώνει σε πρακτικό και θεωρητικό επίπεδο κάποιες από τις παραδοχές του Marx. Αναδεικνύει πως στον καπιταλισμό δεν έχουν μεταβληθεί απλώς οι οικονομικές σχέσεις, αλλά η ίδια η σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο, η ίδια του η αντιληπτικότητα, η συνείδηση, οι σχέσεις του με τη φύση (και με τους άλλους ανθρώπους ως φύση) και τελικά ο ίδιος ο άνθρωπος.²² Αυτή είναι η βασικότερη συνδήλωση της έννοιας της πραγμοποίησης, όπως θα φανεί αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Ένα πολύ βασικό στοιχείο που επισημαίνεται στη σχετική βιβλιογραφία είναι πως η πραγμοποίηση δεν αποτελεί απλώς έναν διαφορετικό τρόπο να αναφερθεί κανείς στην αντικειμενοποίηση, αλλά αντιθέτως, χρειάζεται να διακριθεί από την τελευταία.²³ Η πραγμοποίηση ενέχει το ότι τα πάντα αντιμετωπίζονται ως πράγματα, αλλά όχι με την έννοια ότι έχουν αντικειμενοποιηθεί αυτά τα ίδια, όσο ότι η τυπική ορθολογικότητα γίνεται πλέον η επίσημη κατηγορία της σκέψης (ο εξορθολογισμός που μέσω του Weber αναφέρθηκε πως διαφεύγει τα στενά επιστημονικά όρια και διαχέεται στην κοινωνία διαμορφώνοντας το σιδερένιο κλουβί της ορθολογικότητας). Τα πάντα εξορθολογίζονται, αναδεικνύονται ως «αντικείμενα» σε επιστημονική

²² Περισσότερα για την πραγμοποίηση βλ. Γκέοργκ Λούκατς, *Η πραγμοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Αθήνα: Εκκρεμές 2006.

²³ Konstantinos Kavoulakos, «Philosophy of Praxis or Philosophical Anthropology? Andrew Feenberg and Axel Honneth on Lukács's Theory of Reification» στο Arnold και Michel (επιμ.), *Critical Theory and the Thought of Andrew Feenberg*, ό.π., σ. 50.

μελέτη, ως αντικείμενα υπολογισμού και μέτρησης. Η πραγματοποίηση αναφέρεται στην αντιμετώπιση των καθημερινών πρακτικών, σχέσεων, πραγμάτων και όντων ως «φυσικά δεδομένα», χωρίς άλλου είδους νοηματοδότηση· ως αποπροσωποποιημένα πρόσωπα.

Μέσω των παραπάνω (και με τη βάση τους Marx και Weber), ο Feenberg οδηγείται στην διαπίστωση πως η επανάσταση, η μεταβολή στην κοινωνία δεν προϋποθέτει απλώς αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας ή των σχέσεων παραγωγής, αλλά πολύ περισσότερο, μία ισχυρή και καθοριστική αλλαγή ορθολογικότητας. Όταν ο Feenberg αξιώνει το πρόταγμα της εναλλακτικής νεωτερικότητας ως εναλλακτική ορθολογικότητα, ερείδεται πάνω σε αυτό το φιλοσοφικό και πολιτικό υπόβαθρο, το οποίο σε πρώτο επίπεδο αναδείχθηκε από τον Lukács. Αν η τυπική ορθολογικότητα πυροδότησε μια αντίληψη και μια νεωτερικότητα που αντικειμενοποιεί διαμέσου της φυσικότητας το κάθε τι, κάτι που παραδέχθηκαν και άλλοι στοχαστές εκτός του μαρξιστικού πλαισίου,²⁴ τότε η μεταβολή προϋποθέτει την ανανοηματοδότηση της ίδιας της σκέψης, της αντίληψης και της προσέγγισης με την οποία ο άνθρωπος βιώνει την καθημερινότητα και τον κόσμο: «εκείνο που διακυβεύεται [...] δεν είναι μονάχα μία αλλαγή στην κοινωνία, αλλά επιπροσθέτως η μοίρα της ορθολογικότητας: η επανάσταση αποτελεί μια υπόθεση του λόγου (reason)».²⁵

Ο Feenberg θεωρεί πως ο Lukács είναι πιο προσεκτικός από τον Marx, καθώς δεν επιτρέπει να αναδυθεί κάποια σύγχυση μεταξύ κοινωνικών σχέσεων και φυσικών γεγονότων που θα άφηνε το περιθώριο να εννοηθεί κάποια μηχανιστική προσέγγιση της γνώσης. Αντιθέτως, για τον Lukács κάθε θεωρία είναι εγγενώς ιστορική και μπορεί να ανασχηματιστεί μόνο διαμέσου της ιστορίας (δηλαδή πολιτικά και κοινωνικά).²⁶ Σε αυτό τον διαχωρισμό εμπίπτουν και οι φιλοσοφικές του καταβολές

²⁴ Για παράδειγμα ο φαινομενολόγος Husserl, ο οποίος στο βιβλίο του «η κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών και η υπερβατολογική φαινομενολογία» αναφέρεται στην τάση της νεωτερικής επιστήμης να υπολογίζει και να μετατρέπει σε μετρήσιμο το κάθε τι εξαλείφοντας το βιωμένο νόημά του. Βλ. Έντμουντ Χούσερλ, *Η κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών και η υπερβατολογική φαινομενολογία*, μτφρ. Π. Θεοδώρου, Αθήνα: Νήσος 2012.

²⁵ Andrew Feenberg, *The Philosophy of Praxis. Marx, Lukács and the Frankfurt School*, Λονδίνο: Verso 2014, σ. 61.

²⁶ Κωνσταντίνος Καβουλάκος, «Κορνήλιος Καστοριάδης και Γκέοργκ Λούκατς» στο Γιάννης Κτενάς & Αλέξανδρος Σχισμένος (επιμ.), *Η σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ευρασία 2018, σ. 135

στους Hegel και Marx: δεν αποδέχεται κάποια γραμμική, ντετερμινιστική εξελικτική κοινωνική πορεία, αλλά αναδεικνύει μία διαλεκτική σχέση:²⁷ τη διαλεκτική υπέρβαση του καπιταλιστικού συστήματος μέσα από την άρνηση της εγγενούς σε αυτόν τυπικής ορθολογικότητας.

Ο υπολογισμός και η μέτρηση, στα οποία η τυπική ορθολογικότητα υποβάλλει τα πάντα, αντικατοπτρίζονται στην πράξη από το καπιταλιστικό σύστημα και τις οικονομικές πρακτικές του, όπου τα πάντα μετατρέπονται σε χρήμα. Το πλαίσιο της εν λόγω μετατροπής καθορίζει και τα νοήματα που αποδίδονται στα πράγματα διαμορφώνοντας εκείνο που ο Lukács ονομάζει ως τη «μορφή της αντικειμενικότητας» (Gegenständlichkeit).²⁸ Αυτή η μορφή είναι υπεύθυνη για τα νοήματα που θα αποδυθούν σε αντικείμενα, ανθρώπους και συμβάντα, στο πλαίσιο μια εποχής. Η πραγματοποίηση αναδεικνύεται τελικά από τον Lukács ως η απόλυτη αξία, με βάση την οποία ορίζεται η μορφή της αντικειμενικότητας της ολότητας (totality) που ονομάζεται καπιταλισμός. Η βαρύτητα που λαμβάνει η ανταλλακτική αξία στο πλαίσιο του καπιταλισμού δεν είναι κάτι άλλο από τη μεταφορά σε οικονομικούς όρους της μετρησιμότητας που δημιουργεί η νεωτερική επιστήμη, διαμέσου της τυπικής ορθολογικότητας. Αυτά τα μοτίβα του καπιταλισμού συνιστούν άμεσες αντανάκλασεις της ορθολογικότητας που διέπει το εν λόγω σύστημα και αυτό ακριβώς επιχειρεί να εξηγήσει ο Lukács μέσω της έννοιας της πραγματοποίησης. Στο προηγούμενο κεφάλαιο υπογραμμίστηκε ότι για τον Feenberg τα συστατικά στοιχεία του καπιταλιστικού συστήματος είναι τα ουσιώδη στοιχεία της τυπικής ορθολογικότητας: ανταλλαγή μεταξύ ισοδύναμων, κατηγοριοποίηση και εφαρμογή κανόνων και βελτιστοποίηση και υπολογισμός. Το συμπέρασμα αυτό καθίσταται τώρα ακόμη πιο εύλογο και προφανές.

Βασιζόμενος και στον Lukács, ο Feenberg κάνει λόγο για μια «σοσιαλιστική ορθολογικότητα».²⁹ Το ενδιαφέρον είναι πως δεν αναφέρεται απλώς στο

²⁷ Η διαλεκτική που αποδέχεται και αναπτύσσει ο Lukács, ο τρόπος που αυτός θεωρεί ότι λειτουργεί καθώς και ο σκοπός της μπορεί να φανούν σε πολλές μελέτες για τον φιλόσοφο της Πράξης. Βλ. Konstantinos Kavoulakos, *Georg Lukács's philosophy of praxis*, Λονδίνο: Bloomsbury Academic 2018, σ. 133 κ.ε.

²⁸ Andrew Feenberg, *The Ruthless Critique of Everything Existing. Nature and Revolution in Marcuse's Philosophy of Praxis*, Λονδίνο: Verso 2023, σ. 25.

²⁹ Feenberg, *The Philosophy of Praxis*, ό.π., σ. 64.

«σοσιαλισμό», δηλαδή, σε μία διαφορετική κοινωνία, αλλά στη σοσιαλιστική ορθολογικότητα, σε ένα διαφορετικό τρόπο αντίληψης των πραγμάτων. Αναφορικά με αυτό, γίνεται κατανοητός ο προβληματισμός του Feenberg για το αν και κατά πόσο «δύνανται οι εν λόγω αντιστάσεις [αναφέρεται στις αντιστάσεις έναντι της παρούσας φάσης της τεχνικής ορθολογικότητας όπως τις αναπτύσσει στη θεωρία του] να ενωθούν και να διαμορφώσουν τη βάση για μία σοσιαλιστική εναλλακτική»,³⁰ αναγνωρίζοντας ωστόσο πως «η έννοια του σοσιαλισμού που σκιαγραφείται εδώ δεν βασίζεται στη σοβιετική πρακτική».³¹

Είναι στον Lukács που ο Feenberg βρίσκει το πρώτο εφαλτήριο για την ανάπτυξη μιας θεωρίας για την μεταβολή στην κοινωνία μέσω της αλλαγής της τεχνολογίας και της ορθολογικότητας. Αυτό συμβαίνει, όχι γιατί ο Lukács αναφέρθηκε άμεσα στην τεχνολογία, αλλά διότι στο καπιταλιστικό πλαίσιο, ο Feenberg διαπιστώνει την κεντρική θέση που κατέχει η καπιταλιστική τεχνολογία και η διαχείριση, τα οποία, όπως καθίσταται φανερό από τη σκέψη του Lukács, βασίζονται στην πραγματοποίηση που επιφέρει η τυπική ορθολογικότητα στο καπιταλιστικό πλαίσιο. Η αναζωογονητική μεθερμηνεία και χρήση των ιδεών του Lukács από τον Feenberg ήταν πολύ σημαντική για την επανατοποθέτηση του πρώτου σε σύγχρονα ζητήματα. Ωστόσο, ο Feenberg δεν παραμένει μονάχα σε αυτόν, αλλά συνεχίζει και εντοπίζει στοιχεία και από τους στοχαστές της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης, οι οποίοι επίσης επηρεάστηκαν από τη σκέψη του Lukács. Η Σχολή της Φρανκφούρτης, με σημαντικότερο για τις θεματικές που ενδιαφέρουν τον Feenberg τον Marcuse, επιχείρησε να αναφερθεί σε αυτά τα ζητήματα που είχαν απασχολήσει τον Lukács και καταλήγει σε απολήξεις που είναι πολύ ενδιαφέρουσες. Ιδιαίτερα ο Marcuse, λαμβάνοντας το νήμα από τον Lukács, επιχειρεί να πραγματώσει αυτό το πρόταγμα του «διαφορετικού ανθρώπου» (δηλαδή διαφορετικής συνείδησης, αντίληψης και εν τέλει εμπειρίας), δηλαδή, της διαφορετικής ορθολογικότητας.

Ωστόσο, προτού περάσουμε στην ανάλυση των φιλοσοφικών θεμελίων που αντλεί ο Feenberg από τους προκατόχους του στην Κριτική Θεωρία, είναι σημαντικό να αναλυθεί η θέση που κατέχει ο Heidegger στη σκέψη του. Χωρίς αναφορά στον Γερμανό φαινομενολόγο δεν είναι δυνατό να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο ο

³⁰ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ.24.

³¹ Στο ίδιο, σ. vii.

Feenberg προσεγγίζει και τον Marcuse και τους υπόλοιπους της Σχολής της Φρανκφούρτης.

II. Η παρουσία της χαιντεγκεριανής ερμηνευτικής της τεχνικής

1. Η νεωτερική τεχνική ως *Πλαισιοθέτηση* και η κριτική της ουσιοκρατίας

Όπως έχει υπογραμμιστεί ήδη, ο Heidegger θεωρείται ουσιοκράτης φιλόσοφος της τεχνολογίας, κάτι που τον διαφοροποιεί ευθύς εξαρχής από το πρόταγμα του Feenberg. Ωστόσο, η παραπάνω παραδοχή δεν σημαίνει, ούτε απαξίωση, ούτε παντελή απόρριψη των θέσεων του Γερμανού φιλοσόφου, καθώς σε αρκετά σημεία της θεωρίας του Feenberg είναι φανερό η αναγνώριση της συμβολής του Heidegger στη μελέτη της τεχνολογίας.³² Πράγματι, καθίσταται αναγκαίο να ξεκαθαριστεί η σχέση του Feenberg με τη θεωρία του Heidegger και να αναδειχθούν τα στοιχεία της χαιντεγκεριανής προσέγγισης που αναγνωρίζει ο Αμερικανός ως βοηθητικά για τη μελέτη της τεχνολογίας. Είναι, όμως, εξίσου αναγκαίο να παρουσιαστεί και η κριτική που ο Feenberg ασκεί σε πολλές από τις θέσεις του Heidegger.³³

Όπως ειπώθηκε στην αρχή του παρόντος μέρους, η ουσιοκρατία στην οποία εντάσσεται Heidegger συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, τη θεώρηση πως η τεχνολογία τείνει προς την καταδυνάστευση του ανθρώπου· πως η δυνατότητα εμπρόθετης δράσης του έχει απολεσθεί, και πως, πλέον, στη νεωτερικότητα, η τεχνολογία έχει υπερβεί τον κατασκευαστή της, έχει αυτονομηθεί και ακολουθεί τη δική της πορεία. Παρ' όλα αυτά, ο Feenberg δεν μπορεί παρά να εξετάσει λεπτομερώς τη σκέψη του Heidegger, πρωτίστως διότι βρίσκει πως ο δικός του δάσκαλος, ο Marcuse, είναι σε πολλά σημεία επηρεασμένος από τον Heidegger, ακόμη και σε εκείνα που δεν

³² Βλ. Γκόλφω Μαγγίνη, *Για μια Ερμηνευτική του Τεχνικού Κόσμου. Από τον Χαϊντεγκερ στη Σύγχρονη Τεχνοεπιστήμη*, Αθήνα: Πατάκη 2010, σ. 140 κ.ε.

³³ Σημαντικοί στοχαστές στο πεδίο της χαιντεγκεριανής φιλοσοφίας όπως ο Iain Thompson κρίνουν πως ίσως τελικά ο Feenberg να βρίσκεται φιλοσοφικά πιο κοντά στον Heidegger παρά ακόμη και στον Marcuse. Βλ. Iain Thompson, «From the Question Concerning Technology to the Quest for a Democratic Technology: Heidegger, Marcuse, Feenberg», *Inquiry* 43, 2000: 203-216.

γίνονται εξαρχής αντιληπτά, και έτσι, σε δύο βιβλία του, καθώς και σε πολλά άρθρα, αναλαμβάνει να φανερώσει τα χαϊντεγκεριανά ίχνη στη σκέψη του Marcuse.³⁴

Για τον Feenberg, η διαπίστωση του Heidegger σχετικά με την *Πλαισιοθέτηση* (*Gestell*) που λαμβάνει χώρα στη νεωτερικότητα είναι ορθή. Σύμφωνα με αυτή, τα πάντα στη νεωτερικότητα αποκαλύπτονται ως διαθέσιμο απόθεμα (*Bestand*) και αυτό αποτελεί την ουσία της τεχνικής.³⁵ Η νεωτερική τεχνολογία καθιστά τα πάντα ως απλά υλικά προς διαχείριση, ως απλό απόθεμα, χωρίς κάποιο άλλο νόημα, χωρίς καμία άλλη ιδιότητα. Τα πάντα στον κόσμο εμφανίζονται και υπάρχουν ως ακατέργαστα υλικά. Πράγματι, όπως διαπιστώνει ο Feenberg στις μελέτες του, η σκέψη του Heidegger είναι ορθή σε αυτό το σημείο. Ωστόσο, τον οδηγεί σε δυστοπικά μονοπάτια, τα οποία ο Αμερικανός φιλόσοφος δεν ασπάζεται. Αντιθέτως, επιχειρεί να τα ανατρέψει, καθώς δεν τα θεωρεί ως το πεπρωμένο της τεχνολογίας: «η τεχνολογία δεν καθοριζόταν ποτέ από ένα και μοναδικό νόημα, όπως η *Πλαισιοθέτηση*, το οποίο να εξηγούσε στο έπακρο όλες τις δυνατότητές της».³⁶ Εκεί όπου ο Heidegger βλέπει αδιέξοδο, ο Feenberg αντιλαμβάνεται εναλλακτικές.³⁷ Για τον Αμερικανό φιλόσοφο της τεχνολογίας δεν υπάρχει πεπρωμένο της τεχνολογίας, καθώς αυτή, διαμορφώνεται με διαφορετικό τρόπο υπό διαφορετικούς κοινωνικούς αστερισμούς.

Παρ' όλα αυτά, ο Feenberg αναγνωρίζει τη συμβολή του Heidegger. Ο τελευταίος δεν αντιμετωπίζει την τεχνολογία ως ένα εργαλείο για την επίτευξη εξωτερικών σκοπών. Αντιθέτως, θεωρεί πως αυτή αποτελεί μία μορφή αποκαλύπτειν (*revealing*),

³⁴ Feenberg, *Heidegger and Marcuse*, ό.π.· Feenberg, *The Ruthless Critique of Everything Existing*, ό.π.· Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., κεφ. 9· Andrew Feenberg, «The Concept of Function in Critical Theory of Technology», στο M. Franssen, P. Vermaas, P. Kroes, An. W. M. Meijers (επιμ.), *Philosophy of Technology After The Empirical Turn*, Βερολίνο: Springer, 2016, σ. 283-303.

³⁵ Μάρτιν Χάιντεγκερ, «Το ερώτημα για την τεχνική» στο Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Περί πολιτικής. Περί Αλήθειας. Περί Τεχνικής*, μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος, Αθήνα: Ηριδανός 2011, σ. 184-185.

³⁶ Feenberg, «Replies to Critics» στο T. J. Veak (επιμ.), *Democratizing Technology*, Άλμπανι: State University of New York Press 2006, σ. 195.

³⁷ Χαϊντεγκερ, «Το ερώτημα για την τεχνική», ό.π., σ. 192: «Η ουσία της σύγχρονης τεχνικής ερείδεται, εδρεύει στην πλαισιοθέτηση. Αυτό εδώ ανήκει στη μοίρα-προορισμό της αποκάλυψης [...] όπου το πεπρωμένο σημαίνει: το αναπόφευκτο μιας αμετάβλητης πορείας».

που διαμορφώνει έναν «κόσμο», μία μεστή νοήματος δομημένη μορφή εμπειρίας.³⁸ Ένα σημαντικό στοιχείο που θέτει ο Heidegger είναι εκείνο της ενεργητικότητας του ανθρώπου, ο οποίος γεννάται (is thrown) σε έναν κόσμο και ενεργητικά τον ανακαλύπτει αναδεικνύοντας το νόημά του· αποτελεί έτσι το περίφημο *Dasein*. Τα πράγματα που ενυπάρχουν σε έναν τέτοιο κόσμο ανακαλύπτονται στο *Dasein* κατά τη χρήση τους και αποτελούν τα εργαλεία (Zeug).³⁹ Από τα παραπάνω φαίνεται πως ο «κόσμος» αποτελεί έναν κόσμο νοήματος, ο οποίος αποκαλύπτεται στον άνθρωπο που γνωρίζει να θέτει τα θεμελιώδη ερωτήματα για την ύπαρξή του (αυτό είναι το *Dasein*), και δεν συνιστά απλώς ένα σύνολο αντικειμένων και τις σχέσεις μεταξύ τους. Η τεχνολογία, με άλλα λόγια, κατασκευάζει και διέπει έναν ολόκληρο κόσμο και το νόημα που αυτός λαμβάνει. Με άλλα λόγια, η τεχνολογία δομεί την πραγματικότητα. Αυτό το στοιχείο είναι απαραίτητο για τις αναλύσεις του Feenberg, ωστόσο, το αντιλαμβάνεται απογυμνωμένο από το πεπρωμένο της δυστοπικής κατακυρίευσης του ανθρώπινου παράγοντα που υπεισέρχεται λόγω της ουσιοκρατικής κατεύθυνσης της σκέψης του Γερμανού φιλοσόφου.

Ο Heidegger διαβλέπει την καταστροφικότητα που υπεισέρχεται με τη νεωτερική τεχνολογία και τη συγκρίνει με την αρχαία τεχνική. Η αρχαία τεχνική είχε την ιδιότητα της ανάδειξης του είναι των όντων, μέσα από την ίδια τη διεργασία της κατασκευής τους. Για το λόγο αυτό, στα πρώιμα γραπτά του ο Heidegger επιχειρεί να αναβιώσει ένα είδος αρχαίας τεχνικής, όπως αυτή εμφανίζεται στα έργα του Αριστοτέλη.⁴⁰ Για τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο στα αίτια κατασκευής ενός όντος συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, και το ποιητικό αίτιο (που αποτελεί τον τεχνίτη) και το τελικό (που αποτελεί τον σκοπό για τον οποίο κάτι έρχεται στην ύπαρξη).⁴¹ Με

³⁸ Περισσότερα για τις σημαντικές έννοιες του Heidegger, βλ. Γκόλφω Μαγγίνη, *Κίνησις. Βίος. Καιρός. Τέχνη. Πόλις. Φαινομενολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Πατάκη 2016· Golfo Maggini, «Heidegger on the “Enigma” of Movement», *Δωδώνη* 33 (2003): 67-87.

³⁹ Feenberg, *Heidegger and Marcuse*, ό.π., σ. 2.

⁴⁰ Η σχέση του Heidegger με τον Αριστοτέλη είναι εξαιρετικά σημαντική. Βλ. σχετικά: Golfo Maggini, «Nietzsche through Aristotle? Ontology, Hermeneutics and the End of Metaphysics», *Αριάδνη* 13 (2008): 213-229. Πολύ σημαντικότερο έργο σε αυτό το πλαίσιο είναι το: Μάρτιν Χαϊντεγκερ, *Φαινομενολογικές ερμηνείες στον Αριστοτέλη*, μτφρ. Γ. Η. Ηλιόπουλος, εισαγ.-επιμ.-σημ. Γκ. Μαγγίνη, Αθήνα: Πατάκη 2011.

⁴¹ Περισσότερα για τα αίτια στον Αριστοτέλη βλ. Αριστοτέλης, *Περί Φύσεως το Β' βιβλίο των Φυσικών*, μτφρ. Β. Κάλφας, Πόλις: Αθήνα 1999.

βάση αυτό, ο σκοπός στην αρχαιότητα δεν θεωρείται ότι τίθεται εξωτερικά σε ένα αντικείμενο, αλλά ενυπάρχει ήδη σε αυτό πριν καν το ον γεννηθεί ή δημιουργηθεί. Ο τεχνίτης απλώς δίνει την κατάλληλη μορφή σε εκείνο που θα έπρεπε, έτσι κι αλλιώς, να φέρει τη συγκεκριμένη μορφή για να εξυπηρετήσει τον σκοπό που είναι εγγενής στην ουσία του. Το εν λόγω πλαίσιο σκοπιμότητας χάνεται στη νεωτερικότητα, όπου, όπως σημειώνει ο Heidegger, τα τεχνολογικά αντικείμενα υπάρχουν χωρίς να φέρουν εγγενώς τον σκοπό τους. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο θεωρεί πως η αναβίωση της τεχνικής όπως αυτή θεωρούνταν στην αρχαιότητα αποτελεί τον τρόπο ύπαρξης του *Dasein*. Δηλαδή, μια ύπαρξη που κατανοεί τα νοήματα που υπάρχουν στον ίδιο τον κόσμο και τα αντικείμενα, η οποία θέτει ένα αντικείμενο, το περιεργάζεται και το αντιλαμβάνεται μόνο μέσα από τις γνωστικές και αντιληπτικές κατηγορίες που διαθέτει το ίδιο, σε αντίθεση με ένα νεωτερικό υποκείμενο που διαμορφώθηκε από την πορεία της μεταφυσικής σκέψης.

Για τον Heidegger το αποκαλύπτει του πραγματικού νοήματος του κόσμου πραγματώνεται μέσα από την αρχαιοελληνική τέχνη, ενώ η νεωτερικότητα που έχει απολέσει το εν λόγω στοιχείο, βασίζεται στην πλαισιοθέτηση, δηλαδή, στην ουδετεροποίηση των πάντων (με την έννοια της απώλειας νοήματος), στη μετατροπή τους σε υπολογίσιμο και μετρήσιμο απόθεμα προς διαχείριση. Ο Feenberg βρίσκει στον Heidegger τη σύνδεση των αντικειμένων με αξίες (value-laden), και αυτό συνιστά ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία που διατηρεί από την ουσιοκρατική του προσέγγιση: η κριτική του Heidegger στη σύγχρονη τεχνολογία στρέφεται γύρω από τον πυρήνα της, δηλαδή, από την τάση της να αφαιρεί τα αξιακά νοήματα από το κάθε τι και να το μετατρέπει σε κάτι ουδέτερο, σε ένα εργαλείο που περιμένει τον σκοπό του εξωτερικά. Ο Feenberg σε πολλά κείμενά του αξιοποιεί την ορολογία του Heidegger, όπως την αποκοσμίκευση (deworlding) ή την εκκάλυψη (disclosure) κ.α., διότι επιθυμεί να διατηρήσει την ουσία του επιχειρήματος του Γερμανού φιλόσοφου: η τεχνολογία δομεί έναν ολόκληρο κόσμο.⁴² Ωστόσο, κρίνει πως η σκέψη του Heidegger παραμένει μόνο στο επίπεδο εκείνου που ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας ονομάζει «πρωτογενή εργαλειοποίηση» (κάτι που θα αναλυθεί στη

⁴² Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αποτελούν τα κείμενα: «Θεωρία της νεωτερικότητας και σπουδές τεχνολογίας: Σκέψεις για τη γεφύρωση του χάσματος» και «Μεταξύ λόγου και εμπειρίας» που αποτελούν τα κεφάλαια 7 και 9 στον τόμο: Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π (σ.247-295 και 339-402 αντίστοιχα).

συνέχει του παρόντος μέρους) και που αποτελεί την αποπλαισίωση των ιδιοτήτων των αντικειμένων του κόσμου. Ο Feenberg προσθέτει ένα ακόμη στάδιο που ονομάζεται «δευτερογενής εργαλειοποίηση», κατά το οποίο κάτι ανοηματοδοτείται. Εφόσον κρίνεται πως η σκέψη του Heidegger παραμένει στο πρώτο επίπεδο,⁴³ είναι εύλογο να υπογραμμίζει μόνο τις αρνητικές επιπτώσεις της νεωτερικής τεχνολογίας και να θεωρεί πως το πεπρωμένο της είναι να αποπλαισιώνει τα πάντα, να τα καθιστά ακατέργαστα υλικά, χωρίς εγγενές νόημα. Υποστηρίζει πως: «ο Heidegger συμφωνεί πως η τεχνολογία μας καταλαμβάνει αδυσώπητα. [...]. Υπογραμμίζει πως η τεχνολογική αναδόμηση των νεωτερικών κοινωνιών βασίζεται σε μία μηδενιστική θέληση για δύναμη, μία περιστολή του ανθρώπου και του Είναι στο επίπεδο των απλών αντικειμένων».⁴⁴ Το νετερμινιστικά θεωρούμενο πεπρωμένο της τεχνολογίας και η ολοκληρωτική αποπλαισίωση που η νεωτερική τεχνική επιφέρει συνιστούν τα δύο ουσιώδη στοιχεία γύρω από τα οποία κινείται η κριτική του Feenberg στον Heidegger.

Σε κάθε περίπτωση, ο Αμερικανός φιλόσοφος αντιλαμβάνεται τον Heidegger ως μία εξέχουσα μορφή της φιλοσοφίας της τεχνολογίας και αρθρώνει την κριτική του γύρω από την έλλειψη, στον Heidegger, αναζήτησης εναλλακτικών που να αναδύονται μέσα από την ίδια την τεχνολογική εξέλιξη. Έχουν υπάρξει αρκετές προσπάθειες να διασωθεί ο Heidegger από την κριτική του Feenberg με πιο εξέχουσα το κείμενο «What's wrong with being a technological essentialists» του Iain Thompson.⁴⁵ Ωστόσο, σκοπός του Feenberg είναι να αποσχιστεί από τα αδιέξοδα στα οποία περιέπεσαν ο δάσκαλός του και ο Heidegger, αλλά και να μπορέσει να προτείνει κάποια λύση σε σχέση με αυτά (χωρίς να περιπέσει ο ίδιος ούτε στην ουτοπική αισθητική αναδιαμόρφωση της ζωής –Marcuse· ούτε στη δυστοπική θεώρηση της απανθρωποίησης από την ολοένα και πιο κυριαρχική τεχνική πλαισιοθέτηση – Heidegger). Όπως θα φανεί αργότερα, στο πρώτο μέρος της διατριβής, αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Αμερικανός φιλόσοφος στρέφεται στις πιο σύγχρονες και επίκαιρες της εποχής του, Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, καθώς και σε άλλους φιλοσόφους της τεχνολογίας, όπως ο Gilbert Simondon.

⁴³ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 175.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 7.

⁴⁵ Iain Thompson, «What's wrong with Being a Technological Essentialist?» στο T. J. Veak (επιμ.), *Democratizing Technology*, ό.π., σ. 53-70.

III. Οι καταβολές εντός του φιλοσοφικού παραδείγματος της κριτικής θεωρίας

1. Η πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης και η τεχνολογική κριτική

Είναι αδιαμφισβήτητο πως οι φιλοσοφικές ρίζες του Feenberg βρίσκονται στις σκέψεις και τις αναλύσεις της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης. Οι αναφορές του στους στοχαστές εκείνους είναι αρκετές, όπως αρκετές είναι και οι σκέψεις του ιδίου που αντανακλούν αρχικές ιδέες, οι οποίες που ξεπροβάλλουν από το πλαίσιο της πρώτης γενιάς της Κριτικής Θεωρίας. Ωστόσο, ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας δεν λαμβάνει άκριτα τις ιδέες τους, δεν συμμερίζεται κάποια συμπεράσματα στα οποία καταλήγει το έργο τους και συνεπώς ασκεί κριτική σε πολλές από τις σκέψεις τους για την ορθολογικότητα και την τεχνική ορθολογικότητα, αναδεικνύοντας τα όριά της.

Ένα πρώτο στοιχείο φάνηκε από το προαναφερθέν ζήτημα ως προς τη μεροληψία της τεχνολογίας. Ο Feenberg θεωρεί πως ούτε η πρώτη γενιά, αλλά ούτε και ο Habermas κατάφεραν να αναπτύξουν μία μέθοδο για να προσεγγίσουν την εν λόγω προβληματική και αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο παρέμειναν περιορισμένοι σε τεχνοφοβικές ιδέες που συνεπάγονταν την απόρριψη της τεχνολογικής προόδου. Ωστόσο, όλα τα στοιχεία για τα οποία επιστρέφει στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno διαπλέκονται διαρκώς με μοτίβα της σκέψης του Marcuse, τα οποία ο Feenberg θεωρεί πως υπερβαίνουν τις αναλύσεις των συγγραφέων της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*. Η επιρροή του Marcuse στον Feenberg είναι φανερή. Για να αναδειχθεί, ωστόσο, είναι αναγκαίο να γίνει κατανοητό το φιλοσοφικό υπόβαθρο που εντοπίζει ο Feenberg στην πρώτη γενιά της Κριτικής Θεωρίας, εκτός του Marcuse.

Ο Feenberg θεωρεί πως η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* εντοπίζει ένα εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο της νεωτερικότητας: το γεγονός πως η δομή του λόγου είναι ουσιαστικά στιγματισμένη από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει. Από αυτό, προέρχεται ο ισχυρισμός πως η εργαλειακότητα της επιστήμης δεν στρέφεται μόνο ενάντια στην φύση, καθυποτάσσοντάς την, αλλά επιτρέπει και την κυριαρχία του

ανθρώπου από τον άνθρωπο.⁴⁶ Το τίμημα της προόδου ήταν η ολοένα και ισχυρότερη καταστολή των αισθημάτων και της φαντασίας του ανθρώπου, καθώς αυτά διακρίθηκαν με απόλυτο τρόπο από τον λόγο και διαφοροποιήθηκαν το ένα από το άλλο στην παραδοσιακή νεωτερική γνωσιοθεωρία. Κατά συνέπεια, ο διαφωτισμός – δηλαδή η αυξανόμενη τάση για ορθολογικοποίηση– αναδεικνύεται ως κυριαρχία, κάτι που οδήγησε τους συγγραφείς στη γνωστή φράση ότι «ο μύθος είναι διαφωτισμός και ο διαφωτισμός ξαναγίνεται μυθολογία».⁴⁷ Ο Feenberg υπογραμμίζει πως σε αυτό το έργο τους οι Horkheimer και Adorno αναδεικνύουν την κατάρρευση της ελπίδας για έναν καλύτερο κόσμο, λόγω της απόλυτης πραγματοποίησης της συνείδησης. Ο εργαλειακός λόγος διαρρηγνύει τα πρότερα όριά του και διαχέεται στην καθημερινότητα όλων των στρωμάτων: ξεπερνά τα όρια της αστικής και μεσαίας τάξης στις οποίες ο Lukács τον είχε εντοπίσει και διαπερνά πλέον και την εργατική τάξη. Ο μεστός νοήματος κόσμος και οι περίπλοκη σχέση με τη φύση, την πραγματικότητα και τον άνθρωπο εν γένει αντικαθίστανται από την χειραγώγηση.⁴⁸

Η εν λόγω μετάβαση αναδεικνύεται στα περισσότερα έργα των στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης. Ωστόσο, ο Feenberg κρίνει πως τα έργα αυτά αποτελούν διαγνώσεις της συγκεκριμένης κοινωνικής κατάστασης και δεν αρθρώνουν κάποια σαφή και ξεκάθαρη λύση απέναντι στις καταστάσεις που περιγράφουν και εξηγούν, κάτι που σε καμία περίπτωση δεν μειώνει την αξία των ίδιων των κοινωνικών διαγνώσεων, η οποία κρίνεται ως εξαιρετική. Το ίδιο ισχύει και για το έργο του Adorno, όπως αυτό αναπτύσσεται στην *Αρνητική Διαλεκτική*⁴⁹ και για το έργο του Horkheimer *Έκλειψη του Λόγου*.⁵⁰ Επίσης, και στα έργα του Leo Lowenthal σχετικά

⁴⁶ Στο μαρξιστικό πλαίσιο, είναι συχνή η αναφορά στη φύση και η προσπάθεια ανανοηματοδότησής της. βλ. Γκόλφω Μαγγίνη, «Η νεωτερικότητα μεταξύ Διαφωτισμού και μιας νέας Αναγέννησης: Ο Ευθύμης Παπαδημητρίου και το πρόταγμα μιας νέας φιλοσοφίας της φύσης», *Δωδώνη* 39, 2020: 79-86.

⁴⁷ Τέοντορ Β. Αντόρνο, Μαξ Χορκχάιμερ, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996, σ. 26.

⁴⁸ Feenberg, *The Philosophy of Praxis*, ό.π., σ. 154.

⁴⁹ Theodor W. Adorno, *Αρνητική Διαλεκτική*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006.

⁵⁰ Μαξ Χορκχάιμερ, *Η έκλειψη του Λόγου*, μτφρ. Θ. Μίνογλου, Αθήνα: Κριτική 2004.

με τη Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας,⁵¹ όπως και σε εκείνα του Walter Benjamin. Στα παραπάνω έργα, καθώς και στα υπόλοιπα που δεν αναφέρθηκαν, ο Feenberg εντοπίζει εξαιρετικές διαγνώσεις της κατάστασης της σύγχρονης υποκειμενικότητας και της εργαλειοποιημένης ορθολογικότητας, χωρίς ωστόσο να αναδύεται κάποια διέξοδος από τα τρομερά δεινά που περιγράφονται.

Παρά την απουσία γόνιμης άρθρωσης διεξόδου, στα έργα των στοχαστών της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης λαμβάνει χώρα μία πολύ σημαντική μεθερμηνεία κάποιων στοιχείων του Marx, προκειμένου η κριτική του καπιταλισμού να μετατραπεί σε κριτική της ίδιας της έννοιας της προόδου, ώστε να αναδυθεί η πολύ ευρύτερη και σημαντικότερη προβληματική της κυριαρχίας της φύσης. Ενώ οι Marx και Lukács ενδιαφέρονταν για την κυριαρχία των ατόμων από το καπιταλιστικό σύστημα, οι στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης έκριναν πως εφόσον σε αυτό το σύστημα ο άνθρωπος μετατρέπεται σε ένα υλικό έτοιμο προς διαχείριση, τότε το στοιχείο που αποκτά τη μεγαλύτερη σημασία και πρέπει να ερευνηθεί είναι η μετατροπή της ίδιας της φύσης.

Η εν λόγω μετατροπή πραγματοποιείται με τεχνικά μέσα. Ο Horkheimer στην *Εκλειψη του Λόγου* σκιαγραφεί το ζήτημα αυτό. Αντιλαμβάνεται πως η ορθολογικότητα δεν είναι ποτέ «καθαρή», «απογυμνωμένη από αξίες», αλλά πάντοτε διέπεται από στόχους. Ονομάζει αυτού του είδους την ορθολογικότητα ως «αντικειμενικό λόγο»⁵². Αυτός ο λόγος και τα παράγωγά του δεν αποτελούν απλώς μέσα για την επίτευξη στόχων, αλλά περιλαμβάνουν εγγενώς στην εσωτερική δομή τους ενσωματωμένους στόχους ήδη από τη στιγμή της δημιουργίας τους. Από την άλλη πλευρά, ο Horkheimer αναπτύσσει εκείνο που ονομάζει «υποκειμενικό λόγο», κάτι που σημαίνει την εργαλειακή ορθολογικότητα ενός συστήματος υποτιθέμενων «καθαρών» μέσων. Η νεωτερική τεχνολογία παράγεται μέσα από την εφαρμογή της δεύτερης κατηγορίας ορθολογικότητας. Έτσι εμφανίζεται ως ουδέτερη και ως το μόνο μέσο για την επίτευξη εξωτερικών στόχων. Αυτού του είδους η τεχνολογία είναι ο βασικός υπαίτιος για την «κατάκτηση της φύσης». Γι' αυτό τον λόγο, είναι αναγκαίο να κατανοηθεί πως η τεχνολογία φέρει εγγενείς στο σχεδιασμό της σκοπούς

⁵¹ Βλ. Leo Lowenthal, *Literature and Mass Culture*, Νιου Μπράνσγουικ/Νιου Τζέρσεϊ: Transaction Publishers 2016· Leo Lowenthal, *Literature and the Image of Man*, Νιου Μπράνσγουικ/Νιου Τζέρσεϊ: Transaction Publishers 2016.

⁵² Χόρκχαϊμερ, *Η Εκλειψη του Λόγου*, ό.π., σ. 55.

και δεν συνιστά κάτι ουδέτερο, προκειμένου να ενσωματωθεί και πάλι σε αυτήν ο στόχος του σεβασμού στη φύση και στις καταφατικές για τη ζωή διαστάσεις της φυσικής ανάπτυξης.

Από τα παραπάνω, αλλά και πολλά ακόμη σημεία των έργων της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης, ο Feenberg συνάγει πως οι στοχαστές εκείνοι πραγματοποίησαν μία πρώτη «ορθολογική κριτική της ορθολογικότητας».⁵³ Ο εν λόγω χαρακτήρας της κριτικής που ασκούν στον λόγο είναι σημαντικό να υπογραμμίζεται, καθώς πολλές κατηγορίες έχουν εξαπολυθεί ενάντια στη Σχολή της Φρανκφούρτης. Δηλαδή, πως η κριτική τους γίνεται από τη μεριά του ιρασιοναλισμού και πως οι προτάσεις τους οδηγούν στην καταστροφή του δυτικού πολιτισμού ή στην επαναστροφή σε προγενέστερα πολιτισμικά στάδια κ.α. Η Σχολή της Φρανκφούρτης, ωστόσο, παραμένει μέσα στο πλαίσιο εκείνου που ο Habermas ονομάζει ως «το πρόταγμα του Διαφωτισμού». Διακρίνουν ήδη από νωρίς πως το εν λόγω πρόταγμα, ενώ υποσχέθηκε τη διαφυγή από την προκατάληψη και διακήρυξε τη δυνατότητα άρσης της κυριαρχίας, τελικά κατέληξε το ίδιο σε διαφορετικής υφής κυριαρχία. Αυτό δεν συμβαίνει επειδή ο διαφωτισμός είναι εξ ορισμού κάτι κακό, αλλά λόγω του στοιχείου της μεροληψίας των τεχνολογιών που ευρίσκεται ήδη εν σπέρματι στη σκέψη του Marx και το οποίο αναγνωρίζει και η πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης: το γεγονός πως τα αντικείμενα, οι μηχανές και τα συστήματα που εμφανίζονται ως ορθολογικά και «διαφωτισμένα» εμπεριέχουν στο εσωτερικό τους μεροληψίες που μπορεί να υποβοηθούν να πραγματωθούν κυριαρχικοί σκοποί ως προς τη φύση και ως προς τον άνθρωπο. Το στοιχείο αυτό είναι διάχυτο στο *magnum opus* της Κριτικής Θεωρίας, ωστόσο ένα συγκεκριμένο σημείο είναι αρκετό για να το αναδείξει: «στην πορεία της από τη μυθολογία στη μαθηματική Λογική η σκέψη έχασε το στοιχείο του αυτοστοχασμού και οι κοινωνικές μηχανές ακρωτηριάζουν τους ανθρώπους σήμερα, ακόμη και αν τους τρέφουν».⁵⁴ Το ίδιο μπορεί να φανεί και από άλλα αποσπάσματα, όπως ένα χωρίο του Adorno στο βιβλίο του *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, το οποίο αντικατοπτρίζει τις σκέψεις της *διαλεκτικής του διαφωτισμού*: «δεν είναι η τεχνολογία που είναι καταστροφική, αλλά

⁵³ Feenberg, *The Philosophy of Praxis*, ό.π., σ. 163.

⁵⁴ Τέοντορ Β. Αντόρνο Μαξ Χόρκχάιμερ, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996, σ. 80.

η ανάμειξή της με κοινωνικούς παράγοντες στους οποίους δεσμεύεται». ⁵⁵ Ο Feenberg βρίσκει σε αυτές τις σκέψεις το σπέρμα της επανατοποθέτησης της ορθολογικότητας στο πλαίσιο του πολιτικού. Αυτή είναι η ουσία της Κριτικής Θεωρίας και ως τέτοια είναι γόνιμη ακόμη και σήμερα. Σε κάθε περίπτωση υπάρχει ανάγκη να πραγματοποιηθεί μια γέφυρα μεταξύ της διάγνωσης των κοινωνικών δυσανεξιών που λαμβάνουν χώρα κατά τη νεωτερικότητα, όπως εξαιρετικά την φέρουν σε πέρας οι στοχαστές της πρώτης γενιάς, και της δυνατότητας εναλλακτικών που μπορεί να αντιμετωπίσει ακριβώς αυτές τις δυσανεξίες. Μία τέτοιου είδους μετάβαση δεν πραγματοποιείται από τους στοχαστές της Κριτικής Θεωρίας, με μόνη εξαίρεση τη σκέψη του Marcuse, ο οποίος, μπορεί να ειπωθεί, πως πηγαίνει κάποια βήματα παρακάτω σε σχέση με το υπόλοιπα μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης.

2. Herbert Marcuse: Ο τελευταίος των φιλοσόφων της πράξης

Παρόλο που ο Marcuse τοποθετείται στον πυρήνα της Σχολής της Φρανκφούρτης, για τις ανάγκες της παρούσης διατριβής χρειάζεται ένα ξεχωριστό υποκεφάλαιο προκειμένου να αναδειχθεί η σημαντική επιρροή που άσκησε στη σκέψη του Feenberg. Ο τελευταίος μπορεί να θεωρηθεί συνεχιστής του από πολλές απόψεις, αλλά κυρίως διότι λαμβάνει το νήμα από τη σκέψη του, ασκεί κριτική σε οτιδήποτε θεωρεί πως πρέπει να αφαιρεθεί και στη συνέχεια καταβάλλει προσπάθεια να φέρει σε πέρας το πρόταγμά του. Μπορεί στη συνέχεια να χρησιμοποιεί άλλα θεωρητικά εργαλεία, όπως για παράδειγμα τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, ωστόσο, πραγματοποιεί τέτοια βήματα, καθώς ωθείται από τα μοτίβα της σκέψης του Marcuse και τα στοιχεία που εκείνος έθεσε πρώτος.

Ο Feenberg θεωρεί πως ο Marcuse υπερέβη κάποιες δυσκολίες που συνάντησαν οι υπόλοιποι στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης παρόλο που η σκέψη του, όπως ήταν λογικό να συμβεί, ήταν βαθιά επηρεασμένη από εκείνους. Ακόμη και μία από τις πιο γνωστές έννοιές του, η «μονο-διάσταση κοινωνία» (από την οποία γεννάται ο τίτλος του σημαντικότερου βιβλίου του *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*), ⁵⁶ ταυτίζεται

⁵⁵ Theodor W. Adorno, *Introduction to Sociology*, μτφρ. Ed. Jephcott, Στάνφορντ: Stanford University Press 2000, σ. 161-162.

⁵⁶ Herbert Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα: Παπαζήση 1971.

σχεδόν με την έννοια του Adorno περί «ταυτιστικής σκέψης».⁵⁷ Το γεγονός, δηλαδή, ότι ο άνθρωπος πλέον αντιλαμβάνεται τον κόσμο μονοδιάστατα, μέσα από ενός είδους ορθολογικότητα μόνο, τη μαθηματική-λογική, κάτι που αποκλείει την πραγμάτωση δυνατοτήτων που ενυπάρχουν στο κοινωνικό πεδίο, την υπέρβαση των παρουσών συνθηκών όπως θα την εννοούσε ο Hegel. Ωστόσο, ο Marcuse καταφέρνει και αναπτύσσει τη σκέψη του και προς διαφορετικά μονοπάτια, καθώς επηρεάζεται από κάποιους ακόμη στοχαστές: από τη θεωρία της πραγματοποίησης του Lukács, από τη διάκριση του Husserl μεταξύ επιστήμης και βίοκοσμου και από την κριτική του Heidegger ως προς την τεχνολογία.⁵⁸ Για τον Feenberg, ο Marcuse έθεσε κάποια θεμέλια, τα οποία υπό μία διαφορετική γλώσσα –εκείνη που ο ίδιος χρησιμοποίησε μετά από κάποια χρόνια– μπόρεσαν να γίνουν ακόμη πιο γόνιμα. Είναι σημαντικό να παρακολουθήσει κανείς, έστω και ακροθιγώς, την πορεία της σκέψης του Marcuse σχετικά με τον διαφορετικό λόγο που μπορεί να αναδυθεί στις κοινωνίες, κάτι που συνεπάγεται μία διαφορετική τεχνική ορθολογικότητα, προκειμένου να κατανοήσει εν συνεχεία και εκείνη του Feenberg.

Ο Marcuse γνώριζε πολύ καλά τις δυσανεξίες της νεωτερικότητας, όπως εξαιρετικά είχαν διαγνωσθεί από τους συνεργάτες του στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών. Η εξουσία των κυρίαρχων έτεινε να τους καταστήσει παντοδύναμους. Η νεωτερική τεχνολογία κατείχε σημαντικό ρόλο σε αυτή την κατάσταση. Ο Marcuse θεωρούσε πως η τεχνολογία δεν αποτελεί ένα απλό εργαλείο. Επομένως, δεν ήταν δυνατό οι κυρίαρχοι απλώς να χρησιμοποιούσαν την τεχνολογία με τέτοιο τρόπο ώστε να διαιώνίζουν την κυριαρχία τους. Έτσι, ωθήθηκε να αναζητήσει το ριζικό πρόβλημα της νεωτερικής τεχνολογίας. Εκκινώντας από την αρχαία τέχνη και πρακτική, μελετώντας κυρίως τον Αριστοτέλη, έδειξε πως κατά τις προνεωτερικές κοινωνίες η παραγωγή ενός αντικειμένου πέρα από τους υπόλοιπους παράγοντες περιελάμβανε και εκείνο που ο Αριστοτέλης ονομάζει «ουσία», η οποία εν ολίγοις αποτελεί τον

⁵⁷ Feenberg, *The Philosophy of Praxis*, ό.π., σ.177.

⁵⁸ Andrew Feenberg, *The Ruthless Critique of Everything Existing*, ό.π., σ. 20-35. Σε αυτές τις σελίδες μπορεί να βρεθεί υλικό για όσα στοιχεία της σκέψης του Marcuse βρίσκει σημαντικά ο Feenberg. Μεταξύ άλλων αναφέρεται στην επιρροή του από τη φιλοσοφία της ζωής του Dilthey, όπως αυτή μεταφράστηκε στη φαινομενολογία του Husserl. Επιπλέον, χαρίζει ένα ολόκληρο υποκεφάλαιο ώστε να αναδείξει την ιδιαίτερη φαινομενολογία του Marcuse –δηλαδή την ιδιαίτερη μεθερμηνεία της φαινομενολογίας του Heidegger από τον Marcuse.

σκοπό για το οποίο αυτό το αντικείμενο κατασκευάζεται.⁵⁹ Ο σκοπός θεωρείται από τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο ως ένα από τα τέσσερα αίτια. Από αυτά συνάγεται πως κατά την αρχαία τέχνη, ο σκοπός ενός αντικειμένου συναποτελεί μαζί με άλλα στοιχεία την ουσία του. Με άλλα λόγια, βρίσκεται ήδη ενσωματωμένος στο σχεδιασμό του αντικειμένου.⁶⁰

Από την άλλη, κατά τη νεωτερικότητα ο σκοπός, ως αξία, έχει διαχωριστεί από τον σχεδιασμό του αντικειμένου και θεωρείται ως κάτι εξωτερικό που τίθεται μεταγενέστερα από τον χρήστη. Προκειμένου ο Marcuse να εξηγήσει γιατί συμβαίνει αυτό, καταφεύγει στη γλώσσα του παλαιού του δασκάλου, του Heidegger.⁶¹ Όπως γίνεται φανερό ήδη από την αναφορά στον Αριστοτέλη, η σκιά του Heidegger στον Marcuse είναι εμφανής, όπως, άλλωστε, υποστηρίζει και ο ίδιος ο Feenberg σε πολλά σημεία του έργου του. Ο Αμερικανός φιλόσοφος εντοπίζει στοιχεία της σκέψης του δασκάλου του που παραπέμπουν στην ερμηνευτική και στη φαινομενολογία του Heidegger. Για παράδειγμα, ο Marcuse κρίνει πως «όταν η τεχνολογία γίνεται η καθολική μορφή της υλικής παραγωγής, περιβάλλει έναν ολόκληρο πολιτισμό. Προβάλλει μια ιστορική ολότητα –έναν “κόσμο”». ⁶² Η έννοια του «κόσμου» με αυτό το νόημα αναπτύσσεται από τον Heidegger. Στον κόσμο της νεωτερικότητας, όπως αναδύεται και αναπτύσσονται σε αυτόν τα όντα, κυριαρχεί η περιστολή των πάντων – ανθρώπων και αντικειμένων– σε απλά υλικά, σε πρώτες ύλες. Τα πάντα υπάρχουν

⁵⁹ Η Κριτική Θεωρία πολλές φορές επιστρέφει στον Αριστοτέλη. Χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός της περιγραφής του Αριστοτέλη από τον Adorno ως τον «φιλόσοφο της διαμεσολάβησης». Κωνσταντίνος Ράνης, «Adorno και Αριστοτέλης», *Δευκαλίον* 20(1), 2002, σ. 85. Τχνη του αριστοτελικού και νεοαριστοτελικού έργου εντοπίζονται και στη σκέψη του Habermas. Βλ. Γκόλφω Μαγγίνη, *Ο Χάμπερμας και οι νεοαριστοτελικοί. Η ηθική του διαλόγου στον Γιούργκεν Χάμπερμας και η πρόκληση του νεοαριστοτελισμού*, Αθήνα: Πατάκη 2006· Γκόλφω Μαγγίνη, «Κρίση και Εφαρμογή: Η ηθική του διαλόγου στον Γιούργκεν Χάμπερμας και η πρόκληση του νεοαριστοτελισμού», *Αξιολογικά* 15 (2006): 241-258.

⁶⁰ Andrew Feenberg, *Heidegger and Marcuse. The Catastrophe and Redemption of History*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge 2005, σ. 7.

⁶¹ Πολλοί αναγνωρίζουν την κίνηση του Marcuse προς τον Marx διαμέσου του Heidegger. Βλ. Fotini Vaki, «Marcuse on Marx: A Left Heideggerian?», *Philosophical Inquiry* 35(3), 2011: 80-90.

⁶² Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, ό.π., σ. 164. Στο πρωτότυπο κείμενο ο Marcuse χρησιμοποιεί τον όρο «world», ωστόσο ενδεχομένως να αναφέρεται στον όρο «κοσμικότητα» (worldhood) που έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία γύρω από τον Heidegger. Επιλέγουμε να διατηρήσουμε στα ελληνικά τον όρο «κόσμος», ακολουθώντας το αγγλικό πρωτότυπο.

προκειμένου να χρησιμοποιηθούν. Μετρώνται, υπολογίζονται, αναζητούνται τα διάφορα στοιχεία που θα τα καταστήσουν χρήσιμα και στη συνέχεια χρησιμοποιούνται προς την επίτευξη οποιουδήποτε σκοπού τεθεί έξωθεν σε αυτά. Αυτή είναι η μορφή που λαμβάνει το κάθε τι στη νεωτερικότητα, σύμφωνα με τον Heidegger. Η «ταυτιστική σκέψη» και η «μονοδιάστατη κοινωνία» αποτυπώνουν ακριβώς αυτό το φαινόμενο: η μαθηματική λογική που κυριαρχεί στη νεωτερικότητα είναι υπεύθυνη για αυτή την περιστολή του νοήματος. Εκείνο που μένει να δειχθεί είναι ο τρόπος που επιτελείται αυτή η περιστολή και σε αυτό το σημείο ο Marcuse διαφοροποιείται από τον Heidegger. Την οντολογική κριτική του δασκάλου του ο Marcuse την εισάγει στον ιστορικό, κοινωνικό χρόνο. Θεωρεί πως αυτή η μορφή, η πλαισιοθέτηση όπως θα την εννοούσε ο Heidegger, έχει διαμορφωθεί από ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα, τον καπιταλισμό. Με βάση αυτό, καταλήγει πως «η μηχανή δεν είναι ουδέτερη· ο τεχνικός λόγος είναι ο κοινωνικός λόγος που κυριαρχεί σε μία δοσμένη κοινωνία και μπορεί να μεταβληθεί στην ίδια του τη δομή».⁶³

Για τον Marcuse, η παραγωγή αντικειμένων, υπό τις αρχές του καπιταλισμού, διαπερνάται από την αξία της εμπειρικής ύπαρξης και μόνο (με την έννοια του εμπειρισμού όπως θα τη θεωρούσαν οι βρετανοί εμπειριστές), δηλαδή της μέτρησης, του υπολογισμού και της χρήσης των ποιοτήτων του κάθε πράγματος. Έχει αφαιρεθεί κάθε «ουσία» με την έννοια του εσώτερου πυρήνα που ήδη πριν από την ύπαρξη φέρει κάποιες αξίες που καθορίζουν τον σχεδιασμό και τη μορφή. Οι κοινωνίες κατά τις οποίες έχει επιτελεστεί αυτή η διάκριση ονομάζονται «μονοδιάστατες». Όπως ειπώθηκε, όλο το παραπάνω πλαίσιο ο Marcuse κρίνει ότι το έχει θέσει ο καπιταλισμός και συνεχίζει να το θέτει, καθώς ο συγκεκριμένος «κόσμος» δημιουργεί άτομα και αντικείμενα που τείνουν να αναπαράγουν τον ίδιο μέσα από την ίδια τους τη μορφή. Όπως το περιγράφει ο Habermas σε ένα κείμενό του για τον Marcuse:

ο Marcuse είναι πεισμένος ότι σ' αυτό που ο Max Weber ονόμασε «εξορθολογισμό», δεν πραγματώνεται η ορθολογικότητα σαν τέτοια, αλλά στο όνομα της ορθολογικότητας επιβάλλεται τελικά μια καθορισμένη μορφή

⁶³ Herbert Marcuse, *Negations. Essays in Critical Theory*, Λονδίνο: Mayfly 2009, σ. 169.

ανομολόγητης πολιτικής κυριαρχίας. [...] Η ορθολογική ως προς το σκοπό πράξη είναι από την ίδια της τη δομή μια άσκηση ελέγχου.⁶⁴

Πράγματι, αν η ίδια η ορθολογικότητα είναι συνυφασμένη με την κυριαρχία, δεν υπάρχει τρόπος να επιτευχθεί κάποια απελευθέρωση μέσα από την ανακατασκευή των τεχνουργημάτων στο ίδιο πλαίσιο.⁶⁵ Ωστόσο, ο Marcuse θεωρεί πως η «δυνατότητα» (potential), έννοια που πηγάζει στον Hegel, μπορεί ακόμη να λάβει χώρα σε έναν τέτοιου είδους κόσμο. Η δυνατότητα που διαβλέπει ο Marcuse με βάση την ανάλυσή του δεν είναι η επιστροφή σε κάτι προγενέστερο, για παράδειγμα επιστροφή σε μία εποχή όπως η αρχαιότητα, κατά την οποία η ουσία ήταν εγγενώς ενσωματωμένη στην ύπαρξη. Επιθυμεί την αναδιαμόρφωση των αξιών που διέπουν τα παραγόμενα αντικείμενα, προκειμένου αυτά να προωθούν τις καταφατικές αξίες για τη ζωή. Ο Marcuse κατανοεί πως οι αξίες συνδέονται με τα γεγονότα και δεν διακρίνονται μεταξύ τους, όπως θα το ήθελε η παραδοσιακή επιστημολογία, και στοχεύει στην αναθεώρηση των αξιών που θα παράγουν και διαφορετικά γεγονότα.⁶⁶

Τα παραπάνω αποτελούν τη βάση με την οποία βρίσκεται σύμφωνος ο Feenberg και την αντλεί προκειμένου να αναπτύξει τα διάφορα μοτίβα της και να κατασκευάσει τη δική του φιλοσοφία της τεχνολογίας, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια της διατριβής. Ωστόσο, είναι σημαντικό να παρακολουθήσει κανείς προς ποιά κατεύθυνση οδηγήθηκε πέραν αυτής της βάσης η σκέψη του Marcuse, την οποία απέρριψε ο Feenberg εστιάζοντας στον πυρήνα της τεχνολογίας. Οι επεκτάσεις της σκέψης του Marcuse που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια μπορεί να απορρίπτονται από τον Feenberg, καθώς έχουν ψυχαναλυτικό πυρήνα και πολλές φορές κρίνονται ως ουτοπικές. Όμως, το πρόταγμα του δασκάλου του τον βρίσκει σύμφωνο: η μεταμόρφωση της ορθολογικότητας που διέπει τη νεωτερικότητα θα οδηγήσει σε διαφορετικού είδους εμπειρία του ανθρώπου και αυτός ο νέος τύπος ανθρώπου με τη μετασχηματισμένη ορθολογικότητα και τεχνική ορθολογικότητα θα παράγει μηχανές και αντικείμενα που δεν θα επιτελούν την περιστολή του νοήματος, αλλά θα ευνοούν

⁶⁴ Jürgen Habermas, «Τεχνική και επιστήμη ως ιδεολογία» στο Jürgen Habermas, *Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής*, μτφρ. Α. Οικονόμου, Αθήνα: Πλέθρον 1990, σ. 121-170, σ. 122.

⁶⁵ Andrew Feenberg, «The bias of technology» στο R. Pippin, A. Feenberg και Ch. P. Webel (επιμ.), *Marcuse. Critical Theory and the Promise of Utopia*, Κονέκτικατ: Praeger 1998, σ. 241.

⁶⁶ Feenberg, *The Philosophy of Praxis*, ό.π., σ. 176-180.

τη νοηματοδότηση αντικειμένων, φύσης και ανθρώπων με το νόημα του έρωτα, της κατάφασης της ζωής και της ευχαρίστησης.

Ο Marcuse θεωρεί πως προκειμένου να μεταβληθούν οι αξίες που ενσωματώνονται στα αντικείμενα, αφού δεν μπορεί –και δεν είναι αναγκαίο– ο άνθρωπος να επιστρέψει σε προγενέστερο, προνεωτερικό μοντέλο, χρειάζεται να διαμορφωθεί ένας νέος τύπος ανθρώπου, με διαφορετική ορθολογικότητα και όχι την ήδη διαμορφωμένη ορθολογικότητα της κυριαρχίας. Ένας τύπος ανθρώπου που θα βλέπει, θα αισθάνεται, θα ακούει, θα μυρίζει και θα σκέφτεται διαφορετικά. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, ο Marcuse στρέφεται στο ψυχαναλυτικό οπλοστάσιο του Freud.⁶⁷ Ο Freud θεωρεί πως δεν μπορεί να υπάρξει πολιτισμός, αν δεν λάβει χώρα η απώθηση και η μετουσίωση. Και από την άλλη, αν σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο πολιτισμού προσπαθήσει κανείς να αφαιρέσει αυτές τις μετουσιώσεις και τις απωθήσεις, προκειμένου ο άνθρωπος να λάβει την πρωταρχική του ικανοποίηση (μη ανεσταλμένη από την απώθηση δηλαδή), τότε καταρρέει ο πολιτισμός. Γι' αυτό ο πολιτισμός αποτελεί πηγή δυστυχίας: διότι προκειμένου να υπάρξει πολιτισμός πρέπει να λάβουν χώρα απωθήσεις και μετουσιώσεις που συνεπάγονται καταπίεση και δυστυχία για τον άνθρωπο.⁶⁸

Ο Marcuse λαμβάνει το νήμα από τις παραδοχές του Freud για τον πολιτισμό και επιχειρεί να δείξει ότι μπορεί να υπάρξει μία χαλάρωση ως προς τις πιέσεις που δέχονται οι ορμές, χωρίς αυτό να σημαίνει παλινδρόμηση σε κάποιο προγενέστερο στάδιο πολιτισμού· χωρίς, με άλλα λόγια, κατάρρευση του παρόντος πολιτισμού).⁶⁹ Ξεκινά δείχνοντας τις αδυναμίες της θεώρησης του Freud. Ο Γερμανός φιλόσοφος θεωρεί πως η «πλεονάζουσα απώθηση»⁷⁰ ενδυναμώνει την Αρχή της Πραγματικότητας. Η Αρχή της Πραγματικότητας στη θεωρία του Freud είναι εκείνη

⁶⁷ Η στροφή στη φροϋδική ψυχανάλυση από τη μεριά των μελών της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης είναι ευρέως γνωστή. Βλ. σχετικά: Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση & «Διαλεκτική του διαφωτισμού»*, Αθήνα: Ύψιλον 2006· Βίκυ Ιακώβου, «Κριτική Θεωρία και Ψυχανάλυση – Μεταξύ αναγνώρισης και παραγνώρισης» στο Θ. Λίποβατς και Π. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Το νεωτερικό υποκείμενο εμπρός στο αίτημα του άλλου*, Αθήνα: Νήσος 2007· πολύ παλαιότερη αλλά κατατοπιστική μελέτη είναι εκείνη του Paul Robinson: *The Freudian Left*, Νέα Υόρκη: Harper & Row 1969.

⁶⁸ Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας*, μτφρ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα: Επίκουρος 1974.

⁶⁹ Herbert Marcuse, *Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας*, μτφρ. Κ. Ράντης, Τρίκαλα: Επέκεινα 2017, σ. 13.

⁷⁰ Herbert Marcuse, *Έρως και Πολιτισμός*, μτφρ. Ι. Αρζόγλου, Κάλβος 1981, σ. 52.

η αρχή που διαμορφωμένη από το κοινωνικό σύνολο, επιβάλλει περιορισμούς στην Αρχή της Ηδονής. Σε μία καπιταλιστική κοινωνία, στην οποία βασική παράμετρος της Αρχής της Πραγματικότητας είναι η αρχή της απόδοσης, δηλαδή, η αρχή του να είναι καθείς αποδοτικός στην εργασία του και μόνο, η Αρχή της Πραγματικότητας καταπιέζει σε τέτοιο βαθμό την Αρχή της Ηδονής (διότι η Αρχή της Ηδονής, η ευχαρίστηση με άλλα λόγια, δεν έχει κανένα χώρο στο βιομηχανικό σύστημα παραγωγής, ίσως μάλιστα το καθυστερεί!) όπου τείνει να εξαφανιστεί κάθε ικανοποίηση, ευχαρίστηση και ελευθερία του ανθρώπου.⁷¹ Γι' αυτό το λόγο, ο Marcuse θεωρεί πως πρέπει να βρεθεί τρόπος να σταματήσει η ανάπτυξη του πολιτισμού που βασίζεται στην ολοένα και πιο έντονη απόθεση και καταπίεση των ορμών. Διότι μέχρι σήμερα, όπως θεωρεί ο Γερμανός φιλόσοφος, η απόθεση έχει φτάσει στο σημείο της «υπερ-καταπίεσης»⁷² των ορμών, μέσω του κατασταλτικού μηχανισμού της απόθεσης. Η πρόθεση του Marcuse είναι να υπερβεί την αντίθεση μεταξύ Αρχής της Πραγματικότητας και Αρχής της Ηδονής, μέσα από τη συμφιλίωσή τους: την επαναανομηματοδότηση της Αρχής της Πραγματικότητας από την Αρχή της Ηδονής. Με άλλα λόγια, να χαλαρώσει η πίεση που ασκεί η πρώτη στην δεύτερη. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από μία διαφορετική ανθρωπολογία, δηλαδή, μέσα από έναν νέο τύπο ανθρώπου.

Πώς θα είναι αυτός ο νέος τύπος ανθρώπου για τον Marcuse; Σε αυτό το σημείο παίζει σημαντικό ρόλο το φιλοσοφικό υπόβαθρο του Marcuse –οι Kant, Hegel και Marx. Ο Marcuse αναφέρεται σε έναν διαφορετικό Λόγο, σε μία διαφορετική, δηλαδή, ορθολογικότητα, η οποία θα είναι εμποτισμένη από στοιχεία της σωματικότητας, της αισθητικότητας και του παιχνιδιού, μεταξύ αισθήσεων και Λόγου. Ονομάζει αυτή τη νέα λογική «λιβιδινικό Λόγο», ακριβώς επειδή θα είναι μία λογική επενδυμένη με τα διδάγματα της Libido. Ο Marcuse καταλήγει πως «η όχι-κατασταλτική μετουσίωση είναι ελεύθερο παιχνίδι των ανθρώπινων ικανοτήτων».⁷³ Έτσι, μετασχηματίζει το γνωσιολογικό περιεχόμενο της φιλοσοφικής παράδοσης που δέχεται ότι ο άνθρωπος είναι ένα γνωστικό υποκείμενο που θέτει τα αντικείμενά του ως κάτι διάφορο από τον ίδιο και τα μελετά χωρίς αλληλεπίδραση, καθώς το ελεύθερο παιχνίδι θα σημαίνει αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Με αυτό τον τρόπο,

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 44.

⁷² Marcuse, *Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας*, ό.π., σ. 10.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 21.

μεταβαίνοντας στη σφαίρα του Marx, το καπιταλιστικό πλαίσιο που κατασκευάζει μια μονοδιάστατη ανθρωπολογία θα μετασχηματιζόταν, καθώς ο άνθρωπος διαμέσου της φαντασίας και του παιγνιδιού θα αντλούσε ικανοποίηση από όλη την εμπειρία του κόσμου και όχι μονάχα από τον ελεύθερο χρόνο.⁷⁴

Παρά τη σημασία της σκέψης του Marcuse για τον ριζικό στοχασμό, η θεωρία του πολλές φορές θεωρείται ουτοπική και το πρόταγμά του υπερβολικά μεγαλεπήβολο. Ο Feenberg μπορεί να απορρίπτει την ψυχαναλυτική συνιστώσα της θεωρίας του δασκάλου του, αλλά διατηρεί το πρόταγμα της εναλλακτικής νεωτερικότητας διαμέσου μιας διαφορετικής ορθολογικότητας. Συγκρατεί, με άλλα λόγια, πως το πρόβλημα τελικά δεν είναι το πώς χρησιμοποιείται μια τεχνολογία, αλλά ολόκληρο το πλαίσιο της κατασκευής της, από τη στιγμή της εφεύρεσής της μέχρι την υλοποίηση και το σχεδιασμό της. Ο Marcuse αναφέρθηκε σε έναν άλλο τύπο ανθρώπου με την έννοια της διαφορετικού τύπου ορθολογικότητας: μιας αισθητικής ορθολογικότητας που βασίζεται στα συναισθήματα.⁷⁵ Από αυτόν τον λόγο επηρεάζονται τα νοήματα που διέπουν κάθε διάσταση του κόσμου των ανθρώπων, κατά συνέπεια και η τεχνολογία. Η τελευταία, μέσα από τις νέες αισθητικές κατηγορίες και τη νέα Αρχή της Πραγματικότητας θα ήταν το όχημα πραγματοποίησης των κρυφών δυνατοτήτων που θα αναδείκνυε η ουσιώδης σύνδεση του (νέου τύπου) ανθρώπου και της φύσης.⁷⁶

Εν κατακλείδι, ο Feenberg βρίσκει στην παράδοση του Marx και της Σχολής της Φρανκφούρτης τη συζήτηση περί της δυνατότητας. Αυτό είναι που ο ίδιος θέλει να διασώσει από τη «θεωρία της νεωτερικότητας». Στον Marcuse ο Feenberg βρίσκει την ιδέα του όντος ως «ουσιαστικού καθολικού» (substantive universal) που αναδεικνύει τη δυναμική του, καθώς το θεωρεί ως ένα περίπλοκο ον με δυνατότητες. Σε αυτές τις ιδέες ο Feenberg εντοπίζει τις κοινωνικές συγκρούσεις που αναδύονται από τη δυναμική αυτή του ανθρώπινου όντος. Η Κριτική Θεωρία βοηθά

⁷⁴ Η εν λόγω σκέψεις του Marcuse παρουσιάζονται σε ένα εξαιρετικό κεφάλαιο με τίτλο «Η κοινωνία ως έργο τέχνης» του Κωνσταντίνου Ράντη στο Κωνσταντίνος Ράντης, *Εισαγωγή στη διαλεκτική. Από τον Πλάτωνα ως τον Μαρκσούζε*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2015, σ 238-292. Για τις συνδηλώσεις της θεώρησης του Marcuse ως προς μία ανανεωμένη φιλοσοφία της φύσης σε σχέση με την αισθητική βλ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Η συμφιλίωση με τη φύση στον Herbert Marcuse και η κριτική του Martin Seel», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 139(1), 2013: 129-154.

⁷⁵ Feenberg, *The ruthless Critique of Everything Existing*, ό.π., σ. 172-177

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 177-178.

απορρίπτοντας μια νατουραλιστική ουσιολογία και φανερώνοντας τα στοιχεία που έχουν δημιουργηθεί ή επισκιαστεί από την κοινωνία ως αποτέλεσμα των συγκρούσεων. Επειδή οι συγκρούσεις γεννιούνται από το ανθρώπινο, έτσι μπορούν να μεταβάλλουν το εκάστοτε αποτέλεσμα. Είναι σε αυτές τις σκέψεις της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης και δη του Marcuse που ο Feenberg εντοπίζει τη δυνατότητα κοινωνικής μεταβολής μέσα από την ίδια τη δράση των ανθρώπων. Ωστόσο, αναγνωρίζει πως αυτή η γενιά στοχαστών, συμπεριλαμβανομένου και του δασκάλου του (αν και αυτός κατάφερε να οδηγηθεί σε πιο αισιόδοξα θεωρητικά αποτελέσματα από τους υπόλοιπους), δεν κατάφερε να παράσχει κάποια πραγματική εναλλακτική. Αυτός ήταν και ο λόγος που απέρριψε το ψυχαναλυτικό πλαίσιο του Marcuse: η ψυχαναλυτική θεωρία δεν θα μπορούσε να συνδυαστεί με τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, καθώς το πρόταγμα της θέτει εξαιρετικά μακρόχρονους στόχους, οι οποίοι είναι ασύμβατοι με τις αναλύσεις και τη στοχοθεσία των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας. Με άλλα λόγια, ο Feenberg υποστηρίζει για τους φιλοσοφικούς του προγόνους πως:

ενώ ο Adorno και ο Horkheimer παρέμειναν αποφασιστικά εχθρικοί προς την τεχνολογία, ο Benjamin και ο Marcuse αναγνώρισαν δημοκρατικές δυνατότητες στην τεχνολογική πρόοδο. [...] ωστόσο, καμία από αυτές τις θετικές εκτιμήσεις της τεχνολογίας δεν αναπτύσσεται ικανοποιητικά προκειμένου να διασταυρωθεί γόνιμα με τις σημερινές σπουδές τεχνολογίας.⁷⁷

3. Το σύστημα και ο βίος στον Jürgen Habermas.

Παραμένοντας στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας, αλλά προχωρώντας στη δεύτερη γενιά, ο Feenberg έρχεται αντιμέτωπος με τον Habermas. Η σχέση του Feenberg με τον Habermas είναι πολύ σημαντική. Ο ίδιος ο Feenberg αναφέρει πως ο Habermas αποτελεί «τον πιο εξέχοντα σύγχρονο εκπρόσωπο της Σχολής της Φρανκφούρτης».⁷⁸ Σίγουρα η σχέση τους δεν είναι του επιπέδου που ο Αμερικανός φιλόσοφος σχετίζεται με τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, ωστόσο, η κριτική που ασκεί

⁷⁷ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 35.

⁷⁸ Feenberg, «The mediation is the message», ό.π., σ. 5.

στον Habermas καθώς και τα στοιχεία που αντλεί από αυτόν αποτελούν σημεία κλειδιά για την ανάπτυξη της θεωρίας του.

Το πιο βασικό στοιχείο της χαμπερμασιανής σκέψης στο οποίο ασκεί κριτική είναι η διάκριση που πραγματοποιεί ο Habermas μεταξύ του συστήματος (system) και του βιόκοσμου (lifeworld). Για τον Γερμανό φιλόσοφο, οτιδήποτε στοχεύει προς την αποδοτικότητα και τον έλεγχο καθίσταται σκόπιμη ορθολογική δράση και εντάσσεται στο σύστημα, ενώ ό,τι εμπεριέχεται στη σφαίρα της επικοινωνίας αποτελεί επικοινωνιακή διάδραση που στοχεύει στην αμοιβαία κατανόηση και εντάσσεται στον βιόκοσμο. Ο Feenberg καταλήγει πως για τον Habermas υπάρχουν δύο σημαντικά στοιχεία σε κάθε κοινωνία που βασίζονται σε αυτή τη διάκριση: «από τη μία πλευρά, κάθε κοινωνία ενέχει ένα θεσμικό πλαίσιο που βασίζεται σε ένα σύστημα νοημάτων, πρακτικών και επικοινωνιακής διάδρασης. Από την άλλη υπάρχουν τεχνικά υποσυστήματα που περιέχουν τη γνώση, τις πρακτικές και τα αντικείμενα».⁷⁹ Στο ύστερο έργο του ο Habermas ονομάζει αυτές τις δύο σφαίρες ως «σύστημα» και «βιόκοσμος».⁸⁰ Το σύστημα αποτελεί τα τεχνικά υποσυστήματα, ενώ ο βιόκοσμος συνιστά την επικοινωνιακή διάδραση.

Η ένσταση του Feenberg ως προς τη θεώρηση του Habermas σχετίζεται με τη μη δυνατότητα μεταβολής ή αναχαίτισης του συστήματος. Ο Habermas, υποστηρίζει ο Feenberg, θεωρεί πως ό,τι συνιστά το «σύστημα», δηλαδή, το σύνολο των τεχνικών υποσυστημάτων, δεν μπορεί να μεταβληθεί από καμία επικοινωνιακή δραστηριότητα και γενικότερα, από καμία ενέργεια των ανθρώπων. Το «σύστημα» που συναποτελείται από την αγορά, τη γραφειοκρατία, την τεχνολογία και άλλα υποσυστήματα, δεν επιδέχεται διορθώσεις από τους απλούς, καθημερινούς ανθρώπους και το επικοινωνιακό νόημα που δημιουργούν. Το μόνο που μπορούν να κάνουν οι τελευταίοι είναι να περιορίζονται στη σφαίρα της επικοινωνιακής διάδρασης την οποία πρέπει να προστατεύουν από εκείνο που ο Habermas ονομάζει ως την «αποικιοποίηση του βιόκοσμου» (colonization of the lifeworld).⁸¹ Με άλλα

⁷⁹ *Αυτόθι.*

⁸⁰ Γι' αμιά εξαιρετική ανάλυση των σφαιρών του συστήματος και του βιόκοσμου καθώς και της μεταξύ τους σχέσης βλ. Κωνσταντίνος Καβουλάκος, *Γιούργκεν Χάμπερμας. Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, Αθήνα: Πόλις 1996.

⁸¹ Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, (volume 2), μτφρ. Th. McCarthy, Βοστόνη: Beacon Press 1985, σ. 355.

λόγια, το σύστημα επιχειρεί να επεκτείνεται διαρκώς τείνοντας να εξουδετερώνει τα νοήματα της επικοινωνιακής διάδρασης που δημιουργούνται και καθορίζουν τον βίοκοσμο. Σε μία τέτοια περίπτωση η ανθρωπότητα θα ερχόταν αντιμέτωπη με την πλήρη τεχνολογικοποίηση ή την ολοκληρωτική γραφειοκρατικοποίηση, ενώ η ίδια θα έστεκε ανήμπορη να αντιδράσει.

Ενάντια στην ανωτέρω συνθήκη, ο Habermas αρθρώνει την όσο το δυνατόν περισσότερη αντίσταση του βίοκοσμου στην αποικιοποίηση από το σύστημα, ως τη μοναδική εναλλακτική που μπορεί να προτείνει. Η εναλλακτική αυτή δεν υπονοεί, ωστόσο, κάποιον μετασχηματισμό του συστήματος. Αντιθέτως, συνδηλώνει μονάχα μία αντίσταση στη δυναμική επέκτασή του. Κατ' επέκταση, η βάση της κριτικής του Feenberg στον Habermas τίθεται ως εξής: θεωρεί πως η προσέγγιση του Γερμανού ως προς την τεχνολογία την βοηθά να αναδύεται ως μία καταπιεστική δύναμη παρά ως ένα μέσο για την ανθρώπινη αυτό-έκφραση. Έτσι, σύμφωνα με τον Feenberg, ο Habermas καταλήγει να υποστηρίζει με πεσιμιστικό χαρακτήρα την αυτονομημένη τεχνολογία, χωρίς όμως να μπορεί να αρθρώσει κάποια ισχυρή εναλλακτική επίλυση του προβλήματος.⁸²

Ο Feenberg ερμηνεύει τη θεώρηση του Habermas ως έμμεση υποστήριξη της «θέσης της τεχνοκρατίας» (technocracy thesis), καθώς το σύστημα όπως το εννοεί ο Γερμανός φιλόσοφος συνιστά την επεκτατική τεχνολογία ή αγορά ή γραφειοκρατία που στηρίζεται στους ειδικούς της –τους τεχνοκράτες– και τείνει να αφανίσει κάθε άλλη σφαίρα της ζωής. Την ερμηνεύει, επιπροσθέτως, ως έμμεση υποστήριξη της καθαρής ορθολογικότητας που ο ίδιος προσπαθεί να απορρίψει στην προσέγγισή του σχετικά με την τεχνολογία. Αν ισχύει, όπως θεωρεί ο Habermas, ότι το σύστημα αυτονομείται βασιζόμενο στη διαρκή αυτό-αναφορικότητα της δράσης των ειδικών του, οι οποίοι χωρίς κανένα κοινωνικό στοιχείο (διότι τα κοινωνικά στοιχεία αποτελούν κοινωνικά νοήματα και ως εκ τούτου εμπεριέχονται στον βίοκοσμο) την εξελίσσουν εξουδετερώνοντας κάθε άλλη σφαίρα, τότε οι τομείς που συναποτελούν το σύστημα βασίζονται στην καθαρή ορθολογικότητα. Για τον Feenberg, κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό.

Προκειμένου να ασκήσει κριτική στη θεώρηση περί τεχνολογίας του Habermas, ο Feenberg αντλεί πολλά στοιχεία από τον Axel Honneth και συγκεκριμένα από το

⁸² Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 76.

βιβλίο του *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*. Εκεί, ο Honneth υποστηρίζει πως η θεώρηση του Habermas σχετικά με την ουδετερότητα του συστήματος καταλήγει στην τεχνοκρατική ιδεολογία, καθώς το σύστημα αναπτύσσεται αυτόνομα βασισμένο στην τεχνική και την ορθολογικότητα, ανεξάρτητο από τις κοινωνικές νοηματοδοτικές ικανότητες της επικοινωνίας. Ο ίδιος τάσσεται υπέρ της αλληλεπίδρασης μεταξύ ορθολογικότητας και επικοινωνιακής δράσης, θεωρώντας πως κάθε αποβλεπτικός-ορθολογικός οργανισμός καθορίζεται εξίσου από πρακτικές διαστάσεις –εννοώντας τα κοινωνικά νοήματα. Με αυτό τον τρόπο ο Honneth έρχεται πιο κοντά στην κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Feenberg. Θεωρώντας πως κάθε οργανισμός, κάθε τεχνοσύστημα, όπως θα το ονομάσει ο Feenberg,⁸³ εμπεριέχει κοινωνικά νοήματα και ο σχεδιασμός του έχει καθοριστεί εν μέρει από αυτά, αποδέχεται εκείνο που ο Feenberg θα αρθρώσει κάποια χρόνια αργότερα σχετικά με τη μεροληψία της τεχνολογίας. Κάθε τεχνολογικό αντικείμενο ή σύστημα εμπεριέχει και διαμορφώνεται από συγκεκριμένες κοινωνικές αξίες. Με αυτό τον τρόπο δεν μπορεί να ευσταθεί η ουδετερότητα ενός συστήματος, όπως το θεωρεί ο Habermas, ενός συστήματος που φαίνεται να βασίζεται μονάχα στην τεχνική ορθολογικότητα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Honneth επιλέγει να προσεγγίσει την κοινωνία και τα άτομα με μικροκοινωνιολογική διάσταση (συγκεκριμένα δέχεται αρχές της σκέψης του Foucault απορρίπτοντας ορισμένες από τις μακροαναλύσεις του μαρξισμού), θεωρώντας τη μορφή της και την ταυτότητά τους αντίστοιχα ως εύθραυστα και συνεχώς απειλούμενα λόγω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης.⁸⁴

Στο σημείο της διαρκούς ευθραυστότητας ταυτοτήτων και κοινωνιών της σκέψης του Honneth βασίζει ο Feenberg ένα στοιχείο που θα αναπτύξει αργότερα μέσω της χρήσης των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, το γεγονός ότι η εσωτερική ζωή των κοινωνικών ομάδων και ατόμων πρέπει να μελετηθεί ως μια ερμηνευτική διαδικασία. Οι ομάδες επενδύουν με νόημα τον κόσμο τους, έναν κόσμο που αποτελείται από αντικείμενα, συστήματα, δράσεις και αντιδράσεις. Τα αμοιβαία και κοινά νοήματα που διέπουν κάθε στοιχείο της πραγματικότητας συνιστούν τον κόσμο και έτσι, κάθε

⁸³ Andrew Feenberg, *Technosystem. The Social Life of Reason*, Κέμπριτζ και Λονδίνο: Harvard University Press 2017.

⁸⁴ Axel Honneth, *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*, μτφρ. Κ. Baynes, Κέμπριτζ & Λονδίνο: MIT Press 1991, σ. xv κ.ε., 103, 106 κ.ε..

σύστημα, κάθε τεχνοσύστημα διαπερνάται πάντοτε από τα κοινωνικά-επικοινωνιακά νοήματα. Το να θεωρεί κανείς πως ένας οργανισμός ή σύστημα του κόσμου είναι ουδέτερος και βασίζεται μόνο σε κάποια αυτόνομη ορθολογικότητα σημαίνει πως εξαιρεί αυτόν τον οργανισμό από τον κόσμο των ανθρώπων, δηλαδή, από τον κόσμο των νοημάτων.

Πολύ περισσότερο ο Feenberg υποστηρίζει πως παρόλο που συμφωνεί με την κριτική του Honneth στα ζητήματα που ανακύπτουν από τη θεωρία του Habermas –συμφωνεί με την επανατοποθέτηση των κοινωνικών νοημάτων σε όλες τις σφαίρες της ζωής χωρίς να υπονοείται η ύπαρξη κάποιων σφαιρών αυτόνομων που διαφεύγουν της κοινωνικής νοηματοδότησης– αδυνατεί να εντοπίσει στο έργο του Honneth την περιγραφή του τρόπου με τον οποίο η τεχνολογία αποτελεί εξουσία στις σύγχρονες ανεπτυγμένες κοινωνίες.⁸⁵ Το συμπέρασμα αυτό οδηγεί τον Feenberg σε πολλές θεωρητικές αναπτύξεις που πραγματοποιεί ο ίδιος. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, προκειμένου να συνεχίσει την κριτική απέναντι στην τεχνοκρατία, ο Feenberg θα χρειαστεί να δημιουργήσει έννοιες όπως την «λειτουργική αυτονομία» (operational autonomy) των εταιριών και των μάντζερ ή τον «τεχνικό κώδικα» (technical code) που μεταφράζει κοινωνικές αξίες σε τεχνολογικές προδιαγραφές.

Από την άλλη πλευρά, ο Feenberg αντλεί κάποια στοιχεία από τον Habermas και κυρίως την έννοια του δημόσιου χώρου. Ο τίτλος του σημαντικού βιβλίου του Feenberg *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας* σηματοδοτεί τη θέση της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας, η οποία εντοπίζεται στο ενδιάμεσο του λόγου και της εμπειρίας, δηλαδή, μεταξύ του «συστήματος» και του «βιόκοσμου». Πώς όμως επιτυγχάνεται αυτό το «μεταξύ»; Χρειάζεται να αναλυθεί η «θεωρία της εργαλειοποίησης» (instrumentalization theory) που αναπτύσσει ο Feenberg, προκειμένου να φανεί η απάντηση που δίνει σε αυτό το ζήτημα ο Αμερικανός φιλόσοφος. Ουσιαστικά είναι στον δημόσιο χώρο που το εκάστοτε τεχνούργημα μπορεί να νοηματοδοτηθεί με ανατρεπτικό τρόπο καταλήγοντας σε κάτι απροσδόκητο σε σχέση με τους αρχικούς στόχους για τους οποίους σχεδιάστηκε (και με αυτό τον τρόπο να αλλάξει και ο ίδιος ο σχεδιασμός του). Σε αυτό το σημείο εισάγονται τα περισσότερα καινοτόμα στοιχεία της θεωρίας του Feenberg όπως ο τεχνικός κώδικας ή η «θεωρία διπλής όψεως» (double aspect theory) και άλλα στα οποία στηρίζεται το πρόταγμα του

⁸⁵ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 92.

εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας. Παρόλο που ο Feenberg δεν ακολουθεί το δρόμο που διανοίγεται από την έννοια του δημόσιου χώρου και καταλήγει στην πολιτική φιλοσοφία μέσω της έννοιας της διαβουλευτικής δημοκρατίας (deliberative democracy), (όπως κάνουν άλλοι μετα-χαμπερμασιανοί στοχαστές),⁸⁶ υπονοεί πως κάθε μεταβολή στην τεχνολογία, η οποία είναι ήδη κοινωνική, λαμβάνει χώρα στη δημόσια σφαίρα. Η ιδιωτικότητα θα ταίριαζε στην ανάλυση που λαμβάνει υπόψη της την ουδετερότητα της τεχνολογίας και υποστηρίζει την τεχνοκρατία: ότι τα τεχνουργήματα παράγονται σε έναν κλειστού τύπου «κόσμο», τον κόσμο των επιστημόνων, των τεχνολόγων και των τεχνοκρατών και που στη συνέχεια επιβάλλονται μέσω διάφορων μηχανισμών στις κοινωνίες. Άλλωστε, ο Feenberg αναφέρει πως «σήμερα, όμως, οι περισσότερες τεχνολογικές αποφάσεις λαμβάνονται ιδιωτικά και προστατεύονται από την δημόσια εμπλοκή μέσω των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και της τεχνοκρατικής ιδεολογίας».⁸⁷ Ο Feenberg εναντιώνεται σε κάθε ντετερμινισμό και σε κάθε ουδετερότητα που θα μπορούσαν να προκύψουν από ιδέες όπως οι παραπάνω, γι' αυτό υποστηρίζει την ανοιχτότητα των εν λόγω διαδικασιών: όπως ακριβώς τα κοινωνικά νοήματα μεταβάλλονται στην κοινωνική αρένα της καθημερινότητας, έτσι ακριβώς και τα τεχνουργήματα που συνιστούν κοινωνικά νοηματοδοτημένα αντικείμενα και συστήματα μπορούν να μετασχηματιστούν κατά τον ίδιο τρόπο. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας μελετά με μεγάλο ενδιαφέρον το διαδίκτυο ήδη από τα πρώτα χρόνια της ανάδυσής του: διότι θεωρεί πως μέσω του διαδικτύου διανοίγεται ένας διαρκής και ανοιχτός προς όλους δημόσιος χώρος.⁸⁸ Περισσότερα για το διαδίκτυο και τις προεκτάσεις του στη φιλοσοφία της τεχνολογίας του Feenberg θα αναπτυχθούν στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής.

IV. Η κριτική της τεχνολογικής νεωτερικότητας στον Michel Foucault και η επινόηση της καθημερινής πρακτικής αντίστασης στον Michel de Certeau

⁸⁶ Βλ. Noëlle McAfee, *Democracy and the Political Unconscious*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press 2008. Iris Marion Young, *Inclusion and Democracy*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2002.

⁸⁷ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 167.

⁸⁸ Μία θέση που δέχονται και οι στοχαστές που ακολουθούν τη σκέψη του Habermas. Βλ. Noëlle McAfee, «Acting politically in a Digital Age», στο Danielle S. Allen και Jennifer S. Light (επιμ.), *From Voice to Influence: Understanding Citizenship in a Digital Age*, Σικάγο: University of Chicago Press 2015, σ. 273-292.

1. Η μικροφυσική της τεχνολογίας στον Michel Foucault

Αν τελικά ο άνθρωπος δεν μπορούσε να επηρεάσει το τεχνολογικό σύστημα που προσπαθούσε να αποικιοποιήσει τον βίοκοσμο, τότε η θεωρία του Habermas θα ήταν η καταλληλότερη και η πιο ορθή και δεν θα χρειαζόταν να προχωρήσει κανείς παρακάτω. Ο Feenberg θεωρεί πως το σύστημα μπορεί να επηρεαστεί και να μετασχηματιστεί. Ωστόσο, η μορφή της επιρροής σήμερα έχει αλλάξει. Πλέον ο βίοκοσμος και τα νοήματά του μπορούν να ασκήσουν κάποια υπόρρητη μετασχηματιστική επιρροή στο φαινομενικά παντοδύναμο σύστημα που επιχειρεί να μετατρέψει τα πάντα σε τεχνολογικοποιημένη αυτοματοποίηση. Ο Feenberg, επιχειρεί να συμπληρώσει τα στοιχεία που λείπουν από τις θεωρίες των Marx και Marcuse και τη θεωρία του Habermas με πορίσματα από τις έρευνες του Michel Foucault. Επιχειρώντας να συμφιλιώσει δύο γραμμές σκέψης που θεωρούνται ακόμη και σήμερα αγεφύρωτες, υπογραμμίζει πως «η σκέψη του Foucault αποτελεί ίσως την πιο γόνιμη εναλλακτική του Marx για την αριστερά σήμερα».⁸⁹ Ο Feenberg δεν είναι ο μόνος που μελετά παράλληλα τη σκέψη του Foucault και τις μελέτες της σχολής της Φρανκφούρτης. Ο ίδιος ο Foucault είχε πει σε συνέντευξή του πως οι φιλοσοφικές και ιστορικές αναλύσεις της Κριτικής Θεωρίας είναι κοντά στο δικό του έργο.⁹⁰ Στοχαστές, αναλύουν γενικότερα τη σκέψη του Foucault σε συνδυασμό με τη θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης πριν από τον Feenberg.⁹¹

Ο Feenberg στρέφεται στη θεωρία του Foucault αναζητώντας περαιτέρω πληροφορίες για την επιρροή του συστήματος, βάσει του δίπολου εξουσίας/γνώσης που αναπτύσσει ο Γάλλος φιλόσοφος. Σύμφωνα με τον Foucault, στη νεωτερικότητα η εξουσία και η γνώση αναπτύσσονται μαζί ως αλληλοεξαρτώμενα στοιχεία και η από κοινού τους ανάπτυξη πραγματώνεται μέσα από θεσμούς που θέτουν τον άνθρωπο ως το αντικείμενό τους. Με άλλα λόγια, τα άτομα ενυπάρχουν στο δίκτυο κοινωνικών δυνάμεων και εντάσεων που δημιουργούνται από τις σχέσεις της εξουσίας και της γνώσης, ταυτόχρονα, ως υποκείμενα και αντικείμενα. Το εν λόγω δίκτυο δομείται

⁸⁹ Andrew Feenberg, «Marxism and the critique of social rationality: from surplus value to the politics of technology», *Cambridge Journal of Economics* 34(1), 2010, σ. 39.

⁹⁰ Gérard Raulet, «Structuralism and Post-Structuralism: An Interview with Michel Foucault», *Telos* (20 Μαρτίου 1983), 1983: 195-211.

⁹¹ Peter Dews, *Logics of Disintegration. Post-structuralist Thought and the Claims for Critical Theory*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 1987.

γύρω από τεχνικές οι οποίες μπορούν, είτε να πραγματώνονται σε τομείς όπως η αρχιτεκτονική, είτε να ενσωματώνονται σε συσκευές. Αυτοί οι τομείς ή οι συσκευές δεν καταπιέζουν το άτομο (όπως θα θεωρούσε ένας μαρξιστής, ότι δηλαδή το αρνητικό στοιχείο είναι η καταπίεση από την άρχουσα τάξη και ότι αυτή κατασκευάζει), αλλά το κατευθύνουν. Βασισμένος στα εν λόγω πορίσματα του Foucault, ο Feenberg καταλήγει πως η τεχνολογία αποτελεί έναν από τους πολλούς μηχανισμούς που ασκούν κοινωνικό έλεγχο κατ' αυτό τον τρόπο. Ο έλεγχος που ασκεί η τεχνολογία στα άτομα διαφεύγει της κοινωνικής κριτικής, καθώς παρουσιάζεται ως καθαρός (pure), και στην περίπτωση της τεχνολογίας, η ίδια εμφανίζεται ως ουδέτερη και στη βάση της καθαρής ορθολογικής γνώσης. Οι περιορισμοί που κατευθύνουν το άτομο ενσωματώνονται στους θεσμούς και στις συσκευές κατασκευάζοντας την ίδια την υποκειμενικότητα των ανθρώπων. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο, όπως αναφέρει ο Feenberg, ο Foucault υποστήριζε πως «η εξουσία που βασίζεται στη γνώση και ενσωματώνεται σε κοινωνικές τεχνικές και τεχνολογίες δεν μπορεί να ανατραπεί από μια πολιτική επανάσταση», ασκώντας φανερά κριτική στον τρόπο με τον οποίο θα σκεφτόταν την κοινωνική μεταβολή ένας μαρξιστής.⁹²

Σημαντικοί στοχαστές, όπως ο Deleuze, έχουν υπογραμμίσει τη μετάβαση που έχουν υποστεί οι κοινωνίες μεταβαίνοντας από τις «κοινωνίες πειθαρχίας», στις «κοινωνίες ελέγχου».⁹³ Ο Foucault με πολλή οξυδέρκεια αναλύει τις κοινωνίες της πειθαρχίας αναφέροντας πως τα διάφορα συστήματα εγκλεισμού, όπως για παράδειγμα η φυλακή ή το φρενοκομείο, παρήγαγαν συγκεκριμένες υποκειμενικότητες. Πλέον, όμως, και αυτό είναι ένα στοιχείο προς το οποίο ωθεί το έργο του Γάλλου φιλοσόφου. Οι διάφοροι μηχανισμοί που έχουν τροποποιηθεί καταλλήλως (μία σύγχρονη επιχείρηση ή εταιρία δεν είναι το ίδιο με ένα εργοστάσιο του 19ου αιώνα), κατευθύνουν τον άνθρωπο προς συγκεκριμένα μονοπάτια με ασαφή και χαοτικό τρόπο. Αυτή είναι μια διαδικασία που δεν ολοκληρώνεται ποτέ. Στις πειθαρχικές κοινωνίες που μελετούσε ο Foucault, η κατεύθυνση και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας λάμβανε χώρα μέσα στους θεσμούς εγκλεισμού –μέσω των διάφορων μορφών τους– και αυτός ήταν ο λόγος που η μελέτη του Foucault επικεντρώθηκε σε αυτούς. Αντιθέτως, σήμερα τα

⁹² *Αυτόθι.*

⁹³ Gilles Deleuze «Υστερόγραφο για τις κοινωνίες του ελέγχου» στο Μανώλης Πατηνιώτης (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ψηφιακές Σπουδές*, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2020, σ. 411-416.

όρια μεταξύ εγκλεισμών και οι κοινωνίες έχουν διαρραγεί και τα χαρακτηριστικά που άλλοτε παρουσίαζε η φυλακή, το φρενοκομείο ή ακόμη και το εργοστάσιο (με τον τρόπο που το αναλύει ο Marx και γι αυτό ο Feenberg διαβάζει τον Foucault σαν τη συνέχεια του Marx), έχουν επεκταθεί σε κάθε σημείο της κοινωνικής ζωής: από τις επιχειρήσεις μέχρι και τους γιγαντιαίους εταιρικούς κολοσσούς και από την τηλεόραση μέχρι και το εκπαιδευτικό σύστημα. Σύγχρονες οικονομικές αναλύσεις δείχνουν ακριβώς τη διαδικασία κατεύθυνσης των ανθρώπων ακόμη και μέσα από την οργάνωση των ραφιών ενός *super market*, μέχρι και την εσωτερική διακόσμηση ενός σαλονιού.⁹⁴

Η ανωτέρω μετάβαση δημιουργεί εκείνο που ο Foucault ονόμασε «βιο-πολιτική». Ο Γάλλος φιλόσοφος γνωρίζει πολύ καλά την εν λόγω κοινωνική μεταμόρφωση, καθώς στο τέλος του σημαντικού του βιβλίου *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο ίδιος αναφέρεται στη μετατόπιση από τη φυλακή σε μία «γεωπολιτική» της πόλης, μέσω της οποίας επιτυγχάνεται σε μεγαλύτερη κλίμακα εκείνο που άλλοτε μπορούσε να επιτευχθεί στο εσωτερικό μιας φυλακής:

ότι στην καρδιά αυτής της πόλης, και προκειμένου ακριβώς να μην έχει τριγμούς, δεν υπάρχει «το κέντρο της εξουσίας», δεν υπάρχει ένας πυρήνας δυνάμεων, αλλά ένα πολλαπλό δίκτυο αποτελούμενο από διάφορα στοιχεία – τοίχοι, χώρος, ίδρυμα, κανόνες, λόγοι. [...] κατ' επέκταση, οι έννοιες των θεσμών καταστολής, απόρριψης, αποκλεισμού, περιθωριοποίησης δεν είναι κατάλληλες για να περιγράψουν, στο κέντρο ακριβώς της σωφρονιστικής πόλης, τον σχηματισμό δόλιων ηπιστήτων ανομολόγητων μοχθηριών, μικροπανουργιών, υπολογισμένων μεθόδων, διαφόρων τεχνικών και τελικών «επιστημών» που επιτρέπουν την κατασκευή του πειθαρχικού ατόμου.⁹⁵

Το κέντρο εξουσίας που άλλοτε ετίθετο στο κέντρο της φυλακής και επόπτευε την κάθε κίνηση των εγκλειστών, πειθαρχώντας τους προς όποια κατεύθυνση θεωρούσε

⁹⁴ Ένα στοιχείο που στη σύγχρονη βιβλιογραφία ονομάζεται «nudge» και ερμηνεύεται ως η συμπεριφοριστικής υφής εκμάθηση των κατευθύνσεων της υποκειμενικότητας στις οποίες ωθεί το σύστημα. Βλ. Richard H. Thaler, Cass R Sunstein, *Nudge: The Final Edition*, Λονδίνο: Penguin Books 2021.

⁹⁵ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον 2011, σ. 352-353.

ορθή, μετατρέπεται πλέον σε δίκτυο ελέγχου. Ο εν λόγω έλεγχος δεν λαμβάνει χώρα αποκλειστικά, όπως για παράδειγμα μέσω καμερών. Δεν είναι απλώς έλεγχος κίνησης. Είναι μία, εκ νέου, αυστηρότερη και εντονότερη ανακατεύθυνση των κινήσεων, πράξεων και σκέψεων των ατόμων. Συνιστά μία εκμάθηση του τί «πρέπει» και του τρόπου που «πρέπει» να γίνει κάτι, χωρίς την άμεση βία που χαρακτήριζε τους πειθαρχικούς φορείς εγκλεισμού του παρελθόντος. Το ενδιαφέρον του Feenberg έγκειται στον τρόπο με τον οποίο επιτελείται αυτή η ανακατεύθυνση σήμερα.

Μέχρι στιγμής καθίσταται εμφανές πως ο Feenberg βρίσκει στον Foucault μία γόνιμη ανάλυση της μεροληψίας της τεχνολογίας, καθώς φαίνεται πως τα τεχνουργήματα υπόρρητα ενσωματώνουν αξίες, ένα στοιχείο που κάθε άλλο παρά αμελητέο είναι: οι αξίες που έχουν ενσωματωθεί στις μηχανές, τα κτήρια, τον αστικό σχεδιασμό και αλλού δομούν τον τρόπο της ύπαρξης του ανθρώπου διαμορφώνοντας το δίκτυο ελέγχου και επιτελώντας την πειθαρχία με υπόρρητα μέσα. Πρακτικά αυτό σημαίνει πως το δίκτυο εξουσίας και γνώσης, το δίκτυο ελέγχου, καθορίζει το πρίσμα μέσα από το οποίο το άτομο βιώνει την πραγματικότητα και τον κόσμο, το φάσμα μέσα στο οποίο μπορεί να δράσει και να ενεργήσει ως φαινομενικά ελεύθερο ον. Τα αντικείμενα και οι θεσμοί κατασκευάζουν τη σκακιέρα πάνω στην οποία τα άτομα κινούνται και πράττουν με ελευθερία και ατομική βούληση. Κατά συνέπεια, βασισμένος στις φουκωικές αναλύσεις, είναι ορθό να μιλά κανείς για πολιτική της τεχνολογίας, καθώς η δόμηση της σύγχρονης υποκειμενικότητας φαίνεται πως επιτελείται με βάση αξίες και νοήματα που έχουν ενσωματωθεί σε αντικείμενα και πρακτικές από κάποιους που είχαν την εξουσία να επηρεάσουν τους αντίστοιχους φορείς, ώστε να τα κατασκευάσουν κατά αυτό τον τρόπο. Συνεπώς, ο σχεδιασμός τους καθίσταται ένα πολιτικό ζήτημα.

Το σημαντικότερο στοιχείο που βρίσκει στη θεωρία του Foucault ο Feenberg και που κατέχει εξέχουσα θέση για την ανάπτυξη των ιδεών του τελευταίου είναι η άρθρωση μίας «αντίστασης στην τεχνοκρατία».⁹⁶ Ο Foucault υποστηρίζει πως ο τρόπος με τον οποίο αυτοί οι θεσμοί διαμορφώνουν την υποκειμενικότητα βασίζεται σε μορφές της ορθολογικότητας που, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, θεωρούνται ουδέτερες, αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι. Η εν λόγω διαμόρφωση πραγματώνεται μέσω

⁹⁶ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 37.

«μικροτεχνικών» (microtechniques),⁹⁷ που ο Foucault ανακάλυψε μελετώντας τους εν λόγω θεσμούς, όπως αναδύθηκαν στη νεωτερικότητα κυρίως από τον 17ο αιώνα. Παρόλο που ο Foucault δεν εστίασε στην τεχνολογία καθεαυτήν, ο Feenberg θεωρεί πως οι αναλύσεις του, όπως για παράδειγμα για τον σχεδιασμό του Πανοπτικόν, μπορούν να επεκταθούν και σε άλλες συσκευές και τεχνουργήματα.

2. Προσπάθειες αντίστασης στην επιβολή υποκειμενικότητας κατά τον Michel de Certeau

Η σημασία της θεώρησης του Foucault έγκειται στο στοιχείο που ο Feenberg βρίσκει πώς αναδύεται στη σημερινή εποχή, ως αντίδραση-αντίσταση, το οποίο ονομάζει «μικροπολιτική» (micropolitics).⁹⁸ Ο εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας που οραματίζεται ο Feenberg δεν αποτελεί μία παγκόσμια και καθολική πολιτική επανάσταση, αλλά μικροαλλαγές ελευθερίας υπό τη μορφή της αντίστασης στο σύστημα, οι οποίες μεταβάλουν το τοπίο με αργά βήματα από τους ίδιους τους συμμετέχοντες σε όλους αυτούς τους θεσμούς που εντόπισε ο Foucault. Στο σημείο αυτό συνενώνει τη θεώρηση του Foucault σχετικά με την «ερμηνευτική της δύναμης», με έναν άλλο σημαντικό Γάλλο στοχαστή που αναπτύσσει ενδιαφέρουσες ιδέες γύρω από την ίδια προβληματική, τον Michel de Certeau. Ο de Certeau εφορμάει από την φουκωϊκής έμπνευσης διάκριση μεταξύ *στρατηγικών* και *τακτικών*.⁹⁹ Οι εν λόγω δύο πλευρές φανερώνουν τους δύο πόλους έντασης μεταξύ τεχνοκρατών και καθημερινών χρηστών και αναδεικνύουν το δίπολο επιβολής και αντίστασης, δηλαδή, τη διπλής όψεως φύση της τεχνολογίας.¹⁰⁰ Οι στρατηγικές αποτελούν τους τρόπους με τους οποίους οι εταιρίες και οι μάνατζερ προσπαθούν να επιβάλουν στους χρήστες των τεχνολογιών τις απόψεις και τα συμφέροντά τους μέσα από τους μηχανισμούς και τα τεχνουργήματα που παράγουν. Αυτό συμβάλει με τη σειρά του στην ενίσχυση της λειτουργικής αυτονομίας των εταιριών και έχει ως αποτέλεσμα την ολοένα και πιο έντονη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των ανθρώπων από τα πάνω, δηλαδή από μία τεχνοκρατική και διευθυντική ελίτ. Από την

⁹⁷ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 67.

⁹⁸ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 37.

⁹⁹ Μισέλ ντε Σερτώ, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μτφρ. Κ. Καφαμπέλη, Αθήνα: Σμίλη 2010· Γκόλφο Μαγγίνη, *Για μια Ερμηνευτική του Τεχνικού Κόσμου*, ό.π., σ. 143.

¹⁰⁰ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 84.

άλλη, για τον de Certeau υπάρχουν οι τακτικές που δεν είναι άλλο από τις πρακτικές που εφευρίσκουν και ακολουθούν οι χρήστες, προκειμένου να αντισταθούν στις στρατηγικές των τεχνοκρατών. Εφόσον οι στρατηγικές αποτελούν τον τρόπο των κυρίαρχων να επιβάλουν αυστηρά τους κανόνες τους και να διαμορφώνουν την υποκειμενικότητα, οι τακτικές αποτελούν το «παιχνίδι» των κυριαρχούμενων με την ίδια τη βάση και δομή που τίθεται εκ των άνω, προκειμένου αυτή η τελευταία να αναδιαμορφωθεί, να ανοηματοδοτηθεί και από αυτή την επανοικειοποίηση να προκύψει ενός είδους αυτονομία των ατόμων, ενός είδους συμβολή στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των ίδιων. Αυτό είναι το νόημα της μικροπολιτικής και των μικροαντιστάσεων που λαμβάνουν χώρα στις σύγχρονες κοινωνίες ελέγχου.

Η διάκριση του de Certeau μεταξύ στρατηγικών και τακτικών προσφέρει την ευκαιρία στον Feenberg να διανοίξει τις δυστοπικές απολήξεις των προηγούμενων παραδόσεων στη φιλοσοφία της τεχνολογίας. Κάθε παγιωμένο καθεστώς τεχνολογικής επιβολής μέσω στρατηγικών δημιουργεί το «περιθώριο ελιγμού» (margin of maneuver),¹⁰¹ εννοώντας το περιθώριο μέσα στο οποίο οι χρήστες μπορούν να ενεργήσουν προκειμένου να λάβει χώρα η επανοικειοποίηση και εν τέλει ο μετασχηματισμός του τεχνολογικού καθεστώτος και της διαμορφωθείσας υποκειμενικότητας. Σύμφωνα με τον de Certeau, συνιστά τον χώρο που προσφέρεται για «ευμήχανα επινοήματα του αδύνατου για να αντλήσει οφέλη από τον ισχυρό, που εκβάλλουν σε μία πολιτικοποίηση των καθημερινών πρακτικών».¹⁰² Η πολιτικοποίηση της καθημερινότητας των χρηστών της τεχνολογίας είναι που ενδιαφέρει κυρίως τον Feenberg. Το παιχνίδι μεταξύ χρηστών και τεχνολογικού καθεστώτος είναι ακαθόριστο και μπορεί να οδηγήσει κάθε φορά σε απρόσδοκτα αποτελέσματα. Το σημαντικό είναι να γνωρίζουν οι χρήστες ότι μπορούν να επηρεάσουν το τεχνολογικό σύστημα, καθώς αυτό δεν αποτελεί μια υπέρμετρη και ακατανίκητη αόρατη δύναμη, όπως η γραφειοκρατία στη *Δίκη* του Κάφκα, μπροστά στην οποία οι χρήστες ως άλλοι Γιόζεφ Κ. υποτάσσονται ολοκληρωτικά.

Από την εφαρμογή της φουκωικής προσέγγισης στο πεδίο της τεχνολογίας ή την αντίσταση, όπως την αρθρώνει ο de Certeau, ως τον εκδημοκρατισμό της τεχνολογίας, όπως τον εννοεί ο Feenberg, μεσολαβεί ένα εξαιρετικά σημαντικό

¹⁰¹ *Αυτόθι*.

¹⁰² Ντε Σερτώ, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική*, ό.π., σ. 64.

κεφάλαιο, εκείνο της επιρροής που δέχεται από τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Σε αυτές είναι που βρίσκει τον τρόπο να πολιτικοποιηθεί η καθημερινότητα των χρηστών των τεχνολογιών με αποτελεσματικό για την αντίσταση τρόπο.

V. Η θεωρία της τεχνολογικής νεωτερικότητας και οι εκβολές της στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας

1. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της τεχνολογίας

Έχοντας προχωρήσει από τις ιδέες των στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης και τον Habermas στον Foucault, με ό,τι αυτή η εξέλιξη συνεπάγεται, ο Feenberg αναζήτησε έναν σύγχρονο και συνάμα γόνιμο τρόπο να αναφερθεί στην τεχνολογία σήμερα και να δείξει τον τρόπο με τον οποίο διατηρούνται οι δυνατότητες για *τακτική* αντίσταση στην λειτουργική αυτονομία των εκ των άνω επιβεβλημένων τεχνολογικών καθεστώτων. Για να καταφέρει να αρθρώσει με γόνιμο τρόπο αυτό το πρόταγμα ήταν αναγκαίο να συνδέσει τις θεωρήσεις για τη νεωτερικότητα που άντλησε από στοχαστές όπως ο Marx, ο Habermas και ο Foucault, με μία φιλοσοφία της τεχνολογίας που να αναφέρεται στη δημιουργία τεχνουργημάτων σε μικρή κλίμακα. Αυτού του είδους τη φιλοσοφία της τεχνολογίας τη βρίσκει στην κατασκευασιοκρατική προσέγγιση, στο πλαίσιο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, καθώς και στη σκέψη του Gilbert Simondon.

Φαίνεται πως το σημαντικότερο, ίσως, στοιχείο της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας του Feenberg είναι η προσπάθειά σύνδεσης των δύο εν λόγω παραδόσεων, οι οποίες συνεπάγονται μία γεφύρωση του χάσματος μεταξύ μακρο- και μικρο- θεωρίας. Ο ίδιος θεωρεί πως «σήμερα, λίγοι μονάχα θα αναζητήσουν στον Dewey, στον Heidegger ή στον Marcuse, ιδέες για την τεχνολογία. Ωστόσο, όταν οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας στράφηκαν στις μελέτες πεδίου, με μεθόδους ριζωμένες σε άλλες θεωρητικές παραδόσεις, εστίασαν λιγότερο σε ευρύτερα κοινωνικά και

πολιτικά ζητήματα».¹⁰³ Η εισαγωγή στη θεωρία των προσεγγίσεων της κατασκευασιοκρατικής παράδοσης, ως προς την τεχνολογία, του δίνει τη δυνατότητα να αντλήσει πολλές ιδέες για τη συγκατασκευή της κοινωνίας και της τεχνολογίας (co-construction of society and technology), καθώς και για την δυνατότητα δημόσιας συμμετοχής στον καθορισμό του τεχνολογικού σχεδιασμού. Αυτά τα στοιχεία αποτελούν τον πυρήνα της πολιτικής των τεχνολογιών. Υπό αυτό το πρίσμα αναδύονται όροι όπως ο τεχνικός κώδικας, το «τεχνολογικό ασυνείδητο» (technical unconscious), τα «συμφέροντα των συμμετεχόντων» (participant interests), οι χρήστες της τεχνολογίας ως δυναμική μεταβολής του ίδιου του σχεδιασμού ενός τεχνουργήματος και πολλοί άλλοι που χρησιμεύουν για το δρόμο που χαράσσει ο Feenberg προς τον εκδημοκρατισμό της τεχνολογίας.

Παρόλο που στο πλαίσιο των Σπουδών επιστήμης και Τεχνολογίας ο Feenberg βρήκε δυνατούς συμμάχους και εννοιολογικό οπλοστάσιο για την ανάπτυξη της πολιτικής των τεχνολογιών, εκείνο που είχε λησμονηθεί σε αυτή την παράδοση είναι η σύνδεση με το ευρύτερο πρόταγμα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Για τον Αμερικανό φιλόσοφο της τεχνολογίας, προκειμένου να αποκτήσει ο σύγχρονος άνθρωπος την απολεσθείσα δυνατότητα εμπρόθετης δράσης (agency), είναι αναγκαίο οι μελέτες πεδίου των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας να τεθούν στην υπηρεσία του προτάγματος των για εναλλακτική τεχνολογική νεωτερικότητα, μέσα από διαφορετικούς τεχνολογικούς σχεδιασμούς. Παρακάτω θα παρουσιάσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Feenberg επιχειρεί να συνενώσει τις δύο παραδόσεις, οι οποίες εκ πρώτης όψεως φαίνονται αγεφύρωτες.

Το πιο βασικό κείμενο του Feenberg σχετικά με αυτό το ζήτημα είναι το «θεωρία της νεωτερικότητας και Σπουδές Τεχνολογίας: σκέψεις για τη γεφύρωση του χάσματος».¹⁰⁴ Ο ερευνητής λαμβάνει ως θεωρητικό πατέρα των σπουδών επιστήμης και τεχνολογίας τον Thomas Kuhn και την επιστημολογία των επιστημονικών επαναστάσεων. Ήδη με τον Kuhn τίθεται μία πολύ ισχυρή βάση κριτικής σε οποιαδήποτε νετερμινιστική προσέγγιση ως προς την επιστήμη και την τεχνολογία. Από την άλλη, η θεωρία της νεωτερικότητας με θεωρητικούς πατέρες τους Hegel και

¹⁰³ Andrew Feenberg, «A Critical Theory of Technology» στο Ulrike Felt, Rayvon Fouche, Clark A. Miller, Laurel Smith-Doerr (επιμ.), *Handbook of Science and Technology Studies*, Μασαχουσέτη: MIT Press 2017, σ. 636.

¹⁰⁴ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π. κεφ. 7.

Marx, πολλές φορές στην προσπάθεια να διασώσει το κανονιστικό πλαίσιο ή τα θεμέλια της νεωτερικότητας, παραβλέπει πορίσματα από τη μελέτη του μικρο-επιπέδου και καταλήγει σε μονοπάτια ασύμβατα για τις σπουδές τεχνολογίας ή τη μικροφυσική της εξουσίας με τις μικρής κλίμακας αντιστάσεις που αυτή η τελευταία εισάγει.

Στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας και συγκεκριμένα στην κατασκευασιοκρατική προσέγγιση, ο Feenberg αναζητεί τα κατάλληλα εργαλεία και εννοιολογικά εργαλεία, προκειμένου να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος ως δημιουργός της τεχνολογίας μπορεί να συνεχίσει να διατηρεί κάποιον ενεργό ρόλο στην επιρροή του σχεδιασμού της. Το βασικότερο στοιχείο που επιθυμεί να υπερβεί ο Feenberg στρεφόμενος στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας για μεθοδολογική βοήθεια είναι, όχι μόνο η τεχνοκρατική ιδεολογία, αλλά και οι θετικιστικές και ντετερμινιστικές της προϋποθέσεις. Έτσι, παρόλο που οι μέθοδοι των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας εισήχθησαν προκειμένου να διενεργηθούν έρευνες πεδίου και να εξεταστούν συγκεκριμένα τεχνουργήματα, ο Feenberg θεωρεί πως αυτές οι ίδιες μέθοδοι μπορούν να βοηθήσουν στο ευρύτερο πρόταγμα αναζήτησης μιας εναλλακτικής νεωτερικότητας. Για τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας και πολύ περισσότερο για την κατασκευασιοκρατική προσέγγιση, η πρόοδος της τεχνολογίας ακολουθεί τα κοινωνικά νοήματα, τα οποία καθορίζουν σε τελική ανάλυση το σχεδιασμό του εκάστοτε τεχνουργήματος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Feenberg, για την κοινωνική κατασκευασιοκρατία, το γεγονός της ακαθοριστίας (indeterminism), του τεχνολογικού σχεδιασμού αποκλειστικά από τεχνικούς παράγοντες, δημιουργεί χώρο για την κοινωνική και πολιτική επιλογή μεταξύ διαφορετικών σχεδιασμών, επιλογές που αντιστοιχούν σε κοινωνικά συμφέροντα που θα ευνοηθούν ή όχι από ένα τεχνουργήμα. Με αυτή την ιδέα, η κατασκευασιοκρατία δημιουργεί την έννοια της «ερμηνευτικής ευκαμψίας» (interpretative flexibility), δηλαδή, το γεγονός ότι κάθε τεχνουργήμα ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και αυτό έχει σημαντικό αντίκτυπο όχι μονάχα στον τρόπο χρήσης του, αλλά πολύ πιο ουσιαστικά, στον ίδιο

του τον σχεδιασμό.¹⁰⁵ με τον τρόπο αυτό, αρθρώνεται η ερμηνευτική διάσταση της τεχνολογίας.¹⁰⁶

Για την κοινωνική κατασκευασιοκρατία το σημαντικό δεν είναι τα τεχνουργήματα καθεαυτά. Η εν λόγω θεώρηση προσεγγίζει και τη φιλοσοφία της επιστήμης, θεωρώντας πως οι ίδιες οι θεωρίες και τα δεδομένα κατασκευάζονται από τους επιστήμονες στα εργαστήρια. Η κοινωνικού κατασκευασιοκρατικού χαρακτήρα τεχνοεπιστήμη που γεννάται από αυτή την οπτική επηρεάζει πολύ σημαντικούς στοχαστές στο πεδίο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, όπως τον Latour. Ως σκοπός της σκέψης του τελευταίου τίθεται το «να υπερβεί τόσο τον τεχνολογικό όσο και τον κοινωνικό ντετερμινισμό, μέσω της ανάδειξης της δραστηριότητας του “να κάνεις επιστήμη”».¹⁰⁷ Η ίδια η έννοια της φύσης θεωρείται ότι αποτελεί κατασκεύασμα, μια θέση η οποία βοηθά στην απόρριψη της ιδέας ότι η επιστήμη αντανακλά τη φύση ή την εξερευνά καθεαυτήν.¹⁰⁸ Οι αναπαραστάσεις στα μυαλά των επιστημόνων διαμορφώνουν και δημιουργούν το ίδιο το αντικείμενο που μελετάται, με άλλα λόγια, το ίδιο το επιστημονικά πραγματικό. Αυτό δεν θα μπορούσε να αφήσει την τεχνολογία ανέγγιχτη. Για την τεχνολογία η κατασκευασιοκρατία αναφέρει πως ο μηχανικός και ο τεχνολόγος ενεργούν με βάση τη λεγόμενη «ετερογενή μηχανοτεχνία».¹⁰⁹ Δηλαδή, για να κατασκευαστεί οποιοδήποτε τεχνούργημα ο κατασκευαστής πρέπει να αντλήσει από πολλούς και διάφορους πόρους –πρώτες ύλες, γνώση, κεφάλαιο, ανάγκες κ.α., προκειμένου να δημιουργήσει συνεκτικά και αρμονικά δίκτυα στα οποία το εκάστοτε τεχνούργημα να μπορεί να συνυπάρχει με τα υπόλοιπα, ακόμη κι αν είναι εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους.

¹⁰⁵ Feenberg, «A Critical Theory of Technology», ό.π., σ. 639.

¹⁰⁶ Trevor J. Pinch and Wiebe E. Bijker, «The Social Construction of Facts and Artifacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other» στο W. Bijker, Th. P. Hughes & T. Pinch (επιμ.), *The social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology*, Κέμπριτζ και Λονδίνο: MIT Press 2012, σ. 20.

¹⁰⁷ Γκόλφω Μαγγίνη, «Τι είναι τεχνοεπιστήμη; Από τον Bachelard στον Latour» στο Στ. Αραποστάθης, Φ. Παπανελοπούλου και Τ. Τύμπας (επιμ.), *Τεχνολογία και κοινωνία στην Ελλάδα. Μελέτες από την ιστορία της τεχνολογίας και τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 2015, σ. 287.

¹⁰⁸ Sergio Sismondo, *Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, Αθήνα: Liberal Books 2016, σ. 116-117.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 111.

Φαίνεται ήδη από την ετερογενή μηχανοτεχνία πως η ο σχεδιασμός και η δημιουργία τεχνουργημάτων δεν επιτελείται, ούτε γραμμικά, ούτε ντετερμινιστικά. Από τα παραπάνω στοιχεία, πολλοί στοχαστές στο πλαίσιο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας έχουν συνάγει τα συμπεράσματα σχετικά με την «αμοιβαία κατασκευή» του τεχνολογικού και κοινωνικού κόσμου, ότι, δηλαδή, η επιστήμη και η κοινωνική τάξη «συμπαράγονται» (co-production).¹¹⁰

Βασισμένος στην ανωτέρω θεώρηση ο Feenberg εισάγει την εξαιρετικής σημασίας έννοια του τεχνικού κώδικα. Με αυτόν τον όρο εννοεί ο Feenberg τη μετάφραση των κοινωνικών απαιτήσεων (αξιών), σε τεχνολογική γλώσσα (γεγονότα), δηλαδή, στις τεχνικές προδιαγραφές ενός τεχνουργήματος. Ο τεχνικός κώδικας είναι κάτι σαν τα «παράδειγματα» που εισάγει στην επιστημολογία ο Kuhn.¹¹¹ Για τον Feenberg, οτιδήποτε κωδικοποιείται στον τεχνικό κώδικα αποτελεί την αλήθεια του τεχνουργήματος για το πώς πρέπει να σχεδιαστεί. Επιπλέον, αναπαριστά την αλήθεια του πλαισίου στο οποίο εισάγεται το τεχνουργήμα,¹¹² όπως ακριβώς για τον Kuhn η αλήθεια που αρθρώνει μια επιστήμη σε μια συγκεκριμένη περίοδο ή εποχή αντανakλά τα στοιχεία που εμπεριέχονται στο επιστημολογικό παράδειγμα που τη διαπερνά.

Μέσω του τεχνικού κώδικα ο Feenberg αναπτύσσει έναν διαφορετικό τρόπο για να αναφερθεί στο ζήτημα που απασχολούσε και τον Marcuse, σχετικά με την διαπλοκή των αξιών και των γεγονότων. Για τον Αμερικανό φιλόσοφο της τεχνολογίας, «οι αξίες αποτελούν τα γεγονότα του μέλλοντος»,¹¹³ καθώς οι αξίες εισέρχονται στον τεχνολογικό κώδικα ως απαιτήσεις και στη συνέχεια μεταφράζονται σε γεγονότα (δηλαδή σε τεχνικές προδιαγραφές), με επιστημονικό, ορθολογικό και τεχνολογικό περίβλημα από τους ειδικούς.¹¹⁴

¹¹⁰ Sheila Jasanoff, *Designs on Nature: Science and Democracy in Europe and the United States*, Πρίνστον: Princeton University Press 2005.

¹¹¹ Kuhn Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, Σικάγο: University of Chicago Press 1962.

¹¹² Andrew Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 99

¹¹³ Andrew Feenberg, *Technosystem*, ό.π., σ. 8.

¹¹⁴ Για μια κριτική ως προς την έννοια του «τεχνικού κώδικα» με σκοπό όχι την απόρριψή του, αλλά την ανακατεύθυνσή του προς μια ανανεωμένη μορφή πολιτικής των τεχνολογιών βλ. Graeme Kirkpatrick, «Transforming Dystopia with Democracy: The Technical Code and the Critical Theory of

Προκειμένου να εξηγήσει τον τεχνικό κώδικα, ο Feenberg, αναφέρεται σε άλλες έννοιες, τις οποίες θεωρεί ως τις δύο ερμηνευτικές διαστάσεις των τεχνουργημάτων, δηλαδή, τον «πολιτισμικό ορίζοντα» (cultural horizon) και το κοινωνικό νόημά τους. Υποστηρίζει πως όταν κατασκευάζεται ένα αντικείμενο μέσα σε έναν συγκεκριμένο πολιτισμό και προβλέπεται για μία χρήση, λαμβάνει ένα νόημα πριν ακόμη και από την κατασκευή του. Ωστόσο, το σημαντικότερο σε αυτή τη διαδικασία είναι η επιλογή μεταξύ των διαφόρων ανταγωνιζόμενων σχεδιασμών (άρα και των διαφόρων αναγκών που θα ικανοποιηθούν από το τεχνούργημα). Σε αυτό το σημείο εισάγεται από τον Feenberg η έννοια των «συμφερόντων συμμετεχόντων» (participant interests), μέσω της οποίας υπεισέρχεται στη θεωρία του η κυριαρχία των νοημάτων σε μια δεδομένη κοινωνία. Τα κυρίαρχα νοήματα μιας κοινωνίας είναι που θα μεταφραστούν σε τεχνικές προδιαγραφές από τους ειδικούς και κατά συνέπεια τα νοήματα, οι ανάγκες και τα συμφέροντα των περιθωριοποιημένων θα καταπιεστούν. Εφόσον δεν υπάρχει «ένας καλύτερος τρόπος» για να γίνει κάτι, αλλά πολλοί καλοί τρόποι που εξυπηρετούν διαφορετικά συμφέροντα, θα επικρατήσει κοινωνικά ο ένας από αυτούς και θα αναπαράγει την κυριαρχία εκείνου που ευνοείται από αυτή την πολιτική επιλογή.¹¹⁵ Ο εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας που προτείνει ο Feenberg συνιστά τη διεύρυνση των συμφερόντων συμμετεχόντων που μεταφράζονται σε τεχνικές προδιαγραφές και εισάγονται στο σχεδιασμό των τεχνουργημάτων, μειώνοντας τις ομάδες, οι οποίες, επειδή δεν εκπροσωπούνται από την τεχνολογία, περιθωριοποιούνται ολοένα και περισσότερο. Με αυτό τον τρόπο επιχειρηματολογεί κατά του αυστηρού καθορισμού της κοινωνίας από την τεχνολογία.

Ο Feenberg αναφέρεται στην ακαθοριστία του τεχνολογικού σχεδιασμού καθώς αυτός μπορεί να επηρεαστεί από το κοινωνικό σύνολο, ή αλλιώς, από τις μεταβολές στο κοινωνικό φαντασιακό. Από τη στιγμή που ένας σχεδιασμός επιλεγεί κοινωνικά και επιτευχθεί το «κλείσιμο» (closure), κανείς δεν επιστρέφει να κοιτάξει σε αυτό το «μαύρο κουτί» (black box), προκειμένου να αναζητήσει κάποιες αρχές ή κάποια στοιχεία του σχεδιασμού που χρειάζονται αλλαγή.¹¹⁶ Για παράδειγμα, από τη στιγμή

Technology» στο Arnold και Michel (επιμ.), *Critical Theory and the Thought of Andrew Feenberg*, ό.π., σ. 117-138.

¹¹⁵ Andrew Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 104-105.

¹¹⁶ Η έννοια του «μαύρου κουτιού» της τεχνολογίας είναι διαδεδομένη στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Βλ. Langdon Winner, «Upon Opening the Black Box and Finding It Empty: Social

που οι ζώνες ασφαλείας εισήχθησαν στα αυτοκίνητα ως η μετάφραση σε τεχνικές προδιαγραφές της αξίας της ασφάλειας, καμία αυτοκινητοβιομηχανία δεν επιτρέπεται να σκεφτεί πως αφαιρώντας τις ζώνες ασφαλείας θα έχει μεγαλύτερο κέρδος. Με έναν παρόμοιο τρόπο ο Feenberg επιχειρηματολογεί για την προσπάθεια επίλυσης της περιβαλλοντικής κρίσης, αλλά μπορούμε να προσθέσουμε ότι με αυτό τον τρόπο (την αλλαγή των αξιών που μεταφράζονται σε τεχνικές προδιαγραφές), μπορεί να επιλυθεί οποιοδήποτε τεχνολογικό πρόβλημα. Συνεπώς, το δύσκολο και περίπλοκο είναι η μεταβολή των κοινωνικών αξιών, κάτι που αποτελεί αμιγώς κοινωνικό και πολιτικό πρόταγμα.

Το παρελθόν ενός τεχνουργήματος από τεχνική άποψη κλείνεται σε ένα «μαύρο κουτί», το οποίο δεν χρειάζεται να ανοίξει. Ωστόσο, το παρελθόν κάθε τεχνουργήματος συμπεριλαμβάνει και το κοινωνικό του παρελθόν, δηλαδή, τις διαμάχες μεταξύ των κοινωνικών νοημάτων που κατέληξαν σε έναν συγκεκριμένο σχεδιασμό του τεχνουργήματος και στην απόρριψη των υπόλοιπων. Αυτός ο ανταγωνισμός λησμονείται μετά από καιρό και δημιουργεί αυτό που ο Feenberg ονομάζει ως τεχνολογικό ασυνείδητο.¹¹⁷ Το τεχνολογικό ασυνείδητο ευθύνεται για τον ντετερμινισμό που διέπει τις περισσότερες από τις προσεγγίσεις ως προς την τεχνολογία. Αυτό το ασυνείδητο δημιουργείται από τη μεθοδολογική παράβλεψη ότι κάθε τεχνουργήμα, κάθε συσκευή, κάθε αντικείμενο (και κάθε ορθολογικός μηχανισμός και θεσμός της νεωτερικότητας θα συμπλήρωνε ο Feenberg), διαμορφώθηκε μέσα από κοινωνικές συγκρούσεις ως προς νοήματα και αξίες που επικράτησαν και μεταφράστηκαν στον τεχνικό κώδικα. Με τη σειρά της, από τον τεχνολογικό ντετερμινισμό αναδύεται η ιδεολογία της τεχνοκρατίας όπου οι ειδικοί εμφανίζονται ως οι μόνοι που πρέπει να έχουν λόγο για τα τεχνικά ζητήματα. Ο κόσμος απλώς περιστέλλεται σε πρώτες ύλες και δημιουργείται η διάκριση μεταξύ πρώτων υλών (αντικείμενο) και διαχειριστών-λειτουργών (οι ειδικοί –το υποκείμενο). Ως κατάληξη αυτών των διαδικασιών αντιλαμβάνεται ο Feenberg εκείνο που ονομάζει «λειτουργική αυτονομία» των σύγχρονων εταιριών και του σύγχρονου μάνατζμεντ. Όπως το θέτει ο ίδιος «η τεχνολογία αποτελεί ένα διπλής όψεως φαινόμενο: από τη μία υπάρχει ο λειτουργός· από την άλλη το αντικείμενο. Εκεί όπου

Constructivism and the Philosophy of Technology», *Science, Technology, & Human Values*, 18(3), 1993, σ. 362-378.

¹¹⁷ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 31, 101, 158.

και ο λειτουργός και το αντικείμενο είναι ανθρώπινα όντα, η τεχνική δράση αποτελεί μία άσκηση κυριαρχίας».¹¹⁸ Η λειτουργική αυτονομία είναι η συνθήκη κατά την οποία οι μάνατζερ έχουν την αποκλειστική εξουσία διοχέτευσης αξιών στους σχεδιασμούς της τεχνολογίας. Όπως είναι λογικό, τα τεχνουργήματα που παράγονται υπό την λειτουργική αυτονομία θα περιθωριοποιούν μεγάλο μέρος του πληθυσμού και θα περιστέλλουν τα πάντα σε πρώτες ύλες για χρήση από τις εταιρίες και τους θεσμούς των εν λόγω μάνατζερ. Ίσως αρχίζει να διαφαίνεται ήδη, ότι το θεωρούμενο από τους ουσιοκράτες ως πεπρωμένο της τεχνολογίας, δεν είναι κάτι άλλο παρά μία συγκεκριμένη μορφή τεχνολογικής παραγωγής που επηρεάζεται από την λειτουργική αυτονομία ως κυρίαρχη αξία στο εσωτερικό του σημερινού τεχνικού κώδικα.

Τα παραπάνω αποτελούν την προσπάθεια του Feenberg να συνενώσει τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας με τις θεωρίες νεωτερικότητας, με άλλα λόγια τη μικροκλίμακα των ερευνών πεδίου στο πλαίσιο της τεχνολογίας με ένα ευρύτερο κανονιστικό πλαίσιο, μία αναφορά στην καθολικότητα της νεωτερικότητας. Άλλωστε, ο ίδιος αναφέρει πως είναι η θεωρία της νεωτερικότητας που διατηρεί την έννοια της «δυνατότητας», την ιδέα, δηλαδή, ότι η αλλαγή μπορεί να επέλθει μέσα από μη πραγματοποιημένες δυνατότητες που ενυπάρχουν στο εσωτερικό της.¹¹⁹ Αυτός είναι ο δρόμος που μπορεί να οδηγήσει στην «εναλλακτική νεωτερικότητα». Δεν θα ετίθετο ζήτημα «εναλλακτικής νεωτερικότητας» αν δεν μπορούσε να υπάρξει η δυνατότητα για την έλευση αυτής. Ωστόσο, από τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας διατηρεί τη μέθοδο εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας. Αυτός είναι ο λόγος που η παρούσα διατριβή θεωρεί πως αυτά είναι τα δύο στοιχεία που πρέπει να εξεταστούν στο πλαίσιο των σύγχρονων ψηφιακών τεχνολογιών: η εναλλακτική νεωτερικότητα (δηλαδή ό,τι εμπίπτει στη θεωρία της νεωτερικότητας, μέσα από τους Marx, Lukács τη Σχολή της Φρανκφούρτης και τον Habermas) και ο εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας (δηλαδή από τη μία η μέθοδος που προσφέρει το έργο του Foucault καθώς και το εννοιολογικό οπλοστάσιο, οι σκέψεις και τα πορίσματα των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας σχετικά με την συγκατασκευή της κοινωνίας και της τεχνολογίας).

¹¹⁸ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 16.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 35.

2. Andrew Feenberg και Bruno Latour: μια ιδιόρρυθμη σχέση

Η προσέγγιση της κοινωνικής κατασκευασιοκρατίας που αποδέχεται ο Feenberg συμπληρώνεται σε πολλά σημεία από την θεωρία δρώντος-δικτύου που ανέπτυξε ο Bruno Latour από κοινού με τον Michel Callon, η οποία, ωστόσο, ασκεί σε κάποια σημεία κριτική στην κατασκευασιοκρατία. Ο Feenberg αναλαμβάνει να ασκήσει ο ίδιος κριτική σε κάποια σημεία που διαφωνεί σε σχέση με τη θεωρία του Latour, ενώ επιδοκιμάζει κάποια άλλα, τα οποία ενσωματώνει στην κριτική θεωρία της τεχνολογίας του. Αποδέχεται την άποψη της θεωρίας δρώντος-δικτύου πως τα ανθρώπινα και τα μη-ανθρώπινα συνδέονται σε ένα δίκτυο, το οποίο από κοινού διαμορφώνουν καθορίζοντας την ταυτότητά του, καθώς συμφωνεί πως μέσω αυτής της προσέγγισης αποφεύγεται ένας κίνδυνος υποκειμενισμού και σχετικισμού που υποβόσκει στην έννοια της συμμετρίας, όπως την εννοεί η κοινωνική κατασκευασιοκρατία. Η έννοια αυτή σημαίνει την ίση (συμμετρική) εξέταση μεταξύ των τεχνουργημάτων, με άλλα λόγια το γεγονός ότι για κάθε τεχνούργημα χρειάζεται να εξετάζει κανείς το ιστορικό-επιστημονικό-κοινωνικό υπόβαθρο, χωρίς διακρίσεις μεταξύ τους. Αντιθέτως, η έννοια της συμμετρίας, όπως την εννοεί η θεωρία δρώντος-δικτύου, συνεπάγεται την ίση μεταχείριση των ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων στοιχείων του δικτύου, το οποίο συγκατασκευάζουν.¹²⁰

Ο Feenberg, όπως, σκιαγραφεί τα όρια της ιδέας της συμμετρίας, όπως αυτή αναπτύσσεται και από την κατασκευασιοκρατία και από τη θεωρία δρώντος-δικτύου, και αυτό αποτελεί μία βασική κριτική που ασκεί σε αυτές τις προσεγγίσεις.¹²¹ Η συμμετρία, με τον τρόπο που την εννοεί η κατασκευασιοκρατία, μπορεί να οδηγήσει σε αποπροσανατολισμό σχετικά με τα συμφέροντα συμμετεχόντων πίσω από ένα τεχνούργημα, καθώς στην προσπάθεια να προσεγγίσει όσο πιο αντικειμενικά γίνεται το κάθε τεχνούργημα μπορεί να παραβλέψει τα υποβόσκοντα συμφέροντα και τις μεροληψίες που καθορίζουν τον σχεδιασμό του. Από την άλλη, η συμμετρία με τους όρους της θεωρίας δρώντος-δικτύου έχει κατηγορηθεί πως ενέχει συντηρητικές πολιτικές συνέπειες: καθώς εφόσον στο δίκτυο οι «νικητές» (δηλαδή οι τεχνολογίες που επικράτησαν), τελικά καθορίζουν το νόημα ουσιωδών εννοιών όπως η «φύση», ο

¹²⁰ Feenberg, «A Critical Theory of Technology», ό.π., σ. 640.

¹²¹ Για τη συμμετρία όπως αυτή εννοείται από τη θεωρία δρώντος-δικτύου βλ. Bruno Latour, *Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνοι*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα: Σύναγμα 2000, σ. 149 κ.ε.

«πολιτισμός» κ.α., ομοιοτρόπως η συμμετρία, υπό αυτή την έννοια, ευνοεί τους επικρατέστερους στο δίκτυο και αδικεί εκείνους που δεν έχουν επικρατήσει.¹²² Προκειμένου να υπερβεί τα προβληματικά, στοιχεία ως προς την έννοια της συμμετρίας των δύο προσεγγίσεων, ο Feenberg αναπτύσσει εκείνο που ονομάζει «συμμετρία του προγράμματος και αντι-προγράμματος», μέσω του οποίου προσπάθησε να αποφύγει τη διαμόρφωση ευνοϊκών συνθηκών προς τους ήδη επικρατέστερους όρους σε ένα δίκτυο. Η συμμετρία για εκείνον σημαίνει πως για κάθε τεχνούργημα υπάρχει αυτό που ονομάζεται «πρόγραμμα», δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο σχετίζεται ερμηνευτικά και πραγματικά ο κυρίαρχος μαζί του. Συγχρόνως, δημιουργείται και το αντι-πρόγραμμα, δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο ερμηνευτικά και πραγματικά σχετίζονται μαζί του οι ασθενέστεροι δρώντες. Για παράδειγμα, όπως ένα εργοστάσιο εμφανίζεται ως οικονομική οντότητα στους βιομηχάνους του, κατά τον ίδιο τρόπο εμφανίζεται ως πηγή λημμάτων για τους κατοίκους της περιοχής.¹²³

Παρά τη διαφωνία με κάποιες από τις συνδηλώσεις των προσεγγίσεων, ως προς τη συμμετρία καθεμιάς εκ των δύο παραδόσεων, για τον Feenberg ισχύει πως «η κριτική θεωρία της τεχνολογίας βασίζεται στην κοινωνική κατασκευασιοκρατία για μια εναλλακτική ως προς τον τεχνολογικό ντετερμινισμό, όπως και στη θεωρία δρώντος-δικτύου για μια κατανόηση των δικτύων ατόμων και πραγμάτων».¹²⁴

Μία πολύ σημαντική έννοια για την ανάπτυξη της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας, την οποία ο ερευνητής αντλεί από τη θεωρία δρώντος-δικτύου, είναι η έννοια της «ανάθεσης» (delegation).¹²⁵ Το σημαντικό ερώτημα για τον Feenberg είναι πώς γίνεται οι διάφοροι μηχανισμοί και τα τεχνουργήματα να έχουν κανονιστικό περιεχόμενο και ταυτόχρονα να είναι άρτια και σε τεχνικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, πώς γίνεται να συνενώνονται οι αξίες και οι τεχνικές προδιαγραφές σε ένα τεχνούργημα; Η έννοια της ανάθεσης που ο Feenberg αντλεί από τη θεωρία δρώντος-δικτύου λύνει αυτό το μυστήριο. Μέσω αυτής, μπορεί να υποστηρίξει πως τα τεχνουργήματα (οι μη-ανθρώπινοι δρώντες κατά τη θεωρία του Latour),

¹²² Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 268-269.

¹²³ *Αυτόθι*.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 140.

¹²⁵ Bruno Latour, «Where are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts» στο W. Bijker και J. Law (επιμ.), *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, Κέμπριτζ: MIT Press 1992, σ. 225-258.

ενσωματώνουν (embody), ηθικές προσταγές, συνήθειες και δεσμεύσεις που ενέχουν συγκεκριμένα κατευθυντήρια νοήματα. Για παράδειγμα, οι πόρτες ενσωματώνουν την ηθική προσταγή «κλείσε την πόρτα αφού φύγεις» ή ενσωματώνουν και επιτελούν μία ολόκληρη διαδικασία που θα έπρεπε να επιτελέσει ένας ανθρώπινος δρών για να βγει από το δωμάτιο. Όπως το θέτει ο Latour: «θα έλεγα ότι έχουμε αναθέσει στον μεντεσέ τη δουλειά της επίλυσης του διλήμματος τοίχου-τρύπας».¹²⁶ Η ηθική προσταγή ή η περάτωση μιας διαδικασίας ανατίθεται στο τεχνούργημα της πόρτας και έχει καθορίσει τον ίδιο του τον σχεδιασμό. Κάθε τεχνούργημα μαζί με τις ανατεθειμένες σε αυτό ηθικές προσταγές, διαδικασίες και νόρμες, ονομάζεται σε αυτή τη θεωρία «σενάριο».¹²⁷ Ο Feenberg καταλήγει πως «οι στρατηγικές παρεμβάσεις που είναι σημαντικές, ώστε να ενσωματωθούν σε τεχνικές, δεν αλλάζουν απλώς τον κόσμο, αλλά μας μαθαίνουν το πώς υποτίθεται ότι πρέπει να είναι ο κόσμος».¹²⁸ Με άλλα λόγια, αναθέτοντας σε τεχνουργήματα συγκεκριμένα κανονιστικά περιεχόμενα ή διαδικασίες, δημιουργώντας με άλλα λόγια σενάρια για κάθε τεχνούργημα, ο άνθρωπος μεταβάλλει τεχνολογικά το ίδιο το περιβάλλον. Κατά συνέπεια, οι ίδιες οι τεχνολογίες συμμετέχουν στη διαδικασία δημιουργίας νοήματος, μαθαίνοντας στους ανθρώπους πώς είναι ο κόσμος μετά από τις πόρτες και ωθώντας στην αναδημιουργία της καθημερινής ζωής πάνω σε αυτή τη διδαχή.

Μέσω της κατασκευασιοκρατίας και της θεωρίας δρώντος-δικτύου, ο Feenberg βρίσκει τον τρόπο να ασκήσει κριτική στον τεχνολογικό ντετερμινισμό, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει το γεγονός της συμμετοχής των απλών, μη-εξειδικευμένων επιστημονικά και τεχνολογικά ανθρώπων στη διαδικασία σχεδιασμού των συστημάτων που διαμορφώνουν και καθορίζουν την ίδια τους τη ζωή. Η ενσωμάτωση στοιχείων από αυτές τις δύο προσεγγίσεις τον ωθούν στη δημιουργία της δικής του προσέγγισης που ονομάζεται κριτική κατασκευασιοκρατία (ένα άλλο

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 229.

¹²⁷ Madeleine Akrich, «The De-Description of Technical Objects», στο W. Bijker και J. Law (επιμ.), *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, Κέμπριτζ: MIT Press 1992, σ. 207-209. Στο ίδιο κείμενο η Akrich δείχνει τον τρόπο που μπορεί να πραγματοποιηθεί η «από-σεναριοποίηση» (de-description) ώστε να διανοιχθεί το μαύρο κουτί του τεχνουργήματος και να ενσωματωθούν νέες λειτουργίες από τους ίδιους τους χρήστες.

¹²⁸ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 84.

όνομα για την κριτική θεωρία της τεχνολογίας).¹²⁹ Άλλωστε, για την κριτική στον νετερμινισμό τον βοηθάει πολύ η προσέγγιση της θεωρίας δρώντος-δικτύου πως η τεχνολογία αποτελεί ένα «κοινοβούλιο πραγμάτων», καθώς, όπως και στο πραγματικό κοινοβούλιο ακούγονται διάφορες απόψεις και μετά από διαβούλευση συνάγεται ένα αποτέλεσμα, έτσι και στην εξέλιξη της τεχνολογίας ακολουθείται μία παρόμοια διαδικασία.¹³⁰ Ωστόσο, ανακύπτει ένα σημαντικό ζήτημα που ο Feenberg θα επιλύσει μέσω μιας άλλης θεωρίας που έγκειται στο γενικότερο πλαίσιο της φιλοσοφίας της τεχνολογίας. Αν η μέχρι τώρα εξέλιξη της τεχνολογίας έχει πραγματοποιηθεί μέσω της συγκεκριμένης ορθολογικότητας που διέπει τον τεχνικό κώδικα της νεωτερικότητας, δεν ελλοχεύει ο κίνδυνος ασκώντας κριτική σε αυτήν να επιστρέψει κανείς σε μια προνεωτερική, προ-τεχνολογική φάση εξέλιξης; Πώς γίνεται να υπάρχει εναλλακτική τεχνολογική εξέλιξη χωρίς επιστροφή σε κάτι προγενέστερο τεχνολογικά;

3. Η θεωρία περί «συγκεκριμενοποίησης» στον Gilbert Simondon

Η θεωρία από την οποία αντλεί ο Feenberg για να απαντήσει στο ανωτέρω ερώτημα, είναι εκείνη του Gilbert Simondon. Στον Simondon, ο Feenberg βρίσκει τον πολύ σημαντικό για τη δική του θεώρηση τρόπο να μην κατηγορηθεί για τεχνολογική παλινδρόμηση σε προγενέστερα στάδια. Μέσω του Simondon, αναπτύσσει την έννοια της διαστρωματωμένης (layered) τεχνολογικής εξέλιξης, βασισμένος κατά κύριο λόγο στο πιο σημαντικό στοιχείο της θεωρίας του Γάλλου φιλοσόφου της τεχνολογίας, τη «συγκεκριμενοποίηση» (concretization).¹³¹ Για τον Feenberg είναι πολύ σημαντική η

¹²⁹ Περισσότερα για τα στοιχεία που αντλεί ο Feenberg τόσο από τη μία όσο και από την άλλη προσέγγιση στο Feenberg, *Technosystem*, ό.π., σ. 45-54.

¹³⁰ Bruno Latour, *Ουδέποτε υπήρξαμε Μοντέρνοι*, ό.π., σ. 225-229.

¹³¹ Τη συγκεκριμένη μορφή τεχνολογικής εξέλιξης αναπτύσσει ο Feenberg στο κείμενό του σχετικά με την Ιαπωνία και την παγκοσμιοποίηση. Βλ. το κεφάλαιο 6 («Η τεχνολογία σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο») που περιλαμβάνεται στον τόμο: Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 213-246. Η διαστρωματωμένη τεχνολογική εξέλιξη αφορά στην ολοένα και μεγαλύτερη συγκεκριμενοποίηση –με τον όρο του Simondon–, δηλαδή την αναδιαμόρφωση ενός υπάρχοντος σχεδιασμού ώστε αυτός, αναρρυθμισμένος, να εξυπηρετεί και άλλες ανάγκες. Η εξέλιξη αυτή αντιτίθεται στην εξέλιξη με διακλαδώσεις (branching), κατά την οποία –όπως και στην κίνηση των κλαδιών των δέντρων–, η εξέλιξη ακολουθεί κάποιες γραμμές που μπορεί να αντιτίθενται μεταξύ τους. Η διαφοροποίηση, με

έννοια της συγκεκριμενοποίησης, αφού μέσω αυτής βρίσκει τον τρόπο να υποστηρίξει ένα είδος τεχνολογικής εξέλιξης που ανταποκρίνεται στη σκέψη του ως προς τα συμφέροντα συμμετεχόντων και την κοινωνική νοηματοδότηση. Έτσι δεν κινδυνεύει να κατηγορηθεί για τεχνολογική οπισθοδρόμηση, ούτε ότι προσεγγίζει την εξέλιξη της τεχνολογίας αναφερόμενος μονάχα στη χρησιμότητά της για τις ανθρώπινες ανάγκες.¹³² Εφόσον ο Simondon διακρίνει μεταξύ της τεχνικότητας (technicity), και της χρησιμότητας (utility), όπου η πρώτη αναφέρεται στην ίδια την ουσία της τεχνολογίας και η δεύτερη στη σύνδεση της τεχνολογίας με την κοινωνία, έτσι και ο Feenberg είναι απαραίτητο να παραμείνει στο επίπεδο της τεχνικότητας, όσον αφορά τη θεώρησή του σχετικά με την τεχνολογική εξέλιξη.¹³³

Μπορούν να βρεθούν πολλές και ποικίλες πληροφορίες για τη συγκεκριμενοποίηση στα έργα του Simondon ή σε κάποιους τόμους που εμπεριέχουν κάποια σεμινάρια του.¹³⁴ Για τον Γάλλο φιλόσοφο, η εξέλιξη ενός τεχνουργήματος σημαίνει την απόκτηση αυτού που ονομάζει «πλεονάζουσες λειτουργίες».¹³⁵ Κατά την εξέλιξή του, το τεχνούργημα αποκτά νέες λειτουργίες που ανταποκρίνονται σε νέους σκοπούς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μεταβάλλεται ριζικά η τεχνική του ύπαρξη. Το πλέον προφανές θα ήταν να θεωρήσει κανείς πως στο ήδη υπάρχον τεχνούργημα προστίθενται κάποιες ιδιότητες, οι οποίες ανταποκρίνονται στους διαφορετικούς σκοπούς παρέχοντας διαφορετικές λειτουργίες, οι οποίες και δύνανται να επιτευχθούν μέσω του τεχνουργήματος. Ωστόσο, ο Simondon υπερβαίνει αυτή την επιφανειακή θεώρηση: υποστηρίζει πως όσο εξελίσσεται ένα τεχνούργημα αποκτώντας νέες λειτουργίες, τόσο απλοποιείται. Αυτή είναι η διαδικασία της συγκεκριμενοποίησης.

άλλα λόγια, μεταξύ των δύο έγκειται στην αναφορά, από τη μία, σε έναν σχεδιασμό που απλοποιείται, συγκεκριμενοποιείται εξυπηρετώντας ολοένα και περισσότερα συμφέροντα και ανάγκες· ή αντίθετα, στην αναφορά σε διάφορες διακλαδώσεις, όπου η κάθε μία αντιπροσωπεύει ξεχωριστό σχεδιασμό.

¹³² Feenberg, *Technosystem*, ό.π., σ. 71-72.

¹³³ Περισσότερα για τη φιλοσοφία της τεχνολογίας του Simondon βλ. Arne De Boever, Alex Murray, Jon Roffe, και Ash ley Woodward (επιμ.), *Gilbert Simondon: Being and Technology*, Εδιμβούργο: Edinburgh University Press, 2012· Pascal Chabot, *The Philosophy of Simondon: Between Technology and Individuation*, Λονδίνο: Bloomsbury 2013.

¹³⁴ Βλ. Gilbert Simondon, *Για τον τρόπο ύπαρξης των τεχνικών αντικειμένων*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον 2022.

¹³⁵ Andrew Iliadis, «Two Examples of Concretization», *Journal of Media and Communication* 6 (2015), σ. 86-95, σ. 88.

Το τεχνούργημα αποκτά λειτουργίες μέσω επιπρόσθετων στοιχείων. Ωστόσο, τα στοιχεία μεταξύ τους συγχωνεύονται προκειμένου, πλέον, λιγότερα να συνεπάγονται πολλαπλές λειτουργίες. Με τον τρόπο αυτό, εξελισσόμενο ένα τεχνούργημα παραμένει περίπλοκο, ενώ απλοποιείται. Η απλοποίηση αυτού του είδους, η οποία φέρει στο εσωτερικό της το σύνολο της περιπλοκότητας του τεχνουργήματος, δημιουργεί για τον Simondon νέες τεχνολογικές δυνατότητες.

Μία πολύ σημαντική φράση του Simondon που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμενοποίηση είναι πως στην πορεία της συγκεκριμενοποίησης, το τεχνούργημα «αυξάνει την εσωτερική του συμβατότητα προκειμένου να παραγάγει εξωτερική προσαρμοστικότητα».¹³⁶ Η φράση αυτή είναι σημαντική, καθώς στην ανάπτυξη της θεώρησής του, ο Simondon αναφέρεται στη φύση και στην τεχνολογία, θεωρώντας πως καθώς κάθε τεχνούργημα απλοποιείται και τείνει να καταστεί φυσικό, δίχως να το καταφέρνει εντελώς, μιας και η τεχνολογία είναι προϊόν ανθρώπινης δράσης και όχι κάτι φυσικό. Ωστόσο, ο μεγαλύτερος βαθμός συγκεκριμενοποίησης τοποθετεί το τεχνούργημα στο μεσοδιάστημα μεταξύ φύσης και τεχνολογίας, καθώς κατά την απλοποίηση και συγκεκριμενοποίηση, το τεχνούργημα συνδυάζεται με το περιβάλλον του και τείνει να γίνει ένα με αυτό. Περισσότερη συγκεκριμενοποίηση (εσωτερική συμβατότητα), συνεπάγεται περισσότερη προσαρμογή με το περιβάλλον (εξωτερική προσαρμοστικότητα). Τελικά, ο Simondon ενδιαφέρεται περισσότερο για «ανοιχτά» τεχνουργήματα που μπορούν να αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον τους και να συγκεκριμενοποιούνται ακόμη περισσότερο και όχι για «κλειστά» συστήματα ή αυτόματα που δεν αλληλεπιδρούν.¹³⁷

Όπως θα φανεί στη συνέχεια, αυτός είναι ο λόγος που η συγκεκριμενοποίηση είναι τόσο σημαντική για τον Feenberg: όχι μόνο επειδή αποτελεί έναν τρόπο να κατανοηθεί το γεγονός πως οι αξίες των συμμετεχόντων που θα μεταφραστούν σε τεχνικές προδιαγραφές και θα εισαχθούν στον τεχνολογικό σχεδιασμό δεν συνεπάγονται κάποια μείωση της ορθολογικότητας· δεν τίθεται θέμα ελάττωσης της ορθολογικότητας προκειμένου να εισαχθούν προκαταλήψεις (αξίες) στο τεχνούργημα. Αντιθέτως, οι αξίες είναι εκείνες που υποδεικνύουν ποιά λειτουργία

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 89.

¹³⁷ Andrew Feenberg, «Concretizing Simondon and Constructivism: A Recursive Contribution to the Theory of Concretization», *Science, Technology, and Human Values* 42 (1), 2017: 62-85.

χρειάζεται ένα τεχνούργημα και μεταφρασμένες σε τεχνική γλώσσες το συγκεκριμενοποιούν, προκειμένου να αποκτήσει πλεονάζουσες λειτουργίες και περισσότερη εξωτερική προσαρμοστικότητα.

Από την άλλη, η συγκεκριμενοποίηση είναι σημαντική για τον Feenberg, καθώς στοχεύει στην ανάδειξη των τεχνουργημάτων ως ανοιχτών διαδικασιών εισαγωγής πλεοναζόντων λειτουργιών, κάτι που ο Feenberg θεωρεί πως ισχύει για όλα τα τεχνουργήματα και τα τεχνοσυστήματα: όλα τους είναι ανοιχτά και επιδέχονται μετατροπές από τα κοινωνικά νοήματα. Αυτός είναι ο ίδιος ο σκοπός του εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας: να εισάγονται στα τεχνουργήματα αξίες μεταφρασμένες σε τεχνικές προδιαγραφές από όσο το δυνατόν περισσότερες κοινωνικές ομάδες. Η συγκεκριμενοποίηση του Simondon φανερώνει πως αυτή η διαδικασία είναι πράγματι δυνατή. Ο τρόπος που λαμβάνει χώρα η συγκεκριμενοποίηση θα φανεί παρακάτω, μέσω της θεωρίας της εργαλειοποίησης του Feenberg.

VI. Ο «τρίτος δρόμος» για την προσέγγιση της τεχνολογίας κατά τον Andrew Feenberg: η κριτική θεωρία της τεχνολογίας

1. Ο Andrew Feenberg πέραν των εργαλειακών και ουσιοκρατικών προσεγγίσεων

Έχοντας αναφερθεί ενδελεχώς στα θεωρητικά θεμέλια της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας, μπορεί πλέον να αρθρωθεί η θεωρία του Feenberg ως αρμονικό σύνολο που ενσωματώνει όλα τα στοιχεία που αναφέρθηκαν προηγουμένως σποραδικά. Χρειάζεται μόνο να υπογραμμιστεί πως στις προηγούμενες σελίδες δεν αναφέρθηκαν σημαντικά ονόματα της φιλοσοφίας εν γένει, όπως και της φιλοσοφίας της τεχνολογίας, τα οποία εμφανίζονται σπάνια στη θεωρία του Feenberg. Ονόματα όπως ο Albert Borgmann, ο Langton Winner, ο οικονομολόγος Stiglitz, ο Jean Baudrillard, ο Jean Francois Lyotard, η Shoshana Juboff και άλλοι έχουν τη θέση τους στη θεωρία του Feenberg, αλλά δεν αποτελούν σημαντικούς πυλώνες για την ανάπτυξη του βασικού του επιχειρήματος. Για τον λόγο αυτό, θεωρήθηκε ορθό να μην ενσωματωθούν σε ένα μέρος.

Ο Feenberg ξεκινά την πραγμάτευση της δικής του θεώρησης από την παραδοχή πως η νεωτερική τεχνολογία έχει καταστήσει τον άνθρωπο ως θεϊκό ον.¹³⁸ Δεν εννοείται, όπως είναι αυτονόητο, ότι ο άνθρωπος έχει πετύχει κάποια τεχνολογική μέθοδο για την αθανασία του, αλλά πως μέσα από την τεχνολογία ο άνθρωπος δραστηριοποιείται σε ένα περιβάλλον, σαν αυτό να είναι κάτι εξωτερικό από τον ίδιο, σαν να είναι ένας θεός που δεν το έχει ανάγκη για να συνεχίσει να υφίσταται. Η τεχνολογία που έχει δημιουργήσει στη νεωτερικότητα μειώνει σημαντικά την ανάδραση, δηλαδή, την αντίδραση των υλικών προς τον χρήστη, καθιστώντας τον τελευταίο ως ανεπηρέαστο ον που δεν δέχεται αντίδραση για τις πράξεις του σε καμία περίπτωση. Με αυτό τον τρόπο, καταρρίπτει τον νόμο του Νεύτωνα για τη δράση και την αντίδραση, καθώς η νεωτερική τεχνική ανακατευθύνει την αντίδραση, ώστε να μην φτάσει ποτέ στον ίδιο τον χρήστη της τεχνολογίας.¹³⁹ Το ερώτημα που θέτει, ωστόσο, ο Feenberg είναι: «μέχρι πότε όμως»;

Ο άνθρωπος παρουσιάζεται ως διαφορετικός από τη φύση και ως ο μόνος ο οποίος μπορεί να επηρεάσει το φυσικό περιβάλλον χωρίς να επηρεαστεί από αυτό. Ωστόσο, ο Feenberg κρίνει πως αυτή η φαινομενικά μονοδιάστατη επιρροή είναι στην πραγματικότητα μια ψευδαίσθηση, την οποία ονομάζει «ψευδαίσθηση της τεχνικής». Μέσα από την εν λόγω ψευδαίσθηση, ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας εντοπίζει τον ριζικό διαχωρισμό μεταξύ φυσικού και ανθρώπινου που διέπει τις νεωτερικές κοινωνίες. Ενώ κατά τις περιόδους πριν τη νεωτερικότητα, τα τεχνουργήματα είχαν ενσωματωμένες τις αξίες της κοινότητας και υπήρχε ανάδραση στον χρήστη, στη νεωτερικότητα, με την πλήρη εξειδίκευση και τον διαχωρισμό μεταξύ κλάδων, που κατά τη δημιουργία ενός τεχνουργήματος δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, οι αξίες διαχωρίζονται από τα λεγόμενα δεδομένα και γεγονότα και θεωρούνται ως κάτι διάφορο προς την παραγωγική διαδικασία του τεχνουργήματος. Ο διαχωρισμός αυτός καταλήγει στην ουδετεροποίηση της τεχνολογίας, καθώς αυτή εμφανίζεται ως εργαλείο για την επίτευξη των στόχων που θέτει αυθαίρετα το υποκείμενο. Κάποια αξία έγκειται πλέον μονάχα στο πώς θα μοιάζει το αντικείμενο ή πώς θα διανεμηθεί και θα διαφημιστεί. Η διαδικασία αυτή καθιστά την τεχνολογία

¹³⁸ Feenberg, *Technosystem*, ό.π., σ. 1

¹³⁹ Γιάννης Παρπερίδης, «Ήχακάροντας» τη νεωτερικότητα: τεχνολογική εξέλιξη και δημοκρατικός εξορθολογισμός στον Άντριου Φήνμπεργκ» στο Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 406.

ουδέτερη, ενώ η πιο σημαντική αξία που πρέπει να ενσωματώνει η τεχνολογία είναι εκείνη της αποτελεσματικότητας.

Ο Feenberg θέτει ως αφετηρία της σκέψης του την παραπάνω παραδοχή, ότι η τεχνολογία έχει ουδετεροποιηθεί, καθώς κατά τη νεωτερικότητα οι αξίες διαχωρίστηκαν πλήρως από τα δεδομένα. Παρά την ουδετεροποίηση, ο ίδιος θεωρεί πως «με τον ένα ή τον άλλο τρόπο η επιπτώσεις θα φανερωθούν»,¹⁴⁰ με την πιο σημαντική για εμάς σήμερα να είναι η συνέπεια της καταστροφής του περιβάλλοντος και του πλανήτη. Η παρεμπόδιση της ανάδρασης προς τον χρήστη μπορεί να πραγματοποιηθεί μονάχα σε ένα μικροεπίπεδο. Όμως, εάν διευρυνθεί το χρονικό πλαίσιο, τότε ο Feenberg αναφέρει πως οι συνέπειες από την τεχνολογική δράση του ανθρώπου γίνονται εμφανείς και διαταράσσεται η ψευδαίσθηση που είχε ο άνθρωπος ως προς την ανυπαρξία αντίδρασης από το φυσικό περιβάλλον προς τον ίδιο.

Η ψευδαίσθηση, λοιπόν, της τεχνικής είναι που απομονώνει τον άνθρωπο από το περιβάλλον του, καθώς διαχωρίζει τα γεγονότα από τις αξίες. Ο διαχωρισμός αυτός επιτρέπει στα γεγονότα να αναδειχθούν ως τα πλέον σημαντικά στη διαδικασία ανάπτυξης της τεχνολογικής κοινωνίας και έτσι δημιουργεί το έδαφος για τις ουσιοκρατικές θεωρήσεις, όπως εκείνες του Ellul ή του Heidegger, που διαβλέπουν την επικείμενη καταστροφή του ανθρώπου από μία τεχνολογία που διαρκώς καλπάζει και φαίνεται να μην μπορεί να εμποδιστεί με κανέναν τρόπο. Ο Feenberg, δίχως να υπονοεί κάποια οπισθοδρόμηση ή ολοκληρωτική καταστροφή της τεχνολογίας (σαν νέο-λουδισμό), πραγματοποιεί μια ορθολογική κριτική της ορθολογικότητας, θέτοντας κοινωνικές και πολιτικές οριοθετήσεις σε αυτό που θεωρούνταν αμιγώς τεχνολογικό. Την επένδυση της ορθολογικότητας με τέτοιου είδους οριοθετήσεις την οφείλει στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Οι μελέτες τους στο πεδίο φανερώνουν το κοινωνικό υπόβαθρο εξέλιξης της κάθε τεχνολογίας, διαψεύδοντας τεχνοφοβικές θεωρήσεις για την ολοένα και πιο επικίνδυνη εξέλιξη της τεχνολογίας. Οι συνέπειες που επιφέρει κάθε τεχνολογία παρουσιάζονται ως κοινωνικοπολιτικές επιλογές και όχι ως πεπρωμένο. Την ευθύνη, λοιπόν, για τις καταστροφές που επιφέρει η τεχνολογία την αναλαμβάνει το υποκείμενο, ο άνθρωπος.

¹⁴⁰ Andrew Feenberg, «Ten Paradoxes of Technology» στο Eduardo Beira και Andrew Feenberg (επιμ.), *Technology, Modernity and Democracy. Essays by Andrew Feenberg*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Rowman & Littlefield 2018, σ. 44.

Μέσω της παραπάνω αντίληψης, καταρρίπτεται η ιδέα ότι η τεχνολογία κινείται ντετερμινιστικά σε ένα γραμμικό συνεχές προς τον στόχο της καταστροφής του ανθρώπινου στοιχείου. Εφόσον η εξέλιξη της τεχνολογίας ακολουθεί κοινωνικοπολιτικές επιλογές, κάθε τεχνολογική εξέλιξη ενέχει πολιτικά συμφέροντα που ενσωματώνονται σε αυτή κατά τη στιγμή της παραγωγής της. Ο Feenberg υποστηρίζει πως κάθε τεχνούργημα πράγματι ενέχει πολιτική, όπως θα το ήθελε ο Wiener, αλλά υπό τη μορφή μεροληψίας προς μία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, η οποία και επηρέασε τον σχεδιασμό της. Κατά συνέπεια, η τεχνολογία δεν μπορεί να είναι ουδέτερη, καθώς εξελίσσεται με βάση συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές και έχει καταστροφικές συνέπειες για όσους δεν συμμετείχαν στη διαδικασία επιρροής του σχεδιασμού της. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η «περισσότερη τεχνολογία», που κινείται στο ίδιο αξιακό σύστημα με την προγενέστερή της, δεν μπορεί να διορθώσει ή να επιλύσει τα προβλήματα που επέφερε η τελευταία σε μία κοινωνία. Εκείνο που κρίνεται ως αναγκαίο είναι η μεταβολή των ίδιων των αξιών που ενσωματώνονται σε μία τεχνολογία. Ως μεταβολή των αξιών ο Feenberg αντιλαμβάνεται την είσοδο μεγαλύτερης ποικιλίας αξιών από περισσότερες κοινωνικές ομάδες, σε έναν τεχνολογικό σχεδιασμό. Η εν λόγω πολυποίκιλη παροχή αξιών συνεπάγεται μεροληψία προς τα συμφέροντα περισσότερων κοινωνικών ομάδων και έτσι μικρότερο αριθμό περιθωριοποιημένων ανθρώπων από τη χρήση της εν λόγω τεχνολογίας. Η διαδικασία αυτή αποτελεί το πρόταγμα του εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας προς τον οποίο αποβλέπει η σκέψη του Feenberg. Για το πρόταγμα αυτό, σημαντικότερη είναι η έννοια των συμφερόντων συμμετεχόντων, καθώς αυτά αποτελούν τις αξίες που εισάγονται στους τεχνολογικούς σχεδιασμούς από τις ομάδες της κοινωνίας που έχουν τη δυνατότητα να τους επηρεάσουν. Όσο πιο πολλές ομάδες επηρεάζουν το σχεδιασμό ενός αντικειμένου, τόσο λιγότερο η τεχνολογία αυτή θα περιθωριοποιεί ανθρώπους και ομάδες, καθώς θα είναι και πιο εκδημοκρατισμένη.

Με τη βοήθεια της κοινωνικής κατασκευασιοκρατίας ο Feenberg αποκτά τη δυνατότητα να «ανοίξει» το «μαύρο κουτί»¹⁴¹ του εκάστοτε τεχνολογικού σχεδιασμού και να αναδείξει τα κρυφά συμφέροντα προς τα οποία μεροληπτεί. Η τεχνολογική διαδικασία φανερώνεται ως καθορισμένη από πολιτικές επιλογές και όχι γραμμικά αναπτυσσόμενη, ενώ ο κάθε σχεδιασμός φαίνεται να ενσωματώνει διαρκώς αξίες, οι οποίες περνούν στο «τεχνολογικό ασυνείδητο». Αποτέλεσμα είναι να

¹⁴¹ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 154.

λησμονείται το γεγονός πως μία λειτουργία του σχεδιασμού ανταποκρίνεται σε κάποια κοινωνική αξία που ενσωματώθηκε ως τεχνική προδιαγραφή. Αυτή η μετάφραση των αξιών σε τεχνικές προδιαγραφές αποκρυσταλλώνεται στη φάση του Feenberg ότι «οι αξίες είναι τα γεγονότα του μέλλοντος».¹⁴² Η ανάλυση του ερευνητού σχετικά με τις πολιτικές επιλογές που παρέχουν αξίες στους σχεδιασμούς γεννά και τη στροφή προς την κοινωνική αντίσταση από μέρους των κοινωνικών ομάδων, τα συμφέροντα των οποίων δεν εκφράζονται από τους παρόντες τεχνολογικούς σχεδιασμούς. Με αυτές τις αναλύσεις έχει αναδειχθεί η αδυναμία του τεχνολογικού ντετερμινισμού και η παραδοχή πως η εξέλιξη της τεχνολογίας αποτελεί ένα καθαρά κοινωνικοπολιτικό ζήτημα.

Με βάση το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εξέλιξης της τεχνολογίας, ο Feenberg επιχειρεί να δείξει πως όσα αποδίδονταν στην καταστροφική φύση της τεχνολογίας, τελικά αποτελούν απλώς στοιχεία ενός συγκεκριμένου μονάχα είδους, της καπιταλιστικής τεχνολογίας. Στη νεωτερικότητα, η ευθύνη για τα τεχνολογικά ζητήματα πέρασε από τον τεχνίτη στους μάντζερ και τους διευθυντές των εταιριών, δεδομένο που προκάλεσε μια σημαντική κοινωνική μεταβολή. Οι μάντζερ εξελίχθηκαν στους κεντρικούς ρυθμιστές των τεχνολογικών θεμάτων και ήταν οι μόνοι που είχαν την ευθύνη λήψης αποφάσεων ως προς το τεχνολογικό γίγνεσθαι. Οι τεχνολογικοί σχεδιασμοί ξεκίνησαν να επηρεάζονται αποκλειστικά από τους εταιρικούς συντελεστές, ενσωματώνοντας τις δικές τους αξίες, κυρίως την αξία του κέρδους. Πολύ γρήγορα η τεχνολογία και τα τεχνοσυστήματα (όπως η αγορά ή η γραφειοκρατία), μετατράπηκαν σε μέσα αναπαραγωγής της εξουσίας των εταιριών. Η αποτελεσματικότητα των τεχνουργημάτων κρινόταν στη βάση του κέρδους των εταιριών και κάθε άλλη αξία, όπως για παράδειγμα η προστασία του περιβάλλοντος ή η υγεία των χρηστών, κατέστη εκτός πλαισίου. Ο τεχνικός κώδικας της νεωτερικότητας ενσωμάτωσε και μετέφρασε σε γεγονότα τις αξίες των εταιριών. Αυτό είναι που ο Feenberg ονομάζει ως τη «λειτουργική αυτονομία» των εταιριών: τη δυνατότητα, δηλαδή, να επηρεάζονται οι σχεδιασμοί των παραγόμενων τεχνουργημάτων από μία εταιρική ελίτ.

2. Από τις αντιστάσεις στον μετασχηματισμό: ένα νέο πολιτικό πρόταγμα

¹⁴² Feenberg, *Technosystem*, ό.π., σ. 8.

Εφόσον οι αξίες μετατρέπονται σε γεγονότα, επιστημολογικά, τα γεγονότα αυτά αποτελούν την αλήθεια στο εσωτερικό ενός παραδείγματος με την έννοια του Kuhn. Έτσι η αλήθεια αυτή παρέχει και εξουσία στις εταιρίες και αυτό είναι το σημείο όπου ο Feenberg εισάγει τη θεώρηση του Michel Foucault στη θεωρία του σχετικά με την τεχνολογία. Όπως έδειξε ο Αμερικανός φιλόσοφος, τα τεχνουργήματα και οι μηχανισμοί δεν αποτελούν απλώς εργαλεία, αλλά αντιθέτως διαμορφώνουν την πραγματικότητα μιας κοινωνίας και επηρεάζουν την ίδια την υποκειμενικότητα των ανθρώπων. Η τελευταία διαμορφώνεται με υπόρρητο τρόπο, ο οποίος καθίσταται δυνατός μέσα από τους συγκεκριμένους σχηματισμούς του τεχνολογικού υποβάθρου της κοινωνίας. Εκείνοι που παρέχουν αξίες στους τεχνολογικούς σχεδιασμούς, κατευθύνουν και τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των ανθρώπων. Έτσι, ανακύπτει το ερώτημα του κατά πόσο ο απλός, μη-εξειδικευμένος τεχνολογικά άνθρωπος έχει τον τρόπο να επηρεάσει τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς του και της ζωής του¹⁴³ και δύναται να διατηρεί εμπρόθετη δράση (agency) στις σημερινές κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της όψιμης νεωτερικότητας.¹⁴⁴

Από το παραπάνω ερώτημα διαφαίνεται η πρόθεση του Feenberg να αναφερθεί στην αντίσταση από τη μεριά των ανθρώπων σε αυτή την ολοκληρωτική διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς τους από άλλους, από εκείνους, δηλαδή, που επηρεάζουν το σχεδιασμό του τεχνολογικού υποβάθρου της κοινωνίας. Λαμβάνοντας στοιχεία από τη σκέψη του Michel de Certeau, ο Feenberg συμφωνεί πως κάθε καθεστώς δημιουργεί και ένα αντίστοιχο περιθώριο ελιγμού. Οι μη-εξειδικευμένοι τεχνολογικά χρήστες μπορούν να επηρεάσουν το σχεδιασμό των τεχνολογιών μέσα από την καθημερινή αλληλεπίδραση με μία τεχνολογία, την οποία επενδύουν με νοήματα που μπορεί να μην υπήρχαν δοσμένα από την εταιρία ή την κοινωνική ομάδα που επηρέασε αρχικά τον σχεδιασμό της. Έτσι οι αξίες αυτές μπορεί να μετατραπούν σε κυρίαρχες (κάτι που επιτυγχάνεται, συνήθως, μέσα από κοινωνικοπολιτικό αγώνα στο

¹⁴³ Ένα ερώτημα που απασχολεί κάποιες επίκαιρες θεωρήσεις στο πεδίο της Φιλοσοφίας της Τεχνολογίας, βλ. Mark Coeckelbergh, «Technology, narrative and performance in the social theatre: how digital technologies write, direct and organize the narrative and temporal structure of our social existence» στο David Kreps (επιμ.), *Understanding Digital Events. Bergson, Whitehead and the Experience of the Digital*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge 2019, σ. 13-26.

¹⁴⁴ Giannis Perperidis, «Politics without politics: Technical Politics and Subactivism as New Forms of Political Action today», *Public Realm. Postgraduate and Early Career Journal of Philosophy* 1(1), 2022, σ. 13-35.

δημόσιο χώρο) και να ενσωματωθούν στον τεχνολογικό σχεδιασμό νέες συγκεκριμενοποιώντας τον, ώστε οι καινούριες λειτουργίες τους να ανταποκρίνονται στις αξίες και τις ανάγκες. Η επένδυση αυτή με νοήματα αποτελεί τη δευτερογενή εργαλειοποίηση, όπως την αρθρώνει ο Feenberg, στη λεγόμενη «Θεωρία της Εργαλειοποίησής».

Έχει δειχθεί πως η θεωρία της εργαλειοποίησης του Feenberg συνδέεται άρρηκτα με την έννοια της συγκεκριμενοποίησης του Simondon.¹⁴⁵ Ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας αναπτύσσει την εν λόγω θεωρία για να δείξει τα στάδια που περνά μια τεχνολογία για να δημιουργηθεί και να τεθεί σε λειτουργία, τονίζοντας ωστόσο πως δεν αποτελούν πραγματικά χρονικά στάδια αλλά απλώς αναλυτικές κατηγορίες για να γίνει κατανοητό το επιχείρημά του.¹⁴⁶ Διακρίνει μεταξύ πρωτογενούς και δευτερογενούς εργαλειοποίησης, όπου στην πρώτη συγκεντρώνονται οι ιδιότητες που χρειάζονται, προκειμένου να παραχθεί ένα τεχνούργημα, και αποπλαισιώνονται οι πόροι-πηγές που φέρουν τις εν λόγω ιδιότητες. Σε αυτή τη φάση πραγματοποιείται η διαδικασία της λειτουργικοποίησης (functionalization), μέσα από τις διεργασίες της αποπλαισίωσης, του αναγωγισμού, της αυτονόμησης και της τοποθέτησης. Η πρωτογενής εργαλειοποίηση θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αντιστοιχεί σε αυτό που ονομάζει ο Heidegger ως αποκοσμίκευση. Οι ουσιοκρατικές προσεγγίσεις της τεχνολογίας εστιάζουν σε αυτό ακριβώς το σημείο και γενικεύοντάς το, ως την ίδια τη φύση της τεχνολογίας, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι το πεπρωμένο της τεχνολογίας είναι να αποκοσμικεύσει όλο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπινου παράγοντα. Η κριτική του Feenberg σε αυτές τις προσεγγίσεις είναι ότι εστιάζοντας τόσο πολύ στην αποπλαισίωση, αγνοούν τη δευτερογενή εργαλειοποίηση που με λίγα λόγια συνιστά επαναπλαισίωση και επανεπένδυση των τεχνολογιών με καινούργιο νόημα: μια ξεκάθαρα κοινωνική και πολιτική διαδικασία.

¹⁴⁵ Σημαντικοί μελετητές, μάλιστα, έχουν δείξει πως είναι αυτό ακριβώς το σημείο (η σύνδεση της φιλοσοφίας του Simondon με τη σκέψη του Feenberg), στο οποίο εκδιπλώνεται η ανάπτυξη της θεωρίας της εργαλειοποίησης. «Ο Feenberg συνδέει την ιδέα του σχετικά με την δευτερογενή εργαλειοποίηση με την έννοια της συγκεκριμενοποίησης του Simondon [...]». Albert Borgmann, «Feenberg and the Reform of Technology» στο Tyler J. Veak (επιμ.), *Democratizing Technology*, ό.π., σ. 103-104.

¹⁴⁶ Andrew Feenberg, *Questioning Technology*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge 1999, σ. 221.

Η δευτερογενής εργαλειοποίηση πραγματοποιείται σε τέσσερις φάσεις: της συστηματοποίησης, της διαμεσολάβησης, της κλίσης και της πρωτοβουλίας. Επιπλέον, αποτελεί τη φάση της επανατοποθέτησης των στοιχείων που είχαν αποπλαισιωθεί κατά την πρωτογενή εργαλειοποίηση σε νέο πλαίσιο και περιβάλλον.¹⁴⁷ Για τον Feenberg η δευτερογενής εργαλειοποίηση αντιστοιχεί σε αυτό που ο Heidegger αποκαλεί «εκκάλυψη», δηλαδή, την αποκάλυψη του κόσμου και του νοήματός του.

Ο Feenberg θεωρεί τη δευτερογενή εργαλειοποίηση ως πολύ σημαντική. Στο πλαίσιο αυτής είναι που πραγματοποιείται η ενσωμάτωση των αξιών των κοινωνικών ομάδων, ως οδοδείκτες για τον σχεδιασμό της τεχνολογίας. Τα συμφέροντα συμμετεχόντων, υπό τη μορφή κοινωνικών νοημάτων που ενσωματώνονται στο σχεδιασμό των τεχνολογιών, καθορίζουν τις λειτουργίες της παραγόμενης τεχνολογίας. Η συγκεκριμενοποίηση, όπως την αναπτύσσει ο Simondon, δείχνει πως πολλές λειτουργίες μπορούν να συνυπάρχουν σε έναν σχεδιασμό. Αυτό εξυπηρετεί τον Feenberg, προκειμένου να αποφύγει την παλινδρόμηση σε προγενέστερα τεχνολογικά στάδια και να προτείνει τη συγκεκριμενοποίηση υπαρχόντων τεχνολογικών σχεδιασμών, μέσα από την ενσωμάτωση αξιών που δεν εκπροσωπούσαν μέχρι τώρα.

Από τα παραπάνω, γίνεται φανερό πως το κοινωνικό πλαίσιο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κατασκευή των τεχνουργημάτων. Αυτό αποτελεί το στοιχείο που θέλει να αναδείξει περισσότερο ο Feenberg με τη θεωρία του. Με τον τρόπο αυτό, εναντιώνεται στις ουσιοκρατικές προσεγγίσεις, οι οποίες εστιάζουν αποκλειστικά στην πρωτογενή εργαλειοποίηση και συγκεκριμένα στην αφαίρεση και στην αποπλαισίωση που καθιστά τα πάντα απλά υλικά προς διαχείριση. Οι προσεγγίσεις αυτές λησμονούν ότι έπεται η δευτερογενής εργαλειοποίηση που επανατοποθετεί και επαναπλαισιώνει κάθε υλικό και κάθε τεχνούργημα με νέα νοήματα. Σε αυτή την ιδέα βασίζεται και η ερμηνευτική της τεχνολογίας που αναπτύσσει ο Feenberg (το γεγονός ότι διαφορετικά τεχνουργήματα σημαίνει διαφορετικά νοήματα που ενσωματώθηκαν σε αυτά), αλλά και την πολιτική της τεχνολογίας (το γεγονός ότι τα διαφορετικά τεχνουργήματα συνεπάγονται

¹⁴⁷ Για τα επίπεδα εργαλειοποίησης βλ. Μαγγίνη, *Για μια ερμηνευτική του τεχνικού κόσμου*, ό.π., σ. 146-147.

διαφορετικές εξουσίες και κυριαρχίες στο εσωτερικό της τεχνολογικής κοινωνίας). Συνεπώς, η επιλογή τεχνουργημάτων, άρα η επιλογή νοημάτων, καθίσταται πολιτική.

Η πολιτική της τεχνολογίας που αναπτύσσει ο Feenberg εμπεριέχει στο εσωτερικό της το πρόταγμα της διάνοιξης των δυνατοτήτων για εναλλακτικούς τεχνολογικούς σχεδιασμούς.¹⁴⁸ Αυτό δείχνει τη συγκατασκευή της τεχνολογίας και της κοινωνίας, μια παραδοχή που χρησιμοποιείται και στην ιστορία ή ιστοριογραφία της τεχνολογίας, προσπαθώντας να αναδείξει τον κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα της τεχνολογικής εξέλιξης.¹⁴⁹ Μέσω της θεωρίας του Feenberg, απομυθοποιείται η ντετερμινιστική προσέγγιση ως προς την τεχνολογία, δηλαδή, μια τεχνολογία βασισμένη μονάχα στην ορθολογικότητα που έχει παραγκωνίσει κάθε αξία από τον σχεδιασμό της. Η ιδέα της εναλλακτικής νεωτερικότητας στηρίζεται στη θεώρηση ότι η τεχνολογία πρέπει να παραμένει συνεχώς ανοιχτή προς μία μεγάλη ποικιλία συμφερόντων. Με τον τρόπο αυτό, ούτε μια συγκεκριμένη διάταξη αξιών θα αποτελεί το καθεστώς αλήθειας για όλους, μήτε μία συγκεκριμένη ορθολογικότητα που δείχνει συνεχώς προς την αποτελεσματικότητα θα θεωρούνται αιτιοκρατικά αναγκαίες. Το πρόταγμα της εναλλακτικής νεωτερικότητας στη βάση της εναλλακτικής ορθολογικότητας μπορεί να λάβει σάρκα και οστά, μέσω ανοιχτών τεχνολογιών και τεχνολογιών ανοιχτού κώδικα.

Είναι προφανές πως δεν υπάρχει μία μονάχα τεχνολογική νεωτερικότητα, αλλά δυνητικά πολλές.¹⁵⁰ Η σημερινή μορφή της νεωτερικότητας χαρακτηρίζεται από την αυτονομία των εταιριών που έχουν διαμορφώσει υποκειμενικότητες, οι οποίες λαμβάνουν τα πάντα γύρω τους ως δεδομένα και ως υλικά προς διαχείριση και εκμετάλλευση. Υπό το πρίσμα της συγκατασκευής της τεχνολογίας και της κοινωνίας, η παραπάνω θέση δεν μπορεί να ληφθεί ως το πεπρωμένο της τεχνολογίας ή ως η βαθύτερη ουσία της, αλλά μονάχα ως μία στιγμή στον αστερισμό της εξέλιξής της, όπου, μέσω διαφορετικών κυρίαρχων νοημάτων στην κοινωνία, μπορεί να μεταβληθεί και αυτή η ίδια. Η εναλλακτική νεωτερικότητα που οραματίζεται ο Feenberg θα επέλθει με μία διαφορετική ανθρωπολογία, με διαφορετική

¹⁴⁸ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 28.

¹⁴⁹ Τέλης Τύμπας & Ειρήνη Μεργούπη-Σαβαΐδου (επιμ.), *Ιστορίες της Τεχνολογίας του Εικοστού αιώνα*, Αθήνα-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2013.

¹⁵⁰ Βλ. Stathis Arapostathis, «Modern Technologies or Technological Modernities?», *Science as Culture*, 21(4), 2012, σ. 550-555.

ορθολογικότητα και διαφορετικά κοινωνικά νοήματα. Αυτή είναι η βαθύτερη ουσία της πολιτικής της τεχνολογίας που ο ίδιος αρθρώνει και αποτελεί τον «τρίτο δρόμο» στην προσέγγιση της τεχνολογίας. Είναι στο χέρι των ανθρώπων, ως πολιτικών δρώντων, να μετατοπίσουν το κέντρο βάρους του παρόντος τεχνικού κώδικα από το κέρδος των εταιριών στα ανθρώπινα συμφέροντα της ευημερίας, ανάπτυξης και βιωσιμότητας. Η παρούσα διατριβή επιχειρεί να εξετάσει το κατά πόσο αυτή η διαδικασία μπορεί να επιτευχθεί μέσω των σημερινών ψηφιακών κόσμων και μέσω συλλογικών πρακτικών στον πραγματικό κόσμο, όπως αυτές υποβοηθούνται από την ψηφιακότητα, προκειμένου να μεταβληθεί η ίδια η υποκειμενικότητα του ανθρώπου και κατά συνέπεια ο κόσμος γύρω τους.

Συγκεφαλαιώνοντας, η σκέψη του Feenberg επιχειρεί να καλύψει τα διάφορα κενά που ανακύπτουν από τις θεωρίες σχετικά με την τεχνολογία των υπόλοιπων στοχαστών. Σε μεγάλο βαθμό το καταφέρνει και διαρρηγνύει το δίλημμα της εργαλειακής και της ουσιοκρατικής προσέγγισης. Ωστόσο, παραμένουν ανοιχτά κάποια ζητήματα που προκαλούν ή και προσκαλούν την κριτική θεωρία της τεχνολογίας να ασχοληθεί με αυτά. Το σημαντικότερο ζήτημα είναι εκείνο της πρακτικής εφαρμογής των όσων αναπτύσσει στη θεωρία ο Feenberg. Ο ίδιος ο εισηγητής της κριτικής θεωρίας προσφέρει πολλά πρακτικά παραδείγματα. Η κριτική θεωρία ξεκίνησε να αναπτύσσεται στο μυαλό του μέσα από τα εν λόγω πρακτικά παραδείγματα που αναλύει. Αυτά αποτελούν, κατά κύριο λόγο, τις αλλαγές που προκλήθηκαν σε ιατρικές και θεραπευτικές πρακτικές και τεχνολογίες μέσα από την εμπλοκή των ασθενών σε συγκεκριμένες διαδικασίες και όσα καταδεικνύει η υπόθεση του *Minitel* στη Γαλλία. Όπως δείχνουν πολλά από τα κείμενα του Feenberg, εκείνο που πλέον τοποθετείται στο επίκεντρο των συζητήσεων, ως προς τις τεχνολογίες, είναι το διαδίκτυο. Η κριτική θεωρία της τεχνολογίας δεν θα μπορούσε να μην έχει προσεγγίσει την πιο επαναστατική τεχνολογία της εποχής. Ο Feenberg θεωρεί το διαδίκτυο ως την επανάσταση στον τομέα της επικοινωνίας, κάτι που ενέχει πολλές δυνατότητες υλοποίησης των θεωρητικών στόχων της κριτικής θεωρίας του. Ο εκδημοκρατισμός φαντάζει σήμερα, λόγω του διαδικτύου, πολύ πιο υλοποιήσιμος. Στο επόμενο μέρος θα αναδειχθεί η προσέγγιση του Feenberg ως προς το διαδίκτυο, τις δυνατότητες, αλλά και μερικά αρνητικά στοιχεία του. Προγενέστερα, θα παρουσιαστούν αναλυτικά τα δύο πρακτικά παραδείγματα της ιατρικής και του *Minitel*, όπως τα προσεγγίζει η κριτική θεωρία της τεχνολογίας.

**ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ
ANDREW FEENBERG ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ
ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ**

Μπορούμε να πούμε ότι το διαδίκτυο είναι δύναμη που εκδικείται, αφού –αντίθετα με την παθητική τηλεόραση– ο αμοιβαία ενεργός χαρακτήρας του επιτρέπει στους απλούς πολίτες την πιθανότητα να ασκούν στα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα που καθορίζουν τις συνθήκες και τις προοπτικές, μια επιρροή χωρίς προηγούμενο.¹⁵¹

Προκαταρκτικές επισημάνσεις

Σε αυτό το μέρος, το ενδιαφέρον της μελέτης θα στραφεί προς το διαδίκτυο και τους ψηφιακούς, δυνητικούς τόπους που δημιουργεί. Τα ερωτήματα που αναδύονται είναι πολλά: υπό ποιο πρίσμα παρακολουθεί η κριτική θεωρία της τεχνολογίας την επανάσταση του διαδικτύου; Τί ειδους συνιστώσες και κοινωνικές απολήξεις κρίνει πως αναδύονται από αυτό; Το διαδίκτυο και η δυνητική πραγματικότητα θα φανεί πως είναι πολύ σημαντική για τη θεωρία του Feenberg, καθώς φαίνεται να εκτιμά πως το μέσο αυτό φέρει στο εσωτερικό του μία επαναστατικότητα και ανατρεπτικότητα που δεν υπήρχε σε κανένα άλλο τεχνούργημα έως σήμερα. Στη συνέχεια του παρόντος μέρους θα αναπτυχθούν κάποιες πρακτικές συνιστώσες της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας, όπως αυτές αναπτύχθηκαν διαχρονικά από τον ίδιο τον Feenberg. Πιο συγκεκριμένα, θα αναλυθεί η προσέγγιση του Αμερικανού φιλοσόφου σχετικά με το *Minitel*. Θα παρουσιαστεί το εν λόγω μέσο ιστορικά. Κατόπιν, θα ακολουθήσει η ανάλυση που ο Feenberg πραγματοποιεί σε σχέση με αυτό, καθώς κρίνεται ότι κατέχει μία πολύ σημαντική θέση στην ανάπτυξη της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας. Ήταν ένα μέσο που θεωρεί ότι πραγμάτωσε, ίσως, για πρώτη φορά, την ανατρεπτικότητα από τα χέρια των χρηστών. Έπειτα, θα παρουσιαστούν οι αναφορές του ερευνητού στην ιατρική και στις πρακτικές των ασθενών και των θεραπευόντων, στις οποίες καταφεύγει συχνά, προκειμένου να παραθέσει πρακτικά παραδείγματα για τα φιλοσοφικά επιχειρήματά του. Τέλος, μία ακόμη σημαντική διάσταση που θα μελετηθεί σε αυτό το μέρος είναι η σχέση της θεωρίας του Feenberg

¹⁵¹ Gordon Graham, *Internet. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση*, μτφρ. Χρ. Μαρίνου, Αθήνα Περίπλους 2001, σ. 66-67.

με τις πιο επίκαιρες μεταβολές που έχει υποστεί το διαδίκτυο, όπως την μεταπραγματικότητα (για παράδειγμα, εγχειρήματα όπως εκείνο του Metaverse) ή τα ψηφιακά παιχνίδια εικονικής πραγματικότητας και το χαρακτηριστικό της εμπύθισης (immersion) που τα διέπει. Προτού, όμως, περάσουμε στις αναλύσεις του Feenberg, είναι απαραίτητο να θέσουμε το ερώτημα: γιατί να μελετάμε το διαδίκτυο τόσα χρόνια μετά από την εμφάνισή του; Σε αυτό προσπαθούμε να απαντήσουμε στο πρώτο υποκεφάλαιο που ακολουθεί.

I. Το διαδίκτυο: μια κριτική επισκόπηση

1. Γιατί το διαδίκτυο;

Ο τίτλος του παρόντος κεφαλαίου είναι πολύ ξεκάθαρος. Γιατί να μελετήσει κανείς το διαδίκτυο από όλες τις τεχνολογίες που υπάρχουν και αναπτύσσονται σήμερα; Υπάρχουν εργασίες (project), τεραστίων διαστάσεων, οικονομικά, χωροταξικά και σημασιακά. Η Τεχνητή Νοημοσύνη (Artificial Intelligence), αναπτύσσεται με ταχύτετους ρυθμούς. Ο Feenberg έχει ασχοληθεί με το εν λόγω ζήτημα σε κάποιο βαθμό.¹⁵² Επιπλέον, υπάρχει στη Γαλλία το ITER, ένα από τα μεγαλύτερα επιστημονικά και τεχνολογικά ερευνητικά προγράμματα στον κόσμο, το οποίο στοχεύει στην παραγωγή απεριόριστης ηλεκτρικής ενέργειας, δημιουργώντας μέσω της πυρηνικής σύντηξης ενέργεια ίση με εκείνη του Ηλίου. Η τεχνολογία που χρειάζεται για να δημιουργηθεί το εν λόγω *project* είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και υπέρογκη. Τεχνολογίες όπως εκείνες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο διαστημικών *project* (προσγείωση του ανθρώπου στον Άρη - αποστολή δορυφόρου στον Ήλιο το 2021), θα μπορούσαν να αποτελέσουν το πλαίσιο έρευνας και ανάλυσης μιας εργασίας όπως η παρούσα, η οποία επικεντρώνεται στη δημιουργία των τεχνουργημάτων και τις κοινωνικές τους συνδηλώσεις. Γιατί, λοιπόν, δεν εστιάζει κανείς σε αυτές τις τόσο σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις, αλλά στρέφεται στο διαδίκτυο;

Για την απάντηση του ερωτήματος είναι αναγκαίο να παρουσιάσουμε ευσύνοπτα την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία φιλοσοφικού χαρακτήρα, προκειμένου να αναδειχθεί η

¹⁵² Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 91-113.

σημασία της εν λόγω τεχνολογίας για τον άνθρωπο, τη ζωή και τις σημερινές κοινωνίες (τα τελευταία 30 χρόνια).

Έχουν υπάρξει ουκ ολίγες φιλοσοφικές-κοινωνιολογικές μελέτες για το διαδίκτυο την τελευταία εικοσαετία. Ορισμένες από αυτές αφορούν περισσότερο τεχνικά ζητήματα, ενώ άλλες πιο γενικά / κοινωνικά. Από τις πλέον σημαντικές είναι εκείνη του Luciano Floridi, ο οποίος θεωρεί το διαδίκτυο και ό,τι αυτό συνεπιφέρει ως την 4^η επιστημονική επανάσταση. Ο Floridi αντιλαμβάνεται αυτές τις επαναστάσεις σε σχέση με την αυτοκατανόηση του ανθρώπου, δηλαδή, ως προς την αυτοαντίληψη του. Στις τρεις πρώτες επαναστάσεις που αναφέρει ο Ιταλός φιλόσοφος, πρώτη είναι εκείνη που έλαβε χώρα με το έργο του Κοπέρνικου, η επονομαζόμενη Κοπερνίκεια Επανάσταση, η οποία επανατοποθέτησε τον άνθρωπο από το κέντρο του σύμπαντος περιφέρεια. Δηλαδή, η Γή, κατά συνέπεια και ο άνθρωπος, αποτελεί το κέντρο του σύμπαντος. Πλέον έγινε φανερό ότι ο άνθρωπος, ως εκ τούτου και η Γή, κινείται γύρω από άλλα μεγαλύτερα αστέρια, κάτι που του στέρησε την πρωτοκαθεδρία στο σύμπαν. Η επόμενη επανάσταση ήταν εκείνη που επιτέλεσαν οι μελέτες του Κάρολου Δαρβίνου. Σχετικά με την αυτοαντίληψη του ανθρώπου, η εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου συνέβαλε στην στέρηση της πρωτοκαθεδρίας ως προς το ζωικό βασίλειο. Εφόσον ο άνθρωπος φάνηκε να είναι άλλο ένα είδος που εξελίχθηκε παραπάνω, λόγω της αυξημένης προσαρμοστικότητας στο περιβάλλον, χάθηκε η περίοπτη θέση που νόμιζε ότι κατείχε σε σχέση με τα υπόλοιπα, άλογα και χωρίς συνείδηση είδη. Τέλος, ο Floridi βλέπει ότι, μετά από αυτή την ματαίωση, ο άνθρωπος βρήκε καταφύγιο στον εσωτερικό του κόσμο, θεωρώντας πως είναι το μόνο ον που διατηρεί την ιδιότητα να είναι ο κύριος της ψυχής του. Η τρίτη επανάσταση ως προς την αυτοαντίληψη του ανθρώπου ήταν το έργο και η θεωρία του Sigmund Freud που λόγω της πρωτοκαθεδρίας του ασυνειδήτου, ενός τόπου στον οποίο το συνειδητό δεν μπορεί να αξιώσει καμία είσοδο, ο άνθρωπος έχασε την κυριότητα και της ατομικής, ψυχικής του δομής.

Μετά από τις προαναφερθείσες επαναστάσεις που ταρακούνησαν το «Υποκείμενο» και το μετατόπισαν, κάνοντάς το να αναιρέσει τα όσα μέχρι τότε πίστευε, ο Floridi τοποθετεί την εποχή μας στο πλαίσιο της τέταρτης επανάστασης που επέρχεται με το διαδίκτυο. Ως προς την αυτοαντίληψη του ανθρώπου, η τέταρτη επανάσταση τού αφαιρεί την πρωτοκαθεδρία στο εσωτερικό εκείνου που ονομάζεται «πληροφοριακή σφαίρα» (Infosphere). Ο άνθρωπος δημιούργησε τους διάφορους ψηφιακούς

κόσμους, όπως τα ψηφιακά μέσα και ό,τι σχετίζεται με το διαδίκτυο, και ως δημιουργός τους θα έπρεπε να είναι ο κύριος του δημιουργήματος. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Όπως αναφέρει ο φιλόσοφος: «εσύ και το κινητό σου πλέον μοιράζεστε το ίδιο περιβάλλον ως δύο πληροφοριακοί δρώντες».¹⁵³ Το δημιούργημα και ο δημιουργός έγιναν ένα. Στην πληροφοριακή σφαίρα ο άνθρωπος δεν είναι ο κύριος, αλλά ένας από τους δρώντες. Οι ίδιες οι έννοιες της ασφάλειας, της επικοινωνίας, της ταυτότητας, της αυτοαντίληψης, της ατομικότητας, της ηθικής, της πολιτικής, του περιβάλλοντος και πολλές άλλες, επηρεάζονται από αυτή την αλλαγή. Για τον λόγο αυτό, το διαδίκτυο και όσα αυτό συνεπιφέρει, κρίνονται ως ο πρωτεργάτης της εν λόγω επαναστατικότητας. Αυτή η τεχνολογία επιφέρει αλλαγές μεγάλης κλίμακας σε πάρα πολλές διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής. Τα δεδομένα των αλλαγών αυτών μεταβάλλουν ακόμη και την ουσία της ίδιας. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια με τα οποία ολοκληρώνει ο Floridi το κεφάλαιο σχετικά με την αυτοαντίληψη στο βιβλίο του για την 4^η Επανάσταση: «ως ψηφιακή ψυχή, το 2013, κόστιζα περίπου το ένα τρίτο της τιμής ενός τραγουδιού στο iTunes»,¹⁵⁴ εννοώντας πως η ταυτότητά του πλέον στην πληροφοριακή σφαίρα ταυτίζεται με τις πληροφορίες του σε ένα *προφίλ* κοινωνικού δικτύου, όπως το Tumblr. Οι πληροφορίες αυτές αποτελούν αντικείμενο αγοραπωλησίας.

Τα ερωτήματα που αναδύθηκαν σε σχέση με το διαδίκτυο ήταν πολυεπίπεδα. Πρωτίστως, πώς γίνεται μία τεχνολογία να επηρεάζει και να μεταβάλλει τόσο πολύ την ίδια την ταυτότητα του ανθρώπου, της ζωής, της πόλης και της κοινωνίας του.¹⁵⁵ Εξίσου σημαντικά ήταν τα ερωτήματα του ποιός δημιουργεί την τεχνολογία αυτή, ποιός την ελέγχει και ποιός την επιβάλλει στη ζωή των ανθρώπων. Η έρευνα για το διαδίκτυο στρέφεται με μεγάλη επιτυχία προς απάντηση των παραπάνω ζητημάτων.

Στις αρχικές σελίδες του βιβλίου του *Ριζοσπαστικές τεχνολογίες: Ο σχεδιαστής της καθημερινής ζωής*, ο Adam Greenfield περιγράφει μια τυπική μέρα στο Παρίσι της

¹⁵³ Luciano Floridi, *The 4th Revolution. How the Infosphere is Reshaping Human Reality*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2014 σ. 95.

¹⁵⁴ Ο.π., σ. 100.

¹⁵⁵ Το ερώτημα για την ταυτότητα στους νέους ψηφιακούς τόπους τίθεται με emphaticό τρόπο στο Μανώλης Πατηνιώτης, «Προσωπική ταυτότητα και δυναμικότητα: η επανεπινοήση του εαυτού σε ψηφιακά περιβάλλοντα» στο Γκόλφω Μαγγίνη (επιμ.), *Φιλοσοφία του ψηφιακού: μια εισαγωγή*, Αθήνα-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2023.

εποχής μας. Μετά από την περιγραφή που περιλαμβάνει την περιδιάβαση σε κάποιους δρόμους του Παρισιού, ενώ λαμβάνουν χώρα διάφορες διαδικασίες που πρέπει να κάνει κάποιος πεζός που διέρχεται από τις συγκεκριμένες οδούς, καταλήγει:

Πράγματι, μπορούμε πλέον να αντιληφθούμε τους ρυθμούς της πόλης μέσα από τη χρήση της τεχνολογίας μας. Αλλά για την ακρίβεια, η δικτυακή ψηφιακή πληροφοριακή τεχνολογία έχει καταστεί ως το κυρίαρχο μοντέλο μέσα από το οποίο βιώνουμε την καθημερινότητα [...] Αποτελεί ταυτόχρονα και το όργανο μέσα από το οποίο εμφανίζονται σε εμάς οι επιλογές μας, ο καθρέφτης, με άλλα λόγια, στον οποίο αντανακλούνται οι εαυτοί μας, καθώς και το πρίσμα που επιτρέπει στους άλλους να μας δουν σε ένα άνευ προηγουμένου επίπεδο.¹⁵⁶

Η παράγραφος με την οποία οδηγείται ο Greenfield προς το τέλος της εισαγωγής του βιβλίου του περιγράφει χαρακτηριστικά τη μεταβολή της ίδιας της εμπειρίας του ανθρώπου, ακόμη και της ίδιας του της πόλης. Γίνεται ήδη φανερό πως το διαδίκτυο και οι τεχνολογίες, όπως τα smartphones, οι ψηφιακοί χάρτες και άλλες, μέσα από τις οποίες επιτελούνται οι εν λόγω διαδικασίες, ανακατασκευάζουν την ίδια την πραγματικότητα. Δεν αποτελούν απλώς έναν διαφορετικό, ψηφιακό, δυνητικό κόσμο που είναι πέραν του «πραγματικού», σε κάποιο Εκείθεν.¹⁵⁷ Το διαδίκτυο εισάγεται στην πραγματικότητα και η πραγματικότητα αυτή καθορίζεται από το διαδίκτυο, δημιουργώντας ένα υβρίδιο μέσα στο οποίο ζουν οι άνθρωποι, όχι ως δημιουργοί, αλλά ως συν-σκηνοθέτες και συμπρωταγωνιστές.

¹⁵⁶ Adam Greenfield, *Radical Technologies: The Design of Everyday Life*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 2018, σ. 6.

¹⁵⁷ Το συγκεκριμένο ζήτημα της αλληλοδιείσδυσης του ψηφιακού και του πραγματικού, δύο όρων που χρησιμοποιώ μονάχα αναλυτικά για να γίνωμαι κατανοητός και που δεν θεωρώ ότι πλέον αποτελούν κάτι εντελώς διακριτό ο ένας από τον άλλο, είναι εκείνο που προσπαθώ να δείξω στο κείμενό μου για εκείνο που ονομάζω –ακολουθώντας τον Καστοριάδη– ως φαντασιακή θέσμιση του κυβερνοχώρου. Τα φαντασιακά νοήματα του κοινωνικού φαντασιακού μιας κοινωνίας εισέρχονται στο ψηφιακό και αυτό με τη σειρά του έχει τη δύναμη να μεταβάλει τα ίδια τα φαντασιακά νοήματα της κοινωνίας. Αυτή η διαδικασία επιτελείται χωρίς να μπορεί κανείς να ορίσει την αρχή της. Αποτελεί μια διαρκή αλληλοδιείσδυση. Βλ. Γιάννης Περπερίδης, «Η Φαντασιακή Θέσμιση του Κυβερνοχώρου» στο Ελεάνα Πανδιά, Παναγιώτης Κάπος (επιμ.), *Μέσα, Πληροφορία & Επικοινωνία στην Ψηφιακή Εποχή. Ψυχολογικές Πολιτισμικές και Φιλοσοφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Oasis 2021, σ. 225-246.

Οι παραπάνω δύο όροι της συν-σκηνοθεσίας και του συν-παιξίματος αναφέρονται στο ζήτημα των συν-πρωταγωνιστών στη ζωή μας και εισάγονται από τον φιλόσοφο της τεχνολογίας Mark Coeckelbergh, ο οποίος έχει ασχοληθεί λεπτομερώς με το ζήτημα της επίδρασης της τεχνολογίας στη ζωή του ανθρώπου και τη μεταβολή της ίδιας της δομής της. Συν-πρωταγωνιστής δεν σημαίνει ότι απλώς ενυπάρχει στο πλαίσιο της ζωή κάποιου, αλλά πολύ περισσότερο ζει μαζί του και διαμορφώνει τη ζωή και τις συνθήκες της εξίσου, όσο και αυτός. Ο Coeckelbergh στο βιβλίο του *Moved by Machines*,¹⁵⁸ εξερευνά την επίδραση της τεχνολογίας στη ζωή του ανθρώπου ως συν-πρωταγωνιστή –όχι απλώς ως εργαλεία που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος– δημιουργώντας μεταφορικά σχήματα που εξηγούν αυτήν ακριβώς τη διείσδυση της τεχνολογίας στις ζωές των ανθρώπων. Τα μεταφορικά σχήματα του χορού, του θεάτρου, της δημιουργίας μουσικής, της παράστασης μαγείας, όπως και γενικότερα παραδείγματα που αντλεί από τις παραστατικές τέχνες που χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος, του δίνουν τη δυνατότητα να αναφερθεί στην αλληλεξάρτηση της τεχνολογίας και της ζωής των ανθρώπων. Τα τεχνουργήματα δεν συνιστούν απλώς συσκευές διαφορετικές από τον άνθρωπο που εισάγονται στη ζωή του αυθαίρετα και αποτελούν κάτι διακριτό από τον ίδιο. Μία παρομοίωση για τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και ψηφιακών τεχνολογιών είναι εκείνη του χορού: σε μία παράσταση, είτε αυτή είναι μουσική, είτε θέατρο, είτε χορός, δεν μπορεί να διακριθεί ο ρόλος του ενός στοιχείου από το άλλο. Η παράσταση είναι ένα αρμονικό σύνολο πραγμάτων που αλληλοεπηρεάζονται και δημιουργούν το θέαμα. Με τον τρόπο αυτό, ο φιλόσοφος παρακολουθεί τη λειτουργία της τεχνολογίας στη ζωή του ανθρώπου.

Ο Coeckelbergh συνεχίζει την παράδοση της μέτα-φαινομενολογίας, ως προς τη φιλοσοφία της τεχνολογίας, θεωρώντας ότι την οδηγεί σε νέα πεδία, καθώς οι μελέτες στο πλαίσιο αυτής ενδιαφέρονται για την καθημερινή, ενσώματη, κινητική και βιωματική εμπειρία των ανθρώπων. Μέσω των μεταφορικών σχημάτων από τις παραστάσεις, ο φιλόσοφος ξεφεύγει από στατικά ή διωστικά μοντέλα αναλύσεων της τεχνολογίας και της κοινωνίας και επιχειρεί μία πολύ βαθύτερη τομή αναζητώντας τη φαινομενολογία της τεχνολογίας ακριβώς στην πηγή της: στις καθημερινές, ενσώματες εμπειρίες των ανθρώπων με τις τεχνολογίες. Μέσα από τη θεώρησή του ο Coeckelbergh επιχειρεί να υπερβεί και την κριτική κατεύθυνση του Feenberg με την

¹⁵⁸ Mark Coeckelbergh, *Moved by Machines. Performance Metaphors and Philosophy of Technology*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge 2019.

εστίασή της στην εμπρόθετη δράση, καθώς και τις μεταφαινομενολογικές προσεγγίσεις του Don Ihde και του Peter-Paul Verbeek.¹⁵⁹

Με βάση τον Coeckelbergh, οι ψηφιακές τεχνολογίες επηρεάζουν τις ίδιες τις ενσώματες πράξεις μας. Ενσώματες πράξεις δεν είναι μόνο οι κινητικές μας δεξιότητες, ούτε το πώς ανοίγουμε την πόρτα ή πώς σηκώνουμε ένα ποτήρι με νερό (που προφανώς υπάρχουν τεχνολογικά μέσα για να βοηθήσουν ή να κάνουν εξ ολοκλήρου αυτές τις κινήσεις από μόνα τους για εμάς), αλλά ακόμη και πώς αντιλαμβανόμαστε και σκεφτόμαστε τον κόσμο. Ακόμη και η σκέψη ως προς τον κόσμο επιτελείται, πλέον, μαζί με την ψηφιακή τεχνολογία. Όπως το θέτει και ο ίδιος ο Coeckelbergh:

αυτό το «σκέπτεσθαι» χρειάζεται να γίνει αντιληπτό με μεγαλύτερη ακρίβεια. Δρώντας [performing] μαζί με την τεχνολογία δεν συνεπάγεται μόνον κάτι «γνωστικό» [cognitive] ή ένα ζήτημα «αντίληψης» ή μεμονωμένης «σκέψης»: προτού χρησιμοποιήσει κανείς μια τεχνολογία αλλά και κατά τη διάρκεια της χρήσης της, είναι ήδη ενσώματος και ευρισκόμενος σε ένα εγγενές πεδίο. Οι χρήστες δεν αποτελούν ασώματα «υποκείμενα», μα αναπνέουν και καταπίνουν.¹⁶⁰

Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, κανείς πως η ψηφιακές τεχνολογίες δεν επηρεάζουν απλώς τη μία ή την άλλη δραστηριότητα του ανθρώπου. Ούτε συμβάλουν ή υποβοηθούν μια λειτουργία που επιτελεί ο άνθρωπος, ούτε είναι απλώς βοηθητικά αντικείμενα ή συστήματα. Πολύ περισσότερο και πολύ πιο εμφατικά, μεταβάλλουν τη ζωή του ανθρώπου, καθώς συν-πρωταγωνιστούν σε αυτή και τη συν-σκηνοθετούν. Ζούμε με το διαδίκτυο και τις λειτουργίες των *smartphones*, όπως ακριβώς συμβάλλουν στη δημιουργία μιας θεατρικής παράστασης ο σκηνοθέτης και ο πρωταγωνιστής, οι κομπάρσοι, οι τεχνικοί του ήχου και της εικόνας και όλοι οι υπόλοιποι παράγοντες. Οι άνθρωποι και τα τεχνουργήματα συνιστούν δρώντες στο εσωτερικό ιστοριών και αφηγήσεων που φτιάχνουν από κοινού. Δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί ο άνθρωπος

¹⁵⁹ Mark Coeckelbergh, «Technology, narrative and performance in the social theatre: how digital technologies write, direct and organize the narrative and temporal structure of our social existence» στο D. Kreps (επιμ.), *Understanding Digital Events. Bergson, Whitehead and the Experience of the Digital*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge 2019, σ. 13.

¹⁶⁰ Coeckelbergh, *Moved by Machines*, ό.π., σ. 141.

αποξενωμένος από τις ψηφιακές τεχνολογίες, ούτε οι εν λόγω τεχνολογίες σε διάκριση από εκείνον.

Πράγματι, ενδέχεται οι τεχνολογίες να επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων με τον τρόπο που υποστηρίζει ο Coeckelbergh, εννοώντας και τα αναλογικά τεχνουργήματα. Όμως, οι ψηφιακές τεχνολογίες και η ψηφιακότητα εμπίπτουν στις κατηγορίες που δημιουργεί ο Coeckelbergh πολύ πιο εμφατικά απ' ό,τι οι αναλογικές τεχνολογίες. Η πιο σημαντική μεταβολή της πραγματικότητας του ανθρώπου που επιφέρουν οι ψηφιακές τεχνολογίες είναι ο μετασχηματισμός της ίδιας της χρονικότητας της ζωής. Στο πιο πρόσφατο βιβλίο του ο Coeckelbergh αναλύει τις εν λόγω μεταβολές στο χρόνο των ανθρώπων. Εκτός των άλλων, καταδεικνύει πως δεν υπάρχει ένας αντικειμενικός χρόνος, ίδιος για όλους, αλλά πολλές υποκειμενικά βιωμένες χρονικότητες, οι οποίες καθορίζονται πλέον από την ψηφιακότητα.¹⁶¹ Η οργάνωση του χρόνου είναι η εμφατικότερη και σημαντικότερη επιρροή που ασκούν οι ψηφιακές τεχνολογίες στη ζωή του ανθρώπου, καθώς μετασχηματίζουν το ίδιο το οντολογικό υπόβαθρο της ζωής και της καθημερινότητας. Σύμφωνα με τον Βέλγο φιλόσοφο, μέσω των ψηφιακών τεχνολογιών βιώνουμε πλέον την ίδια την επιτάχυνση που είναι κυρίαρχη χρονικά στην ύστερη νεωτερικότητα του σήμερα.¹⁶² Αυτή η χρονική κατηγορία δομεί την ίδια μας την πραγματικότητα επιτελούμενη μέσα από τις χρονικότητες που επιβάλλει η ψηφιακότητα.¹⁶³

Οι δύο αφετηρίες από τις οποίες εκκινεί ο Coeckelbergh αναφέρθηκαν παραπάνω και είναι σαφείς. Από τη μία η κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Feenberg και οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας που αναλύονται στην παρούσα διατριβή και από την άλλη η μεταφαινομενολογία που ασχολείται με το σώμα στην καθημερινή του έκφραση, τον χρόνο, την κινητικότητα και άλλες τέτοιου είδους κατηγορίες. Η

¹⁶¹ Mark Coeckelbergh, *Digital Technologies, Temporality, and the Politics of Co-Existence*, Ελβετία: Palgrave Macmillan 2022, σ. 12.

¹⁶² Για την χρονικότητα και την επιτάχυνση είναι πολύ σημαντικός στοχαστής ο Hartmut Rosa. Βλ. σχετικά, Hartmut Rosa, *Επιτάχυνση και αλλοτρίωση. Για μια κριτική θεωρία της χρονικότητας στην ύστερη νεωτερικότητα*, μτφρ. Μ. Κούλουθρος, Αθήνα: Πλήθος 2021.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 13-14. Ο Coeckelbergh υπογραμμίζει τις πολιτικές συνιστώσες του καθορισμού των χρονικοτήτων των ανθρώπων, ένα ζήτημα που αφενός είναι γνωστό από παλαιότερα, αλλά αφετέρου λαμβάνει μεγαλύτερη σημασία πλέον λόγω των ψηφιακών τεχνολογιών. Βλ. Paul Virilio, *Speed and Politics*. μτφρ. Μ. Polizzotti, Λος Άντζελες: Semiotext(e) 2006.

τελευταία προσέγγιση είναι πολύ φανερή σε έργα όπως το *Bodies in Technology* του Don Ihde¹⁶⁴ ή το *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics* της Katherine N. Hayles.¹⁶⁵ Η προσεγγίσεις στοχαστών, όπως αυτοί που αναφέρθηκαν στο πλαίσιο της μεταφαινομενολογίας, αποτελούν πολύ σημαντικές συμβολές στη σκέψη σχετικά με την τεχνολογία, καθώς δεν την παρακολουθούν ως κάτι εξωτερικό ως προς τη ζωή του ανθρώπου. Δεν χρησιμοποιούν αποκλειστικά εννοιολογικά μέσα για να αναφερθούν στην τεχνολογία, ούτε την αναλύουν απλώς. Αναζητούν τη λειτουργία της τεχνολογίας στο πλαίσιο της ίδιας της ζωής του ανθρώπου, στο πλαίσιο της αναδιαμόρφωσης και επανερμηνείας του ίδιου του σώματος, της ίδιας της σωματικότητάς του. Ο Ihde, για παράδειγμα, ερευνά το κατά πόσο τα σώματα αποτελούν ενεργούς φορείς στη ζωή των ανθρώπων μαζί με την τεχνολογία, διαχωρίζοντας μεταξύ του «σώματος ένα» που αποτελεί το ίδιο το φυσικό σώμα του ανθρώπου και του «σώματος δύο» που αποτελεί το σώμα, όπως αυτό επικαθορίζεται και διαμορφώνεται από τον πολιτισμό.¹⁶⁶ Κάνει λόγο για σωματοποιημένες σχέσεις (embodied relations), για να αναφερθεί στον τρόπο που τα διάφορα τεχνουργήματα (και το διαδίκτυο), αναμειγνύονται με την ανθρώπινη εμπειρία διαμορφώνοντας την ίδια την αντίληψη του σώματος και του κόσμου. Πιο συγκεκριμένα, ο Ihde ονομάζει τη σχέση με τις ψηφιακές τεχνολογίες «σχέση αλλοτριότητας» (alterity relation). Στην ουσία πρόκειται για μία συνθήκη που για εκείνον χαρακτηρίζει την εμπύθιση που διέπει τη σχέση του σώματος με την ψηφιακότητα, στο πλαίσιο του κυβερνοχώρου, καθώς το φυσικό σώμα είναι σαν να χάνεται (λόγω και των τεχνολογιών που εισάγουν στη δυνητική πραγματικότητα) και πλέον ο άνθρωπος ενεργεί και σκέφτεται με διαφορετικό σώμα, εκείνο της ψηφιακότητας.¹⁶⁷

Ενώ οι παραπάνω προσεγγίσεις δείχνουν την επιρροή της τεχνολογίας στην ίδια τη ζωή του ανθρώπου, μέσω της αναδιαμόρφωσης ακόμη και του νοήματος του ίδιου του σώματός του, έχουν αναπτυχθεί άλλου είδους αναλύσεις που αναδεικνύουν τις

¹⁶⁴ Don Ihde, *Bodies in Technology*, Μινεάπολις: University of Minnesota 2001.

¹⁶⁵ Katherine N. Hayles, *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*, Σικάγο: University of Chicago Press 1999.

¹⁶⁶ Andrew Feenberg, «Active and Passive Bodies: Comments on Don Ihde's *Bodies in Technology*», *Techne: Research in Philosophy and Technology* 7(3), 2003, σ. 102-103.

¹⁶⁷ Don Ihde, *Technology and the lifeworld: from garden to earth*, Μπλούμινγκτον: Indiana University Press 1990, σ. 80 κ.ε.

μεταβολές που έχει υποστεί η κοινωνία από τον αντίκτυπο των ψηφιακών τεχνολογιών και πιο συγκεκριμένα η ίδια η έννοια του κεφαλαίου και της εργασίας. Η προβληματική του ψηφιακού κεφαλαίου και της ψηφιακής εργασίας εξελίσσεται σε ένα πολύ σημαντικό πεδίο ανάλυσης, καθώς εκείνο που πριν από αρκετά χρόνια έδειξε ο Marx ότι κατέχει εξαιρετική σημασία στη διαμόρφωση της ζωής του ανθρώπου, η εργασία, έχει πλέον επηρεαστεί από τις ψηφιακές τεχνολογίες, οι οποίες την έχουν μετασηματίσει. Το διαδίκτυο έχει διεισδύσει και σε αυτόν τον τομέα πολύ δυναμικά, επιφέροντας μεταβολές σε όλες τις σχέσεις, οικονομικές και κοινωνικές.

Η ψηφιακή εργασία ονομάζεται στη βιβλιογραφία ως «άυλη εργασία» ή «ελεύθερη εργασία». Οι στοχαστές που έχουν ασχοληθεί σε βάθος με την άυλη εργασία και τις επιπτώσεις της είναι οι Michael Hardt και Antonio Negri, όπου σε πολλά βιβλία τους με κυριότερο το *Multitude: War and Democracy in the Age of the Empire*,¹⁶⁸ αναλύουν τη φύση της άυλης εργασίας και τις μεταμορφώσεις των συσχετιζόμενων με αυτήν διαστάσεων των σύγχρονων κοινωνιών. Η άυλη εργασία, σύμφωνα με τους Hardt και Negri, είναι η εργασία που παράγει άυλα προϊόντα όπως γνώση, πληροφορία, επικοινωνία, μια σχέση ή κάποια συναισθηματική απόκριση. Οι ίδιοι τονίζουν ότι εφόσον τα σώματα των ανθρώπων/εργατών παραμένουν στο εσωτερικό της εργασίας, η εργασία που λαμβάνει χώρα στην «άυλη» διάσταση έχει εξίσου υλική υπόσταση. Εκείνο που μεταβάλλεται είναι το παράγωγο, το προϊόν: «αναγνωρίζουμε ότι η άυλη εργασία καθίσταται ένας πολύ δυσνόητος όρος υπό αυτό το πρίσμα. Ίσως είναι καλύτερο να κατανοήσουμε τη νέα αυτή ηγεμονική μορφή ως “βιοπολιτική εργασία”, δηλαδή, ως εργασία που δημιουργεί όχι μόνο υλικά αγαθά, αλλά και σχέσεις και εν τέλει την ίδια την κοινωνική ζωή».¹⁶⁹

Με βάση την περιγραφή της άυλης εργασίας από τους δύο στοχαστές, πολλοί ήταν εκείνοι που συνέδεσαν αυτή τη μορφή εργασίας με ό,τι συμβαίνει στο διαδίκτυο. Για παράδειγμα, άυλη εργασία δεν είναι μόνον η τηλεργασία. Είναι η οποιαδήποτε εργασία παράγει σχέσεις και συναισθήματα και εν τέλει μια κοινωνική τάξη. Ήταν αναγκαίο και σίγουρο πως η φύση και οι συνέπειες της άυλης εργασίας θα συγκριθούν και θα αναμετρηθούν με την εργασία, όπως έχει αναλυθεί από τον Marx,

¹⁶⁸ Michael Hardt, Antonio Negri, *Multitude: War and Democracy in the Age of the Empire*, Νέα Υόρκη: Penguin Press 2004. (ελλ. μτφρ.: Hardt, Negri, *Πλήθος: Πόλεμος και Δημοκρατία στην Εποχή της Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2011).

¹⁶⁹ Ο.π., σ. 109.

για να κατανοηθεί η ίδια, αλλά και το είδος της υπεραξίας που παράγεται μέσα από αυτή. Κάποιοι στοχαστές, όπως ο Dallas Smythe κατά τη δεκαετία του 1970, επιχείρησαν να αναλύσουν με μαρξιστικό τρόπο τα όσα συνέβαιναν στο κοινό της τηλεόρασης σε σχέση με την εργασία.¹⁷⁰ Πολύ πιο πρόσφατα η έρευνα στρέφεται στο ζητούμενο του πώς η άυλη εργασία λαμβάνει χώρα στο διαδίκτυο και τί μεταβολές έχουν συμβεί. Η Tiziana Terranova θεωρεί πως η άυλη εργασία στο διαδίκτυο αποτελεί απλήρωτη εργασία, καθώς, λόγω της φύσης του συγκεκριμένου μέσου, οι χρήστες σήμερα παράγουν περιεχόμενο και με αυτό τον τρόπο κεφάλαιο για εταιρίες, δίχως να το επιθυμούν και ασφαλώς, χωρίς να αμείβονται γι' αυτή τη δημιουργία τους.¹⁷¹ Ένας ακόμη στοχαστής που έχει ασχοληθεί σε βάθος με την οικονομία του διαδικτύου είναι ο Christian Fuchs, ο οποίος λαμβάνοντας το νήμα από τους Hardt και Negri, αλλά και το επιχείρημα του Smythe, υποστηρίζει πως στις σύγχρονες κοινωνίες της πληροφορίας και στο στάδιο του ύστερου καπιταλισμού που καθορίζεται emphatically από το διαδίκτυο, οποιαδήποτε πληροφορία παράγεται, γίνεται απευθείας κτήμα του κεφαλαίου.¹⁷² Με αυτόν τον τρόπο, ο «χρήστης» του διαδικτύου γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης, χωρίς να το γνωρίζει, κάτι που διαφέρει ουσιωδώς από τον εργάτη του 19ου αιώνα, ο οποίος, για τον Marx, «νοίκιαζε» την εργατική του δύναμη έναντι αντιτίμου (μισθό), με ό,τι συνέπειες αυτό ενείχε (παραγωγή υπεραξίας κ.α.). Ο Fuchs καταλήγει πως η δραστηριότητα των χρηστών στο διαδίκτυο «δεν δείχνει κάποιον εκδημοκρατισμό του μέσου προς ένα συμμετοχικό ή δημοκρατικό σύστημα, αλλά την απόλυτη εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης δημιουργικότητας».¹⁷³ Ο Feenberg σε πολλές περιστάσεις που αναλύει το διαδίκτυο εναντιώνεται στη θεώρηση του Fuchs, την οποία κρίνει ως μονοδιάστατη, μια διαμάχη που θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα στη συνέχεια της διατριβής.

Για την ώρα, εκείνο που απομένει να δειχθεί για το διαδίκτυο είναι, ίσως, το σημαντικότερο στοιχείο σχετικά με αυτό. Δηλαδή, το ποιός κρύβεται πίσω από όλες αυτές τις μεταμορφώσεις του διαδικτύου. «Κρύβεται» όχι με την έννοια ότι τις

¹⁷⁰ Dallas Smythe, «Communication: Blindspot of western Marxism», *Canadian Journal of Political and Social Theory* 1(3) 1977, σ. 1-27.

¹⁷¹ Tiziana Terranova, *Network Culture: Politics for the Information Age*, Νέα Υόρκη: Pluto Press 2004.

¹⁷² Christian Fuchs, «Labor in Informational Capitalism and on the Internet», *The Information society* 26(3) 2010, σ. 179-196.

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 192.

δημιούργησε, αλλά ποιός τις εντείνει και εν τέλει ποιός βασίζεται πάνω τους. Η άυλη εργασία σημαίνει πως ο χρήστης του διαδικτύου δημιουργεί ένα προϊόν (τη διαδικτυακή επικοινωνία και τις διαδικτυακές σχέσεις του με άλλους ανθρώπους), από το οποίο κάποιος κερδίζει. Ποιός είναι, λοιπόν, αυτός ο κάποιος; Οι μελέτες που αναδεικνύουν και εξετάζουν ερωτήματα, όπως αυτό, αναφέρονται κυρίως στις μεγάλες εταιρίες του διαδικτύου, όπως το *Facebook*, και στον τρόπο που αυτές εκμεταλλεύονται τις πληροφορίες των χρηστών.¹⁷⁴

Το τελευταίο στοιχείο που αναφέρθηκε εντάσσεται στην ουσία του επονομαζόμενου «καπιταλισμού της επιτήρησης»: το γεγονός ότι εξ ορισμού ο καπιταλισμός αυτού του είδους αποτελεί «μια οικονομική τάξη που καθιστά την ανθρώπινη εμπειρία ως ελεύθερη πρώτη ύλη για τις κρυφές διαφημιστικές πρακτικές της εξόρυξης και της πρόβλεψης αλλά και για τις πωλήσεις».¹⁷⁵ Υπό αυτό το πρίσμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, στο πλαίσιο της άυλης εργασίας, να γίνει κατανοητό εκείνο για το οποίο μας πληροφορεί ο Αλέξανδρος Σχισμένος, ότι «στο *Facebook* [...] προϊόν είναι η ίδια η επικοινωνία [...]. Η ικανότητα του μέσου να παράγει κέρδος ισούται με την ικανότητα του μέσου να παράγει επικοινωνία».¹⁷⁶ Ο τρόπος που επιτελείται αυτού του είδους η παραγωγή κεφαλαίου, διαμέσου της επικοινωνίας, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι των εταιριών που κρύβονται πίσω από τις υπό εξέταση προβληματικές στο διαδίκτυο. Με βάση τα παραπάνω, το διαδίκτυο εμφανίζεται σαν ένα ολιγοπώλιο που το ελέγχουν συγκεκριμένες εταιρίες. Τελικά, ίσως το πιο σημαντικό ζήτημα ως προς το διαδίκτυο να είναι η φύση του ελέγχου αυτού, καθώς και ο τρόπος που πραγματώνεται η άυλη εργασία. Αυτά τα δύο ζητήματα έχουν επηρεάσει σε εξαιρετικό βαθμό τον σχεδιασμό του διαδικτύου τις τελευταίες δύο δεκαετίες και κατ' επέκταση τον κοινωνικό αντίκτυπο της εν λόγω τεχνολογίας.

¹⁷⁴ Βλ. Adam Arvidsson και Elanor Colleoni, «Value in Informational Capitalism and on the Internet», *The Information Society* 28(3) 2021, σ. 135-150· Dal Yong Jin και Andrew Feenberg, «Commodity and Community in Social Networking: Marx and the Monetization of User-Generated Content», *The Information Society* 31(1) 2015, σ. 52-60.

¹⁷⁵ Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism. The fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, Λονδίνο: Profile Books 2019.

¹⁷⁶ Αλέξανδρος Σχισμένος, «Η Πολιτική Ποιμαντική του Facebook», *Kaboom. Ημερολόγια πριν τη Μεγάλη Έκρηξη*, τ. 2, 2017, σ.185-6.

Ο Νίκος Σμυρναίος έχει ερευνήσει τα εν λόγω ζητήματα με μεγάλη λεπτομέρεια.¹⁷⁷ Όπως αναδεικνύεται από τη μελέτη του, τα μεγαλύτερα ποσά που δαπανούνται από τις κολοσσιαίες εταιρίες του διαδικτύου σχετίζονται με την απόκτηση πληροφοριών για τους χρήστες των πλατφορμών τους και του διαδικτύου. Ο ερωτηματικός υπότιτλος «πώς οι εταιρίες αυτές πήραν τον έλεγχο της ψηφιακής μας ζωής», έχει απαντηθεί ξεκάθαρα σε αυτό το πλαίσιο. Πράγματι, φαίνεται πως οι εταιρίες που τείνουν να κυριαρχήσουν στο διαδίκτυο, ελέγχουν τις ζωές μας μέσα από την χειραγώγηση των επιθυμιών και των ιδεών μας, καθώς γνωρίζουν ανά πάσα στιγμή τί αρέσει στον καθένα, πού εντάσσεται πολιτικά, σε τί κοινωνικές περιπτώσεις συμμετέχει καθημερινά και πολλές άλλες πληροφορίες που αποτελούν το ψηφιακό, διαδικτυακό ίχνος του καθενός και της καθεμιάς.

Το πρώτο βασικό ζήτημα που τίθεται και διαμορφώνει ολόκληρο το μηχανισμό της τεχνολογίας του διαδικτύου είναι ότι αυτό αποτελεί ένα «πολύ πυκνό δίκτυο ανταλλαγής πληροφοριών για τους χρήστες του διαδικτύου, οι οποίες συλλέγονται μέσω πολλαπλών μηχανισμών παρακολούθησης και καταγραφής».¹⁷⁸ Την τελευταία εικοσαετία έχουν αναπτυχθεί πολλαπλοί μηχανισμοί καταγραφής του ίχνους των χρηστών, προκειμένου οι πληροφορίες αυτές να πωληθούν έναντι υψηλού κόστους σε διαφημιστές ή άλλους οργανισμούς, ώστε να δημιουργηθούν οι κατάλληλες ομάδες-στόχοι (target group), για τις διαφημίσεις, τις πολιτικές καμπάνιες, αλλά και την ευρύτερη κατηγοριοποίηση του πληθυσμού. Πλέον, οι τομείς *μάρκετινγκ* των εταιριών γνωρίζουν ποιός κατοικεί δίπλα σε κάποιο μεγάλο πολυκατάστημα, ποιός αγοράζει πολλές φορές μέσω κάρτας και από τί είδους καταστήματα, ποιός έχει ανάγκη υποδημάτων (εφόσον έχει αναζητήσει πολλές φορές υποδήματα στο διαδίκτυο), ποιός έχει ακραίες πολιτικές απόψεις ή πιο μετριοπαθείς ή και ποιός διαβάζει Feenberg ή Καστοριάδη.¹⁷⁹ Όπως αναφέρει ο Σμυρναίος για το *Facebook*:

Η διαφημιστική του πρόταση προσφέρει πολλές κατηγορίες κριτηρίων στόχευσης όπως είναι η τοποθεσία [...], τα κοινωνικοδημογραφικά στοιχεία

¹⁷⁷ Νίκος Σμυρναίος, *Το Ολιγοπώλιο του διαδικτύου. Πως οι Google, Apple, Facebook, Amazon και Microsoft πήραν τον έλεγχο της ψηφιακής μας ζωής*, μτφρ. Ε. Σταματάκη, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις 2018.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 120.

¹⁷⁹ Μία συνθήκη που αναδεικνύεται και από τον Floridi και από την Zuboff. Βλ. Floridi, *The 4th Revolution*, ό.π., σ. 99-100· Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism*, ό.π., σ. 497-498.

[...], πληροφορίες επαγγελματικού χαρακτήρα [...], γούστα προτιμήσεις και ενδιαφέροντα που προκύπτουν από τη δραστηριότητα στην πλατφόρμα (likes, shares κλπ.) [...]. Αυτό το σύνολο των χαρακτηριστικών ενός ατόμου αντικειμενοποιείται, ποσοτικοποιείται και πωλείται ως εμπορικό προϊόν από το *Facebook*.¹⁸⁰

Με βάση τα παραπάνω, βγάζει περισσότερο νόημα η φράση του Floridi όπως παρατέθηκε στην αρχή, στην οποία συνέκρινε τον εαυτό του με το 1/3 της αξίας ενός τραγουδιού στο iTunes: «όλο το σύμπαν βιωμένων εμπειριών, προτιμήσεων, επιθυμιών, στοιχείων, προσωπικών χαρακτηριστικών, σκέψεων και ό,τι άλλο συναποτελεί τον «άνθρωπο». Με την εξέλιξη της τεχνολογίας του διαδικτύου προς την κατεύθυνση που του δίνουν οι μεγάλες εταιρίες, κινούμενες ταυτόχρονα με τη μεταμόρφωση του καπιταλισμού σε καπιταλισμό της επιτήρησης, ο άνθρωπος ποσοτικοποιήθηκε και το σύνολο των βιωμένων εμπειριών του του έγιναν δεδομένα που πωλούνται προς χάριν της διαφήμισης.

Η ποσοτικοποίηση του εαυτού μέσω των ψηφιακών διαδικτυακών τεχνολογιών και αγορών δεν είναι το μόνο ζήτημα που θέτει ο Σμυρναίος στην έρευνά του. Σε συνάφεια με όσα ειπώθηκαν προηγουμένως για την άυλη εργασία και την εργασία στο πλαίσιο και διαμέσου του διαδικτύου, ο Σμυρναίος παραθέτει κάποια εξίσου ενδιαφέροντα, καθότι τρομακτικά, στοιχεία. Ένα σημαντικό ζήτημα για τις εταιρίες και τα κοινωνικά δίκτυά τους είναι ο έλεγχος περιεχομένου. Οι εταιρίες κολοσσοί επενδύουν σημαντικά χρηματικά ποσά για τον έλεγχο του περιεχομένου που μεταφορτώνεται στο δίκτυό τους. Έλεγχος περιεχομένου σημαίνει πως μία ανάρτηση που θα μεταφορτωθεί στο *Facebook* ή ένα βίντεο που θα «ανέβει» στο *Youtube* πρέπει να είναι σύμφωνο προς τους κανόνες που θέτουν οι ίδιες οι εταιρίες. Αυτό μπορεί να συνάδει με κάποιες πολιτικές αρχές της εταιρίας ή με κάποια κοινωνικά νοήματα μιας κοινωνίας.¹⁸¹ Ως προς το τελευταίο, ο Σμυρναίος αναφέρεται στην

¹⁸⁰ Σμυρναίος, *Το ολιγοπώλειο του διαδικτύου*, ό.π., σ. 129.

¹⁸¹ Για παράδειγμα, κατά το 2021 στην Ελλάδα πολλά *προφίλ* και σελίδες χρηστών διαγράφηκαν, στο πλαίσιο απαλοιφής της πολιτικής από την πλατφόρμα του *Facebook*, επειδή θεωρήθηκε ότι πραγματοποιούν πολιτική προπαγάνδα. Αυτές οι σελίδες ήταν, μεταξύ άλλων, και εκπαιδευτικοί οργανισμοί, εγγεκριμένοι από το κράτος. Εκ των υστέρων, ωστόσο, έγινε αντιληπτό ότι ο έλεγχος περιεχομένου αυτού του είδους είχε ανατεθεί σε κάποιες εταιρίες που ήταν προσκείμενες θετικά προς την τότε κυβέρνηση και έτσι φάνηκε το πολιτικό παιχνίδι που κρυβόταν πίσω από τον συγκεκριμένο

υπεργολαβία, σχετικά με τον έλεγχο περιεχομένου, καθώς για να ελεγχθούν οι εκατομμύρια αναρτήσεις που γίνονται ανά λεπτό παγκοσμίως, δεν επαρκεί ο τεχνητός αλγόριθμος και ως εκ τούτου προσλαμβάνονται άνθρωποι με πάρα πολύ χαμηλό μισθό από διαφορετικούς πολιτισμούς (άρα και διαφορετικά κοινωνικά φαντασιακά), προκειμένου να αποκλείουν το απαγορευμένο περιεχόμενο. Ο τίτλος του κειμένου στο οποίο παραπέμπει ο Σμυρναίος αντικατοπτρίζει την κατάσταση: «οι εργάτες που κρατούν φωτογραφίες ανδρικών γεννητικών οργάνων και αποκεφαλισμούς εκτός της ροής του τοίχου του Facebook σας».¹⁸² Αυτού του είδους η εργασία υποπληρώνεται αρκετά, ενώ έχει τεράστιο ψυχικό αντίκτυπο, εφόσον οι εν λόγω εργάτες έρχονται σε επαφή πολλές ώρες την ημέρα και για πολλά χρόνια της ζωής τους με ακατάλληλο περιεχόμενο. Σε αυτό το πλαίσιο έχουν δημιουργηθεί αρκετές εργασίες που σχετίζονται με τα ψηφιακά - διαδικτυακά παιχνίδια πολλαπλών παικτών, καθώς ένας εργάτης καλείται να παίζει ένα παιχνίδι πάρα πολλές ώρες, ώστε να δημιουργεί περιεχόμενο και εντός του παιχνιδιού χρήματα για την εταιρία, προκειμένου στη συνέχεια οι παίκτες να μπορούν να αλληλεπιδρούν με αυτόν ή μεταξύ τους.

Κάποιος μπορεί να θεωρούσε ότι οι παραπάνω πληροφορίες αντανακλούν ένα θετικό στοιχείο: την διάνοιξη ολοένα και περισσότερων θέσεων εργασίας. Ωστόσο, η νέα πραγματικότητα του διαδικτύου χρήζει λεπτομερούς έρευνας, καθώς η φύση των νέων εργασιών είναι ασταθής και έχει σημαντικό αντίκτυπο στον άνθρωπο/εργάτη, ο οποίος όχι μόνο δεν βλέπει το ολοκληρωμένο προϊόν (όπως οι εργάτες των εργοστασίων του 19ου αιώνα), αλλά πολύ περισσότερο δεν παράγεται κάποιο απτό «προϊόν». Οι σχέσεις μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου συνεχώς μεταβάλλονται, με αποτέλεσμα τη διαρκή ανανοηματοδότηση της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας, της μορφής της εργασιακής σχέσης και ευρύτερα των κοινωνικών συνεπειών που επιφέρει το διαδίκτυο στην εργασία κατά τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα.

έλεγχου περιεχομένου. Φαίνεται, με άλλα λόγια, πώς το διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα πλέον έχουν φύγει από τον τομέα της επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων και επηρεάζουν την πολιτική και κοινωνική τάξη των χωρών.

¹⁸² Adrien Chen, «The laborers who keep dick pics and beheadings out of your Facebook feed», *Wired* 23/10/2014. Βλ. επίσης, Sarah T. Roberts, *Behind the Screen: The Hidden Digital Labor of Online Content Moderators*, Διδακτορική Διατριβή στο πρόγραμμα Επιστήμης Βιβλιοθηκών και Πληροφορίας στο Πανεπιστήμιο του Ιλινόι, 2014.

Ένα ακόμη στοιχείο που δεν πρέπει να λησμονείται είναι πως οι τεχνολογίες και οι εφαρμογές του διαδικτύου, οι οποίες τις περισσότερες φορές σχεδιάζονται έχοντας το βλέμμα τους στραμμένο στο κέρδος των κολοσσιαίων εταιριών, εξελίσσονται ταυτόχρονα με τις τεχνολογίες αυτοματισμού. Σε πολλές αποθήκες εταιριών, όπως αυτή της Amazon, έχουν επιστρατευθεί *ρομπότ/drone*, τα οποία κάνουν τη δουλειά που άλλοτε έκαναν εργάτες ή πολύ περισσότερο έχουν αντικαταστήσει και θέσεις εργατών που λάμβαναν σημαντικές αποφάσεις, όπως το ποιός θα απολυθεί ή όχι.¹⁸³ Συνεπώς, το επιχείρημα για τη δημιουργία θέσεων εργασίας θα πρέπει να λάβει υπόψιν του και αυτές τις παραμέτρους, οι οποίες τελικά μειώνουν τις θέσεις εργασίας των ανθρώπων αυξάνοντας τη φτώχεια, αλλά και το κεφάλαιο των ήδη πλουσίων.

Παρά τις αναλύσεις για το ολιγοπώλιο των μεγάλων εταιριών ως προς το διαδίκτυο, το πρόταγμα για ένα διαδίκτυο που θα συμβάλει στον εκδημοκρατισμό και την καλή κοινωνία παραμένει. Ο ίδιος ο Σμυρναίος στην εργασία του ξεκινά με το όραμα του ARPANET ως κοινού αγαθού. Με άλλα λόγια, εννοείται το πώς εξελίχθηκε το διαδίκτυο –κάτι το οποίο θα παρουσιάσω στη συνέχεια με μία σύντομη αναδρομή– και ολοκληρώνει αναφέροντας πως «το διαδίκτυο, υπό την επίδραση του ολιγοπωλίου, μετουσιώνεται σταδιακά σε αυτό που θα έπρεπε να εναντιώνεται: «μια τεχνολογία κυριαρχίας». Ωστόσο, δεν χάνει την ελπίδα του, καθώς το συνδέει με ένα δημοκρατικό πρόταγμα για το οποίο χρειάζεται να παλέψει κανείς: «η τροχιά εξέλιξης του διαδικτύου και του ψηφιακού οικοδομήματος» δεν θα αλλάξει «αν [αυτά] δεν συνδεθούν με ευρύτερα πολιτικά ζητήματα, όπως η θέση της εργασίας στη μελλοντική κοινωνία, οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες και σε τελική ανάλυση η ίδια η δημοκρατία».¹⁸⁴ Στο ίδιο πλαίσιο του δημοκρατικού προτάγματος για το διαδίκτυο τίθενται και άλλες μελέτες, οι οποίες αναδεικνύουν τη σημασία του διαδικτύου για την «καλή κοινωνία». παρά τις οικονομικές εξελίξεις που το διαπερνούν, λόγω των εταιριών που εν μέρει καθορίζουν τον σχεδιασμό του.

¹⁸³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Tang Wu, η CEO της εταιρίας NetDragon Websoft της Κίνας η οποία είναι τεχνητή νοημοσύνη και από την οποία εξαρτώνται οι όροι εργασίας σχεδόν 6.000 εργαζομένων. Βλ. https://www.lefigaro.fr/conjoncture/un-robot-promu-pdg-en-chine-l-intelligence-artificielle-prend-le-pouvoir-20221002?fbclid=IwAR0oaPORZ1VWvKNGdB-na6Aa7u_mGdja6OL-cDDxrJVPNkAzhLGVXpTevts (τελευταία ανάκτηση 4/3/2023).

¹⁸⁴ Σμυρναίος, *Το ολιγοπώλιο του Διαδικτύου*, ό.π., σ. 145-146.

Μία τέτοιου είδους προσέγγιση αρθρώνεται από την Robin Mansell στο βιβλίο της *Το Διαδίκτυο στη Φαντασία*.¹⁸⁵ Η Mansell θεωρεί πως στον λόγο περί του διαδικτύου και περί της κοινωνίας της πληροφορίας υπάρχουν δύο αντιμαχόμενα πλαίσια: αφενός «ένα κυρίαρχο, καθοδηγούμενο από την αγορά, όραμα [...] και ένα άλλο και σημαντικότερο εναλλακτικό όραμα για ένα αναπτυσσόμενο κοινό αγαθό της πληροφορίας (information commons)». ¹⁸⁶ Παρόλο που αντιλαμβάνεται και κατανοεί τη δύναμη του πρώτου οράματος για το διαδίκτυο, ένα όραμα που τείνει να το καταστήσει ένα διεθνές πολυκατάστημα όπου όλα τίθενται σε αγοραπωλησία όπως η μέτρηση και η παρακολούθηση, θεωρεί ταυτόχρονα πως το διαδίκτυο μπορεί να συμβάλει και ενδεχομένως πρέπει να συμβάλει στο όραμα και την κατεύθυνση προς την καλή κοινωνία. «Καλή κοινωνία» με την έννοια της «αγαθούς» κοινωνίας θεωρεί την κοινωνία που σχετίζεται με την κοινωνική δικαιοσύνη, στην οποία τα μέλη της πράττουν με τέτοιο τρόπο, ώστε να διαφυλάξουν την ευημερία όλων.

Για την επίτευξη του ανωτέρω προτάγματος, η Mansell δέχεται ότι είναι αναγκαίο να υπάρξει μια χάραξη πολιτικής για την κοινωνία της πληροφορίας, μια πολιτική που θα θέτει και περιορισμούς σε διαστάσεις του διαδικτύου που έρχονται σε αντίθεση και πολλές φορές καθίστανται επιβλαβείς για την επίτευξη της καλής κοινωνίας (οι εν λόγω διαστάσεις δεν είναι άλλες από εκείνες που διαμορφώνονται υπό το όραμα της οικονομικής κυριαρχίας διαμέσου του διαδικτύου). Σε αυτό το πλαίσιο, η Mansell επιστρατεύεται την έννοια του κοινωνικού φαντασιακού του Καστοριάδη (όπως αυτή χρησιμοποιείται από τον Charles Taylor), προκειμένου να αναφερθεί στα διαφορετικά φαντασιακά που ανταγωνίζονται για την έννοια του διαδικτύου. Αναλύοντας, με τον τρόπο αυτό, τις διάφορες προσεγγίσεις ως προς το διαδίκτυο και τον αντίκτυπο που η κάθε μία θεωρεί ότι θα έχει αν πράγματι καταφέρει και καθορίσει το σχεδιασμό του διαδικτύου, η Mansell προσφέρει μία εξαιρετική χαρτογράφηση των συμφερόντων και των ενδιαφερόντων πίσω από την εν λόγω τεχνολογία. Μέσα από το δίκτυο που αρθρώνει η Mansell φανερώνεται η σημασία που κατέχει σήμερα η μελέτη του διαδικτύου από κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό πρίσμα.

¹⁸⁵ Robin Mansell, *Το Διαδίκτυο στη Φαντασία. Επικοινωνία, Καινοτομία και Διακυβέρνηση*, μτφρ. Ε. Ψυλλάκου, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2018.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 22.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η μελέτη του Αλέξανδρου Σχισμένου *Εισαγωγή στην Κριτική του Ψηφιακού Λόγου*,¹⁸⁷ στην οποία παρουσιάζονται οι διάφοροι λόγοι (discourses) για το διαδίκτυο, τις επιπτώσεις και τις βάσεις του, όλα ωστόσο εναρμονισμένα με ένα πρόταγμα κοινωνικής μεταβολής σύμφωνα με τη σκέψη του Καστοριάδη. Ο Σχισμένος επιχειρεί να εξετάσει τις μεταφυσικές βάσεις πίσω από τους λόγους περί διαδικτύου, προκειμένου να καταφέρει να φτάσει στον τρόπο πραγματοποίησης ενός ριζικού μετασχηματισμού του κοινωνικού φαντασιακού των σημερινών κοινωνιών. Δηλαδή, ενός πραγματικού εκδημοκρατισμού, όπως τον εννοεί και ο Feenberg. Για να το καταφέρει αυτό, ο Σχισμένος εκκινεί από το πιο ελάχιστο σημείο, εξηγώντας το νόημα της ψηφιακότητας, των δεδομένων και των πληροφοριών και συνεχίζει διασχίζοντας πεδία όπως τις κοινωνικο-ιστορικές προϋποθέσεις ανάδυσης του διαδικτύου, την οντολογική επανάσταση που αυτό επέφερε μεταβάλλοντας στο εξής την έννοια τόσο της επικοινωνίας, όσο και του ίδιου του ανθρώπου, αλλά και το πεδίο των ψηφιακών κοινών και το ομότιμο κίνημα (Peer-to-Peer - P2P). Στο σύνολο αυτής της εξερεύνησης των λόγων περί του διαδικτύου, τα ζητήματα που τίθενται είναι πολλαπλά και ποικίλα: η σχέση του διαδικτύου με τον χρόνο στις σύγχρονες κοινωνίες, η σωματικότητα και το διαδίκτυο, η δημιουργία συλλογικών νοημάτων διαδικτυακά, καθώς και εκτός διαδικτύου, ζητήματα δυνητικής πραγματικότητας, δυνητικότητας και πραγματικότητας, η τεχνητή νοημοσύνη, η ψυχή και η συνείδηση, ο έρωτας στα χρόνια του διαδικτύου, ο «τεχνοφασισμός» και πολλά άλλα.

Τα ανωτέρω ζητήματα είναι εξαιρετικής σημασίας και έχουν άμεσο αντίκτυπο στις ζωές των ανθρώπων σήμερα. Πραγματι, φαίνεται μέσα από μελέτες, όπως αυτή της Mansell και του Σχισμένου, ότι το διαδίκτυο δεν είναι απλώς ένα ακόμη τεχνούργημα. Δεν πρόκειται για μια τεχνολογία που δημιουργήθηκε για να βοηθήσει σε έναν συγκεκριμένο σκοπό. Αντιθέτως, πρόκειται για ένα τεχνosύστημα, το οποίο μεταβάλλει την ίδια τη φύση της πραγματικότητας, το νόημα του ανθρώπου, αλλά και την έννοια της κοινωνίας και της επικοινωνίας. Το διαδίκτυο μεταμορφώνει τη ζωή του ανθρώπου. Αποτελεί πραγματικά μια επανάσταση. Αυτός είναι ο λόγος που χρήζει προσεκτικής και λεπτομερούς μελέτης και εξερεύνησης από κάθε διάσταση, κυρίως πολιτική.

¹⁸⁷ Αλέξανδρος Σχισμένος, *Εισαγωγή στην κριτική του ψηφιακού λόγου*, Αθήνα: Athenschool 2021.

Στο πλαίσιο των προαναφερθέντων εγχειρημάτων χρειάζεται να τοποθετηθεί και η προσέγγιση του Feenberg ως προς το διαδίκτυο. Η κριτική θεωρία της τεχνολογίας που στοχεύει στον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, μέσω του εκδημοκρατισμού του τεχνολογικού σχεδιασμού, έχει να επιδείξει κάποιες εξαιρετικές ιδέες ως προς τη μελέτη του διαδικτύου, στο πλαίσιο αυτού του προτάγματος. Στη συνέχεια του παρόντος μέρους θα αναπτυχθούν οι εν λόγω ιδέες, αφού πρώτα σκιαγραφηθεί μία σύντομη ιστορία της τεχνολογίας του διαδικτύου.

2. Συμβάντα που καθόρισαν το διαδίκτυο ως μη-ιεραρχικά δομημένο τεχνούργημα

Το διαδίκτυο μετρά πλέον στην ιστορία του σχεδόν εξήντα χρόνια ύπαρξης. Στη διάρκεια αυτών των εξήντα χρόνων έχουν επέλθει πολύ σημαντικές μεταβολές που το έχουν καταστήσει το τεχνούργημα που όλοι γνωρίζουν σήμερα: ένα μέσο ταχύτατης ανταλλαγής πληροφοριών και επικοινωνίας μεταξύ χρηστών. Ωστόσο, το διαδίκτυο δεν ήταν πάντοτε έτσι. Παρόλο που η παρούσα διατριβή δεν εστιάζει στην ιστορία του διαδικτύου, κάποιες συνοπτικές πληροφορίες για το εν λόγω τεχνούργημα είναι αναγκαίες.

Η απαρχή του διαδικτύου, ενός δικτύου στο οποίο θα μπορούσαν να γίνουν κάποιας μορφής (ψηφιακές) ανταλλαγές πληροφοριών, ήταν ένα δίκτυο που ονομαζόταν ARPANET. Είχε δημιουργηθεί από την Υπηρεσία Προηγμένων Αμυντικών Ερευνητικών του Υπουργείου Αμύνης των Ηνωμένων Πολιτειών (ARPA), προκειμένου να ανταλλάσσονται πληροφορίες στρατιωτικού χαρακτήρα μεταξύ αξιωματικών της κυβέρνησης ή να δοκιμάζονται από απόσταση επιστημονικά προγράμματα. Το ARPANET είχε ως άμεσο πρόγονο την ανταλλαγή πακέτων (packet switching) της εποχής του ψυχρού πολέμου. Η ανταλλαγή πακέτων αποτελεί τη μέθοδο μετάδοσης πληροφοριών σε ένα δίκτυο. Η ιδέα του δικτύου δεν ήταν τυχαία. Ήταν η προσπάθεια ενός ανθρώπου, του Paul Baran, ο οποίος προσλήφθηκε από μια αμερικανική μη κυβερνητική οργάνωση, την RAND, που στόχευε στην έρευνα στρατιωτικών τεχνολογιών. Στόχος ήταν να αποφευχθεί η ιεραρχική οργάνωση του τηλεφωνικού συστήματος, καθώς, αν κανείς «έριχνε» τον κεντρικό σταθμό από τον οποίο λειτουργούσαν όλα τα υπόλοιπα στην ιεραρχία, τότε κατέρρεφε ολόκληρη την επικοινωνία. Η ιδέα του δικτύου επιχείρησε να αντικαταστήσει την ιεραρχημένη επικοινωνία ενός τυπικού τηλεφωνικού

συστήματος. Συνεπώς, αναπτύχθηκε η ανταλλαγή πακέτων που αργότερα ενσωματώθηκε στο ARPANET. Κατά τα τέλη του 1971 η δομή ήταν έτοιμη και το ARPANET ξεκίνησε τη λειτουργία του ως η πιο διαδεδομένη μορφή σύνδεσης μεταξύ συγκεκριμένων κέντρων (υπολογιστών-servers).¹⁸⁸

Πολλοί ήταν εκείνοι που συνέβαλαν στη διαφοροποίηση της μορφής του διαδικτύου, ως ένα δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ απλών χρηστών. Πέρα από άλλες εταιρίες που μετά την ARPA έλαβαν την κυριότητα του διαδικτύου και το χρησιμοποίησαν στο πλαίσιο ιδιωτικών εταιριών, ήταν το CERN που δημιούργησε αυτό που γνωρίζουμε σήμερα ως Παγκόσμιο Ιστό (World Wide Web). CERN ονομαζόταν ο οργανισμός για την έρευνα της πυρηνικής ενέργειας και της σωματιδιακής φυσικής στην Ευρώπη (Γενεύη), με πρωτεργάτη τον Tim Berners-Lee, περίπου στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Όμως, πριν από τη δεκαετία του 1980 ήταν πολύ λίγοι οι απλοί χρήστες που είχαν πρόσβαση στο δίκτυο. Εκείνοι που το χρησιμοποιούσαν, η αρχική δηλαδή κοινότητα του ARPANET, συγκροτούνταν από άτομα που ασχολούνταν με τους υπολογιστές ερασιτεχνικά (computer enthusiasts), και που μπορούσαν να συμβάλλουν στην αναβάθμιση και την αύξηση της δημοτικότητας του δικτύου. Το 1973, έπειτα από διάφορες συζητήσεις αλλά και αλληλεπίδραση με αυτούς τους αρχικούς χρήστες, δημιουργήθηκε και ενσωματώθηκε στο δίκτυο η λειτουργία αποστολής email, που έγινε πολύ γρήγορα η πιο διαδεδομένη και πολυχρησιμοποιημένη διαδικτυακή λειτουργία. Το mail συνέβαλε στο να γίνει το ARPANET δημοφιλές, καθώς μπορούσαν, πλέον, να το χρησιμοποιήσουν για επικοινωνιακούς σκοπούς και όχι μόνο οι «ειδικοί», αλλά και απλοί χρήστες. Με αυτό τον τρόπο ανανοηματοδοτήθηκε η έννοια του εν λόγω δικτύου, καθώς ξεκίνησε να συνιστά ένα μέσο επικοινωνίας. Ωστόσο, το δίκτυο συνέχισε να παραμένει ένα μέσο που χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο από στρατιωτικές / κυβερνητικές υπηρεσίες και πανεπιστήμια.¹⁸⁹

Η μετατροπή του ARPANET, του μικρού αυτού δικτύου σε διαδίκτυο, η οποία συντελέστηκε από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Το δίκτυο έπρεπε να μεγαλώσει σε δύο επίπεδα. Αφενός σε έκταση, κάτι που συντελέστηκε μέσα από μία διαφορετική προσέγγιση ως προς της ανταλλαγή

¹⁸⁸ Janet Abbate, *Inventing the Internet*, Κέμπριτζ & Λονδίνο: MIT Press 1999, σ. 70-80.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 2, 108-111.

πακέτων και μέσω της χρήσης δορυφόρων και αφετέρου σε δημοτικότητα, καθώς υπήρξε προσπάθεια να αποσυνδεθεί από τα στρατιωτικά και ακαδημαϊκά συμφέροντα που χαρακτήριζαν το ARPANET τις προηγούμενες δεκαετίες. Παράλληλα με την άνοδο του διαδικτύου συντελέστηκαν μετατροπές και στον σχεδιασμό των ίδιων των υπολογιστών, καθώς λόγω της προσπάθειας να γίνει το σύστημα (το διαδίκτυο), πιο φιλικό προς τους χρήστες, έπρεπε να γίνει η ίδια αναδιαμόρφωση και στην όψη του εξοπλισμού.¹⁹⁰ Οι υπολογιστές ξεκίνησαν να σχεδιάζονται μικρότεροι, πιο καλαίσθητοι και ταιριαστοί για ένα οικιακό δωμάτιο. Αυτή η μετατροπή της όψης του υπολογιστή θα φανεί με πολύ παραστατικότερο τρόπο στο παράδειγμα του *Minitel*, το οποίο θα παρουσιάσουμε στο τέλος του παρόντος μέρους της διατριβής. Για την ώρα χρειάζεται να αναφερθεί και μία άλλη πολύ σημαντική πτυχή, σχετικά με την μετατροπή του υπολογιστή σε οικιακή συσκευή, το παιχνίδι. Ταυτόχρονα με τις αλλαγές ως προς το διαδίκτυο και τη μετατροπή του σχεδιασμού του υπολογιστή, ώστε να ταιριάζει σε οικιακό περιβάλλον, αναδύθηκε και η δυναμική συμβολή του υπολογιστή ως μέσο διασκέδασης.¹⁹¹ Ο υπολογιστής και συνάμα το διαδίκτυο ξεκίνησαν από τις δεκαετίες 1980-1990 να θεωρούνται ως κάτι περισσότερο από απλώς πληροφοριακά μέσα ή μέσα που δεν εισέρχονται στο σπίτι και ενυπάρχουν πάντοτε κάπου αλλού, όπως για παράδειγμα στον χώρο εργασίας. Με αυτό τον τρόπο άνοιξε ο δρόμος στο διαδίκτυο όπως το γνωρίζουμε σήμερα, που είτε θεωρείται επικοινωνιακό μέσο, είτε οικονομική αρένα για τις μεγάλες πολυεθνικές και εταιρίες τεχνολογίας. Όπως θα φανεί παρακάτω, η διφυής αυτή μορφή του διαδικτύου απασχολεί τον Feenberg σε μεγάλο βαθμό.

Κατά τη διάρκεια της ιστορίας του διαδικτύου, ακόμη και μετά το 1990, δεν υπάρχει κάποια διαφορά μεταξύ σχεδιαστών και χρηστών. Από την αρχή, το διαδίκτυο ήταν ένα τεχνούργημα το οποίο μπορούσε να τροποποιηθεί ή τουλάχιστον να διαμορφωθεί, ως ένα σημείο, από οποιονδήποτε χρήστη που είχε κάποιες τυπικές, αλλά απαραίτητες ικανότητες, όπως γνώση δημιουργίας και τροποποίησης πηγαίου

¹⁹⁰ Η ιστορία των υπολογιστών από ανθρώπινο επάγγελμα μέχρι τα τεχνουργήματα, όπως τα γνωρίζουμε σήμερα, είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα και συνάμα εξαιρετικά περίπλοκα καθώς προϋποθέτει υψηλού επιπέδου γνώσεις ιστορίας της τεχνολογίας. Ένα εξαιρετικό έργο γι' αυτή την προβληματική είναι το: Τέλης Τύμπας, *Αναλογική εργασία, ψηφιακό κεφάλαιο*, Αθήνα: Angelus Novus 2018.

¹⁹¹ Graeme Kirkpatrick, *Computer Games and the Social Imaginary*, Κέμπριτζ: Polity 2013, σ. 61-64.

κώδικα (source code). Το στοιχείο αυτό κατέστησε το διαδίκτυο ως έναν τόπο στον οποίο μπορεί να ξεπηδήσει ανά πάσα στιγμή κάτι αυθόρμητο και απροσδόκητο σε σχέση με την ίδια του τη δομή και τον σχεδιασμό, κάτι που θεωρείται ως το βασικό στοιχείο γύρω από το οποίο αρθρώθηκε η κλασική αφήγηση του εν λόγω τεχνουργήματος.¹⁹² Αυτός είναι ο λόγος που μελέτες, όπως αυτή της Janet Abbate, αναφέρουν ήδη από την εισαγωγή ότι «όπως όλες οι τεχνολογίες, έτσι και το διαδίκτυο αποτελεί προϊόν του κοινωνικού του περιβάλλοντος» και «η ταυτότητα του διαδικτύου ως ένα μέσο επικοινωνίας δεν ευρισκόταν εγγενώς στον σχεδιασμό του· δομήθηκε μέσα από μία σειρά κοινωνικών επιλογών».¹⁹³

3. Κριτική θεωρία του διαδικτύου στον Andrew Feenberg

3.1 Πολιτικές και οικονομικές συνιστώσες του διαδικτύου

Το πλαίσιο που αναδύεται από το διαδίκτυο, όπως και οι επιπτώσεις που επιφέρει σε πολλές διαστάσεις της ζωής, ανοίγουν μια εξαιρετικά ευρεία προβληματική, την οποία προσεγγίζει ο Feenberg. Η ιστορία του εν λόγω τεχνουργήματος το καθιστά σημαντικό, καθώς αναδύθηκε ως ένα μέσο που μπορεί να προάγει τον εκδημοκρατισμό. Η σημασία του έγκειται στη διαμόρφωση της ζωής δισεκατομμυρίων ανθρώπων στον πλανήτη. Ως εκ τούτου, η κριτική θεωρία της τεχνολογίας του Feenberg επιχειρεί να ψηλαφίσει τη νέα πραγματικότητα του διαδικτύου, προκειμένου να δώσει απαντήσεις σε σχετικά ερωτήματα με την ανωτέρω διαμόρφωση, όπως και σε ευρύτερα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα γύρω από το διαδίκτυο.

Ο Feenberg παρακολουθεί το διαδίκτυο με ξεκάθαρο θετικό βλέμμα, εντοπίζοντας μερικές δυσκολίες ως προς τα αρνητικά στοιχεία που το χαρακτηρίζουν. Υπό το πρίσμα της θεωρίας του κατανοεί πως το διαδίκτυο δεν είναι ένα στατικό τεχνούργημα, όπως πολλά άλλα. Επιχειρεί να αρθρώσει μία ερμηνευτική του διαδικτύου φανερώνοντας τα κρυφά νοήματα που το διαπερνούν, στην προσπάθεια διαφορετικών δρώντων να το νοηματοδοτήσουν, καθορίζοντας τον σχεδιασμό του.

¹⁹² Paolo Bory, *The Internet Myth. From the Internet Imaginary to Network Ideologies*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2020, σ. 9-15.

¹⁹³ Janet Abbate, *Inventing the Internet*, ό.π., σ. 2, 6.

Αναφέρεται στο διαδίκτυο, ήδη από τα πιο πρώιμα γραπτά του, υπογραμμίζοντας πως «ο “γραπτός κόσμος” του διαδικτύου αποτελεί, πράγματι, έναν τόπο στον οποίο οι άνθρωποι φαίνεται να συμφιλώνονται με τις μηχανές».¹⁹⁴ Το εν λόγω ζήτημα τον προβληματίζει μέχρι και στα τελευταία του κείμενα.¹⁹⁵ Η διάρκεια της αναφοράς στο διαδίκτυο φανερώνει τη σημασία του για μία θεωρία, η οποία επιχειρεί να προσεγγίσει τον τεχνολογικό κόσμο της εποχής της πληροφορίας.

Η σημασία της προσέγγισης της κριτικής θεωρίας, σχετικά με το διαδίκτυο, καθορίζεται από τις φιλοσοφικές ρίζες της εν λόγω θεώρησης, όπως έχουν αναδειχθεί στο πρώτο μέρος της παρούσας διατριβής. Οι κεντρικοί άξονες της προσέγγισης του Feenberg, ως προς το εν λόγω τεχνούργημα, συνίστανται στην βασική παραδοχή του Αμερικανού στοχαστή ότι το διαδίκτυο δεν αποτελεί ένα ολοκληρωμένο τεχνούργημα, αλλά βρίσκεται ακόμη υπό διαμόρφωση.¹⁹⁶ Από αυτή την αφετηρία ερευνά τους τρεις βασικούς άξονες του διαδικτύου: Το διαδίκτυο ως τεχνολογία πληροφόρησης. Οι οικονομικές δραστηριότητες στο διαδίκτυο και το διαδίκτυο ως κοινότητα και αντίσταση. Οι τρεις αυτοί άξονες εντοπίζονται από την κριτική θεωρία της τεχνολογίας στον πυρήνα του νοήματος του διαδικτύου. Το σύνολο της προσέγγισης του ερευνητού για το διαδίκτυο δεν διαχωρίζεται από την υπόλοιπη θεωρία του. Μέσα από τις αναλύσεις του για τους άξονες που επιχειρούν να καθορίσουν το νόημα του διαδικτύου, ο Feenberg αναζητά τη δυνατότητα εκδημοκρατισμού της εν λόγω τεχνολογίας και την έλευση μίας εναλλακτικής τεχνολογικής ψηφιακής νεωτερικότητας. Έτσι, το διαδίκτυο κρίνεται με τους όρους των δυνατοτήτων της εμπρόθετης δράσης που παρέχει στους χρήστες.

Εκκινώντας από το υπόβαθρό του στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, ο Feenberg εντοπίζει τρεις διαφορετικές ερμηνείες ως προς το διαδίκτυο, οι οποίες ανταγωνίζονται για να διοχετεύσουν τις αρχές και τις αξίες τους στον σχεδιασμό του. Η απόφαση ότι το διαδίκτυο βρίσκεται υπό διαμόρφωση δεν αποτελεί τίποτε άλλο,

¹⁹⁴ Andrew Feenberg, «The written world» στο A. Kaye and R. Mason (επιμ.), *Mindweave: Communication, computers, and distance education*, Οξφόρδη: Pergamon Press 1989, σ. 22-39.

¹⁹⁵ Βλ. Andrew Feenberg, «The Internet as Network, World, Co-Construction and Mode of Governance», *The Information Society* 35 (4), 2019, σ. 229-243.

¹⁹⁶ Andrew Feenberg, «Toward a Critical Theory of the Internet» εισαγωγή στο Andrew Feenberg and Norm Friesen (επιμ.), *(Re)Inventing the Internet. Critical Case Studies*, Ρότερνταμ/Βοστόνη/Ταϊπέι: Sense Publishers 2012, σ. 11

παρά την εφαρμογή της ερμηνευτικής ευκαμψίας στο εν λόγω ψηφιακό μέσο, κάτι που αναδεικνύει τον ανταγωνισμό ως προς τον σχεδιασμό του. Ο Feenberg κάνει λόγο για τρία ανταγωνιζόμενα μοντέλα. Ωστόσο, μεταξύ δύο κειμένων του για το διαδίκτυο, ενώ διατηρούνται τα δύο μοντέλα σταθερά, ένα μεταβάλλεται. Στην παρούσα διατριβή αποδεχόμαστε ότι υπάρχουν τέσσερα μοντέλα, καθώς κρίνεται πως το μοντέλο με το οποίο αντικαθιστά ο Feenberg το ένα από τα τρία αρχικά, δεν ταυτίζεται, εν τέλει, με εκείνο με το οποίο το αντικαθιστά. Τα μοντέλα, όπως τα θεωρεί ο ίδιος αρχικά, είναι: το *πληροφοριακό*, το *καταναλωτικό* και το *κοινοτικό*.¹⁹⁷ Αξίζει να σημειωθεί πως στο πιο πρόσφατο κείμενό του για το ψηφιακό, ο ερευνητής αντικαθιστά το *πληροφοριακό* μοντέλο με το *ψηφιακό-πολιτικό* μοντέλο.¹⁹⁸ Κατά την άποψή μας, εφόσον το *πληροφοριακό* μοντέλο διαφέρει από το *ψηφιακό-πολιτικό* και κρίνουμε ότι ακόμη και σήμερα χαρακτηρίζει το διαδίκτυο σε μεγάλο βαθμό, θεωρούμε ορθότερο να διατηρηθεί.

Εκείνο που δεν πρέπει να λησμονηθεί είναι πως τα μοντέλα που προαναφέρθηκαν συνυπάρχουν και καθορίζονται από συγκεκριμένες ερμηνείες ως προς τη φύση του διαδικτύου, τη χρησιμότητα και τη μορφή του. Τα μοντέλα αναπτύσσονται βάσει της έννοιας της ερμηνευτικής ευκαμψίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας. Για τον Feenberg το διαδίκτυο δεν είναι ένα τεχνούργημα με συγκεκριμένο νόημα, καθώς συνεχώς ανανοηματοδοτείται από τους χρήστες, είτε αυτοί είναι μία κοινότητα που συζητά ελεύθερα σε ένα διαδικτυακό φόρουμ (κοινοτικό μοντέλο), είτε είναι οι πωλητές και αγοραστές προϊόντων σε μια ιστοσελίδα (καταναλωτικό μοντέλο). Με βάση την αρχή της συμμετρίας που και πάλι αντλείται από τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, ο Feenberg θεωρεί ότι και τα τέσσερα μοντέλα πρέπει να ερευνώνται στην ίδια βάση και να μην θεωρείται κάποιο *a priori* υποδεέστερο σε σχέση με κάποιο άλλο. Η άποψη αυτή ενδέχεται να έχει επικρατήσει μέχρι σήμερα, ως προς τον καθορισμό του σχεδιασμού του εν λόγω τεχνουργήματος. Έτσι, οι άξονες τους οποίους εξερευνά ο Feenberg, δηλαδή, η εκπαίδευση, η οικονομία και η κοινότητα, διέπονται από αναφορές σε αυτά τα μοντέλα, τα οποία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο και σε διάφορες φάσεις εξέλιξης του διαδικτύου το ώθησαν να αποκτήσει συγκεκριμένες λειτουργίες.

¹⁹⁷ Αυτή η διάκριση αναδεικνύεται στο: ό.π., σ. 11-12.

¹⁹⁸ Feenberg, «The Internet as Network, World, Co-Construction and Mode of Governance», ό.π., σ. 4

Ο Feenberg εκκινεί τη συζήτηση περί της ερμηνευτικής ευκαμψίας του διαδικτύου από τη διάκριση μεταξύ καταναλωτικού και κοινοτικού μοντέλου –τη διάκριση που θεωρεί ότι έχει και τη μεγαλύτερη σημασία για το μέλλον του διαδικτύου, δεδομένου ότι το πληροφοριακό και το ψηφιακό-πολιτικό μοντέλο μπορούν να θεωρηθούν ως παρακλάδια του κοινοτικού. Σε αυτό το πλαίσιο εξαπολύει δριμεία κριτική στη σκέψη του στοχαστή Christiann Fuchs, ο οποίος αναδεικνύει την οικονομική - καταναλωτική πλευρά του διαδικτύου. Ο Feenberg τονίζει, από την αρχή των κειμένων στα οποία αναπτύσσει τα επιχειρήματά του για το διαδίκτυο, πως η οπτική του Fuchs είναι μονόπλευρη, καθώς λαμβάνει ως αποκλειστική φύση του διαδικτύου τις λειτουργίες που εμπίπτουν στο καταναλωτικό μοντέλο. Καταλήγοντας, υποστηρίζει ότι το διαδίκτυο:

δεν συνεπάγεται έναν εκδημοκρατισμό του μέσου προς ένα συμμετοχικό ή δημοκρατικό σύστημα, αλλά την απόλυτη εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης δημιουργικότητας [...] Το δημιουργηθέν περιεχόμενο από τους χρήστες στο διαδίκτυο 2.0 δεν έχει επιφέρει ένα συμμετοχικό διαδίκτυο αλλά την απόλυτη εμπορευματοποίηση και εκμετάλλευση της ανθρώπινης δημιουργικότητας στο διαδίκτυο.¹⁹⁹

Η παραπάνω άποψη του Fuchs δεν είναι αθεμελίωτη, αφού εκκινώντας από μαρξική βάση, παρακολουθεί τη γενικότερη δομή του διαδικτύου. Μέσω των διαδικτυακών δραστηριοτήτων των χρηστών, κάποιες εταιρίες αποκτούν μεγάλο πλούτο, αφού δίχως να χρεώνεται καθεμιά ενέργεια που πραγματοποιούν οι χρήστες, η δραστηριοποίηση σε μία πλατφόρμα που ελέγχεται από μία εταιρία αποφέρει κέρδος. Αυτός είναι και ο βασικός πυλώνας της σύγχρονης ψηφιακής εργασίας. Κατασκευάζοντας την αυτοεικόνα τους σε μια πλατφόρμα του διαδικτύου, οι χρήστες παράγουν περιεχόμενο από το οποίο αποκομίζει κέρδος η εταιρία, χωρίς ποτέ να θεωρείται ότι οι ίδιοι έχουν εργαστεί γι' αυτό. Κατά συνέπεια, ο Fuchs διαβλέπει πως αυτή η διαδικασία αποτελεί μία πλήρη εκμετάλλευση των χρηστών από τη μεριά της εταιρίας, καθώς οι πρώτοι δημιουργούν περιεχόμενο απλά και μόνο με την ύπαρξή τους στην πλατφόρμα και τις «αντιδράσεις» τους σε περιεχόμενα άλλων χρηστών στο εσωτερικό της. Συνεχίζει υποστηρίζοντας πως κάθε εργασία αυτού του είδους στις

¹⁹⁹ Christian Fuchs, «Labor in Informational Capitalism and on the Internet», *The Information Society* 26(3), 2010, σ. 192.

ψηφιακές πλατφόρμες αποτελεί εκμετάλλευση, καθώς ο «εργάτης» παράγει (user-generated content ή πληροφορίες που μετέπειτα πωλούνται σε διαφημιστικές εταιρίες), δίχως να πληρώνεται και πολλές φορές εν αγνοία του αντικειμένου.²⁰⁰

Ο Feenberg διαφωνεί με τον Fuchs, αφού υποστηρίζει πως «παρόλο που ο Fuchs ισχυρίζεται πως η επικοινωνία των χρηστών πλήττεται από “απόλυτη εμπορευματοποίηση”, στην πραγματικότητα η εμπορευματοποίηση είναι αρκετά περιορισμένη και αφήνει τους χρήστες σχετικά ελεύθερους».²⁰¹ Ο Αμερικανός φιλόσοφος θεωρεί πως η χρέωση της επικοινωνίας γίνεται όπως στο μοντέλο της τηλεπικοινωνίας. Μπορεί να χρεώνεται για την ώρα που μιλάς με κάποιον, ωστόσο, το περιεχόμενο των λεγομένων δεν χρεώνεται και είναι απόλυτα ελεύθερο. Όπως υπογραμμίζει: «είναι απλώς λανθασμένο να θεωρούμε κάθε δραστηριότητα από την οποία κάποιοι καπιταλιστές αποκομίζουν κέρδος ως εργασία και να την περιστέλλουμε στην οικονομική της λειτουργία».²⁰² Για τον Αμερικανό φιλόσοφο της τεχνολογίας, το κέρδος που αποκομίζει μια εταιρία, καθώς οι άνθρωποι χρησιμοποιούν την πλατφόρμα της στο διαδίκτυο, δεν μπορεί να αναλυθεί από τη θεωρία της υπεραξίας του Marx. Πράγματι, μπορεί οι άνθρωποι να παράγουν πληροφορίες μέσω των οποίων μια εταιρία κερδίζει και αυτό να θεωρείται ως εκμετάλλευση. Σε καμία, όμως, περίπτωση αυτού του είδους η εκμετάλλευση δεν μπορεί να ταυτιστεί με τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνιστώσες που επιφέρει εκείνη των εργατών, όπως αποτυπώνεται στη μαρξική θεωρία της υπεραξίας.

Το επιχείρημα αρθρώνεται στη βάση του κατά πόσο η άυλη εργασία των χρηστών του διαδικτύου μπορεί να εξηγηθεί από την κλασική οικονομική θεωρία του Marx. Για τον Feenberg, η οικονομία στο διαδίκτυο δεν βασίζεται τόσο στην εκμετάλλευση που δημιουργεί υπεραξία ως κέρδος των εταιριών, όσο στη διαδικτυακή διαφήμιση, η οποία χρησιμοποιεί τις πληροφορίες που λαμβάνουν οι εταιρίες με βάση την ελεύθερη επικοινωνία στο διαδίκτυο (ή αναζήτηση). Έτσι, υποστηρίζει, χρησιμοποιώντας την ανάλυση του Goran Bolin, πως «αυτοί που πραγματικά εργάζονται δεν είναι οι χρήστες, αλλά οι στατιστικολόγοι».²⁰³ Με άλλα λόγια, η παραγωγή της πληροφορίας από τους χρήστες (μέσω ενός Like ή μιας αναζήτησης

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 193 κ.ε.

²⁰¹ Feenberg, *Technosystem*, ό.π., σ. 92.

²⁰² Ό.π., σ. 93.

²⁰³ Jin και Feenberg, «Commodity and Community in Social Networking», ό.π., σ. 6.

στο διαδίκτυο), δεν αποτελεί εργασία, αλλά την εργασία επωμίζεται εκείνος που μετατρέπει αυτό το δεδομένο σε πληροφορία, ώστε να πωληθεί σε διαφημιστές. Συνεπώς, η αξία χρήσης των χρηστών του διαδικτύου ποσοτικοποιείται μέσα από αλληπάλλληλες διαδικασίες μετρήσεων, προκειμένου να περισταλεί απλώς σε ανταλλακτική αξία και να πωληθεί σε διαφημιστές. Πρόκειται, δηλαδή, για μία διαδικασία που, όπως φάνηκε σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, ο Floridi αναφέρει πως εν τέλει τείνει να ελαττώνει την ίδια την εμπειρία και την ταυτότητα του ανθρώπου σε πληροφορίες για αγοραπωλησίες.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα, ως προς την οικονομία του διαδικτύου, είναι η λογική της προσόδου (renting economy). Πρόκειται για μια πρακτική που χρησιμοποιείται από τις εταιρίες και στον φυσικό κόσμο, αλλά εφαρμόζεται πλέον και στους ψηφιακούς κόσμους. Η εταιρία λαμβάνει τόσο μεγάλη αξία από μόνη της, που άλλες εταιρίες νοικιάζουν χώρο από αυτήν, προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση σε συγκεκριμένα αγαθά ή τεχνολογίες. Πλέον, οι Arvidsson και Colleoni υποστηρίζουν, όπως και οι Hardt και Negri, πως η υπεραξία δεν προέρχεται από την εκμετάλλευση των εργατών, όπως στην κλασική μαρξική θεωρία, αλλά από τα ενοίκια που πληρώνονται για να πραγματοποιηθεί η προαναφερθείσα διαδικασία.²⁰⁴ Γι' αυτόν τον λόγο, οι εν λόγω στοχαστές απορρίπτουν τη θεωρία της υπεραξίας ως την πλέον κατάλληλη για την εξήγηση των οικονομιών του διαδικτύου. Επιπλέον, θεωρούν πως το κεφάλαιο παράγεται λόγω των ενοικίων που πληρώνονται από εταιρίες σε άλλες, για την απόκτηση χώρου ή μελλοντικού κέρδους από αυτές. Με τον τρόπο αυτό, έχει μεταβληθεί ολόκληρη η παραγωγή κεφαλαίου στον όψιμο καπιταλισμό. Ο Feenberg, ωστόσο, θεωρεί πως για τις οικονομίες των εταιριών του διαδικτύου η βασικότερη πηγή κέρδους είναι το περιεχόμενο που δημιουργούν οι χρήστες.

Το επιχείρημα του Fuchs κρίνεται ως μονόπλευρο, διότι παραβλέπει το γεγονός ότι η άυλη εργασία που περιγράφει δεν εννοείται με τους όρους του Marx και επομένως δεν μπορεί να αποτελέσει εκμετάλλευση, υπό αυτή την έννοια. Όμως, το ερώτημα παραμένει: μήπως τελικά το διαδίκτυο συνιστά ένα τεράστιο πολυκατάστημα; Άλλωστε, είναι φανερό η ισχύς που έχουν αποκτήσει οι εταιρίες, οι οποίες βασίζονται

²⁰⁴ Adam Arvidsson και Eleanor Colleoni, «Value in Information Capitalism and on the Internet», *The Information Society* 28(3), 2012, σ. 135-150· Michael Hardt και Antonio Negri, *Empire*, Κέμπριτζ: Harvard University Press 2000.

στην ερμηνεία του διαδικτύου ως πολυκαταστήματος. Τα δεδομένα που παρουσιάζει ο Σμυρναίος αντικατοπτρίζουν αυτή την κατάσταση. Γνωρίζουμε πως και η έρευνα του Feenberg έχει εστιάσει σε αυτά τα ζητήματα, κατά πόσο, δηλαδή, οι άνθρωποι που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο είναι, εν τέλει, πολίτες ή καταναλωτές;²⁰⁵

Πάντως, ακόμη κι αν η άυλη εργασία, όπως την εννοούν οι Hardt και Negri ή η Terranova,²⁰⁶ δεν εξηγείται εντελώς βάσει της θεωρίας της υπεραξίας, το σίγουρο είναι ότι το διαδίκτυο τείνει σε μεγάλο βαθμό προς το καταναλωτικό μοντέλο. Αυτό συμβαίνει, όχι μόνο επειδή διαδικασίες αγοραπωλησίας έχουν λάβει τεράστια κλίμακα (όπου ένας παραγωγός ή μεσάζων μπορεί να πουλήσει οποιοδήποτε προϊόν, από μικρά κεριά ή μικροπράγματα έως και ογκώδη έπιπλα ή αυτοκίνητα, για να μην αναφέρουμε και την αγοραπωλησία όπλων και άλλων απαγορευμένων προϊόντων στο λεγόμενο σκοτεινό διαδίκτυο), αλλά επειδή, ολοένα και περισσότερο, οι εταιρίες βρίσκουν τρόπους, ώστε οι χρήστες να παράγουν περισσότερες πληροφορίες και περιεχόμενο.

Δεν είναι μόνο τα Likes και οι αναρτήσεις σε γνωστές κοινωνικές πλατφόρμες που παράγουν περιεχόμενο. Περισσότερες πλατφόρμες έχουν δημιουργηθεί, ώστε το περιεχόμενο που δημιουργείται να μην είναι απλώς πληροφορίες, αλλά να καθλώνουν τους υπόλοιπους δέκτες ζητώντας ολοένα και περισσότερο. Πλατφόρμες όπως το *Tik Tok*, στο οποίο κάθε χρήστης μπορεί να δημιουργήσει βίντεο εισάγοντας εφέ ή ήχους, απασχολούν πολύ περισσότερο τους χρήστες (καθώς αυτοί πραγματικά «εργάζονται» προκειμένου να δημιουργούν βίντεο). Εκείνο που επισυμβαίνει υπόρρητα, ωστόσο, είναι η ολοένα και περισσότερη εξάρτηση των χρηστών από το εν λόγω μέσο και η ολοένα και εντονότερη διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς τους.

Στα παραπάνω προστίθεται ακόμη ένα στοιχείο. Οι πλατφόρμες που κατά κύριο λόγο χρησιμοποιούν φωτογραφίες και βίντεο, όπως το *Instagram* και το *Tik Tok*, έχουν καταστεί τόπος διαφήμισης, λόγω της αμεσότητας και της εξάρτησης που δημιουργούν με τους δέκτες. Η νέα τάση στη διαφήμιση προϊόντων και τοποθεσιών είναι η αποστολή αγαθών σε ένα άτομο που «επηρεάζει» το κοινό (influencer, όπως

²⁰⁵ Andrew Feenberg και Maria Bakardjieva, «Consumers or Citizens? The Online Community Debate», στο Andrew Feenberg and Darin Barney (ed.), *Community in the Digital Age. Philosophy and Practise*, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη: Rowman & Littlefield Publishers 2004, (σ. 1-28).

²⁰⁶ Terranova, *Network Culture*, ό.π.

συνηθίζεται να λέγεται), προκειμένου να φαίνεται ότι αυτό το άτομο χρησιμοποιεί τα εν λόγω προϊόντα οπότε είναι «καλά» και «αναγκαία». Η εταιρία επιλέγει το άτομο, το οποίο θα διαφημίσει αυτά τα προϊόντα, με βάση την επισκευσιμότητα του *προφίλ* του στην πλατφόρμα, καθώς και τα *Likes* που λαμβάνει στις αναρτήσεις του (φωτογραφίες ή βίντεο). Αποστέλλονται προϊόντα στον ή στην «influencer» και αυτός ή αυτή φωτογραφίζονται με αυτά ή δημιουργούν βίντεο. Οι φωτογραφίες ή τα βίντεο φτάνουν σε χιλιάδες ακολούθους, οι οποίοι επηρεάζονται από το άτομο που τα διαφημίζει, σπεύδουν στην αγορά τους. Ο τρόπος αυτός είναι εμφανώς πιο αποδοτικός από την διαφήμιση στην τηλεόραση, τα περιοδικά ή το ραδιόφωνο. Είναι πιο άμεσος και επηρεάζει καλύτερα, λόγω των εικόνων και των συναισθημάτων με τα οποία επενδύεται κάθε influencer από το κοινό. Η επιρροή αυτή πραγματώνεται υπόρρητα, εξαιτίας της υποτιθέμενης ελευθερίας, με βάση την οποία ένας ακόλουθος επιλέγει να ακολουθήσει και να αφήσει το Like του στον ή στην εκάστοτε influencer. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτό που επιτελείται είναι μια ξεκάθαρη επιρροή, όπως εκείνη που έχει αναλυθεί ότι ελάμβανε χώρα με την αισθητικοποιημένη πολιτική, δηλαδή, την προπαγάνδα.

Μέσω τέτοιου είδους μηχανισμών και άλλων, που βασίζονται στην εικόνα και το βίντεο, όπως το YouTube, η οικονομική λειτουργία του διαδικτύου γίνεται ολοένα και πιο ισχυρή.²⁰⁷ Αυτό συμβαίνει, όχι μόνο επειδή υπέρογκα ποσά δαπανούνται σε τέτοιου είδους πλατφόρμες, αλλά κυρίως, επειδή οι άνθρωποι δένονται από τους μηχανισμούς με τους οποίους το διαδίκτυο προωθεί αυτή τη λειτουργία του. Εικόνες και βίντεο χαρακτηρίζαν και την τηλεόραση. Όμως, η υποτιθέμενη ελευθερία στην επιλογή του θεάματος στο πλαίσιο του διαδικτύου δίνει την υπόνοια ότι καμία εξωτερική επιρροή δεν κατευθύνει τον χρήστη, καθώς ανά πάσα στιγμή μπορεί να κλείσει το παράθυρο του υπολογιστή ή να επιλέξει να παρακολουθήσει κάτι άλλο. Η καθημερινή εμπειρία, αλλά και οι μελέτες που έχουν γίνει σχετικά με αυτά τα ζητήματα, δείχνουν ότι ο δεσμός που δημιουργείται μεταξύ του χρήστη και των κοινωνικών δικτύων είναι πολύ μεγαλύτερος και εντονότερος.²⁰⁸ Το οικονομικό σύστημα (εταιρίες, διαφημιστές και άτομα που άμεσα επηρεάζουν ανθρώπους για χάρη του συστήματος). βρίσκει συνεχώς τρόπους να καθιστά τους χρήστες καταναλωτές.

²⁰⁷ James Bridle, *The New Dark Age. Technology and the End of Future*, Λονδίνο: Verso 2018, σ. 216.

²⁰⁸ Jean M. Twenge, *iGen. Η Γενιά του Internet*, μτφρ. Ν. Ρούσσο, Αθήνα: Κλειδάριθμος 2019.

3.2 Η ερμηνευτική του διαδικτύου

Αν το μαύρο κουτί του διαδικτύου έκλεινε στο εσωτερικό του αποκλειστικά την ερμηνεία του καταναλωτικού μοντέλου, τότε όλες οι παραπάνω διεργασίες θα ήταν οι μόνες δραστηριότητες που θα λάμβαναν χώρα στους ψηφιακούς τόπους του. Κατά συνέπεια, δεν θα υπήρχε χώρος για διοργάνωση ομιλιών, για *φόρουμ* ελεύθερης συζήτησης, για διασκεδαστικά προγράμματα ή για κάποιο κίνημα όπως το *#metoo*.²⁰⁹ Τα κοινωνικά γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στο διαδίκτυο και είναι δυνατά διαμέσου της τεχνολογίας του, αποτελούν λειτουργίες του που δεν σχετίζονται με την αγορά. Πρόκειται για λειτουργίες των διαστάσεων του διαδικτύου, κάτι που ερμηνεύεται ως τόπος άρθρωσης λόγου για την κοινωνία. Πιο επεξηγηματικά, του διαδικτύου που διαμορφώνεται υπό τις αξίες και τα ερμηνευτικά νοήματα του κοινοτικού μοντέλου.

Με κάθε αφορμή και σε κάθε περίπτωση, ο Feenberg επιχειρεί να αναδείξει τις δυνατότητες του κοινοτικού μοντέλου του διαδικτύου, καθώς το πρόταγμά του για εκδημοκρατισμό της τεχνολογίας διαρθρώνεται γύρω από τον αγώνα για ένα ανοιχτό, δημόσιο και κοινοτικό διαδίκτυο. Όπως ο ίδιος αναφέρει το 2010 (μακρινό σε σχέση με τη σημερινή εξέλιξη της ψηφιακότητας): «το διαδίκτυο προσφέρει μια εικόνα κατά την οποία η δυστοπία έχει ξεπεραστεί από ένα κίνημα εκδημοκρατισμού, το μέγεθος του οποίου δεν μπορούμε ακόμη να υπολογίσουμε».²¹⁰ Ο εκδημοκρατισμός που συνεπιφέρει το διαδίκτυο είναι άμεσα συνδεδεμένος με τις δυνατότητες που προσφέρει στους χρήστες η τεχνολογική του δομή. Με άλλα λόγια, εννοούνται οι δυνατότητες αλληλεπίδρασης, επικοινωνίας και άμεσου, ελεύθερου σχηματισμού ψηφιακών κοινοτήτων. Οι εν λόγω κοινότητες μπορεί να μην χαρακτηρίζονται από διαζώσης συνάντηση ή προσωπική αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων. Όμως, είναι ισχυρές, συνδέουν ανθρώπους που χωρίς το διαδίκτυο δεν θα μπορούσαν να είχαν γνωριστεί ποτέ –κυρίως λόγω της απόστασης μεταξύ τους– και επιπλέον βοηθά τους ανθρώπους να εξελιχθούν γνωστικά διευρύνοντας τους ορίζοντες των ενδιαφερόντων τους. Όπως υποστηρίζει ο Feenberg:

²⁰⁹ Για την πολιτική διάσταση του *#metoo* σε σύνδεση με το πρόταγμα του Feenberg βλ. Giannis Perperidis, «Politics without politics», ό.π., σ. 30-32.

²¹⁰ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 140.

Η κοινότητα αποτελεί το κύριο τοπίο για την ανθρώπινη επικοινωνία και την προσωπική ανάπτυξη. Είναι σε αυτό το πλαίσιο που οι άνθρωποι κρίνουν τον κόσμο γύρω τους και συζητούν τις εν λόγω κρίσεις με άλλους. Κάθε τεχνολογία που προσφέρει νέες δυνατότητες για σχηματισμό κοινοτήτων είναι, με άλλα λόγια, σημαντική για τη δημοκρατία.²¹¹

Γίνεται αντιληπτό πως η σημασία του διαδικτύου δεν έγκειται μόνο στο γεγονός ότι μέσω του μετασχηματισμού του σχεδιασμού του μπορεί να διευρύνει τα συμφέροντα συμμετεχόντων και να δώσει φωνή στις περιθωριοποιημένες ομάδες (κάτι που μπορεί να συμβεί σε κάθε τεχνούργημα), αλλά, πολύ περισσότερο, δημιουργεί μια κοινότητα. Μέσω της κοινότητας αυτής οι άνθρωποι μπορούν να συζητήσουν, να αλληλεπιδράσουν και να αναπτύξουν συλλογική δυνατότητα εμπρόθετης δράσης.

Το κοινοτικό μοντέλο εναντιώνεται στο καταναλωτικό ακριβώς στο σημείο της επαφής των ανθρώπων μεταξύ τους. Για το καταναλωτικό μοντέλο, οι άνθρωποι δεν επικοινωνούν ο ένας με τον άλλο. Μέσω της τεχνολογίας του διαδικτύου πραγματοποιούν «κλικ» με το ποντίκι τους, ως εξατομικευμένοι χρήστες, αποκομμένοι από κάθε κοινότητα. Αναζητώντας τα προϊόντα που χρειάζονται, αφήνουν πίσω τους πληροφοριακά ίχνη που αγοράζουν οι διαφημιστές ως πληροφορίες κατηγοριοποίησης και στη συνέχεια αποσυνδέονται. Δεν υπάρχει επικοινωνία σε ένα τεράστιο πολυκατάστημα, στο οποίο οποιοσδήποτε αναζητά το προϊόν που επιθυμεί. Σε αντίθεση με αυτή την κατάσταση, το κοινοτικό μοντέλο προτάσσει την κοινωνικότητα και την επικοινωνία. Δεν ισχύει μόνο πως οι χρήστες μπορούν να συνομιλούν μεταξύ τους. Δεν δίνεται έμφαση, απλώς, στη δυνατότητα επικοινωνίας, όπως θα μπορούσε να γίνει και μέσω τηλεφώνου. Το τηλέφωνο, ως μέσο, δεν παρέχει τη δυνατότητα επικοινωνίας με πολλούς χρήστες ταυτόχρονα. Αντιθέτως, έμφαση δίνεται στη δυνατότητα μεταβολής κυρίαρχων σημασιών σχετικά με τον κόσμο μέσα από την επικοινωνία με πολλαπλούς απομακρυσμένους χρήστες, οι οποίοι για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία μπορούν να εκφέρουν άποψη ταυτόχρονα σε ζωντανό χρόνο χωρίς αυτό να χρεώνεται επιπλέον. Αυτός είναι ο λόγος που για τον Feenberg η ουσία του κοινοτικού μοντέλου είναι η αμοιβαιότητα. Υποστηρίζει πως «κάθε συμμετέχων είναι ταυτόχρονα αναγνώστης, θεατής αλλά και συντάκτης».²¹² Καθένας

²¹¹ Feenberg, «Toward a Critical Theory of the Internet», ό.π., σ. 12.

²¹² Feenberg, *Technosystem*, ό.π., σ. 106.

και καθεμία μπορεί να παρουσιάσει έναν νέο τρόπο, ένα καινούργιο καινοτόμο σχεδιασμό, δίχως να χρειάζεται κάποια ειδική άδεια ή να περάσει από γραφειοκρατικούς μηχανισμούς.

Το διαδίκτυο, ως κοινοτικός τόπος, συνιστά μία τεράστια δημόσια σφαίρα που φέρει τα στοιχεία του τυπικού δημόσιου χώρου. Ειδικότερα, παρέχει τη δυνατότητα σε άγνωστους μεταξύ τους ανθρώπους, από διαφορετικές χώρες ή και ηπείρους, να συζητήσουν για τις συνθήκες εργασίας, τις συνθήκες της πόλης τους, της χώρας ή και ευρύτερων ζητημάτων που άπτονται διεθνών περιστάσεων (όπως το οικολογικό ζήτημα που πλήττει όλες τις χώρες του πλανήτη ταυτόχρονα και που δεν αποτελεί ζήτημα μίας τοπικής κοινότητας πλέον).²¹³

Η ίδια η δημοκρατία αναπτύσσεται από τον δημόσιο χώρο. Κανένα δημοκρατικό πολίτευμα δεν θα είχε σημασία αν οι πολίτες δεν είχαν την δυνατότητα να συγκεντρωθούν και να συζητήσουν πολιτικά και να λάβουν αποφάσεις για οικονομικές, ηθικές ή άλλου είδους επιλογές της κοινωνίας τους. Όπως πληροφορεί ο Habermas, ο οποίος καταπιάνεται με τα ζητήματα της επικοινωνίας, σε κάθε περίπτωση, η δημοκρατία σημαίνει δημόσια συμμετοχή στη δημιουργία και την κριτική ιδεών και πολιτικών προσώπων.²¹⁴ Για τον Feenberg, το διαδίκτυο παρέχει αυτή τη δυνατότητα και είναι ο κύριος λόγος που κρίνεται αναγκαίος για τις σημερινές δημοκρατίες. Το κρίσιμο είναι πως σε συζητήσεις για τον κόσμο, τις πολιτικές ή τις οικονομικές επιλογές, δεν επιδίδονται μόνο οι ειδικοί στο διαδίκτυο, αλλά κάθε χρήστης που συμμετέχει σε μία ομάδα. Μέσω του διαδικτύου διαρρηγνύονται τα όρια των ειδικών και μη ειδικών και αναπτύσσεται ο εκδημοκρατισμός, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Feenberg. Κάθε πολίτης έχει τη δυνατότητα να εκφέρει άποψη για κάποιο τεχνούργημα που χρησιμοποιεί στην

²¹³ Μια σημαντική κριτική στο διαδίκτυο ως δημόσια σφαίρα προέρχεται από τον φαινομενολόγο της τεχνολογίας Hubert Dreyfus. Σε ένα εξαιρετικής σημασίας κείμενό του, αναδεικνύει τους κινδύνους που φέρει η διεύρυνση της δημόσιας σφαίρας μέσω του διαδικτύου, θεωρώντας πως ο σχετικισμός των απόψεων, λόγω του ότι όλοι έχουν μια άποψη για τα πάντα σε συνδυασμό με την παροδικότητα της ευθύνης για τα λεγόμενα, μπορεί να οδηγήσει σε έναν νέου είδους μηδενισμό. Βλ. Hubert Dreyfus, «Nihilism on the Information Highway: Anonymity versus Commitment in the Present Age» στο Andrew Feenberg και Darin Barney (επιμ.), *Community in the Digital Age. Philosophy and Practice*, Νέα Υόρκη: Rowman & Littlefield 2004, σ. 69-82.

²¹⁴ Jürgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1997.

καθημερινότητά του, για την πολιτική (policy) που τον επηρεάζει ή για ένα πρόβλημα που έχει αντίκτυπο στην κοινότητά του. Έτσι, μεταβάλλονται τα ίδια τα νοήματα του τεχνουργήματος, της πολιτικής ή του συστήματος που παράγει το πρόβλημα και προκύπτει η δυνατότητα μεταβολής τους. Στον παγκόσμιο ιστό που διαμορφώνει διαδικτυακές κοινότητες, εκείνο που βρίσκεται εν τέλει υπό διαρκή αμφισβήτηση είναι το ίδιο το νόημα του κόσμου. Σε αυτή την αμφισβήτηση κρίσιμο ρόλο διαδραματίζει η πληροφόρηση, από τη μία άκρη του κόσμου στην άλλη. Το γεγονός της σύνδεσης ανθρώπων από διαφορετικές χώρες και ηπείρους συνεπάγεται την μεταξύ τους ανταλλαγή εμπειριών, αφού καμία γνώση δεν θα είχε ο ένας για τις καταστάσεις που βιώνει ο άλλος. Κατά συνέπεια, εισάγονται στη δημόσια σφαίρα της διαδικτυακής κοινότητας ζητήματα που σε άλλες περιπτώσεις δεν θα είχαν αποτελέσει βάση για συζήτηση και ερμηνευτική μεταστροφή.²¹⁵

Για τον Feenberg έχει μεγάλη σημασία το γεγονός της σύνδεσης των απλών ανθρώπων-χρηστών μεταξύ τους. Επειδή η τεχνική δραστηριότητα και η επιβολή συγκεκριμένης τεχνικής ελέγχου από τις επιχειρήσεις (εφόσον ο άνθρωπος βρίσκεται πλέον, όπως έδειξε ο Deleuze σε κοινωνίες ελέγχου), έχουν ξεφύγει από τα στενά όρια του εργοστασίου ή των άλλων τόπων στους οποίους ήταν περιορισμένες και έχουν διαχυθεί στο σύνολο της κοινωνίας, κάθε άνθρωπος που μπορεί να ασκήσει κριτική ή να διοχετεύσει ένα διαφορετικό ερμηνευτικό νόημα σε ένα αντικείμενο ή μία πρακτική έχει σημασία. Ως κοινότητα, το διαδίκτυο, παρέχει αυτή τη δυνατότητα. Σήμερα κάθε άνθρωπος μοιραζόμενος την εμπειρία του μπορεί να αποτελέσει διάλογο, προκειμένου να δοθεί φωνή και σε άλλους και συλλογικά να επέλθει κάποια μεταβολή νοήματος. Το ίδιο συνέβαινε την εποχή του Marx, καθώς εκείνο που είχε σημασία ήταν να ενωθούν όλοι οι εργάτες (εξ ου και η περίφημη διατύπωσή του στο κομμουνιστικό μανιφέστο: «προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε»²¹⁶). Το σημαίνουν στις μέρες μας είναι να ενωθούν οι άνθρωποι που βιώνουν τον τεχνικό έλεγχο και την καταπίεση από κάθε είδους τεχνική μεροληψία που δεν τους εκπροσωπεί. Ο Feenberg, ακολουθώντας τον Foucault, θεωρεί πως αυτές οι πρακτικές αποτελούν τεχνικές πρακτικές. Οι ψηφιακοί κόσμοι που παράγει το διαδίκτυο παρέχουν αυτή τη δυνατότητα.

²¹⁵ Jin και Feenberg, «Commodity and Community in Social Networking», ό.π., σ. 18.

²¹⁶ Καρλ Μαρξ, Φρίντριχ Ενγκελς, *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, μτφρ. Α. Παππάς, Αθήνα: Πατάκη 2017, σ. 93.

Μέσω όλων των παραπάνω που έχουν αναφερθεί ως προς το διαδίκτυο, ο Feenberg, διαβλέπει τελικά τη δυνατότητα αντίστασης σε έναν κόσμο που τείνει να διαμορφώνεται εκ των άνω. Ο εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας (άρα και της κοινωνίας), αποτελεί το πρόταγμα πίσω από την ανάλυση του διαδικτύου. Η διεύρυνση των συμμετεχόντων που καθορίζουν τον σχεδιασμό του είναι το πρώτιστο διακύβευμα. Ο Feenberg διαβλέπει στο διαδίκτυο τη δυνατότητα ανανοηματοδότησης του κόσμου, μέσω της συλλογικής επικοινωνίας και προσπάθειας. Όπως αναφέρουν οι Feenberg και Bakardjieva:

η δημοκρατία μπορεί να ευνοηθεί μόνο από την διαθεσιμότητα ελεύθερης και αμοιβαίας επικοινωνίας που παρέχει το διαδίκτυο, η οποία επιτρέπει να ακουστεί μία ευρύτερη ποικιλία απόψεων. Στην πραγματικότητα αυτό είναι που μπορεί πλέον να παρατηρηθεί καθώς οι διαδικτυακές ομάδες εμπλέκονται με αυξανόμενο ρυθμό και επιρροή στην πολιτική ζωή.²¹⁷

Μετά τις εξελίξεις με τις αμερικανικές εκλογές, οπότεν πληροφορίες χρηστών για τις πολιτικές τους απόψεις χρησιμοποιήθηκαν για πιο εύστοχη πολιτική προπαγάνδα και κατόπιν των εξελίξεων σε διάφορα μέτωπα, όπως το Occupy Wall Street, εκείνο των Zapatista στο Μεξικό ή την Αραβική Άνοιξη,²¹⁸ ο Feenberg καταλήγει: «το παραγόμενο από τους χρήστες [του διαδικτύου] περιεχόμενο αποτελεί πολιτικό περιεχόμενο».²¹⁹

Τα ανταγωνιζόμενα μοντέλα του διαδικτύου φανερώνουν την εφαρμογή της κοινωνικής κατασκευασιοκρατίας που επιχειρεί ο Feenberg. Οι χρήστες του διαδικτύου καθίστανται δρώντες σε ένα τεράστιο δίκτυο, το οποίο αναδιαμορφώνουν συνεχώς, αλλά και που οι ίδιοι διαμορφώνονται από αυτό. Εισερχόμενοι στον ιστό του διαδικτύου (στο δίκτυο με την έννοια του Latour), αποκτούν την ταυτότητα του χρήστη, ο οποίος με τις εμπειρίες του, τη γνώση, την αντίληψη αλλά και τη σωματικότητα, μπορεί να μεταβάλλει τη δομή του ίδιου του δικτύου. Ο ίδιος λαμβάνει την ταυτότητά του από το δίκτυο και το δίκτυο λαμβάνει την ταυτότητά του από τη χρήση, όπως και το νόημα με το οποίο το επενδύει. Η αλληλεξάρτηση

²¹⁷ Feenberg και Bakardjieva, «Consumers or Citizens?», ό.π., σ.17.

²¹⁸ Σε αυτά θα μπορούσαμε να προσθέσουμε πολλά ακόμη όπως το κίνημα Black Lives Matter στην Αμερική και τον κόσμο, το κίνημα των πλατειών στην Αθήνα ή τα κίτρινα γιλέκα στη Γαλλία.

²¹⁹ Feenberg, *Technosystem*, ό.π., σ. 108.

ανθρώπινου και μη-ανθρώπινου είναι προφανής στην περίπτωση του διαδικτύου. Ωστόσο, εκείνο που θέλει να διασώσει ο Feenberg είναι η διαρκής αποσεναριοποίηση μέσω της κοινοτικής ερμηνείας του διαδικτύου. Το καταναλωτικό μοντέλο προϋποθέτει μια αυστηρή παραγωγή σεναρίου εκ των άνω και μηδενική αναπροσαρμογή και μετασχηματισμό από τους χρήστες. Αντιθέτως, το κοινοτικό μοντέλο στοχεύει στην ανυπαρξία σεναρίου και τη διαρκή ανάθεση καινούργιων και αυθόρμητων προσταγών. Έτσι, επιτυγχάνεται η διαρκής αναδημιουργία σεναρίων για το εν λόγω τεχνούργημα.

Η παραπάνω ανάλυση δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί αν το διαδίκτυο κατασκευαζόταν εκ των άνω ως ένα παγκόσμιο πολυκατάστημα, σύμφωνα με τις επιταγές του καταναλωτικού ερμηνευτικού μοντέλου. Γίνεται, δηλαδή, κατανοητό πως το κοινοτικό μοντέλο δεν είναι σημαντικό μόνο λόγω της επικοινωνίας των ανθρώπων μεταξύ τους. Δεν κρίνεται απλώς ως μία ψηφιακή «πλατεία». Αντιθέτως, είναι σημαντικό για την ίδια τη δομή του διαδικτύου ως κοινότητα. Δεν θα υπήρχε ανταγωνισμός νοημάτων, ως προς τον σχεδιασμό του διαδικτύου, αν δεν υπήρχε το κοινοτικό μοντέλο· ομοίως, εάν δεν μπορούσαν διαφορετικοί μεταξύ τους άνθρωποι να συνενωθούν και να καθορίσουν το σχεδιασμό του. Ο μόνος ανταγωνισμός που θα υπήρχε θα ήταν ο οικονομικός, όπως γίνεται σχετικά με κάθε προϊόν, προκειμένου να φανεί ποιά εταιρία θα αποκομίσει περισσότερο κέρδος από τη χρήση του. Όμως, εξαιτίας του κοινοτικού μοντέλου και των ανθρώπων που επιθυμούν την ελεύθερη επικοινωνία, το διαδίκτυο παραμένει ένα ανοιχτό τεχνούργημα, του οποίου ο σχεδιασμός βρίσκεται υπό διαμόρφωση.

Τα νοήματα που μπορούν να επενδύσουν ένα τεχνούργημα δεν είναι εντελώς αυθαίρετα. Η κριτική κατασκευασιοκρατία που αναπτύσσει ο Feenberg δέχεται πως τα χαρακτηριστικά ενός τεχνουργήματος προκαλούν συγκεκριμένα νοήματα και ερμηνευτικές αφηγήσεις. Στο πλαίσιο της κριτικής στο διαδίκτυο, ο Feenberg εντοπίζει πέντε χαρακτηριστικά του διαδικτύου, που το καθένα ωφελεί κάθε ένα από τα ερμηνευτικά μοντέλα (το καταναλωτικό ή το κοινοτικό).

Μη ιεραρχική δομή: Ένα χαρακτηριστικό που ωφελεί το κοινοτικό μοντέλο είναι η μη ιεραρχική δομή του διαδικτύου που προκύπτει από το Πρωτόκολλο Ελέγχου Μετάδοσης/Πρωτόκολλο Διαδικτύου (TCP/IP). Δεν υπάρχει κάποιος που επιλέγει τί θα μεταφορτωθεί στο διαδίκτυο. Δεν μπορεί κανείς να ελέγξει όλα όσα

δημιουργούνται στον ιστό του διαδικτύου και ως εκ τούτου δεν υπάρχει ιεραρχία, η οποία να υποδεικνύει έξωθεν τη σωστή χρήση του εν λόγω τεχνουργήματος. Το αντίθετο αυτού του πρωτοκόλλου μετάδοσης είναι η τηλεόραση, στην οποία υπάρχει συγκεκριμένη ιεραρχία και δεν μπορεί οποιοσδήποτε να μεταδώσει σήμα.

Ανωνυμία: Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι η *ανωνυμία*, η οποία, καθώς κρίνει ο Feenberg, υποβοηθά μέσα σε κάποια όρια και το καταναλωτικό μοντέλο. Για παράδειγμα, αυτό συμβαίνει σε συγκεκριμένες διαφημίσεις, αλλά πολύ περισσότερο επιτρέπει στο κοινοτικό μοντέλο να μην υπεισέρχονται δραστηριότητες στιγματισμού. Καθείς μπορεί να αναπτύσσει τη σκέψη του χωρίς να φοβάται μήπως στιγματιστεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ενώ παράλληλα προστατεύεται και από προσπάθειες παρακολούθησης και επιτήρησης από κυβερνητικούς παράγοντες.

Εμβέλεια της μετάδοσης: Ένα τρίτο χαρακτηριστικό είναι η *εμβέλεια της μετάδοσης*, το γεγονός ότι ένα περιεχόμενο έχει τη δυνατότητα να μεταδοθεί σε εκατομμύρια χρήστες σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, κάτι το οποίο ξεπερνά κατά πολύ αυτό που συνέβαινε με την τηλεόραση. Το στοιχείο αυτό ωφελεί σε μεγάλο βαθμό το καταναλωτικό μοντέλο, καθώς δημιουργεί έναν χώρο αγοραπωλησίας και διαφήμισης με τεράστια χωρητικότητα και ταχεία μετάδοση.

Αποθήκη δεδομένων: Το τέταρτο χαρακτηριστικό που εντοπίζει ο Feenberg είναι η *αποθήκη δεδομένων*. Το εν λόγω χαρακτηριστικό του διαδικτύου ωφελεί, στην υπάρχουσα δομή του, το καταναλωτικό μοντέλο. Τα δεδομένα που αποθηκεύονται δεν είναι κάτι άλλο παρά οι πληροφορίες των χρηστών, όπως αυτές καταγράφονται φανερώνοντας ακόμη και την κάθε μεμονωμένη αναζήτηση που πραγματοποιεί ένας χρήστης. Δεν χρειάζεται να μοιραστεί κανείς την τοποθεσία του σε μία πλατφόρμα, όπως το *Facebook*, προκειμένου να καταγραφεί η κινητικότητά του. Αρκεί να αναζητήσει ένα εστιατόριο, ένα γυμναστήριο ή κάποιο θέατρο, ώστε να καταγραφούν οι περιοχές στις οποίες συχνάζει και οι δραστηριότητες που του αρέσουν. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Feenberg, το στοιχείο της *αποθήκης δεδομένων* μπορεί να προσκαλέσει ερμηνευτικές συνδηλώσεις του κοινοτικού μοντέλου, αν οι διαδικτυακές κοινότητες απομακρυνθούν από τις ιδιωτικές πλατφόρμες προς μία ομότιμη (P2P) εναλλακτική. Τέτοιου είδους εναλλακτικές θα αναλυθούν περαιτέρω στο τρίτο μέρος της παρούσας διατριβής.

Πολλοί-προς-πολλούς επικοινωνία: Το τελευταίο χαρακτηριστικό που εντοπίζει ο Feenberg είναι η *πολλών-προς-πολλούς επικοινωνία*. Είναι προφανές πως το χαρακτηριστικό αυτό ευνοεί κατά κύριο λόγο το κοινοτικό μοντέλο, καθώς επιτρέπει τη συνομιλία και την επαφή πολλών ανθρώπων ταυτόχρονα, τον διαμοιρασμό φακέλων και πολλών αρχείων σε πολλούς αποδέκτες και τη συγκέντρωση πολλαπλών χρηστών για συμμετοχή σε μια ποικιλία δραστηριοτήτων.²²⁰

3.3 Προς μία νέα νοηματοδότηση του διαδικτύου

Το ενδιαφέρον ως προς την προσέγγιση της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας είναι ότι, παρόλο που ερμηνεύει το διαδίκτυο μέσα από τα εργαλεία της κατασκευασιοκρατικής θεώρησης, δεν παραμένει εκεί. Ο Feenberg κατανοεί τη σημασία που έχει το διαδίκτυο στη σημερινή κοινωνική ζωή και επιχειρεί να το εξερευνήσει σε πολύ μεγαλύτερο βάθος, αναλύοντάς το μέσα από μία πληθώρα προσεγγίσεων, καθεμιά από τις οποίες προσθέτει και κάποιο στοιχείο στη δική του θεώρηση. Βασισμένος στο γεγονός ότι το διαδίκτυο δεν αποτελεί ένα πράγμα λόγω των μοντέλων που ανταγωνίζονται για την κυριάρχηση των νοημάτων που επηρεάζουν το σχεδιασμό του, θεωρεί ότι χρειάζεται μία διαστρωματομένη ανάλυση.²²¹ Με την ανάλυση αυτή, προκειμένου να εξερευνήσει την πραγματική φύση και τις δυνατότητες του διαδικτύου, ο ερευνητής χρησιμοποιεί τη θεωρία δρώντος-δικτύου βλέποντάς το ως δίκτυο. Πρόκειται για την αντίληψη του Heidegger σχετικά με τον *κόσμο*, ερμηνεύοντάς το ως έναν κόσμο, όπως και τις ιδέες του Simondon περί εξατομίκευσης (*individuation*) και συγκεκριμενοποίησης, ερμηνεύοντάς το ως συγκατασκευή. Τέλος, ο Feenberg χρησιμοποιεί ακόμη ένα εργαλείο από την κοινωνική κατασκευασιοκρατία. Πρόκειται για την κοινωνική ορθολογικότητα, με την οποία δείχνει πως τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, ως προς το διαδίκτυο, είναι τελικά η εργαλειακή ορθολογικότητα από τη μία και η δημοκρατική ορθολογικότητα από την άλλη.

Αναφερόμενος στη θεωρία δρώντος-δικτύου καθώς και στην κοινωνική κατασκευασιοκρατία, ο Feenberg ερμηνεύει το σύνολο του διαδικτύου μέσα από τα

²²⁰ Ο.π., σ. 102-105.

²²¹ Feenberg, «The Internet as Network, World, Co-Construction and Mode of Governance», ό.π., σ. 2.

μοντέλα που προαναφέρθηκαν. Κάθε μοντέλο αποτελεί ένα αντι-πρόγραμμα για το άλλο, με τους όρους της θεωρίας δρώντος-δικτύου, και ανταγωνίζεται τα υπόλοιπα για την εγκαθίδρυση νοήματος.²²² Ωστόσο, η θεωρία δρώντος-δικτύου έχει το μειονέκτημα ότι δεν δίνει μεγάλη έμφαση σε αυτού του είδους τη νοηματοδότηση, η οποία δημιουργεί έναν ολόκληρο κόσμο νοήματος. Παρά τα όσα αντλεί ο Feenberg από την εν λόγω προσέγγιση, χρειάζεται να αποδεσμευτεί από αυτήν, καθώς αντιλαμβάνεται ότι το διαδίκτυο είναι κάτι που βιώνεται από τους ανθρώπους και λόγω αυτού λαμβάνει νοήματα μέσω λεκτικών επενδύσεων. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο επιχειρεί να ερμηνεύσει αυτή τη διάσταση του διαδικτύου, ως βιωμένου κόσμου, μέσα από τη φαινομενολογική κριτική του Heidegger.

Το *Dasein*, ο όρος που χρησιμοποιεί ο Heidegger για το ενεργητικό ανθρώπινο υποκείμενο, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό ως διακριτή οντότητα σε σχέση με τον κόσμο, καθώς το ίδιο συναντά το περιβάλλον του μέσα από μία διαδικασία ερμηνείας των στοιχείων του κόσμου. Τα εν λόγω νοήματα, οι ερμηνείες των στοιχείων του κόσμου δηλαδή, είναι τα ίδια βιωμένα. Η νοηματοδότηση που επιτελείται δεν λαμβάνει χώρα στο μυαλό ενός γνωστικού υποκειμένου, ως κάποια αφηρημένη δραστηριότητα, αλλά, αντιθέτως, πραγματοποιείται στην ίδια την ενσώματη συνάντηση με τον κόσμο. Ο άνθρωπος, ως *Dasein*, έρχεται σε επαφή με τον κόσμο μέσα από τη χρήση των διάφορων στοιχείων του, χωρίς ο κόσμος να περιστέλλεται σε κάθε μία από αυτές τις χρήσεις. Ο κόσμος αποτελεί μια ολότητα και όχι απλώς ένα σύνολο διακριτών χρήσεων του ενός ή του άλλου αντικειμένου. Για αυτό το *Dasein* αποτελεί το εν-τω-κόσμο-Είναι.²²³ Ο Feenberg αναφέρει πως «κάθε σύστημα που διαμορφώνεται από τις διαδικτυακές κοινότητες αποτελεί νοηματοδοτημένο όλον και ως προς αυτό θυμίζει έναν κόσμο».²²⁴ Η κάθε διακριτή λειτουργία του διαδικτύου, όπως τα στοιχεία της δομής του που προαναφέρθηκαν, δεν αποτελεί μόνον μια λειτουργία διακριτή από το σύνολό της, αλλά ενυπάρχει στο όλον και νοηματοδοτείται με τον τρόπο αυτό. Η αποθήκη δεδομένων δεν εμφανίζεται μονάχα ως μία απλή λειτουργία συσσώρευσης, αλλά συναντάται από τους χρήστες της διαδικτυακής κοινότητας ως μία συλλογική μνήμη, ως την ιστορία της κοινότητας, η οποία αντανάκλαται από τις παρελθούσες δραστηριότητες του κάθε μέλους που έχουν

²²² Ο.π., σ. 2-5.

²²³ Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Είναι και Χρόνος*, τ.1, μτφρ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη 1978, σ. 100 κ.ε.

²²⁴ Feenberg, «The Internet as Network, World, Co-Construction and Mode of Governance», ό.π., σ. 6.

αποθηκευτεί σε αυτή. Και επειδή ο Feenberg κάνει λόγο για αυτή τη συλλογική μνήμη, όπου οι δραστηριότητες που αποθηκεύονται σε αυτή αποτελούν ενέργειες που το κάθε μέλος της διαδικτυακής ομάδας πραγματοποιεί είτε στον ψηφιακό κόσμο (αναζητήσεις, Likes, σχόλια ή μεταφόρτωση αρχείων και φωτογραφιών) είτε στον «πραγματικό» κόσμο (εκδρομή, συζητήσεις ή οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα), υπογραμμίζει πως ο «ψηφιακός» κόσμος δεν αποτελεί απλώς έναν αντικατοπτρισμό του «πραγματικού». Ο ψηφιακός κόσμος δεν συνιστά κάτι ξεχωριστό και διαφορετικό. Με άλλα λόγια: «δεν αποτελεί μία αυτοαναφορική “δεύτερη ζωή”, αλλά εμπεριέχεται στην “πρώτη ζωή” που βιώνουμε όλοι».²²⁵ Το διαδίκτυο ως κόσμος νοήματος και όχι ως διακριτές λειτουργίες, συμπληρώνει την προσέγγιση της θεωρίας δρώντος-δικτύου ως προς αυτό, φανερώνοντας ότι το εν λόγω τεχνούργημα επενδύεται με νοήματα και διαμορφώνει έναν κόσμο που εμπερικλείει τους δρώντες, αναδιαμορφώνοντάς τους ως χρήστες. Αυτό σημαίνει πως ο «πραγματικός» και ο «δύνητικός» κόσμος, εν τέλει, αποτελούν έναν κοινό κόσμο νοήματος για τον άνθρωπο-χρήστη.

Παρόλο που μέσω της χαϊντεγκεριανής έννοιας του κόσμου έχει συμπληρώσει την προσέγγιση της θεωρίας δρώντος-δικτύου ως προς το διαδίκτυο, ο Feenberg θεωρεί πως ακόμη δεν έχει θιχτεί το ζήτημα της τεχνολογικής εξέλιξης. Αυτό δημιουργεί προβλήματα στο πλαίσιο της ταχύτερης εξέλιξης της τεχνολογίας του διαδικτύου και είναι ο λόγος που ο ερευνητής στρέφεται στην προσέγγιση του Simondon ως προς την τεχνολογία.

Η έννοια της συγκεκριμενοποίησης έχει εξηγηθεί προηγουμένως στην παρούσα εργασία. Στο πλαίσιο του διαδικτύου, η συγκεκριμενοποίηση λειτουργεί ως ο τρόπος με τον οποίο σε ένα σχεδιασμό του διαδικτύου θα μπορούσαν να ευνοηθούν πολλά στοιχεία, προκειμένου αυτός να ανταποκρίνεται σε μια ποικιλία συμφερόντων. Το σημαντικό ως προς την άλλη έννοια του Simondon που εισάγει στο πλαίσιο της συζήτησης του διαδικτύου ο Feenberg, την εξατομίκευση, είναι η σχεσιακή λειτουργία. Όπως αναφέρει:

τα πράγματα δεν υπάρχουν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο αλλά πάντοτε μέσα από τις σχέσεις τους [...] για παράδειγμα [ο Simondon] εξηγεί την προσωπική εξατομίκευση ως μία λειτουργία της διαδικασίας κατά την οποία τη κοινωνική

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 7.

ομάδα του ατόμου σχηματίζεται. Τα άτομα δεν προϋπάρχουν των ομάδων [...] ούτε η ομάδα είναι καθοριστική για τα άτομα που την διαμορφώνουν».²²⁶

Με αυτόν τον τρόπο ο Simondon δείχνει τη συγκατασκευή των πραγμάτων. Τα πάντα, από τα αντικείμενα μέχρι και τους ανθρώπους και την κοινωνία, υπάρχουν σε ένα δίκτυο σχέσεων και προκύπτουν το ένα μέσα από το άλλο. Ο Feenberg θεωρεί ότι το ίδιο συμβαίνει και στο διαδίκτυο, όπου δεν μπορεί να διαχωριστεί ο ρόλος του χρήστη από την κατασκευή του ίδιου του δικτύου. Το διαδίκτυο αποτελεί έναν κόσμο με τη χαϊντεγκεριανή έννοια, στον οποίο οι χρήστες μπορούν να τροποποιήσουν πολλά χαρακτηριστικά και στοιχεία, κατασκευάζοντάς τον, ενώ διαμορφώνονται οι ίδιοι. Έτσι προκύπτουν οι διάφορες τροποποιήσεις του συστήματος και οι απρόσμενες αναδιαμορφώσεις του μέσω χακερ ή ανθρώπων, που γνωρίζουν από συγγραφή πηγαίου κώδικα. Η ίδια η ιστορία του διαδικτύου, όπως άλλωστε φάνηκε νωρίτερα στο παρόν μέρος, βρήκε από παραδείγματα μετασχηματισμού της ίδιας της δομής και του νοήματός του, λόγω παρεμβάσεων των χακερ. Ως εκ τούτου, και εξαιτίας της λειτουργίας της συγκεκριμενοποίησης, ο σχεδιασμός του διαδικτύου απέκτησε περισσότερα χαρακτηριστικά ανταποκρινόμενος σε περισσότερα συμφέροντα και έχει καταλήξει στα διάφορα μοντέλα που ανταγωνίζονται για τον καθορισμό του νοήματός του.

3.4 Επισημάνσεις

Ο κόσμος που διαμορφώνεται, όσο συγκατασκευάζεται το διαδίκτυο και οι χρήστες του, αμφιταλαντεύεται μεταξύ καταναλωτικού και κοινοτικού μοντέλου. Ωστόσο, ο Feenberg είναι πολύ αισιόδοξος για τη δύναμη του κοινοτικού μοντέλου, χωρίς να λησμονεί, βέβαια, την ισχύ της αγοράς. Αυτός είναι ο λόγος που ως τελευταία ερμηνεία προς το διαδίκτυο αναφέρει τη διαμάχη μεταξύ εργαλειακής ορθολογικότητας. Η διαμάχη αυτή προσπαθεί να καταστήσει το διαδίκτυο έναν τόπο ελέγχου με έμφαση στην αποδοτικότητα και την δημοκρατική ορθολογικότητα που ευνοεί τη δημοκρατική διαβούλευση και παρέμβαση. Αυτές οι δύο ορθολογικότητες εντοπίζονται στις κοινωνίες σήμερα ως αντιμαχόμενα νοήματα και ως τέτοιες ενσωματώνονται στους σχεδιασμούς των τεχνουργημάτων και τεχνοσυστημάτων. Σε

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 8.

μεγάλο ποσοστό στις σύγχρονες κοινωνίες επικρατεί ο έλεγχος και η αποδοτικότητα, ως οι κυρίαρχες αξίες που καθορίζουν τους τεχνολογικούς σχεδιασμούς και με βάση τη συγκατασκευή διαμορφώνουν και την υποκειμενικότητα των ανθρώπων.

Στο πλαίσιο της αυτοματοποίησης και της αποειδίκευσης που επιτυγχάνεται, λόγω της αξίας της αποδοτικότητας της εργαλειακής ορθολογικότητας, ο Feenberg εισάγει την έννοια «προλεταριοποίηση» του Bernard Stiegler. Η έννοια αυτή αναφέρεται στην έξοδο της αυτοματοποίησης από το εργοστάσιο προς όλες τις υπόλοιπες κοινωνικές σφαίρες.²²⁷ Το διαδίκτυο έχει συμβάλει σε αυτή τη διαδικασία με την πολύ σύγχρονη «έξυπνη» τεχνολογία, όπου όλα ελέγχονται από ένα κινητό. Το εντελώς αυτοματοποιημένο περιβάλλον μετατρέπει τους ανθρώπους σε παθητικούς δέκτες της ίδιας της ζωής τους.

Απέναντι σε αυτές τις εξελίξεις, στις οποίες φαίνεται πως το κυρίαρχο νόημα είναι η αποτελεσματικότητα και ο έλεγχος, ο Feenberg αντιτάσσει τη δημοκρατική ορθολογικότητα, στην οποία ανταποκρίνεται το κοινοτικό μοντέλο του διαδικτύου. Μέσω αυτού, θεωρεί ότι μπορεί να επέλθει ο δημοκρατικός εξορθολογισμός της κοινωνίας, εξαιτίας του δημοκρατικού εξορθολογισμού της τεχνολογίας. Η πίστη αυτή ενδυναμώνεται λόγω της συγκατασκευής. Φαίνεται από τη θεωρία του πως ο κοινωνικός αγώνας στις σημερινές κοινωνίες αποτελεί τεχνολογικό αγώνα και *vice versa*. Οποιαδήποτε αντίσταση στην κυριαρχία της αποτελεσματικότητας και του ελέγχου θεωρείται ως ένα ακόμη βήμα προς τον δημοκρατικό εξορθολογισμό. Ο μόνος ενδιασμός που υπεισέρχεται, ακόμη και ως προς το κοινοτικό μοντέλο, είναι το εξίσου αντιμαχόμενο ψηφιακό-πολιτικό μοντέλο. Ο μεγαλύτερος εχθρός της δημοκρατικής διαβούλευσης μπορεί να είναι τα τρολ (troll) και η προπαγάνδα. Στο εν λόγω μοντέλο ενυπάρχουν αυτά τα στοιχεία, τα οποία προσπαθούν να καταστήσουν το διαδίκτυο έναν τόπο ψευδών ειδήσεων, προπαγάνδας και λαϊκισμού. Ο Feenberg υπογραμμίζει πως «το διαδίκτυο έχει άμεση ανάγκη προστασίας από την κυβερνοπολιτική».²²⁸ Αυτός ο εσωτερικός εχθρός που βασίζεται σε στοιχεία της ίδιας της δομής του διαδικτύου (ανωνυμία, πολλοί-προς-πολλούς επικοινωνία, αποθήκη δεδομένων), μπορεί να εμποδίσει το δημοκρατικό πρόταγμα. Η ίδια η κοινότητα

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 14.

²²⁸ Στο ίδιο, σ. 17.

πρέπει να αγωνισθεί, για να διατηρήσει τη δημόσια σφαίρα καθαρή από τέτοιου είδους προπαγανδιστικά και αποπροσανατολιστικά στοιχεία.

Εν κατακλείδι, η κριτική θεωρία της τεχνολογίας αναζητά σε κάθε τεχνολογικό πεδίο τις αντιστάσεις που ανταποκρίνονται στο κοινοτικό μοντέλο και οι οποίες συμβάλουν στον εκδημοκρατισμό του κόσμου που δημιουργείται από την τεχνολογία, είτε από τις αναλογικές είτε τις ψηφιακές δυνατότητες. Σε αυτό το πλαίσιο παρακολουθεί κάθε διάσταση του ψηφιακού επιχειρώντας να εντοπίσει τέτοιου είδους αντιστάσεις. Στο διαδίκτυο, ο Feenberg ερευνά ακόμη και τα παιχνίδια, στην προσπάθεια να εντοπίσει τις αντιστάσεις που αναπτύσσονται με βάση το κοινοτικό μοντέλο. Τα ψηφιακά παιχνίδια συνιστούν μία διάσταση του διαδικτύου που περιλαμβάνει εκατομμύρια χρήστες ανά τον κόσμο και όπου δραστηριοποιούνται κάποιες από τις πιο ισχυρές εταιρίες της διεθνούς οικονομίας.

4. Κριτική θεωρία των ψηφιακών διαδικτυακών παιχνιδιών στον Andrew Feenberg

4.1 Εισαγωγή

Τα διαδικτυακά παιχνίδια αποτελούν μια προβληματική για τον Feenberg, την οποία παρακολουθεί με πολύ θετικό βλέμμα. Λόγω του γεγονότος ότι χαρακτηρίζουν τη ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων παγκοσμίως, καθώς και λόγω του ότι αποτελούν μια βιομηχανία δισεκατομμυρίων που βασίζεται σε προηγμένες τεχνολογίες σήμερα, ο Feenberg προσπαθεί να εφαρμόσει την προσέγγισή του σε αυτά τα τεχνουργήματα ως μέρη του ευρύτερου ψηφιακού κόσμου του διαδικτύου. Κρίνει πως τα ψηφιακά παιχνίδια διατηρούν σε έναν βαθμό την ικανότητα πρωτοβουλίας από τους χρήστες και θεωρεί πως και σε αυτό το πεδίο μπορεί να αναδυθεί η ευμήχανη ανατρεπτικότητα και η αντίσταση στον καθορισμό της υποκειμενικότητας που οδηγεί στον εκδημοκρατισμό της τεχνολογίας.²²⁹ Προτού, ωστόσο, αναδειχθεί η προσέγγιση του Feenberg ως προς τα ψηφιακά παιχνίδια, κρίνουμε αναγκαίο να σκιαγραφήσουμε τις βασικότερες προσεγγίσεις στο πλαίσιο των Σπουδών Παιχνιδιού (Game Studies).

Ένα μεγάλο θεωρητικό και πρακτικό κεφάλαιο ανοίγεται οποτεδήποτε επιθυμεί κανείς να αναφερθεί, να αναλύσει ή να περιγράψει τα παιχνίδια, και πλέον, τα

²²⁹ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 56-57.

ψηφιακά διαδικτυακά παιχνίδια. Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα ερευνητές έχουν δείξει μεγάλο ενδιαφέρον στην περιγραφή του κόσμου μέσα από το πρίσμα που παρέχει το παιχνίδι. Από αυτή την οπτική, ξεκίνησαν πολλές μελέτες, οι οποίες έχουν διαμορφώσει ένα ολόκληρο κλάδο ανάλυσης του παιχνιδιού που βασίζεται σε πολλές επιστήμες, όπως την κοινωνική ανθρωπολογία, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία, τις πολιτισμικές σπουδές, τις σπουδές φύλου κ.α. Τα διαδικτυακά παιχνίδια εγείρουν εξίσου το ενδιαφέρον των ερευνητών. Η επιρροή που η τεχνολογία του διαδικτύου έχει ασκήσει στις κοινωνίες δεν έχει αφήσει ανέγγιχτες τις παιγνιώδεις πρακτικές των ανθρώπων. Ο δυνητικός κόσμος του ψηφιακού παιχνιδιού, όπως και οι νέες τεχνολογίες δυνητικής πραγματικότητας, έχουν μεταβάλει ριζικά το ανθρώπινο παιχνίδι και μαζί με αυτό τις λειτουργίες που εξυπηρετούσε. Όπως θα φανεί στη συνέχεια του παρόντος υποκεφαλαίου, οι λειτουργίες αυτές είναι εξορθολογιστικές και συντάσσονται με το σύστημα που τις παράγει. Αλλά όπως και κάθε άλλη τεχνολογία, έτσι και τα ψηφιακά παιχνίδια δημιουργούν ένα νέο περιθώριο ελιγμού για αντίσταση. Διαμορφώνουν ένα ευρύ πεδίο για ανάδυση ευμήχανων επινοημάτων και νέους τρόπους ανανοηματοδότησης και αναδιαμόρφωσης της υποκειμενικότητας, η οποία πλέον προκύπτει στο εσωτερικό των κόσμων του παιχνιδιού. Αφού γίνει μια αναφορά στην κλασσική βιβλιογραφία για το παιχνίδι και στη συνέχεια στη βιβλιογραφία για το ψηφιακό παιχνίδι, στο υπόλοιπο του υποκεφαλαίου θα αναδειχθεί η προσέγγιση του Feenberg ως προς τα ψηφιακά παιχνίδια. Θα δοθεί έμφαση στη θεωρία του εξορθολογισμού του *παίξιν* (Ludification theory), που ο ίδιος αναπτύσσει. Η θεώρηση αυτή αποτελεί σημαντικό τμήμα της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας, καθώς διαμορφώνει ένα πεδίο που ο Feenberg ονομάζει «κριτική θεωρία του ψηφιακού παιχνιδιού».

4.2 Ψηφιακά παιχνίδια: ιστορική εξέλιξη και θεωρητικές προσεγγίσεις

Το παιχνίδι δεν είναι ξένο προς τη φιλοσοφική εξερεύνηση και τη θεωρητική αναζήτηση. Τον 20ό αιώνα πολλοί στοχαστές ξεκίνησαν να το ερευνούν, καθώς αντιλήφθηκαν πως ίσως αποτελεί κάτι παραπάνω από μία παιδική ενασχόληση. Από αυτή τη σκέψη εκκινεί ο Johan Huizinga, ο οποίος, στο περίφημο βιβλίο του *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι* (Homo Ludens), προσεγγίζει τη δραστηριότητα αυτή του ανθρώπου ως την πρωταρχική πολιτισμική ενέργειά του:

επιχειρώντας να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα του παιχνιδιού ως λειτουργία του καθαυτό πολιτισμού [...] διαπιστώνουμε παντού την παρουσία του παιχνιδιού ως μια σαφώς προσδιορισμένη ποιότητα της πράξης [...] Εν πάση περιπτώσει, εμάς μας ενδιαφέρει αυτή ακριβώς η ποιότητα, τόσο χαρακτηριστική η ίδια για την μορφή ζωής που καλείται «παιχνίδι».²³⁰

Ο Huizinga αναλύει μια ποικιλία πολιτισμικών δραστηριοτήτων, αναδεικνύοντας το παιχνίδι ως τη βάση τους, αλλά και ως τη βασική πηγή του ανθρώπινου βιώματος της εμπειρίας. Με άλλα λόγια, οι δραστηριότητες αυτές βιώνονται ως παιχνίδι από τους ανθρώπους των πολιτισμών που μελέτησε ο Huizinga. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το παιχνίδι αναδεικνύεται ως μία δραστηριότητα που διαπερνά πολλές διαστάσεις της ζωής των ανθρώπων κάθε ηλικίας και δεν οριοθετείται μονάχα στις μικρές ηλικίες και στις πιο προφανείς δραστηριότητες των μωρών νηπίων και εφήβων με κάποιο αντικείμενο.

Ο Huizinga υπερβαίνει τις γενικές και αφηρημένες παραδοχές για το παιχνίδι και εισέρχεται σε τρομερά βαθιά νερά, επιχειρώντας να απαντήσει σε ερωτήματα, όπως τί πραγματικά συμβαίνει με τους κανόνες του παιχνιδιού στην εκάστοτε περίπτωση ή τί μορφή λαμβάνει το παιχνίδι, ανάλογα με την κοινωνική συγκυρία και τους ανθρώπους. Αν μη τι άλλο, είναι διαφορετικής μορφής παιχνιδιού οι ολυμπιακοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα και διαφορετικής μορφής η ανταλλαγή δώρων στο πλαίσιο του εθίμου *kula*, μεταξύ των κατοίκων των νησιών Τρομπριάν και των γειτόνων τους Μελανησιών, όπως το περιγράφει ο Huizinga.²³¹ Στη βάση των κανόνων και της παιχνιδιάρικης δημιουργικότητας δημιουργείται η σκέψη ότι το ίδιο το παιχνίδι, άρα και οι πολιτισμικές δραστηριότητες, μεταβάλλονται από την ύπαρξη ή την ανυπαρξία αυστηρότητας σε σχέση με τους κανόνες. Ο χώρος και ο τόπος του παιχνιδιού απομονώνονται από το υπόλοιπο συνεχές της καθημερινότητας, καθώς διέπονται από τους κανόνες του παιχνιδιού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος ερευνητής:

²³⁰ Γιόχαν Χουϊζίνγκα, *Ο άνθρωπος και το Παιχνίδι (Homo Ludens)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Στ. Ροζάνης, Αθήνα: Γνώση 2010, σ. 15.

²³¹ Στο ίδιο, σ. 87. Ως προς αυτό το έθιμο, ο Huizinga παραπέμπει στην εργασία του Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*.

Καθώς δεν υπάρχει καμιά μορφική διαφορά ανάμεσα στο παιχνίδι και την τελετουργία, ο «καθαγιασμένος τόπος» δεν μπορεί να ξεχωρίσει μορφικά από το πεδίο του παιχνιδιού. Ο στίβος, το τραπέζι της τράπουλας, ο μαγικός κύκλος, ο ναός, η σκηνή, η οθόνη, το γήπεδο του τένις, η αίθουσα του δικαστηρίου κλπ, είναι κατά τη μορφή και τη λειτουργία τους πεδία παιχνιδιού, δηλαδή απαγορευμένοι, απομονωμένοι, περιφραγμένοι χώροι μέσα στους οποίους ισχύουν ειδικοί κανόνες. Είναι προσωρινοί κόσμοι μέσα στον συνήθη κόσμο, αφιερωμένοι στην τέλεση μιας πράξης ανεξάρτητης από τον καθημερινό πρακτικό βίο.²³²

Από το ανωτέρω απόσπασμα καθίσταται φανερό ότι παιχνίδι δεν είναι μόνο η δραστηριότητα ενός παιδιού με ένα λούτρινο ζώακι, η οποία λαμβάνει, επίσης, χώρα σε έναν συγκεκριμένο χώρο (για παράδειγμα στο δωμάτιό του) και διαφοροποιείται από το συνεχές της καθημερινότητας. Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι ακόμη και οι θεωρούμενες ως «πολύ σοβαρές» αίθουσες δικαστηρίου, οι ναοί, ο χώρος εργασίας και πολλά άλλα μέρη που θα θεωρούσε κανείς ότι καμία σχέση δεν έχουν με παιχνίδι, μπορούν να αποτελούν χώροι παιχνιδιού. Με τα λόγια του Huizinga: «Ο στίβος, το γήπεδο του τένις, η σκακιέρα, το πεζοδρόμιο όπου παίζεται το “κουτσό”, δεν μπορούν τυπικά να διακριθούν από τον ναό ή τον μαγικό κύκλο».²³³ Σε αυτές τις αίθουσες, στους ναούς και γενικά σε αυτούς τους τόπους όπου επιτελείται η παιγνιώδης δραστηριότητα, θα υποστηρίξει ο Huizinga, δημιουργείται μία τάξη (με την έννοια της τάξης νοήματος) και μαζί με αυτή δημιουργούνται κοινωνικές ομάδες, κοινωνικές σχέσεις, κανονικότητα ή μη-κανονικότητα και εν τέλει πολιτισμός.

Στην κλασική βιβλιογραφία για το παιχνίδι αυτή η διάκριση του χρόνου και του χώρου του παιχνιδιού από το συνεχές της καθημερινότητας, κυρίως λόγω της ύπαρξης κανόνων που δεν ισχύουν σε άλλες περιπτώσεις παρά μόνο στο πλαίσιο του παιχνιδιού, έχουν οδηγήσει άλλους εξίσου σημαντικούς στοχαστές σε συγκεκριμένες προσεγγίσεις. Ο Roger Caillois είναι εκείνος που συμπέρανε πως υπάρχει μια διάκριση μεταξύ του *παίζειν* (στα αγγλικά: play) και του παιχνιδιού (στα αγγλικά: game). Η διαφορά τους έγκειται στην αυστηρότητα των κανόνων, η οποία δεν είναι και τόσο αθώα όσο ακούγεται: ύπαρξη πιο αυστηρών και άκαμπτων κανόνων

²³² Στο ίδιο, σ. 24.

²³³ Στο ίδιο, σ. 38.

σημαίνει εμπόδια στη φαντασία, στη δημιουργικότητα και εν τέλει στην αυθόρμητη αντίδραση από τη μεριά των συμμετεχόντων στο παιχνίδι. Το *παίζει* βρίσκεται στον τόπο που ο Caillois ονομάζει *paidia* ενώ το παιχνίδι βρίσκεται στον τόπο *ludus*. Σύμφωνα με τον Caillois:

[το πρώτο] φανερώνει ένα είδος ανεξέλεγκτης φαντασίας.²³⁴ Στο άλλο άκρο αυτή η παιχνιδιάρικη και αυθόρμητη ζωντάνια απορροφάται ή πειθαρχείται σχεδόν ολοκληρωτικά από μία συμπληρωματική και υπό μία έννοια αντίρροπη τάση [...] που την δεσμεύει με αυθαίρετες, επιτακτικές, και σκόπιμα κουραστικές συμβάσεις.²³⁵

Γίνεται φανερή η σημασία της ύπαρξης ή ανυπαρξίας αυστηρών κανόνων σε κάθε δραστηριότητα που ξεφεύγει από το συνεχές της καθημερινότητας και δημιουργεί μία ξεχωριστή, δική της τάξη και διάσταση. Αυτή τη λειτουργία επιτελεί το παιχνίδι στις κοινωνίες. Στο εξής, λοιπόν, όταν θα εννοείται το παιχνίδι με την έννοια της αυθόρμητης δημιουργικότητας και φαντασίας, θα χρησιμοποιείται ο όρος *παίζει* (play), ενώ όταν θα εννοείται ένα συγκεκριμένο παιχνίδι ή το παιχνίδι ως αυστηρή τάξη, θα χρησιμοποιείται ο όρος *παιχνίδι* (game).

Στις ανωτέρω κλασσικές μελέτες που αφορούν το παιχνίδι, μπορούν να προστεθούν και άλλες.²³⁶ Θα μπορούσε ακόμη περισσότερο να αναλυθεί και η μελέτη του ίδιου του Feenberg για το παιχνίδι ως πολιτισμικό παράγοντα, όπως την αναπτύσσει στο βιβλίο του *Alternative Modernity*, στο οποίο αφετηρία της προσέγγισής του είναι το ιαπωνικό παιχνίδι *Go*.²³⁷ Ωστόσο, κρίνεται σκόπιμο για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας να μεταβούμε στην ανάλυση του Feenberg, συγκεκριμένα, ως προς το ψηφιακό παιχνίδι. Για να πραγματοποιηθεί, όμως, αυτή η μετάβαση με ομαλό τρόπο, είναι αναγκαίο να παρατεθούν κάποιες πληροφορίες για τη γενικότερη έρευνα ως προς το ψηφιακό παιχνίδι, στο πλαίσιο της οποίας εντάσσεται και η ανάλυση του Feenberg. Τί σημαίνει ψηφιακό παιχνίδι, τί είδους είναι οι κόσμοι που δημιουργούνται σε αυτά τα ψηφιακά περιβάλλοντα και πώς συνδέονται αυτές οι

²³⁴ Fantasy: θα μπορούσε να μεταφραστεί και ως φαντασίωση, χωρίς πάντοτε να λαμβάνει το σεξουαλικό περιεχόμενο που αποδίδεται συνήθως στον όρο.

²³⁵ Roger Caillois, *Man, play and games*, Σικάγο: University of Illinois Press 2001, σ.13.

²³⁶ Βλ. Brian Sutton-Smith, *The Ambiguity of Play*, Κέμπριτζ, Λονδίνο: Harvard University Press 1997· Katie Salen και Eric Zimmerman, *Rules of play: Game design fundamentals*, Κέμπριτζ: MIT Press 2003.

²³⁷ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 193-220.

αναλύσεις με το γενικότερο ζήτημα του καπιταλισμού και της τεχνολογικής παραγωγής; Τα εν λόγω ερωτήματα αποτελούν μονάχα κάποιες από τις προβληματικές που απασχολούν τους στοχαστές των ψηφιακών παιχνιδιών, στους οποίους και στις οποίες βασίζεται ο Feenberg για να αναδείξει την κριτική θεωρία του ψηφιακού παιχνιδιού.

Ακολουθώντας την παράδοση των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, όπως και την προσέγγιση του Feenberg ως προς την τεχνολογία, ο Graeme Kirkpatrick αναπτύσσει μια ιστορία του ψηφιακού παιχνιδιού.²³⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «καμία γραμμική τεχνολογική ιστορία δεν μας έχει μεταφέρει από έναν παιγνιώδη πρωτογονισμό στην “αναπτυγμένη κατάσταση” της *Κινητικής* και του δικτύου του *Playstation*».²³⁹ Τα ψηφιακά παιχνίδια αναπτύχθηκαν μαζί με μία τάση της κοινωνίας να κατανοήσει και να εξορθολογίσει τη βασική διάσταση του πολιτισμού της: το *παίζειν*. Από κοινού με αυτή την τάση εξελίχθηκε και το μέσο που θα οδηγούσε σε αυτόν τον σκοπό. Ο υπολογιστής, από εκεί που κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960 ήταν ένα πολύ μεγάλο αντικείμενο που καταλάμβανε τον χώρο ενός ολόκληρου δωματίου, ανανοηματοδοτήθηκε –με τη συμβολή του διαδικτύου– σε ένα μέσο παιχνιδιού και διασκέδασης· έτσι μετασηματίστηκε. Με αυτή την ανανοηματοδότηση άλλαξαν οι αξίες που διοχετεύονταν στο εσωτερικό του τεχνικού κώδικα του υπολογιστή, μετατρέποντάς τον σε μία οικιακή συσκευή που θα μπορούσε να ταιριάζει με ευκολία σε ένα δωμάτιο. Έτσι προέκυψε ο οικιακός υπολογιστής, ο οποίος αντανakλούσε τη διάθεση για παιχνίδι του κοινωνικού φαντασιακού, ενώ παράλληλα βοήθησε στην περαιτέρω ερμηνευτική ανανοηματοδότηση του τεχνουργήματος του υπολογιστή ως ένα μέσο διασκέδασης και όχι μόνο πληροφόρησης ή εργασίας.

Σε αυτή τη διαδικασία ήταν καθοριστικό το κίνημα της αντικουλτούρας των δεκαετιών 1960 και 1970, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η εξέγερση του Μάη του 1968. Όπως αναφέρει ο Kirkpatrick²⁴⁰ η «καλλιτεχνική κριτική» που άσκησε το εν λόγω κίνημα ενσωματώθηκε από το καπιταλιστικό σύστημα στα τεχνουργήματα, τις υπηρεσίες και τα τεχνοσυστήματά του, προκειμένου το εν λόγω οικονομικό σύστημα

²³⁸ Kirkpatrick, *Computer Games*, ό.π., σ. 70-97.

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 52.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 61 κ.ε.

να διατηρήσει την κυριαρχία του. Εξαιτίας αυτής της ενσωμάτωσης πολλές διαστάσεις της κοινωνικής ζωής απέκτησαν έναν πιο καλλιτεχνικό, παιγνιώδη χαρακτήρα. Μία από τις διαστάσεις αυτές ήταν και οι υπολογιστές. Ενώ ο υπολογιστής ήταν συνυφασμένος με τη δουλειά γραφείου σε υπηρεσίες ή με πολύ εξειδικευμένα εργαστήρια έρευνας, τελικά μετασηματίστηκε σε μέσο παιχνιδιού για τον ευρύτερο πληθυσμό και έτσι ο σχεδιασμός του έπρεπε να μεταμορφωθεί σε συσκευή που να ταιριάζει στο γραφείο ενός οικιακού δωματίου. Για να υποστηρίξει το επιχείρημά του ο Kirkpatrick στρέφεται στο κλασσικό πλέον κοινωνιολογικό έργο των Boltanski και Chiappello, οι οποίοι ερμηνεύουν το σύνολο του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος (παραγωγικά μέσα, σχέσεις αλλά και εταιρικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις), μέσα από την ενσωμάτωση της καλλιτεχνικής κριτικής που ασκήθηκε στον καπιταλισμό κατά το 1960-1970.²⁴¹

Από την άλλη, τα ψηφιακά παιχνίδια και η κουλτούρα που αναπτύχθηκε γύρω από αυτά (μέσω μηνιαίων περιοδικών, ή μηχανών σε διάφορους χώρους που μαζεύονταν οι άνθρωποι για να παίξουν –τα λεγόμενα arcades), έφεραν μία ευρύτερη κοινωνική ανανοηματοδότηση. Δεν ήταν μόνο τα παιδιά που έπαιζαν. Το *παίζει* σταμάτησε να συνδέεται αναγκαία με την παιδικότητα ή την ανήλικη ζωή. Άλλωστε, η χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή χρειαζόταν κάποιες γνώσεις που κατείχαν οι ενήλικοι άνθρωποι. Κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 αναδύθηκε ο όρος του «παίχτη» (gamer), ο οποίος χαρακτήριζε πλέον οποιονδήποτε ασχολούταν με τα παιχνίδια και στου οποίου την καθημερινότητα αυτά τα τελευταία καταλάμβαναν κάποια αξιοσημείωτη χρονική έκταση. Για την ανάδυση της εν λόγω κουλτούρας, αλλά και των όρων που εισήχθησαν στην καθημερινή γλώσσα λόγω των ψηφιακών παιχνιδιών (πέραν του όρου gamer εισήχθηκε και ο όρος *gameplay*), κάποιοι μελετητές κάνουν λόγο για ένα ευρύτερο «κεφάλαιο παιχνιδιού» –ακολουθώντας το «πολιτισμικό κεφάλαιο», όπως το εννοεί ο Pierre Bourdieu.²⁴²

Με βάση τα παραπάνω, κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 συντελέστηκε ένας μετασηματισμός της ταυτότητας των ανθρώπων στις τεχνολογικοποιημένες κοινωνίες: εκκινώντας από τους νεαρούς άνδρες, αλλά σταδιακά επεκτεινόμενο σε πολλές άλλες κατηγορίες ανθρώπων στην κοινωνία, εκείνος που ασχολούταν με αυτή

²⁴¹ Luc Boltanski και Eve Chiappello, *The new spirit of Capitalism*, Λονδίνο: Verso 2018.

²⁴² Mia Consalvo, *Cheating in Video Games*, Κέμπριτζ: MIT Press 2008.

τη νέα τεχνολογία διασκέδασης ξεκίνησε να θεωρείται «παίχτης». Η μετεξέλιξη αυτή επέφερε αλλαγές στην καθημερινότητα, και στην οικονομία (καθώς χρήματα δαπανούνταν πλέον σε αυτή τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, είτε για παιχνίδι σε κάποιον εξωτερικό χώρο επί πληρωμή, είτε για την αγορά υπολογιστή, λογισμικού παιχνιδιών ή κάποιες κονσόλας), αλλά και στην κοινωνία (πολλές φορές ο «παίχτης» θεωρήθηκε ως αντιδραστικό άτομο που θέτει ως προτεραιότητα τη διασκέδαση μπροστά από μία οθόνη παρά την εργασία, την εκπαίδευση ή άλλες «εποικοδομητικές» δραστηριότητες).

Η ιστορία των ψηφιακών παιχνιδιών είναι πολύ ενδιαφέρουσα και ξεδιπλώνεται μεταξύ αναλύσεων για παιχνίδια, κουλτούρα και περιοδικά παιχνιδιών. Ωστόσο, τα ψηφιακά παιχνίδια είναι κάτι παραπάνω από την κουλτούρα που αναπτύχθηκε γύρω από αυτά. Ο Edward Castronova αναδεικνύει τη μαγεία του κόσμου των ψηφιακών παιχνιδιών. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στα διαδικτυακά παιχνίδια πολλαπλών παικτών (MMORPG), περιγράφοντας και χαρακτηρίζοντας τους κόσμους τους ως «συνθετικούς κόσμους».²⁴³ Οι εν λόγω κόσμοι είναι σαν τους πραγματικούς κόσμους: μπορεί να βρει κανείς σπίτια εξαιρετικής αρχιτεκτονικής, μικροπωλητές, ανθρώπους να μιλήσει και να συναναστραφεί, ζωάκια ή και τέρατα, ποταμούς, λίμνες, βουνά και οτιδήποτε άλλο υπάρχει στον πραγματικό κόσμο. Όλα αυτά, ωστόσο, με μία υπέροχη αισθητική που τις περισσότερες φορές –ειδικά σήμερα με τις πολύ εξελιγμένες μηχανές παιχνιδιών (game engines)– δεν έχει τίποτε να ζηλέψει από τα αρχιτεκτονικά και αισθητικά επιτεύγματα του πραγματικού κόσμου. Ένας συνθετικός κόσμος αποτελεί έναν τεράστιο ψηφιακό τόπο που έχει σχεδιαστεί για να δέχεται υπέρογκους αριθμούς ψηφιακών παικτών και των μεταξύ τους σχέσεων και ενεργειών.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των συνθετικών κόσμων που αναδεικνύει ο Castronova, με την ιδιότητά του ως οικονομολόγος, είναι το δεδομένο του ότι:

οι συνθετικοί κόσμοι γίνονται ολοένα και πιο σημαντικοί καθώς τα συμβάντα στο εσωτερικό τους μπορούν να επηρεάσουν το εξωτερικό τους» [εννοεί τον πραγματικό κόσμο]. [...] Από τη στιγμή που δοθεί στο κοινό και ξεκινήσει να

²⁴³ Edward Castronova, *Synthetic Worlds. The Business and Culture of Online Games*, Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press 2005.

δέχεται επισκέπτες, ένας συνθετικός κόσμος εκκινεί να φιλοξενεί καθημερινές ανθρώπινες σχέσεις.²⁴⁴

Στις σχέσεις αυτές συμπεριλαμβάνονται κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και άλλου είδους συνδιαλλαγές, όπως θα τις συναντούσε κανείς στον πραγματικό κόσμο. Για παράδειγμα, πέρα από την οικονομία του ίδιου του παιχνιδιού (το γεγονός ότι στο εσωτερικό του παιχνιδιού κάποιος μπορεί να αγοράσει ένα αντικείμενο με αντάλλαγμα χρυσό ή άλλου είδους «νόμισμα»), και αγοραπωλησίες αντικειμένων του παιχνιδιού (ψηφιακών, δηλαδή, αντικειμένων που καμία αξία δεν έχουν στον πραγματικό κόσμο), αγοραπωλησίες πραγματοποιούνται και στον πραγματικό κόσμο με πραγματικά νομίσματα. Αυτή την οικονομική αξία αναδεικνύει και ο Feenberg, όπως θα φανεί στη συνέχεια του υποκεφαλαίου, καθώς και άλλοι ερευνητές που μελετούν την οικονομική διάσταση των παιχνιδιών.²⁴⁵

Οι ψηφιακοί-δυναμικοί τόποι που ο Castronova ονομάζει συνθετικούς έχουν πολλές διαστάσεις, τις οποίες μπορεί οποιοσδήποτε να αναδείξει. Τους οικονομολόγους τους ενδιαφέρει αυτή η αλληλεπίδραση με την πραγματική οικονομία. Άλλοι ερευνητές ενδιαφέρονται για τις κοινωνικές σχέσεις και τη δυναμική τους, ενώ μερικοί υπογραμμίζουν την διάσταση της ιστορίας του παιχνιδιού, το καλοφτιαγμένο στήσιμό του, την αφήγηση και διάφορα στοιχεία που μπορούν να αναχθούν σε κοινωνικά ζητήματα, όπως έμφυλα στερεότυπα ή ακόμη και κάποιες εκπαιδευτικές δυνατότητες που μπορεί να προκύπτουν από στοιχεία του παιχνιδιού.²⁴⁶ Ο Kirkpatrick διερωτάται για το κατά πόσο τα ψηφιακά παιχνίδια με τους εξαιρετικής αισθητικής κόσμους και τους καλοφτιαγμένους και όμορφους χαρακτήρες τους αποτελούν έργα τέχνης. Μελετά τα ψηφιακά παιχνίδια μέσα από τα διάφορα πρίσματα που έχει αναδείξει η αισθητική, παραπέμποντας σε αισθητικές θεωρίες φιλοσόφων, όπως ο Adorno ή ο Ranciere. Προσεγγίζει έννοιες του χώρου ή του χρόνου σε σχέση με τον ψηφιακό κόσμο, δίνοντας έμφαση στις χρονικές δομές, αλλά και τον ρυθμό τους.²⁴⁷ Το πιο

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 7.

²⁴⁵ Βλ. Nick Dyer-Witheford και Greig de Peuter, *Games of Empire. Global Capitalism and Video Games*, Μινεάπολις & Λονδίνο: University of Minnesota Press 2009.

²⁴⁶ Ελίνα Ροϊνιώτη, Ελεάνα Πανδιά, Γιάννης Σκαρπέλος (επίμ.), *Ψηφιακά Παιχνίδια. Φιλοσοφικές, Κοινωνικές και Πολιτισμικές Αναζητήσεις*, Αθήνα: Oasis 2019.

²⁴⁷ Graeme Kirkpatrick, *Aesthetic Theory and The video Game*, Μάντσεστερ: Manchester University Press 2011.

σημαντικό στοιχείο της θεώρησής του, ωστόσο, είναι η αλληλεπίδραση αισθητικής και πολιτικής, τέχνης και εξουσίας ή αντίστασης, μέσα από τα ψηφιακά παιχνίδια.²⁴⁸ Όμως, δεν λείπει και η ανάλυση των ψηφιακών κόσμων με επιστημολογικούς και αισθητικούς όρους. Η αισθητική, όπως αναπτύχθηκε κατά τη νεωτερική εποχή, σχετιζόμενη πάντοτε με το αίσθημα και την αντίληψη, μπορεί να εφαρμοσθεί στα ψηφιακά παιχνίδια καθώς:

το πραγματικά κοινωνιολογικό τους νόημα βρίσκεται στη δυναμική της ενσώματης οικειοποίησής τους από τους παίκτες. [...] τα ψηφιακά παιχνίδια κατέχουν ζωτική σημασία στη σημερινή δομή του συναισθήματος: αποτελούν ένα σημαντικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνικές σχέσεις λαμβάνουν ολοένα και περισσότερο τη μορφή χορογραφίας και ζωντανίας από ένα διακριτό σύνολο ρυθμών.²⁴⁹

Με αυτό τον τρόπο ο Kirkpatrick εισάγει τη μελέτη των ψηφιακών παιχνιδιών, όχι μόνο στο πεδίο της επιστημολογίας και της αισθητικής, αλλά πολύ περισσότερο στο πλαίσιο της ευρύτερης πολιτισμικής έρευνας.

Φαίνεται ξεκάθαρα, πλέον, πως το ενδιαφέρον έγκειται στη σχέση των ψηφιακών παιχνιδιών με την «πραγματική ζωή», ως προς τους κόσμους που δημιουργούν. Αυτό δεν είναι ξένο στις ευρύτερες σπουδές παιχνιδιών, καθώς ήδη ο Huizinga στο *Homo Ludens* με την «τάξη» που αναφέρει ότι δημιουργεί το παιχνίδι, δηλαδή, με τον «μαγικό κύκλο», εισάγει αυτή τη διαφοροποίηση των σφαιρών. Ωστόσο, το ψηφιακό έφερε μια επανάσταση σε αυτές τις προβληματικές.

Όπως φάνηκε προηγουμένως, οικονομολόγοι παρακολουθούν με μεγάλο ενδιαφέρον τις οικονομικές συναλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό των παιχνιδιών και σχετίζονται άμεσα με την παγκόσμια οικονομία του καπιταλισμού της εποχής μας. Στην ίδια κατεύθυνση, μία άλλη σπουδαία μελετήτρια των σπουδών παιχνιδιού υπογραμμίζει το «παίζειν μεταξύ κόσμων» (αυτός είναι και ο τίτλος του σημαντικού της βιβλίου), δηλαδή, το γεγονός ότι τα όρια μεταξύ του μαγικού κύκλου και της

²⁴⁸ Kirkpatrick, *Computer Games*, ό.π., σ. 159 κ.ε.

²⁴⁹ Kirkpatrick, *Aesthetic Theory*, ό.π., σ. 195. Η αλληλεπίδραση Αισθητικής και Πολιτικής δεν είναι καθόλου άγνωστη στη διεθνή βιβλιογραφία: βλ. Terry Eagleton, *Η Ιδεολογία του Αισθητικού*, μτφρ. Σ. Ρηγοπούλου, Αθήνα: Πολύτροπον 2006· Γιώργος Σαγκρωτής, *Αυτονομία και Στράτευση. Προβλήματα Αισθητικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας στην Κριτική Θεωρία*, Αθήνα: Νήσος 2016.

πραγματικής ζωής είναι πιο ευέλικτα απ' όσο νομίζαμε.²⁵⁰ Τη θέση αυτή υποστηρίζει μέσα από τις ευρύτερες μελέτες ως προς το διαδίκτυο και το γεγονός ότι το ψηφιακό και το αναλογικό, το *online* και το *offline*, βρίσκονται πλέον σε μία περίπλοκη σχέση, όπου ο διαχωρισμός καθίσταται αδύνατος. Επιτελείται μια παιγνιώδης αλληλεπίδραση, όπου, ίσως, το μεταξύ τους παιχνίδι καθιστά έναν ενιαίο κόσμο και όχι δύο διαφορετικούς.

Κάθε ψηφιακός κόσμος –ή όπως τους ονομάζει η Taylor, κάθε παιγνιώδης βίκοσμος– βιώνεται μέσα από συγκεκριμένη εμπλοκή μαζί του. Όπως ακριβώς και ο «πραγματικός κόσμος» μαθαίνεται σταδιακά μέσω της ενσώματης εμπειρίας των ανθρώπων, έτσι γίνεται και με τον ψηφιακό: σε έναν ψηφιακό παιγνιώδη βίκοσμο, ο χαρακτήρας που θα δημιουργήσει κανείς σημαίνει και διαφορετική εμπλοκή με τον κόσμο, διαφορετική εμπειρία και εν τέλει διαφορετική κατανόηση και αντίληψη του εν λόγω κόσμου. Ωστόσο, αυτή η αντίληψη του κόσμου μέσω της εμπλοκής μαζί του συνιστά αλληλεπίδραση με μία κοινότητα και αντίληψη του κόσμου μέσα από αυτήν.²⁵¹ Η κοινότητα αποτελεί την κουλτούρα και τις πρακτικές που έχουν προκύψει σχετικά με τον κόσμο, κάτι σαν τα φαντασιακά νοήματα στα οποία γεννιόμαστε και ανακαλύπτουμε σταδιακά μέσα από την εμπλοκή με εκείνον. Μία διάσταση αυτού του πλαισίου αποτελεί η ανανοηματοδότηση του κόσμου και η ανατρεπτικότητα, στοιχεία που η Taylor δεν απορρίπτει, αλλά περισσότερο υπογραμμίζει.

Ένα σημαντικό στοιχείο που φανερώνει την περίπλοκη σχέση και το παιχνίδι μεταξύ ψηφιακού και «πραγματικού» κόσμου, είναι το *στυλ* ή ο τρόπος παιχνιδιού που σχηματίζει κάθε παίκτης. Το *στυλ* παιχνιδιού, μια διάσταση του *gameplay* ευρύτερα, αντανakλά φαντασιακά νοήματα που ενυπάρχουν ήδη στον «πραγματικό» κόσμο. Όμως τα νοήματα αυτά εισερχόμενα στον ψηφιακό παιγνιώδη βίκοσμο, συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός είδους ταυτότητας, όπως ακριβώς ο χρήστης κάθε τεχνολογίας αποκτά την ταυτότητά του μέσα από τη χρήση μιας τεχνολογίας.²⁵² Υπάρχουν παίκτες που εξερευνούν τον κόσμο και προχωρούν αργά στο παιχνίδι ή παίκτες δυναμικοί που ρίχνονται στον κόσμο και αψηφούν κάθε κίνδυνο. Η ταυτότητα αυτή τους χαρακτηρίζει και τους ακολουθεί στις κοινότητες παικτών που

²⁵⁰ T. L. Taylor, *Play Between Worlds. Exploring Online Game Culture*, Κέμπριτζ & Λονδίνο: MIT Press 2006, σ. 152

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 32.

²⁵² Feenberg, «Ten Paradoxes of Technology», ό.π. 44.

σχηματίζονται. Ο ίδιος ο κόσμος εμφανίζεται σε αυτούς με διαφορετικό τρόπο. Ο εξερευνητικός, αργός και προσεκτικός παίκτης αντιλαμβάνεται κάθε γωνιά του κόσμου, καθώς τον παρατηρεί αναζητώντας ευκαιρίες για δράση. Ο δυναμικός παίκτης αντιλαμβάνεται έναν κόσμο γεμάτο κινδύνους, τους οποίους διαρκώς καταπολεμά και αναβαθμίζεται. Και οι δύο, όμως, είναι στραμμένοι προς μία αποδοτικότητα που σχετίζεται με την ίδια τη δομή του παιχνιδιού. Η αναβάθμιση επιπέδων και η διαρκής εξέλιξη του χαρακτήρα είναι απαραίτητο χαρακτηριστικό των παιχνιδιών που σχετίζεται με τις ίδιες τις αριθμητικές βάσεις τους. Η πρώτη στοιβάδα ενός παιχνιδιού, όπως και του διαδικτύου, είναι μια αριθμητική βάση. Σε αυτήν όλα είναι αριθμοί. Ωστόσο, αυτό που αντιλαμβάνονται οι χρήστες δεν είναι αυτή η αριθμητική δομή, αλλά ένας κόσμος νοημάτων που θεσμίζεται στο πλαίσιο της κοινότητας. Με βάση τον κόσμο νοημάτων διαμορφώνεται η ταυτότητα και όχι σύμφωνα με την πρώτη στοιβάδα.

Εν τέλει, όποια κι αν είναι η ταυτότητα του ψηφιακού παίκτη που ενσωματώνεται και στην πραγματική ζωή του αντανakλώντας την περίπλοκη σχέση ψηφιακού και αναλογικού, το παιχνίδι αποτελεί μία διαρκή προσπάθεια επιτυχίας στόχων μέσω της αποτυχίας. Ο παιγνιώδης βίοςκοσμος συναποτελείται από τις αμέτρητες αποτυχίες των παικτών, οι οποίες τους ωθούν στην ακόμη πιο σκληρή προσπάθεια επίτευξης του στόχου.²⁵³ Σε αυτό το στοιχείο βασίζεται η νέα γενιά παιχνιδιών και *gameplay* που εισήχθη με τη σειρά παιχνιδιών *Dark Souls* της εταιρίας *Bandai Namco* και έχει συνεχιστεί με τον νέο τίτλο της *Elden Ring*. Πρόκειται για ένα παιχνίδι που πριν ακόμη γίνει διαθέσιμο για αγορά, κέρδισε βραβεία και δημιούργησε τεράστιο ενθουσιασμό στις κοινότητες παικτών σε όλο τον κόσμο. Ο διεθνής ενθουσιασμός και η προσμονή ενός ψηφιακού παιχνιδιού, όπως και τα υπέρογκα ποσά που δαπανούνται γι' αυτά, φανερώνουν τη σημασία των ψηφιακών παιχνιδιών για τις κοινωνίες σήμερα. Ωστόσο, οι περισσότερες μελέτες εστιάζουν στα διαδικτυακά παιχνίδια πολλαπλών παικτών. Λίγες μελέτες έχουν διενεργηθεί για παιχνίδια ανοικτού κόσμου (open world), γύρω από τα οποία έχουν προκύψει μεγάλες κοινότητες και αμέτρητα περιεχόμενα που δημιουργούνται από τους παίκτες (user-generated).

²⁵³ Jesper Juul, *The Art of Failure. An Essay on the Pain of Playing Video Games*, Κέμπριτζ & Λονδίνο: MIT Press 2013· Jesper Juul, «Fear of Failing? The Many Meanings of Difficulty in Video Games» στο Bernard Perron και Marj J. P. Wolf (επιμ.), *The Video Game Theory Reader 2*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge 2009.

4.3 Κριτική θεωρία ψηφιακών παιχνιδιών

Στο πλαίσιο των ανωτέρω μελετών, ο Feenberg αναπτύσσει την προσέγγισή του για τα ψηφιακά παιχνίδια. Αντλεί στοιχεία από όλες τις προσεγγίσεις και γι' αυτό, όπως θα φανεί στη συνέχεια του παρόντος υποκεφαλαίου, η μελέτη του ενσωματώνει διαστάσεις και από τις σπουδές παιχνιδιών και από τις οικονομικές μελέτες ως προς τα παιχνίδια, ακόμη και από τις σχετικές κοινωνικές και επιστημολογικές θεωρήσεις. Το σημαντικό για τον Αμερικανό φιλόσοφο είναι η προσαρμογή της θεωρίας της εργαλειοποίησης στο πλαίσιο των παιχνιδιών, κάτι που διαμορφώνει την κριτική θεωρία των ψηφιακών παιχνιδιών, ολοκληρώνοντας το *κολάζ* των θεωριών που χρειάζονται για να μελετηθεί η εν λόγω διάσταση του ψηφιακού: το ψηφιακό παιχνίδι.

Για τον Feenberg όλα τα είδη τεχνολογιών έχουν σημασία, όχι μόνο οι βιομηχανικές τεχνολογίες. Όπως αναφέρει ο ίδιος:

η ιατρική, η εκπαίδευση, τα παιχνίδια, τα αθλήματα, η διασκέδαση, ο αστικός σχεδιασμός, η μεταφορά, όλα είναι εξαιρετικά τεχνολογικοποιημένα και η τεχνολογία έχει ευρύτερο αντίκτυπο όχι μόνο στο ανθρώπινο είδος αλλά και στη φύση. Υπάρχουν αντιπαραθέσεις και διενέξεις σε όλους αυτούς τους τομείς [...] σχετικά με το πώς να οργανωθεί ένας «ορθολογικός» τρόπος ζωής·

[...] τα ψηφιακά παιχνίδια παρέχουν ένα εντυπωσιακό παράδειγμα πρωτοβουλίας χρηστών

κοινωνικά ορθολογικά συστήματα όπως τα παιχνίδια πρέπει να μελετηθούν.²⁵⁴

Η μελέτη των ψηφιακών παιχνιδιών στη σημερινή άκρως τεχνολογικοποιημένη και ψηφιοποιημένη κοινωνία καθίσταται πολύ σημαντική για τον Feenberg, ο οποίος βλέπει τα παιχνίδια ως συστήματα κοινωνικής ορθολογικότητας. Αυτά οργανώνουν την «ορθολογική» ζωή, όπως άλλοτε έκαναν και τα εργοστάσια ή κάθε άλλο τέτοιου είδους σύστημα, όπως η γραφειοκρατία. Η προσέγγισή του αυτή βασίζεται σε διάφορα στοιχεία που παρουσιάστηκαν προηγουμένως από τους στοχαστές της θεωρίας των παιχνιδιών.

²⁵⁴ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 314, 131, 336 (αντίστοιχα).

Το σημαντικότερο στοιχείο στο οποίο βασίζεται η προσέγγιση του Feenberg είναι το γεγονός ότι με τη μεσολάβηση της τεχνολογίας τα ψηφιακά παιχνίδια ανήκουν εξολοκλήρου πλέον στο πεδίο του *ludus*, δηλαδή, του παιχνιδιού και το *παίζει* τείνει να εξαφανιστεί ολοκληρωτικά.²⁵⁵ Αυτό σημαίνει πως το ελεύθερο παιχνίδι της φαντασίας, δηλαδή, εκείνο που απελευθερώνει τον άνθρωπο και που πολλές φορές είναι αναμειγμένο με την καθημερινότητά του –δεν τον αφαιρεί εντελώς από αυτήν θέτοντάς τον σε έναν εντελώς διαφορετικό «μαγικό κύκλο» όπου ισχύουν διαφορετικοί και αυστηροί κανόνες– τείνει να εξαλειφθεί και να αντικατασταθεί από το αυστηρό παιχνίδι σε έναν εντελώς διαφορετικό κόσμο με δικές του ιεροτελεστίες και δική του τάξη. Ο Feenberg επιθυμεί να διασώσει την παιχνιδιάρικη διάθεση που αναμειγνύεται με την καθημερινότητα, δηλαδή, το *παίζει*, γιατί μέσω αυτού βιώνεται η κοινότητα και μπορεί να προκύψει κάποιου είδους ανατρεπτικότητα εφάμιλλη με εκείνη για την οποία κάνει λόγο ο de Certeau, όταν αναφέρεται στην πολιτικοποίηση της καθημερινότητας.²⁵⁶

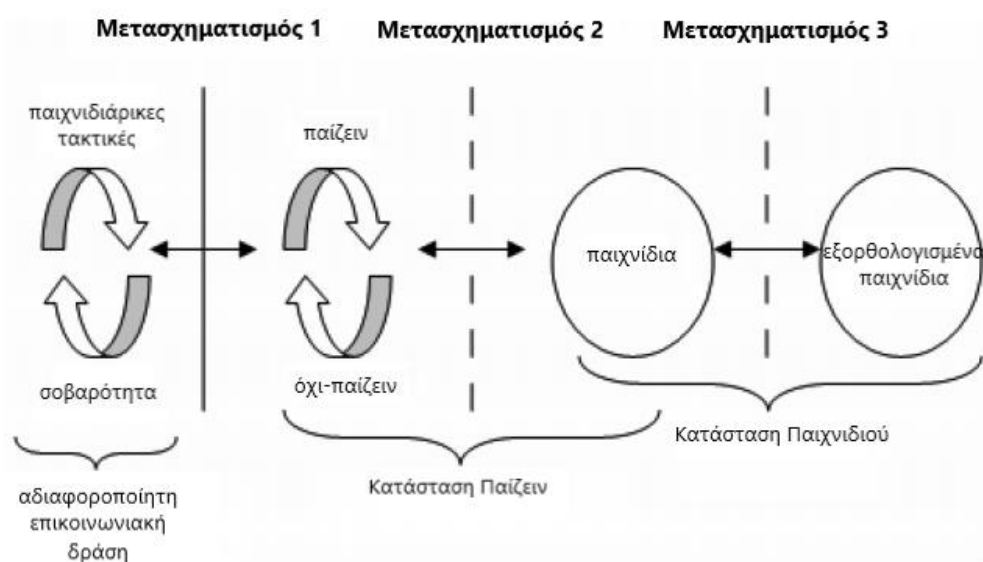
Για να διασώσει το *παίζει*, ο Feenberg προσφέρει μια ανάλυση που βασίζεται στη θεωρία της εργαλειοποίησης, την οποία ο ίδιος έχει εισάγει ως προς την τεχνολογία. Μέσα από την εφαρμογή της εν λόγω προσέγγισης στα ψηφιακά παιχνίδια, ο Feenberg καταλήγει στη θεωρία του εξορθολογισμού του παιχνιδιού (Ludification theory) και επιχειρεί να αναδείξει το περιθώριο ελιγμού που έχει ο χρήστης των ψηφιακών παιχνιδιών σήμερα, στην εποχή του ακραίου εξορθολογισμού και της αυστηροποίησης των παιχνιδιών από τις εταιρίες παραγωγής τους.

Εκκινώντας, ο Feenberg δείχνει τον τρόπο με τον οποίο ένα παιχνίδι εξορθολογίζεται. Η θεωρία του εξορθολογισμού του παιχνιδιού (Ludification theory), επιτελείται σε στάδια. Σε ένα πρώτο στάδιο (κατά την «αδιαφοροποίητη επικοινωνιακή δράση» του Σχήματος 1), όπως δείχνει ο Αμερικανός φιλόσοφος της τεχνολογίας, το παιχνίδι είναι αδιαχώριστο από την καθημερινότητα. Υπάρχουν αδιαφοροποίητες πρακτικές στο εσωτερικό της καθημερινότητας, οι οποίες εκλαμβάνονται ως παιχνίδι διά της φαντασίας και η διαδικασία αυτή είναι που καθιστά δυνατές τις αναλύσεις, όπως εκείνη του Huizinga, που ανάγουν το παιχνίδι σε πολιτισμικό πλαίσιο. Ωστόσο, με

²⁵⁵ Sara M. Grimes & Andrew Feenberg, «Rationalizing Play: A Critical Theory of Digital Gaming», *The Information Society*, 25:2 2009, σ. 107.

²⁵⁶ «Οι αυτοσχεδιασμοί παίζουν με τα ρυθμιστικά πλαίσια». Μισέλ ντε Σερτώ, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική*, ό.π., σ. 71-72.

την έλευση αυστηρών κανόνων που διαφοροποιούν πλέον το παιχνίδι από το συνεχές της καθημερινότητας, εκείνο αυτονομείται. Σε αυτό το δεύτερο στάδιο («κατάσταση παίζειν» στο Σχήμα 1), το παιχνίδι και το όχι-παιχνίδι είναι διακριτά και το ένα δεν αλληλεπιδρά ούτε διεισδύει στο άλλο.²⁵⁷ Η παιγνιδιάρικη διάθεση που μπορούσε να τροφοδοτήσει με φαντασία και ελευθερία την καθημερινότητα τείνει να αποσχιστεί από την τελευταία, αφήνοντάς την σε μία άκαρπη ρουτίνα επανάληψης ανιαρών εργασιακών ή άλλων χαρακτηριστικών της. Το *παίζειν* σταδιακά μετατρέπεται σε παιχνίδι. Το τρίτο στάδιο («κατάσταση παιχνιδιού» στο σχήμα 1) και το πιο ισχυρό προς τη μετατροπή του *παίζειν* σε παιχνίδι είναι η μεσολάβηση της τεχνολογίας, η οποία αφήνει λίγα περιθώρια φαντασίας και δημιουργικότητας στους χρήστες. Το παιχνίδι διαμέσου της τεχνολογίας μετασχηματίζεται ολοκληρωτικά σε *ludus* και ο παίκτης του εν λόγω παιχνιδιού, όταν καταπιάνεται με αυτό, βρίσκεται σε μία εντελώς διαφοροποιημένη διάσταση, εκείνη του παιχνιδιού. Καθώς αποχωρίζεται το συνεχές της πραγματικότητας, λησμονεί και τη παιγνιώδη δυνατότητα της κοινωνικής δράσης που επιτελεί το *παίζειν*, ως πολιτισμική κατηγορία.²⁵⁸ Η αφαίρεση της παιγνιδιάρικης διάθεσης από την καθημερινότητα συνεπάγεται την εξάλειψη της δημιουργικής πλευράς των ανθρώπων, καθώς και της ανατρεπτικότητας που βιώνεται ως παιχνίδι.

²⁵⁷ Grimes και Feenberg, «Rationalizing Play», ό.π., σ. 107.

²⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 108-109.

Σχήμα 1: Ο εξορθολογισμός του *Παίξιν*: μία διαφοροποιημένη προσέγγιση.²⁵⁹

Η παραπάνω ανάλυση θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει σε δυστοπικά οράματα ψηφιακού αποκλεισμού των παικτών από την κοινωνία και αποδέσμευσής τους από την καθημερινότητα, μετατρέποντάς τους σε υβρίδια που κάθονται ολημερίς μπροστά από μία οθόνη παίζοντας. Πράγματι, αυτή η αποκόλληση από το συνεχές της καθημερινότητας μπορεί να οδηγήσει σε μία τέτοιου είδους σκέψη. Η ανάλυση του Feenberg μέχρι αυτό το σημείο είναι παρόμοια με την ανάλυση του Heidegger, ως προς την αποπλαισίωση κατά την οποία κάτι απομακρύνεται από το φυσικό του περιβάλλον, αποκόπτεται και υπάρχει πλέον μόνο του όντας υλικό προς διαχείριση. Ωστόσο, ο Feenberg απαντά σε αυτή τη σκέψη του Heidegger μέσω της θεωρίας της εργαλειοποίησης, όπως αναδείχθηκε στο πρώτο μέρος της διατριβής, όπου κατά τη δευτερογενή εργαλειοποίηση λαμβάνει χώρα μια επαναπλαισίωση και ανανοηματοδότηση.

Συγκεκριμένα ο ερευνητής, ως προς τα ψηφιακά παιχνίδια, αναπτύσσει ένα παρόμοιο επιχείρημα. Θεωρεί ότι η αποπλαισίωση και πάλι αποτελεί την πρωτογενή εργαλειοποίηση και την αποκόλληση που αποκόπτει κάτι από το περιβάλλον του και το καθιστά αντικείμενο επεξεργασίας, ώστε να τοποθετηθεί σε νέα περιβάλλοντα. Αυτό θεωρεί ο Feenberg ότι συμβαίνει κατά τον «μετασχηματισμό 2» στο σχήμα 1, κατά τον οποίο το παιχνίδι αποκόπτεται από το συνεχές της καθημερινότητας και οδεύει σταδιακά προς το *ludus*. Η κλασική θεωρία (Caillois) προσεγγίζει το *ludus* ως την αυστηρή συνθήκη που δεν επιδέχεται κανεναν μετασχηματισμό. Ωστόσο, για τον Feenberg, όταν επιτελείται η επανατοποθέτηση του ψηφιακού παιχνιδιού στο *ludus* με αυστηρούς κανόνες και τάξη («μετασχηματισμός 3» στο Σχήμα 1), λαμβάνει χώρα η δευτερεύουσα εργαλειοποίηση, δηλαδή, η επανοικειοποίηση και ανανοηματοδότηση του πράγματος από τους χρήστες του στο περιθώριο ελιγμού. Σε αυτό το σημείο είναι που έγκειται η αισιοδοξία του Feenberg ως προς τη δυνατότητα εμπρόθετης δράσης των παικτών των ψηφιακών παιχνιδιών. Εκείνοι, παρόλο που αλληλεπιδρούν με έναν υπολογιστή που έχει συγκεκριμένη δομή με κώδικες που έχουν γραφεί αυστηρά από κάποιους τεχνοκράτες/ειδικούς εταιριών και φαινομενικά

²⁵⁹ Το σχήμα έχει αντληθεί από: Grimes και Feenberg, «Rationalizing Play», ό.π., σ. 110.

είναι εντελώς άκαμπτοι, είναι δυνατό να εφευρίσκουν διεξόδους για να αναδείξουν την παιχνιδιάρικη διάθεσή τους που καταλήγει σε δημιουργικότητα και ανατροπή.

Πιο αναλυτικά, στα ψηφιακά παιχνίδια η πρωτογενής εργαλειοποίηση είναι που δημιουργεί κάποιους άκαμπτους όρους του παιχνιδιού, τους οποίους ο παίκτης πρέπει να αποδεχθεί. Αυτοί οι όροι είναι: η αναστοχαστικότητα, η οριοθέτηση, ο καθορισμός από κανόνες και η ακρίβεια. Καθιστούν το ψηφιακό παιχνίδι ορθολογικό και συμβάλλουν στο να διαμορφωθεί ο παίκτης ως ορθολογικός δρών, ο οποίος ενεργεί μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια και με συγκεκριμένους τρόπους (με συγκεκριμένο σενάριο, όπως θα το θεωρούσε η θεωρία δρώντος-δικτύου). Η αναστοχαστικότητα σημαίνει την αυτοαναφορικότητα του παιχνιδιού στον κόσμο του, δηλαδή, στον διαφοροποιημένο από την πραγματικότητα «μαγικό του κύκλο». Η αναστοχαστικότητα φανερώνει την τάση των παιχνιδιών προς το *ludus*. Όσο η αναστοχαστικότητα μεγαλώνει και ενισχύεται, τόσο το παιχνίδι ξεφεύγει από τον *παίξιν* και την αδιαφοροποίητη καθημερινή πρακτική. Η οριοθέτηση σημαίνει τα όρια του ψηφιακού κόσμου, όπως και εκείνα των ενεργειών που μπορεί να πραγματοποιήσει ο παίκτης στο εσωτερικό του εν λόγω κόσμου. Αν έχει τεθεί ένα όριο σε ένα βουνό του ψηφιακού κόσμου, τότε όσο και να το επιθυμεί ο παίκτης δεν θα μπορέσει σε καμία περίπτωση να ανέβει σε αυτό το βουνό. Αυτό είναι ένα στοιχείο που μαθαίνουν οι παίκτες, ήδη από την αρχή ενός παιχνιδιού, δηλαδή, ότι δεν μπορούν να πάνε ενάντια στην οριοθέτηση του παιχνιδιού και να πραγματοποιήσουν οποιαδήποτε ενέργεια επιθυμούν οι ίδιοι. Μέσα από τον τρόπο αυτό οδηγείται ο Feenberg στο τρίτο στοιχείο, που είναι ο καθορισμός από κανόνες.²⁶⁰

Οι εν λόγω κανόνες είναι άκαμπτοι, καθώς εμπíπτουν σε κώδικες που δημιούργησαν το παιχνίδι και ένας τυπικός παίκτης δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να τους αλλάξει. Αν ο χαρακτήρας του παιχνιδιού δεν μπορεί να πραγματοποιήσει την κίνηση της αναπήδησης ή του ξαπλώματος, τότε ο παίκτης δεν έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει αυτές τις ενέργειες. Επιπλέον, αν το παιχνίδι χρειάζεται να αναβαθμίζονται τα επίπεδα και τα χαρακτηριστικά του, προκειμένου να προχωρήσει, τότε και ο παίκτης είναι αναγκασμένος να ακολουθήσει τους κανόνες που έχουν τεθεί

²⁶⁰ Grimes και Feenberg, «Rationalizing Play», ό.π., σ. 112.

από τους δημιουργούς.²⁶¹ Με βάση τα παραπάνω καθίσταται φανερό γιατί τα ψηφιακά παιχνίδια οδηγούνται πολύ ευκολότερα προς το *ludus*: εφόσον η ύπαρξή τους διαμεσολαβείται από τεχνολογικά μέσα με αυστηρή δομή, η δυνατότητα αποσεναριοποίησης ελαττώνεται.

Ένα άλλο εξορθολογιστικό στοιχείο των ψηφιακών παιχνιδιών είναι η ακρίβεια, η οποία σχετίζεται με το γεγονός ότι η δομή του παιχνιδιού αποτελεί μια καθαρά μαθηματική δομή. Κάθε χτύπημα του παίκτη προς κάποιον αντίπαλο, κάθε αναβάθμιση, κάθε συνδιαλλαγή με τον κόσμο και τους άλλους παίκτες έχει προηγουμένως κωδικοποιηθεί σε μία μαθηματική βάση. Πρόκειται για τον κώδικα του παιχνιδιού. Έτσι, όταν ένας χαρακτήρας κατατροπώνει έναν άλλο, εκείνο που παρακολουθούν οι παίκτες είναι απλώς εικόνες στις οθόνες τους. Το πραγματικό παιχνίδι, ωστόσο, θα μπορούσαμε να πούμε με καντιανούς όρους το πράγμα καθαυτό, είναι απλώς αναλογίες και εξισώσεις μεταξύ πολλών συνιστωσών που έχουν εγγραφεί στον κώδικα του παιχνιδιού και είναι εξαιρετικά ακριβείς.²⁶²

Όλα τα παραπάνω καθιστούν ένα παιχνίδι *ludus*, καθώς τα πάντα είναι υπολογισμένα και έχουν προβλεφθεί. Αυτός είναι και ο σκοπός της κοινωνικής ορθολογικότητας, όπως την εννοεί ο Feenberg. Όπως η αυτοματοποίηση στα εργοστάσια που μελετούσε ο Marx επέφερε την ολοένα και μεγαλύτερη ακρίβεια και αποδοτικότητα μέσα από την πρόβλεψη της εργασίας και όπως η γραφειοκρατία επέφερε την ακριβή καταγραφή κάθε συμβάντος στη ζωή των κοινωνιών, έτσι και κάθε άλλο σύστημα κοινωνικής ορθολογικότητας (άρα και τα διαμεσολαβημένα από αυστηρές και άκαμπτες τεχνολογίες ψηφιακά παιχνίδια) επιχειρεί να προβλέψει και να τυποποιήσει τη βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων. Σκοπός αυτής της τυποποίησης και πρόβλεψης είναι ο αυστηρός έλεγχος από τα κέντρα εξουδίας. Για παράδειγμα, το ίδιο κάνει και η απεικόνιση σε ψηφιακές πόλεις των κινήσεων που ακολουθούν οι πεζοί ή τα αυτοκίνητα σε ένα μέρος ή σε ένα κτήριο, καθιστώντας τις καθημερινές κινήσεις των ανθρώπων προβλέψιμες ενέργειες που έχουν καταγραφεί και αναμένονται από έναν υπολογιστή. Η κοινωνική ορθολογικότητα και οι συνέπειές της οδηγούν σε έναν

²⁶¹ Αυτόθι.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 112.

πλήρη έλεγχο της ζωής, καθιστώντας την ένα σύνολο προβλέψιμων κινήσεων και ενεργειών, χωρίς καμία δυνατότητα αυθόρμητης ανατροπής.²⁶³

Ο Feenberg, στο πλαίσιο των παιχνιδιών, προσπαθεί να διασώσει τη δυνατότητα εμπρόθετης δράσης και τις δημιουργικές πρωτοβουλίες των ανθρώπων μέσα από την παιχνιδιάρικη διάθεση. Πρόκειται για ένα τέταρτο στοιχείο που θεωρεί ότι υπάρχει στη δομή των παιχνιδιών. Η παιχνιδιάρικη διάθεση δεν είναι κάτι εξωτερικό ως προς τα παιχνίδια, αλλά αναβλύζει από την ίδια τη δομή τους. Αυτό το στοιχείο προκύπτει από τη δευτερεύουσα εργαλειοποίηση που επισυμβαίνει στη διαδρομή από το *παίζει* στο παιχνίδι. Η επανοικειοποίηση και ανανοηματοδότηση του διαμεσολαβημένου από την τεχνολογία παιχνιδιού έχει ανατρεπτικές και απροσδόκητες συνέπειες, οι οποίες δεν είχαν σεναριοποιηθεί από τους δημιουργούς. Οι συνέπειες αυτές επέρχονται είτε υπό τη μορφή αλλαγών στον κώδικα του παιχνιδιού από *χάκερ*, κάτι που μπορεί να μεταβάλει εντελώς ή να βελτιώσει κάποια στοιχεία του παιχνιδιού (βάσει των κριτηρίων της κοινότητας), είτε με τη μορφή δημιουργίας *mod*²⁶⁴ που εξυπηρετούν επιθυμίες και ανάγκες των παικτών που οι δημιουργοί δεν γνώριζαν.

Στα διαδικτυακά παιχνίδια πολλαπλών παικτών, στα οποία εφαρμόζει ο Feenberg την προσέγγισή του, υπάρχει πάντοτε η δημιουργική διάσταση της αλληλεπίδρασης με τους παίκτες, όπου μέσω της επικοινωνίας μεταξύ τους μπορεί να αναδυθούν απρόοπτες ανατρεπτικές καταστάσεις. Ενώ ένα παιχνίδι δημιουργείται με συγκεκριμένους στόχους και συγκεκριμένες λειτουργίες, έχουν υπάρξει στιγμές όπου πολλοί παίκτες συγκεντρώθηκαν σε ένα συγκεκριμένο σημείο του παιχνιδιού και πραγματοποίησαν κάτι σαν διαμαρτυρία.²⁶⁵ Τέλος, κρίνοντας ο Feenberg τα ψηφιακά παιχνίδια, μέσα από το πρίσμα του κοινοτικού μοντέλου του διαδικτύου,

²⁶³ Αυτόθι.

²⁶⁴ Τα mods (περικοπή της λέξης modification που σημαίνει τροποποιήσεις) αποτελούν τροποποιήσεις στοιχείων του παιχνιδιού που δημιουργούνται κατά κύριο λόγο από τους ίδιους τους παίκτες. Ποικίλουν από απλώς διαφορετικά χρώματα, αμφιέσεις των χαρακτήρων του παιχνιδιού ή και τοπία μέχρι και ολόκληρους διαλόγους ή πολλές άλλες τροποποιήσεις που μπορούν να μεταβάλλουν το ίδιο το παιχνίδι ποικιλοτρόπως.

²⁶⁵ Οι Grimes και Feenberg παραθέτουν το παράδειγμα του διαδικτυακού παιχνιδιού *World of Warcraft* στο οποίο όταν ξέσπασε ένας ψηφιακός ιός που επηρέαζε την εμπειρία του παιχνιδιού και τους χαρακτήρες εκατομμύρια παικτών, πάρα πολλοί ήταν εκείνοι που πραγματοποίησαν ψηφιακή διαμαρτυρία μέσω της συγκέντρωσης των χαρακτήρων τους σε συγκεκριμένα σημεία του παιχνιδιού προκαλώντας τη ρήξη των server του παιχνιδιού. Βλ. στο ίδιο, σ. 116.

παρακολουθεί με μεγάλη αισιοδοξία την ανάδυση κοινοτήτων γύρω από κάθε παιχνίδι. Μέσω των κοινοτήτων ασκούνται πιέσεις στις ίδιες τις εταιρίες που κατασκευάζουν τα παιχνίδια, προκειμένου να ικανοποιηθούν αιτήματα για καλύτερο και πιο ελεύθερο παίξιμο. Σε αυτές τις κοινότητες δημιουργείται περιεχόμενο μέσα από την αλληλεπίδραση μεταξύ παικτών, είτε ψηφιακά, είτε στην «πραγματική» ζωή, κάτι που οι σχεδιαστές του παιχνιδιού δεν είχαν φανταστεί ποτέ. Παράδειγμα αποτελεί ακόμη και η αγοραπωλησία αντικειμένων του παιχνιδιού στον πραγματικό κόσμο με τη χρήση πραγματικών χρημάτων. Οι σχεδιαστές των παιχνιδιών δεν είχαν σκεφτεί να σκεφτεί μια τέτοια λειτουργία, ενώ αυτό αποτελεί πλέον κανονικότητα. Ο Feenberg βλέπει αυτή την έξαρση δημιουργικότητας ως μία λειτουργία του *παίξιν*, ως την παιχνιδιάρικη διάθεση που ενδεχομένως να μην χάνεται ούτε στο επίπεδο του *ludus*, παρότι μπορεί να ειπωθεί ότι εκεί αποδυναμώνεται σε μεγάλο βαθμό.

Σε κάθε περίπτωση, η προσπάθεια του Feenberg τείνει προς την αποδυνάμωση της κοινωνικής ορθολογικότητας και των τάξεων που αυτή δημιουργεί προς διαμόρφωση των χρηστών-παικτών. Όπως σε κάθε άλλο σύστημα κοινωνικής ορθολογικότητας, έτσι και στα ψηφιακά παιχνίδια, ο Feenberg εντοπίζει ένα περιθώριο ελιγμού, είτε αυτό είναι ισχυρό, είτε λιγότερο ισχυρό, αναδεικνύοντας τις εγγενείς κρυμμένες δυνατότητες για την ανατροπή της.²⁶⁶ Ως στόχος του Αμερικανού φιλοσόφου τίθεται αφενός η αύξηση της δυνατότητας αναανοηματοδότησης και επανοικειοποίησης από τη μεριά της κοινότητας των λειτουργιών που σκεπάζουν η κοινωνική ορθολογικότητα και οι λειτουργοί της και αφετέρου, η διατήρηση της ανοιχτότητας για περιθώρια ελιγμών ώστε να εκδημοκρατικοποιείται ο ψηφιακός κόσμος. Στην περίπτωση των παιχνιδιών, η παιχνιδιάρικη διάθεση είναι υπεύθυνη για τη δημιουργική ανατρεπτικότητα. Οι παίκτες κρίνεται ότι νοηματοδοτούν βασισμένοι σε κοινωνικά νοήματα και αξίες της κοινότητας που προκύπτει, κάτι που αφήνει πάντοτε ανοιχτό το περιθώριο ελιγμού έναντι της κοινωνικής ορθολογικότητας του ψηφιακού παιχνιδιού ως *ludus*.

²⁶⁶ Η αναανοηματοδότηση του παιχνιδιού, του παίκτη και της διεργασίας του *παίξιν* αντιμετωπίζεται ως κοινωνικό και πολιτικό πρόταγμα μεταβολής της κοινωνίας και από άλλους στοχαστές στο πεδίο των Σπουδών Παιχνιδιού. Βλ. Jesper Juul, *A Casual Revolution. Reinventing Video Games and Their Players*, Κέμπριτζ και Λονδίνο: MIT Press 2010.

4.4 Επισημάνσεις

Το παιχνίδι και πολύ περισσότερο το ψηφιακό παιχνίδι με τους υπολογιστές και τις κονσόλες αποτελεί σήμερα ένα πολύ σημαντικό μέρος της κοινωνίας, καθώς παγκοσμίως οι άνθρωποι που ασχολούνται με τα ψηφιακά παιχνίδια ξεπερνούν το δισεκατομμύριο. Αυτό σημαίνει πως οι ενασχολούμενοι με την τεχνολογία σε θεωρητικό επίπεδο δεν πρέπει να αγνοούν τη βιομηχανία ψηφιακών παιχνιδιών, όπως ακριβώς δεν αγνοούν το Hollywood και τη βιομηχανία ηλεκτρικών συσκευών. Η πολιτικοποίηση της καθημερινότητας που επιθυμεί ο Michel de Certeau και που σηματοδοτεί την ανατρεπτικότητα σε κάθε διάσταση της ζωής, στρέφεται μέσω του Feenberg προς τα διαμεσολαβημένα ψηφιακά παιχνίδια, μέσα από άκαμπτες ψηφιακές τεχνολογίες. Αν για πολλούς ανθρώπους καθημερινότητα σημαίνει να στέκονται απέναντι από οθόνες και να παίζουν το αγαπημένο τους παιχνίδι για πάρα πολλές ώρες, τότε η ανατρεπτικότητα, ως προς τη διαμορφωμένη τους από τη δομή του παιχνιδιού και συνεπώς από την εταιρία που το δημιουργεί υποκειμενικότητα, εδράζεται σε αυτή την οθόνη και εκεί πρέπει να ανευρεθεί. Οι σπουδές ως προς τα παιχνίδια και τους συνθετικούς κόσμους χρειάζεται να λάβουν αυτά τα στοιχεία υπόψη, καθώς φαίνεται πως η υποκειμενικότητα των ανθρώπων κατασκευάζεται πλέον και μέσα από αυτά. Η αντίσταση μέσω της ανανοηματοδότησης της κοινότητας, δηλαδή, μέσω του κοινοτικού μοντέλου του διαδικτύου που παρουσιάζει ο Feenberg σε διάφορες εκδοχές του, είναι απαραίτητη. Αν για τους σχεδιαστές παιχνιδιών ο παίκτης είναι απλώς άλλος ένας καταναλωτής ψηφιακών προϊόντων, τότε ο παίκτης, όντας στο περιθώριο ελιγμού, πρέπει να παίζει με την ίδια τη δομή του παιχνιδιού και να ανακτήσει τη δυνατότητα εμπρόθετης δράσης του μέσα από την παιχνιδιάρικη διάθεσή του για ανατροπή. Τέτοιου είδους ανατροπές εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας και στο επίπεδο που διαταράσσουν την τάξη που θεσπίζει η κάθε είδους κοινωνική ορθολογικότητα, μπορούν συνολικά να οδηγήσουν σε κάποια εναλλακτική νεωτερικότητα, μέσα από την ενστάλαξη εναλλακτικής ορθολογικότητας.

II. Τρεις πρακτικές εφαρμογές της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας του Andrew Feenberg σε ψηφιακά περιβάλλοντα

Παρακάτω, σε αυτό το υποκεφάλαιο του δεύτερου μέρους, θα ακολουθήσουν τρεις πρακτικές εφαρμογές. Πρόκειται για τρία παραδείγματα, μέσω των οποίων αναδεικνύεται η σημασία του κοινοτικού μοντέλου του διαδικτύου και η δυνατότητα έλευσης μιας εναλλακτικής νεωτερικότητας από τους ίδιους τους ανθρώπους και την ελεύθερη επικοινωνία τους. Τα εν λόγω παραδείγματα αποτελούν στιγμές μονάχα της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων, αλλά η αντίσταση σε κάθε πτυχή της βιωμένης κοινωνικής εμπειρίας μπορεί να πραγματώσει κρυμμένες, απραγματοποίητες δυνατότητες. Η εκπαίδευση, τα δίκτυα, η επικοινωνία και η ιατρική είναι μόνο τρία παραδείγματα που μελέτησε ο ίδιος ο Feenberg. Η πολιτικοποίηση της καθημερινότητας, προκειμένου να διαρρηχθεί το συνεχές της κοινωνικής ορθολογικότητας και να δημιουργηθούν περιθώρια ελιγμού σε κάθε τεχνολογικό πλαίσιο, απαιτεί τον πολλαπλασιασμό των παραδειγμάτων.

1. Διαδικτυακή εκπαίδευση: η ανατροπή της παραδοσιακής παιδαγωγικής πρακτικής

1.1 Εισαγωγή

Το πρίσμα του κοινοτικού μοντέλου του διαδικτύου φωτίζει διάφορες πλευρές της συζήτησης ως προς τις εφαρμογές του εν λόγω τεχνουργήματος, μία εκ των οποίων είναι η εκπαίδευση. Ένα άλλο θα μπορούσε να θεωρηθεί η ίδια η δομή του διαδικτύου, ως open source συστήματος (ανοιχτού κώδικα), ο οποίος δύναται να διαμορφώνεται από τον οποιονδήποτε κατέχει βασικές γνώσεις σύνταξης πηγαίου κώδικα. Κατά τη δεκαετία του 1990, ο Feenberg μελέτησε τις πρώιμες αξιώσεις και ισχυρισμούς για την διαδικτυακή εκπαίδευση. Η σύνδεση διαδικτύου και εκπαίδευσης λαμβάνει σημαντική έκταση στη σκέψη του. Στο κείμενό του με τίτλο «The Factory or the City: Which Model for Online Education?», που συμπεριλαμβάνεται στο βιβλίο του *Transforming Technology*, ο Feenberg αναπτύσσει τα επιχειρήματά του ως προς της ψηφιακή, διαδικτυακή εκπαίδευση.²⁶⁷

²⁶⁷ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 114-130. Στο εξής: Feenberg, «The Factory or the City».

Η σημασία της διαδικτυακής εκπαίδευσης φαίνεται ευθύς εξαρχής από το γεγονός ότι ο Feenberg βλέπει στις συζητήσεις σχετικά με αυτή την προβληματική να αποκρυσταλλώνονται οι βλέψεις ως προς το νόημα του συνόλου της νεωτερικότητας. Αναρωτιέται ποιο μοντέλο θα υπερισχύσει για τη διαδικτυακή εκπαίδευση –μεταξύ του μοντέλου του εργοστασίου και εκείνου της πόλης. Δηλαδή, αν η διαδικτυακή εκπαίδευση θα αποτελέσει άλλον έναν τόπο στείρας πληροφόρησης, κάτι που συνεπάγεται μιας τεχνοκρατική χειραγώγηση των πληροφοριών που διανέμονται ή έναν τόπο ελεύθερης έκφρασης και διαπροσωπικής επαφής σαν αυτόν που αναδύεται στις πόλεις όπου δεν υπάρχει μία μονοδιάστατη διανομή πληροφοριών.²⁶⁸ Σε κάθε περίπτωση, ο Feenberg βλέπει πως γύρω από την καθεμιά από τις δύο δυνατότητες αναπτύσσεται ένα πλέγμα νοημάτων, σχετικά με το τι είναι η ίδια η εποχή της πληροφορίας και η νεωτερικότητα: είναι το βασίλειο της αποδοτικότητας, ή ένα δυναμικό πεδίο που παρέχει τη δυνατότητα να αναδυθούν απροσδόκητα αποτελέσματα; Ο αγώνας μεταξύ των μοντέλων που θα επένδυε το ερμηνευτικό νόημα της τεχνολογίας της διαδικτυακής εκπαίδευσης επεκτείνεται σε αγώνα για το μελλοντικό κοινωνικό μοντέλο και την ερμηνευτική δομή της ίδιας της νεωτερικότητας. Ως εκ τούτου, η επιλογή μεταξύ των μοντέλων είναι εγγενώς πολιτική.²⁶⁹

Για τον Feenberg η απάντηση ήταν ξεκάθαρη από την αρχή. Η διαδικτυακή εκπαίδευση πρέπει να ενσωματώσει τις αξίες της πόλης και όχι του εργοστασίου. Το τελευταίο, όπως έχουν δείξει και οι εργασίες του Marx, περιστέλλει τον άνθρωπο στις απλές, χρήσιμες για το ίδιο λειτουργίες και έτσι μπορεί εύκολα να καταστεί τόπος ολοκληρωτισμού και ελέγχου. Από την άλλη, η πόλη συνιστά τόπο ελευθερίας, αφού χαρακτηρίζεται από τη διαρκή επαφή και αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων, δηλαδή, έναν ανοιχτό σε όλους δημόσιο χώρο. Το μοντέλο του εργοστασίου εξυπηρετεί, επίσης, και οικονομικά συμφέροντα. Το αυτοματοποιημένο εργοστάσιο ως τόπος μηχανικής-εργαλειακής ορθολογικότητας που έχει απολέσει το ανθρώπινο

²⁶⁸ Το μοντέλο της πόλης χρησιμοποιείται σε πολλές περιπτώσεις όπου τονίζεται η σημασία της αυθόρμητης ανάδυσης καινοτόμων μορφών από τους ίδιους τους ανθρώπους. Η πόλη θεωρείται ως κάτι που κατασκευάζεται από όλους τους κατοίκους της. «Η πόλη είναι η ίδια ένα κοινό» θα πει ο Antonio Negri αντανακλώντας αυτή την άποψη. Antonio Negri, «The Multitude and the Metropolis», μτφρ. A. Bove, Generation Online Website, 2002. <http://www.generation-online.org>. Ανακτήθηκε: 6/4/2022.

²⁶⁹ Feenberg, «The Factory or the City», ό.π., σ. 114.

στοιχείο –τον εργάτη– είναι οικονομικότερο. Αυτό επετεύχθη κατά τις αρχές της βιομηχανικής κοινωνίας, μέσα από την αυτοματοποίηση και την αποειδίκευση: η μείωση των μισθών και το ακόμη μεγαλύτερο κέρδος των εργοστασιαρχών, οι οποίοι δεν χρειαζόταν να έχουν στη δούλεψή τους πολλούς εργάτες, παρά μόνο όσους χειρίζονταν τις μηχανές. Από την άλλη, το μοντέλο της πόλης ενισχύει την επικοινωνία και το συναίσθημα της κοινότητας των μελών. Η πόλη είναι ανοιχτή για όλους και όλοι μπορούν να συμβάλλουν στη δική τους προσωπική, όπως και τη συλλογική ανάπτυξη, μέσα από τη συνεχή αλληλεπίδραση με τους υπόλοιπους, τη διαρκή και με αυτονομία θέσμιση κοινωνικών νοημάτων, όπως και τη διαρκή ανάδυση απρόβλεπτης δημιουργικότητας, διαμέσου της συλλογικής δράσης. Η πόλη προϋποθέτει την ανθρώπινη διαμεσολάβηση και επικοινωνία. Αυτός είναι ο λόγος που ο Feenberg θεωρεί το εν λόγω μοντέλο ως το σημαντικότερο για την διαδικτυακή εκπαίδευση. Πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί πως τα δύο αυτά μοντέλα είναι κάτι σαν αρχέτυποι. Όταν τα αναφέρει, ο Feenberg δεν έχει στο μυαλό του μία συγκεκριμένη πόλη. Ειδικά στις πόλεις, όπως έχουν δομηθεί από την σύγχρονη πρακτική των *Airbnb* και των αναδυόμενων αστικών κέντρων που σχεδιάζονται ως ξενοδοχειακά κέντρα, σίγουρα το μόνο που δεν υπερισχύει δεν είναι η συλλογική θέσμιση νοημάτων και η ελεύθερη κυκλοφορία ανθρώπων και ιδεών.

Όμως, πώς μεταφράζονται αυτά τα ερμηνευτικά μοντέλα στη διαδικτυακή εκπαίδευση και μέσω αυτής στα οράματα για μια νεωτερικότητα της πληροφορίας και του διαδικτύου; Τι είδους σχεδιασμούς προτείνει κάθε ένα από τα δύο αξιακά συστήματα που συναγωνίζονται για το κλείσιμο της ερμηνευτικής ευκαμψίας της διαδικτυακής εκπαίδευσης; Ο Feenberg αναλύει τους δύο τύπους τεχνολογίας και οργάνωσης που ανακύπτουν από τα συμφέροντα συμμετεχόντων του κάθε μοντέλου διαδικτυακής εκπαίδευσης. Από τη μία η αυτοματοποιημένη εκπαίδευση που ανταποκρίνεται στο μοντέλο του εργοστασίου και από την άλλη η πληροφοριακή εκπαίδευση, η οποία ανταποκρίνεται στο μοντέλο της πόλης. Εκείνο που ενδιαφέρει τον Αμερικανό φιλόσοφο είναι το κατά πόσο τα συμφέροντα της μίας ή της άλλης ομάδας επιρροής του σχεδιασμού της διαδικτυακής εκπαίδευσης θα καταστούν ως ο κυρίαρχος ερμηνευτικός παράγοντας που θα καθορίσει τον σχεδιασμό.

1.2 Αυτοματοποιημένη Εκπαίδευση

Η αυτοματοποιημένη εκπαίδευση επενδύεται από τους υποστηρικτές της με νοήματα ανωτερότητας, λόγω της εναρμόνισής της με το πρόγραμμα των φοιτητών και φοιτητριών. Μία από τις πιο σημαντικές αξίες του εν λόγω τεχνουργήματος ήταν η ευελιξία. Πολλοί υποστηρικτές χρησιμοποιούσαν το επιχείρημα ότι η εκπαίδευση αυτού του τύπου θα παρέχεται σε όλους το ίδιο και δεν θα υπάρχουν ανισότητες ως προς την πρόσληψη του εκπαιδευτικού υλικού. Ωστόσο, όπως δείχνει ο Feenberg μέσα από τη μελέτη του, αλλά και από την ίδια την εμπειρία του με εκείνα τα πρώιμα εκπαιδευτικά συστήματα, οι συζητήσεις για την αυτοματοποιημένη εκπαίδευση κάλυπταν την ύπαρξη ενός κυρίαρχου στοιχείου: τη μείωση του κόστους εκπαίδευσης.²⁷⁰

Αυτοματοποιημένη εκπαίδευση σημαίνει διανομή υλικού σε κάθε φοιτητή, είτε υπό τη μορφή CD-ROM, είτε μέσω του διαδικτύου. Πρόκειται για αυτό που ονομάζεται «ασύγχρονη τηλεεκπαίδευση», όπου ο φοιτητής έχει πρόσβαση οποτεδήποτε θέλει, μπορεί να καταναλώσει το υλικό και να αποκτήσει γνώσεις με όποιον τρόπο θέλει, από την άνεση του σπιτιού του μέχρι και από σημεία της πόλης στα οποία αρέσκεται να μελετάει. Όμως, η αυτοματοποιημένη εκπαίδευση συνεπάγεται –εκτός των άλλων– και απουσία επαφής με καθηγητές. Αποτέλεσμα είναι να μηδενίζεται η επαφή με το ίδιο το πανεπιστήμιο, τις εγκαταστάσεις και τις γραμματείες του, καθώς και η επαφή με τους συμφοιτητές και τις συμφοιτήτριες.

Για το πανεπιστήμιο η αυτοματοποιημένη εκπαίδευση σημαίνει μείωση των δαπανών για πρόσληψη καθηγητών: ένας πολύ καλός καθηγητής θα πληρωθεί μία φορά μόνο, προκειμένου να δημιουργήσει το περιεχόμενο που θα διανεμηθεί διαδικτυακά και έκτοτε το υλικό αυτό θα βρίσκεται στη διάθεση των φοιτητών για δεκαετίες. Επιπλέον, λόγω της ελάχιστης προσέλευσης των φοιτητών στα πανεπιστήμια, οι ίδιοι οι χώροι του πανεπιστημίου θα αλλάξουν, καθώς ούτε κυλικεία θα χρειάζονται, ούτε χώροι στάθμευσης, ούτε άλλοι χώροι που θα υποδέχονταν τους φοιτητές με τη φυσική παρουσία τους. Μέσω των παραπάνω δεδομένων, γίνεται αμέσως αντιληπτό το ποσοστό μείωσης του κόστους λειτουργίας ενός πανεπιστημίου.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 120.

Το διαδίκτυο με την ασύγχρονη τηλεεκπαίδευση έδωσε νέες δυνατότητες σε αυτό το όραμα, λόγω των δυνατοτήτων του ταχύτατου διαμοιρασμού πληροφορίας, καθώς και του εύρους διανομής των εκπαιδευτικών υλικών. Φοιτητές από όλο τον κόσμο θα μπορούσαν να φοιτούν σε ένα ψηφιακό πανεπιστήμιο, χωρίς να έρθουν ποτέ σε επαφή με κάποιον καθηγητή, ούτε και με τη γραμματεία. Το κόστος φοίτησης για κάθε μεμονωμένο φοιτητή θα μειωνόταν σημαντικά, όπως ταυτόχρονα και το κόστος του πανεπιστημίου για την παροχή των εκπαιδευτικών του υπηρεσιών. Επιπροσθέτως, το πανεπιστήμιο θα είχε περισσότερα έσοδα, καθώς θα διένημε υλικό για το οποίο πλήρωσε μία φορά, ενώ θα λάμβανε περισσότερα αντίτιμα για πτυχία και μαθήματα από τους φοιτητές.

Απέναντι σε αυτό το όραμα για την εκπαίδευση ασκεί κριτική ο Feenberg: «τη στιγμή που οι καθηγητές θα αποχωρήσουν από την τάξη, θα περάσουμε το κατώφλι μίας πραγματικά νέας εποχής».²⁷¹ Θεωρεί πως η αυτοματοποιημένη εκπαίδευση αποτελεί ένα εργοστάσιο παραγωγής γρήγορων, φθηνών και επιπόλαιων πτυχίων, καθώς από τη μία το κόστος θα μειωθεί δραματικά, αλλά από την άλλη η αποκτηθείσες γνώσεις θα είναι αμφίβολες. Επιπλέον, ο Feenberg θεωρεί πως η ουσία της εκπαίδευσης είναι η επαφή διδάσκοντες και διδασκόμενους. Καμία αυτοματοποιημένη εκπαιδευτική διαδικασία δεν μπορεί να αντικαταστήσει αυτά τα ιδανικά. Πολλοί στοχαστές έχουν υποστηρίξει τη σημασία της επαφής του μαθητή και του δασκάλου στην εκπαίδευση. Ο Κορνήλιος Καστοριάδης έλεγε:

για να υπάρξει πραγματική εκπαίδευση με την αυστηρή έννοια του όρου υπάρχει μια βασική προϋπόθεση: είναι ότι αυτή η εκπαιδευτική διαδικασία γίνεται αντικείμενο επένδυσης και πάθους και από τους εκπαιδευτές και από τους εκπαιδευόμενους και, για να το πω καθαρά, ότι αν δεν υπάρχει έρωτας μες στην εκπαίδευση δεν υπάρχει εκπαίδευση! Εάν κάποιος κάτι μαθαίνει μέσα στο σχολείο είναι διότι, διαδοχικά, έναν καθηγητή σε κάποια τάξη –και στο πανεπιστήμιο ακόμη– τον ερωτεύεται και τον ερωτεύεται διότι βλέπει ότι αυτός ο ίδιος ο καθηγητής είναι ερωτευμένος με αυτό που διδάσκει.²⁷²

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 122.

²⁷² Απόσπασμα από συνέντευξη που παραχώρησε στην εκπομπή «Παρασκήνιο» το 1991 με τίτλο «Διανοούμενοι, Πολιτική, Δημιουργία. Μπορεί να βρεθεί στο παρακάτω Link: <https://www.youtube.com/watch?v=F5EJNhcWzgA>. (Τελευταία ανάκτηση 05/03/2023).

Στο ίδιο πνεύμα σκέψης, ο Feenberg θεωρεί πως μία εκπαίδευση μέσα από μία οθόνη και προγράμματα χωρίς καμία επαφή με διδάσκοντα δεν θα απέδιδε πραγματική γνώση, αλλά θα αποτελούσε απλώς μία τεχνοκρατική αποκόμιση συγκεκριμένων και ολίγων τεχνικών γνώσεων για την απόκτηση ενός υποτιθέμενου τίτλου και τη μετέπειτα απορρόφηση από συγκεκριμένες θέσεις εργασίας. Μέσω μιας τέτοιου είδους εκπαίδευσης θα άνοιγε ο δρόμος σε μία ξεκάθαρα τεχνοκρατική οργάνωση της κοινωνίας, όπου η εκπαίδευση θα είχε περισταλεί στην απλή απόκτηση περιορισμένων τεχνικών δεξιοτήτων. Η ουσία της εκπαίδευσης θα είχε χαθεί και η μορφή της νεωτερικότητας θα είχε μεταβληθεί δια παντός: οι νεωτερικές κοινωνίες θα ήταν πολλά βήματα πιο κοντά σε μία ακραία τεχνοκρατικοποίηση όπου φαντασία, δημιουργία και αμφισβήτηση έχουν εξαλειφθεί, ανοίγοντας το δρόμο στον άκρατο τεχνικό έλεγχο και τη χειραγώγηση εκ των άνω. Αυτός είναι ο λόγος που ο Feenberg συνδέει τόσο στενά τη μορφή της διαδικτυακής εκπαίδευσης με το μέλλον της νεωτερικότητας.

1.3 Πληροφοριακή Εκπαίδευση

Εκείνο που έχει στο μυαλό του ο Feenberg όταν γράφει το κείμενό του (2002), είναι η διαδικτυακή εκπαίδευση, όπως τη γνωρίζουμε εμείς σήμερα. Αντιτάσσει στην απλή διανομή υλικού για μια αυτοματοποιημένη ατομική και χωρίς επαφή εκπαίδευση, τη διαδικτυακή εκπαίδευση στην οποία ο καθηγητής είναι παρόν, είτε σε *forum*, είτε μέσω κάμερας. Με αυτό τον τρόπο θεωρεί ότι διασώζεται η ανθρώπινη επικοινωνία, η ανάδυση της δημιουργικότητας του καθηγητή και των φοιτητών, όπως και η ανθρώπινη αλληλεπίδραση. Διατηρούνται, δηλαδή, οι ουσιώδεις πτυχές της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ενώ το μόνο που αλλάζει είναι το μέσο.

Για να υποστηρίξει αυτή την άποψη, ο Feenberg, εκκινεί από μία προσωπική του εμπειρία σε ένα πανεπιστημιακό τμήμα στην Καλιφόρνια, όπου μαζί με μία ομάδα ακαδημαϊκών ανέπτυξαν ένα σύστημα για διαδικτυακή εκπαίδευση βασισμένο σε αυτό το μοντέλο. Το ζήτημα δεν ήταν απλώς να διανείμουν υλικό, αλλά να δημιουργηθεί μια πραγματική ψηφιακή κοινότητα. Η έμφαση στην κοινότητα είναι ξεκάθαρη στη σκέψη του φιλοσόφου. Θεωρεί ότι με το μοντέλο της πόλης, τη

διαδικτυακή εκπαίδευση σε ζωντανή σύνδεση, η οποία διατηρεί την ανθρώπινη επαφή διδασκουσών και διδασκόμενων, αναδύεται μια ψηφιακή κοινότητα που φέρει τα χαρακτηριστικά της αναλογικής κοινότητας: αλληλεπίδραση καθηγητή και φοιτητή, συμβολικά νοήματα τάξης, όπως σήκωμα χεριού, συνομιλία φοιτητών και φοιτητριών και άλλα. Η διαδικτυακή εκπαίδευση αυτού του είδους είναι πολύ πιο δυναμική και διατηρεί την ανάδυση του απρόοπτου, του δημιουργικού και του κοινοτικού στοιχείου. Αυτά είναι που ενδιαφέρουν πρωτίστως τον Feenberg. Σε κάθε περίπτωση, αναφέρει πως η διαδικτυακή εκπαίδευση πρέπει να παραμείνει στο σημείο της συμπληρωματικότητας της φυσικής παρουσίας στις αίθουσες του πανεπιστημίου. Μπορεί το είδος της διαδικτυακής εκπαίδευσης που προτείνει να καταστεί πολύ χρήσιμο για απομακρυσμένες περιοχές του πλανήτη. Ωστόσο, είναι σημαντικό «η αλληλεπίδραση με τον καθηγητή να συνεχίσει να αποτελεί το κέντρο βάρους της εκπαίδευσης, άσχετα με το μέσο. Για τους περισσότερους ανθρώπους, βέβαια, αυτή η αλληλεπίδραση πρέπει να εξακολουθεί να λαμβάνει χώρα στο πανεπιστήμιο, αν υπάρχει η δυνατότητα και τα μέσα μετάβασης στο χώρο του».²⁷³

Σε καμία περίπτωση ο Feenberg δεν θα δεχόταν την ολοκληρωτική αντικατάσταση της φυσικής παρουσίας στο πανεπιστήμιο και της άμεσης επαφής με τον καθηγητή και τους συμφοιτητές από τη διαδικτυακή εκπαίδευση, ακόμη και υπό το μοντέλο της πόλης. Η φυσική κοινότητα, οι επικοινωνιακές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων της κοινότητας, καθώς και η δημιουργικότητα του καθενός με τη φυσική του παρουσία, τίθενται πάντοτε στο επίκεντρο. Αν υπάρχουν κωλύματα, όπως η απόσταση ή η φτώχεια, τότε μόνο δέχεται τη διαδικτυακή εκπαίδευση που λειτουργεί ως συμπλήρωμα, αλλά και αυτή με τη σειρά της υπάρχει υπό το μοντέλο της πόλης. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να διασωθεί, μέχρι έναν βαθμό, η κοινότητα και η επικοινωνία, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αντικαταστήσει εντελώς τη φυσική κοινότητα.

1.4 Επισημάνσεις

Κατά την πραγμάτευση του είδους της διαδικτυακής εκπαίδευσης, ο Feenberg αναδεικνύει τα μοντέλα του διαδικτύου, όπως τα έχει προσεγγίσει στην κριτική

²⁷³ Feenberg, «The Factory or the City», ό.π., σ. 128.

θεωρία της τεχνολογίας. Με αυτό τον τρόπο γίνεται φανερή η ερμηνευτική ευκαμνία, με βάση την οποία καθορίζεται ο σχεδιασμός ενός τεχνοσυστήματος. Όμως πιο σημαντική είναι η συγκατασκευή που αναδεικνύεται από την ανάλυσή του: η μορφή της διαδικτυακής εκπαίδευσης αποτελεί ταυτόχρονα και το όραμα για τη διαμόρφωση της μελλοντικής νεωτερικής κοινωνίας του διαδικτύου. Αν το ερμηνευτικό νόημα της διαδικτυακής εκπαίδευσης φτάσει στο κλείσιμο υπό το μοντέλο του εργοστασίου, τότε η ανθρωπότητα θα είναι πολύ πιο κοντά σε μία νεωτερική δυστοπία του τύπου που περιγράφεται στον *καπιταλισμό της επιτήρησης* από την Zuboff. Στο επίκεντρο μιας τέτοιας κοινωνίας θα τίθεται η κατανάλωση έτοιμων προπαρασκευασμένων ψηφιακών προϊόντων γνώσης. Τα παραγόμενα δεδομένα αυτής της κατανάλωσης εκπαιδευτικών υλικών θα καταγράφονται επακριβώς και οι διαφημιστικές θα πλουτίζουν από την εξόρυξη του και τη στοχευμένη διαφήμιση περαιτέρω εκπαιδευτικών υλικών. Οι πολίτες θα είναι ψηφιακά κατηγοριοποιημένοι, ανάλογα με την εκπαίδευσή τους, δηλαδή, ανάλογα με τις γνωστικές τους ικανότητες και δεν θα υπάρχει χώρος για καινοτόμα και δημιουργική συλλογική δραστηριότητα.

Οπωσδήποτε η απόλυτη αυτοματοποίηση της εκπαίδευσης είναι κάτι εξαιρετικά δυσμενές και δεν πρέπει σε καμία περίπτωση το μαύρο κουτί της διαδικτυακής εκπαίδευσης να κλείσει έχοντας ενσωματώσει τις αξίες του μοντέλου του εργοστασίου. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορούμε παρά να διαφωνούμε και με ένα μεγάλο μέρος της υπόλοιπης ανάλυσης του Feenberg, ως προς τη διαδικτυακή εκπαίδευση μέσω τηλεεκπαίδευσης. Η κριτική αυτή, ωστόσο, έρχεται σήμερα το μακρινό, σε σχέση με το 2002, 2023, έπειτα από τα τρία χρόνια εμπειρίας, με την πανδημία του κορωνοϊού. Σε αυτό το διάστημα υπήρξαν περιπτώσεις *lockdown*, όπου απαγορεύτηκε η έλευση των παιδιών και φοιτητριών στις εκπαιδευτικές αίθουσες. Τα σχολεία παρέμεναν κλειστά, προκειμένου να αποφευχθεί η έξαρση του ιού, κάτι που συνεπαγόταν την υλοποίηση των μαθημάτων κάθε βαθμίδας μέσω τηλεεκπαίδευσης, όπως την εννοεί ο Feenberg. Μετά από κάποιους μήνες τηλεεκπαίδευσης αυτής της μορφής, η πλειοψηφία της μαθητικής και εκπαιδευτικής κοινότητας δυσανασχέτησε ως προς τα ουσιαστικά παιδαγωγικά αποτελέσματά της. Η έλευση στα σχολεία κατέστη σημαντικός στόχος, καθώς φάνηκε πως μέσω αυτού του είδους της διαδικτυακής εκπαίδευσης δεν επιτυγχάνονται ουσιαστικά εκπαιδευτικά αποτελέσματα. Τα παιδιά δεν προσέχουν στο μάθημα, αφού εκλείπει η φυσική παρουσία, την οποία μπορεί να ελέγχει ο καθηγητής. Από τη μεριά τους οι διδάσκοντες δεν μπορούν μόνο με τη

χρήση του λόγου και κάποιων ψηφιακών μέσων αντικατάστασης του πίνακα να κεντρίσουν την προσοχή των μαθητών. Το αποτέλεσμα ήταν μια γενικευμένη θεώρηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας ως χάσιμο χρόνου, κάτι που συνεπαγόταν χάσιμο μιας ολόκληρης χρονιάς. Μετά από την επανάληψη, τη χροιά που ακολούθησε, της ίδιας κατάστασης, κάποιιοι έκαναν λόγο για μια ολόκληρη γενιά παιδιών χωρίς βασικά γνωστικά θεμέλια.

Η κριτική αυτή μπορεί να γίνει, ωστόσο, μόνο μετά την εμπειρία του κορωνοϊού και θα ήταν άδικο να απορρίψουμε το σύνολο της προσέγγισης του Feenberg. Εκείνο που ίσως είναι σημαντικό να διατηρηθεί, είναι η έμφαση στην κοινότητα και την επικοινωνία, καθώς και τα νοήματα που δημιουργούνται απρόοπτα και με αυτονομία από τα μέλη της κοινότητας, όπως και η συμπληρωματικότητα της διαδικτυακής εκπαίδευσης με τη φυσική παρουσία. Απαραίτητη προϋπόθεση της κάθε είδους εκπαίδευσης παραμένει η επαφή διδασκόντων και διδασκόμενων, αλλά και των διδασκόμενων μεταξύ τους. Κατά συνέπεια, αν πρέπει να υπάρχει διαδικτυακό συμπλήρωμα, αυτό πρέπει να σχεδιάζεται με βάση το μοντέλο της πόλης, το κοινοτικό μοντέλο του διαδικτύου και έτσι η νεωτερικότητα να διατηρεί στο εσωτερικό της το αναπάντεχο και δημιουργικό που μπορεί να γεννά διαρκώς νέες μορφές.

2. Διαδικτυακή επικοινωνία I: η ανατρεπτικότητα του Minitel

2.1 Εισαγωγή

Η διαδικτυακή εκπαίδευση αποτέλεσε στη σκέψη του Feenberg το όχημα, μέσω του οποίου κατάφερε να δείξει ότι ο σχεδιασμός του διαδικτύου, ως προς ένα τόσο σημαντικό ζήτημα, μπορεί να καθορίσει σε ένα βαθμό το σύνολο του οράματος της νεωτερικότητας. Ωστόσο, ως προς μία άλλη διάσταση της σκέψης του, τον μετασχηματισμό μιας τεχνολογίας από τους απλούς καθημερινούς χρήστες, ο Feenberg έχει να επιδείξει το σημαντικό παράδειγμα του *Minitel* στη Γαλλία. Ο σχεδιασμός και ο μετασχηματισμός του *Minitel* αναδεικνύει την προβληματική της κοινωνικής επιρροής του σχεδιασμού ενός τεχνουργήματος στο ψηφιακό πλαίσιο. Η ιστορία του *Minitel* σηματοδοτεί μία ακόμη πρακτική εφαρμογή της θεωρία του Αμερικανού φιλοσόφου που αναμειγνύει το διαδίκτυο, την κοινωνία και το νόημα.

Ο Feenberg ασχολήθηκε εκτενώς με την ανάπτυξη του *Minitel*, η οποία συνέπεσε με την ανάπτυξη της «διαμεσολαβημένης από υπολογιστές επικοινωνίας» (Computer Mediated Communication). Όπως αναφέρει ο φιλόσοφος, το *Minitel* αποτέλεσε την προσπάθεια της γαλλικής κυβέρνησης να εκσυγχρονίσει την κοινωνία, εναρμονιζόμενη με τη νέα εποχή της ψηφιακής πληροφορίας.²⁷⁴ Το *Minitel* ως πληροφοριακό μέσο. Δηλαδή, μία από τις πρώτες μορφές του πληροφοριακού μοντέλου του διαδικτύου θα εξωθούσε τους Γάλλους πολίτες στην εποχή της πληροφορίας. Ωστόσο, ως μελετητής του φαινομένου αυτού, ο Feenberg είδε να συμβαίνει κάτι διαφορετικό. Η περίπτωση *Minitel* στη Γαλλία αποκρυσταλλώνει τον τεχνολογικό μετασχηματισμό μέσα από τη διοχέτευση εναλλακτικών ερμηνευτικών νοημάτων από τους ίδιους τους χρήστες.

2.2 Ιστορία του Minitel

Το *Minitel* αποτελεί έναν τερματικό, ο οποίος διανεμήθηκε στους Γάλλους συνδρομητές τηλεφώνου δωρεάν από την κυβέρνηση, στο πλαίσιο του προγράμματος εκσυγχρονισμού της γαλλικής κοινωνίας, κατά τη δεκαετία του 1980. Η πράξη αυτή αντανάκλα μία ευρύτερη προσπάθεια εκσυγχρονισμού των κοινωνιών που επιχειρήθηκε να πραγματοποιηθεί τότε σε όλες τις χώρες (Βρετανία, Αμερική και αλλού), αλλά απέτυχε. Τα υπόλοιπα κράτη δεν προχώρησαν σε μία τέτοιου είδους διανομή και αυτός ήταν ο λόγος που ο εκσυγχρονισμός κατέστη δυνατότητα μόνο για τους λίγους που είχαν τα χρήματα να αγοράσουν τον ακριβό εξοπλισμό. Η προσπάθεια εκσυγχρονισμού έγινε μέσα από το σύστημα που δημιουργήθηκε, ένα σύστημα παρόμοιο με το σημερινό διαδίκτυο, αλλά πολύ μικρότερου εύρους και με πολύ λιγότερες λειτουργίες. Το σύστημα αυτό ονομαζόταν *Videotex* και ανάλογα με την εταιρία που διενεργούνταν σε αυτό τον τομέα λάμβανε και κάποια διαφορετική ονομασία: στη Βρετανία *Prestel*, στη Γαλλία *Teletel*. Εκείνο που ενδιαφέρει τον Feenberg στη μελέτη του για τον εκσυγχρονισμό αυτού του τύπου είναι η κυβερνητική πολιτική παροχής τερματικών στους πολίτες της γαλλικής κοινωνίας και η ανατρεπτικότητα που προέκυψε στη συνέχεια.

²⁷⁴ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 189-190.

Τα συστήματα Videotex ήρθαν προκειμένου να ανταποκριθούν στη διαμεσολαβημένη από υπολογιστή επικοινωνία, η οποία θεωρήθηκε το όχημα μεταφοράς των κοινωνιών προς την κοινωνία της πληροφορίας. Η εν λόγω αναβάθμιση της κοινωνίας στη Γαλλία έγινε μέσα από την πολιτική διανομής των *Minitel*. Η «τηλεματική», δηλαδή υπηρεσίες που συνδυάζουν υπολογιστές, πληροφορίες και επικοινωνία, αναπτύχθηκε μετά ή τουλάχιστον παράλληλα με τη διανομή των *Minitel* στη Γαλλία και αυτό ήταν κάτι που είχαν προοιωνίσει οι δύο υπάλληλοι που ανέλαβαν να συντάξουν την αναφορά για την αναβάθμιση της κοινωνίας.²⁷⁵ Κάθε νοικοκυριό, στο οποίο υπήρχε τουλάχιστον ένας συνδρομητής τηλεφώνου, απέκτησε ένα *Minitel* και μέσω αυτού δυνατότητα εισόδου σε μία ποικιλία λειτουργιών πληροφοριακού χαρακτήρα, όπως τηλεφωνικούς καταλόγους, πληροφορίες για δρομολόγια αστικών συγκοινωνιών κ.α. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 είχαν διανεμηθεί σε Γάλλους συνδρομητές τηλεφώνου σχεδόν 5 εκατομμύρια *Minitel*.²⁷⁶

Ένα σημαντικό στοιχείο που απασχόλησε τους σχεδιαστές του *Minitel* ήταν το κατά πόσο θα το αγκαλιάσουν οι χρήστες και τα νοικοκυριά, δεδομένου ότι σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να θυμίζει έναν υπολογιστή. Ως εκ τούτου, δεν θα μπορούσε να ομοιάζει με γιγάντιους υπολογιστές, που υπήρχαν το 1980 και 1990 σε υπόγεια εταιριών και αποτελούσαν τους διακομιστές. Κανείς δεν θα δεχόταν να τοποθετήσει στο σαλόνι του έναν υπολογιστή με πολλά καλώδια, τεράστιο και αντιαισθητικό, που να ταίριαζε σε κάποια εταιρία. Επομένως, ο σχεδιασμός του *Minitel* έλαβε υπόψη του την αισθητική της κοινωνίας, εκ πρώτης όψεως, διότι επρόκειτο να εισαχθεί στις ίδιες τις κατοικίες των χρηστών.

Ωστόσο, το πιο σημαντικό στοιχείο δεν είναι η αισθητική, αλλά ο σκοπός για τον οποίο κατασκευάστηκε. Τα *Minitel*, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, θεωρήθηκαν ως το όχημα που θα αναβαθμίσει την κοινωνία και θα την ωθήσει προς την εποχή της πληροφορίας. Υπό αυτό το πρίσμα κατασκευάστηκαν ως μηχανές πληροφόρησης των πολιτών. Το νόημα που καθόρισε τον σχεδιασμό τους, ένα νόημα που προωθήθηκε και διοχετεύθηκε από τη γαλλική κυβέρνηση και τους κρατικούς φορείς, ήταν σύμφωνο με τις αρχές της πληροφόρησης που θα εξυπηρετούσαν την έλευση της

²⁷⁵ *Αυτόθι*.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 191-192.

κοινωνίας της πληροφορίας. Με βάση το ερμηνευτικό πλαίσιο της πληροφόρησης ο σχεδιασμός του *Minitel* δημιουργήθηκε ως εξής: υπήρχε μια οθόνη στην οποία θα εμφανίζονταν οι πληροφορίες, αλλά και ένα μικρό πληκτρολόγιο από το οποίο θα δίνονταν κάποιες εντολές ώστε να ανακληθούν οι πληροφορίες. Το πληκτρολόγιο μπορούσε να ανασηκωθεί και να καλύψει την οθόνη και έτσι να αποθηκευτεί κάπου ή να παραμείνει σε ένα γραφείο ή τραπέζι, δίχως να προκαλεί κάποιο αντιαισθητικό αίσθημα. Συνδυάστηκε η αισθητική και η πληροφοριακή διάσταση, καθώς σχεδιάστηκε ως κάποιας μορφής προέκταση του τηλεφώνου (εφόσον προερχόταν και από εταιρία τηλεφωνίας και προοριζόταν για συνδρομητές τηλεφώνου) και όχι σαν κάποιος υπολογιστής γραφείου.²⁷⁷

Ο σχεδιασμός του *Minitel* μπορούσε πράγματι να καλύψει τις ανάγκες πληροφόρησης σε μία νέα εποχή πληροφορίας για τη γαλλική κοινωνία. Διανεμήθηκε σε κάθε νοικοκυριό και ήταν εύχρηστο και καλαίσθητο για την τότε αισθητική. Το μόνο που απέμενε ήταν να χρησιμοποιηθεί για τον σκοπό που δημιουργήθηκε, δηλαδή, για τη γρήγορη και εύκολη εύρεση πληροφοριών για διάφορα κοινωνικά ζητήματα. Ως προς αυτό το τελευταίο η μελέτη του Feenberg γίνεται ενδιαφέρουσα. Ο Αμερικανός φιλόσοφος δείχνει πως τελικά το *Minitel* δεν χρησιμοποιήθηκε γι' αυτό για το οποίο σχεδιάστηκε, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τη σχεδιαστική ανατρεπτικότητα που επιτελέστηκε ως προς το εν λόγω πρώιμο ψηφιακό τεχνούργημα.

2.3 Ανατρεπτικότητα

Το *Minitel*, το τεχνούργημα που διανεμήθηκε σε κάθε νοικοκυριό, προκειμένου να εισάγει τους Γάλλους πολίτες στην εποχή της πληροφορίας, μεταμορφώθηκε σε ένα μέσο επικοινωνίας. Το 1982 κάποιοι *χάκερ* μετασχημάτισαν τη δομή του *Minitel* μετατρέποντάς το από πληροφοριακό τεχνούργημα σε μέσο επικοινωνίας, υπό τη μορφή ανταλλαγής μηνυμάτων.²⁷⁸ Ο μετασχηματισμός ενός δεν ήταν μια πράξη ενός ή δύο ανθρώπων που έγινε από ατύχημα. Οι Γάλλοι πολίτες αγκάλιασαν το νέο *Minitel*, καθώς αυτό μετατράπηκε από τους ίδιους (μέσω του μετασχηματισμού που κατέστησαν δυνατό οι *χάκερ*), σε μέσο αναζήτησης συντρόφου και ανταλλαγής

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 186-187.

²⁷⁸ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 147-150.

«ροζ» μηνυμάτων.²⁷⁹ Η ψηφιακή σύνδεση μιας τεχνολογίας με άλλες, το ένα *Minitel* με το άλλο, ερμηνεύτηκε ως τρόπος αναζήτησης συντροφικότητας και αφορμής για σεξ, κάτι που δεν υπήρχε καθόλου στις αρχικές λειτουργίες του σχεδιασμού του *Minitel* από την γαλλική κυβέρνηση. Το *Minitel* έγινε ακόμη και σύνθημα σε τοίχους υπέρ της επικοινωνίας των ανθρώπων. Σε μια εποχή που η αποξένωση των ανθρώπων άκμαζε, δεν υπήρχε ανάγκη για ένα μέσο διαρκούς πληροφόρησης, το οποίο μάλιστα να υπάρχει στο κάθε σπίτι, έτοιμο προς χρήση. Εκείνο για το οποίο υπήρχε ανάγκη ήταν η επικοινωνία. Κατά συνέπεια, η εν λόγω ανάγκη των Γάλλων πολιτών μεταφράστηκε σε τεχνικές προδιαγραφές και αποκρυσταλλώθηκε στον νέο σχεδιασμό του *Minitel*, μέσω των *χάκερ* που γνώριζαν τον τρόπο να το κάνουν.

Αυτή ήταν και μία από τις αρχές μέσω των οποίων η ψηφιακή σύνδεση μεταξύ των τερματικών ή υπολογιστών νοηματοδοτήθηκε ως επικοινωνιακό μέσο. Το *Minitel*, όπως το είχε νοηματοδοτήσει ως τεχνούργημα η κυβέρνηση, αντανακλούσε το πληροφοριακό μοντέλο του διαδικτύου. Οι πολίτες, όμως, είχαν βλέψεις που βασιζόνταν σε διαφορετικό αξιακό σύστημα, το οποίο εισαγόμενο στον τεχνικό κώδικα της περιόδου μεταφράστηκε σε τεχνικές προδιαγραφές που πίεσαν για ένα *Minitel* που επιτρέπει την επικοινωνία. Με τους όρους του Feenberg, η μία πλευρά των συμφερόντων συμμετεχόντων ήταν η γαλλική κυβέρνηση, η οποία κατασκεύασε ένα τεχνούργημα με σκοπό να πετύχει τη μετάβαση της κοινωνίας σε ένα πιο εξελιγμένο στάδιο και με αυτό τον τρόπο να δείξει ότι ενήργησε υπέρ των συμφερόντων των πολιτών, ώστε να επανεκλεγεί. Από την άλλη, όμως, υπήρχαν τα συμφέροντα συμμετεχόντων των πολιτών, οι οποίοι επιθυμούσαν να ενωθούν ο ένας με τον άλλον επικοινωνιακά. Η αξία της επικοινωνίας εισήχθη στον τεχνικό κώδικα και μεταφράστηκε σε τεχνικές προδιαγραφές που εισήχθησαν στο τεχνούργημα και το μετασχημάτισαν μια για πάντα.

Το σημαντικό ως προς τον μετασχηματισμό του *Minitel* είναι το εξής: οι πολίτες δεν απέκτησαν απλώς ένα εργαλείο που μπορούσαν να το χρησιμοποιήσουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Δεν έλαβαν ένα *Minitel* ως ουδέτερη τεχνολογία, η οποία μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για πληροφόρηση και για επικοινωνία και για άλλους σκοπούς. Το σημαντικό είναι ότι μετατοπίστηκε το ίδιο το ερμηνευτικό νόημα του *Minitel*. Αν κανείς ρωτούσε έναν Γάλλο πολίτη το 1985 «τι είναι το *Minitel*;», θα

²⁷⁹ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 187.

λάμβανε ως απάντηση ότι είναι ένα μέσο επικοινωνίας. Ανατρεπτικότητα ως προς τα τεχνουργήματα δεν σημαίνει τη διαφορετική χρήση τους (ότι αντί να χτυπήσει κανείς ένα καρφί με το σφυρί το χτυπάει με κάτι άλλο βαρύ και πετυχαίνει το σκοπό του να καρφώσει το καρφί στη σανίδα). Ανατρεπτικότητα σημαίνει ότι το τεχνούργημα ερμηνεύεται ως κάτι διαφορετικό, επομένως μπορεί να αποκτήσει εντελώς διαφορετικούς σκοπούς, τρόπους χρήσης και λειτουργίες. Μεταβάλλεται το νόημά του και ανάλογα με το πόσο ισχυρά είναι τα συμφέροντα συμμετεχόντων που το μετέβαλαν, τείνει προς το στο εν λόγω νόημα.

Μια τέτοιου είδους διεργασία συνέβη και με το *Minitel*. Ήταν το πρώτο ψηφιακό τεχνούργημα, το οποίο ανανοηματοδοτήθηκε και μετασχηματίστηκε από πληροφοριακό μέσο σε μέσο επικοινωνίας. Η εν λόγω μετατροπή αναδεικνύει τον κοινωνικό χαρακτήρα των τεχνουργημάτων και πολύ περισσότερο των ψηφιακών τεχνουργημάτων. Σίγουρα ήταν απαραίτητη για κάποιους *χάκερ* που είχαν τις γνώσεις για να πραγματοποιήσουν τους μετασχηματισμούς, όμως αυτό δεν ελαττώνει τη δυνατότητα που διατηρούν οι ψηφιακές τεχνολογίες για ανατρεπτικότητα και μετασχηματισμό.

2.4 Επισημάνσεις

Το *Minitel* αποτέλεσε την πρώτη περίπτωση ψηφιακής τεχνολογίας, η οποία έδειξε τη δυναμική της ανατρεπτικότητας με τον τρόπο που την εννοεί ο Feenberg. Η περίπτωση αυτή είναι σημαντική, καθώς δείχνει ότι και οι ψηφιακές τεχνολογίες –είτε οι πιο πρώιμες είτε οι πιο πρόσφατες– διατηρούν εγγενείς τις δυνατότητες μετασχηματισμού από τους μη ειδικούς χρήστες, με βάση της αξίες του κοινωνικού φαντασιακού τους. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι μέσω της ανταλλαγής «ροζ» μηνυμάτων και της επικοινωνίας μεταξύ των χρηστών του *Minitel*, που προέκυψε μετά τον μετασχηματισμό της δομής του, έγινε φανερό ότι οι άνθρωποι σήμερα μπορούν να απελευθερωθούν και να αυτονομηθούν μέσα από τον μετασχηματισμό των τεχνολογιών που καθορίζουν τη ζωή και τον κόσμο τους. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι κατάφεραν να αντισταθούν στην επιβολή ενός νοήματος μέσω ενός τεχνολογικού σχεδιασμού και δεν παρέμειναν απλώς καταναλωτές πληροφοριών, αλλά ενεργητικά κατάφεραν να εκτροχιάσουν και να ανακατευθύνουν σε έναν μικρό βαθμό τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς τους. Έγιναν συμμετέχοντες σε ένα

επικοινωνιακό δίκτυο, αντί για καταναλωτές πληροφοριών, όπως τους ήθελε η κυβέρνηση. Αυτό έχει αξία για τον Feenberg και πρέπει να τονίζεται σε κάθε περίπτωση. Η δυνατότητα να μεταβάλλει κανείς τις τεχνολογικές δομές που διαμορφώνουν την υποκειμενικότητά του και καθορίζουν, με τους όρους του Foucault, το καθεστώς αλήθειας του κόσμου του, είναι υπαρκτή και πρέπει να συνειδητοποιείται από όλους τους ανθρώπους σε μία τεχνολογικοποιημένη κοινωνία.

3. Διαδικτυακή επικοινωνία 2: η ανατροπή των καθιερωμένων ιατρικών πρακτικών

3.1 Εισαγωγή

Ένα ακόμη παράδειγμα ανατρεπτικότητας και μετασχηματισμού σε τεχνολογίες και πολιτικές (policy), το οποίο χρησιμοποιεί πολύ ο Feenberg σε ομιλίες και κείμενά του, έρχεται από τον χώρο της ιατρικής. Εκείνο που ενδιαφέρει τον Feenberg είναι η αναδιαμόρφωση του τεχνοσυστήματος (δηλαδή των τεχνολογιών από τη μία, αλλά και ενός δικτύου ή μιας οργάνωσης από την άλλη), μέσα από τη μεταβολή του αξιακού συστήματος που διοχετεύει με αξίες τον τεχνικό κώδικα και καθορίζει του σχεδιασμούς των τεχνουργημάτων και συστημάτων. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα από τον χώρο της ιατρικής, όπως θα φανεί στη συνέχεια, οι νέες αξίες εισήλθαν και μετασχημάτισαν το τεχνοσύστημα, διαμέσου του κοινοτικού μοντέλου του διαδικτύου. Όταν ασθενείς βρέθηκαν ψηφιακά μαζί, επικοινωνήσαν τις εμπειρίες τους και κατάφεραν στην πραγματική ζωή να ασκήσουν πιέσεις και να επιφέρουν μεταβολές προς στόχους, τους οποίους το «σύστημα» δεν είχε εξ αρχής λάβει υπόψη.

3.2 Ασθενείς με AIDS και μεταβολή του φαρμακευτικού συστήματος

Ο Feenberg αντιλήφθηκε, περίπου κατά τη δεκαετία του 1980, ότι η ιατρική επιστήμη τείνει να γίνεται ολοένα και πιο απόμακρη από τον ασθενή, ολοένα και πιο ορθολογιστική – με μια αρνητική έννοια του όρου. Με άλλα λόγια, άρχισε να εμφανίζεται το φαινόμενο η ιατρική να αγνοεί ολοένα και περισσότερο την πραγματική θεραπεία του ασθενή, η οποία αποτελεί μία περίπλοκη διαδικασία που περιλαμβάνει θαλπωρή, επικοινωνία με τον ασθενή για την εξακρίβωση των

προσωπικών αναγκών του και εξατομικευμένες λύσεις.²⁸⁰ Η μετατόπιση αυτή ήταν εμφανής στα φλέγοντα τότε ιατρικά ζητήματα, όπως η ασθένεια του AIDS που έλαβε μεγάλες διαστάσεις κοινωνικά και πολιτικά.

Σχετικά με την ασθένεια του AIDS, η εν λόγω μετατροπή της ιατρικής επιστήμης είχε ποικίλες αρνητικές επιπτώσεις. Μία εκ των πιο διαδεδομένων ήταν η έλλειψη πληροφόρησης από τη μεριά των ασθενών ως προς το τί τους χορηγείται φαρμακευτικά, τις συνέπειες στον οργανισμό τους κ.ο.κ. Ως εκ τούτου, ένιωθαν παραμελημένοι σε ένα ιατρικό σύστημα που φαινόταν να αγνοεί την προσωπική τους οδύνη και να αδιαφορεί για τα πάθη τους, ενώ διαχειρίζεται τον πόνο και το σώμα τους.

Η κατάσταση αυτή ξεκίνησε να μεταβάλλεται όταν συλλογικά τέθηκε από τους ασθενείς ένας σημαντικός στόχος: οι ασθενείς με αυτή τη νεοεμφανιζόμενη ασθένεια έπρεπε αν αποκτήσουν πρόσβαση σε πειραματική θεραπεία (δηλαδή σε τρόπους θεραπείας που δεν είχαν ακόμα επιβεβαιωθεί ως έγκυροι και αξιόπιστοι, αλλά βρίσκονταν σε πειραματικό στάδιο). Κατά την εποχή στην οποία αναφέρεται ο Feenberg, τα δικαιώματα των ασθενών με AIDS συνδέθηκαν με τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων (καθώς υπήρχε η θεώρηση ότι μόνο οι ομοφυλόφιλοι μολύνονται από AIDS –μία ξεκάθαρα ομοφοβική και ακραία θεώρηση της περιόδου).²⁸¹ Λόγω του γεγονότος αυτού αρθρώθηκε δημόσιος λόγος για τα ζητήματα των ασθενών με AIDS, μέσω του οποίου προωθήθηκαν τα συμφέροντά τους και οι αξίες που οι ίδιοι και οι ίδιες δημιουργούσαν. Η πιο σημαντική αξία ήταν εκείνη της φροντίδας του κάθε ασθενή ξεχωριστά, κάτι που μεταφραζόταν ως το δικαίωμα της συνειδητής επιλογής για πειραματική θεραπεία. Ο Feenberg τονίζει πως το ουσιώδες στοιχείο σε αυτή την ιστορία ήταν η συλλογικότητα των ασθενών, οι οποίοι συνένωσαν δημόσια τις φωνές τους και δεν παρέμειναν κλεισμένοι και κλεισμένες στις ατομικότητές τους. Με την παρέμβασή τους στις ιατρικές διαδικασίες, οι ασθενείς σταμάτησαν να συνιστούν παθητικούς αποδέκτες ήδη διαμορφωμένων ιατρικών πρακτικών και μεταμορφώθηκαν σε ενεργούς δρώντες μέσα σε ένα δίκτυο στο οποίο είχαν και οι ίδιοι λόγο για τη δική τους ασθένεια, το δικό τους σώμα, τη δική τους υγεία και εν

²⁸⁰ Feenberg, *Alternative Modernity*, ό.π., σ. 100.

²⁸¹ Feenberg, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας*, ό.π., σ. 86.

τέλει τη δική τους ζωή. Όπως το αναφέρει ο Feenberg σχετικά: «χάκαραν το ιατρικό σύστημα και το ανακατεύθυναν προς νέους σκοπούς».²⁸²

Όταν οι άνθρωποι συγκεντρώνονται και προσπαθούν να επηρεάσουν τους παράγοντες που τους επηρεάζουν, τότε αναδύεται μία μορφή πολιτικής δράσης που δεν εμφανίζεται στην τυπική πολιτική. Αυτή τη μορφή προσπάθει να αναδείξει ο Feenberg σε κάθε περίπτωση με την οποία καταπιάνεται.

3.3 Ασθένεια Lou Gehrig και διαδικτυακή παρέμβαση

Το 1995 ο Feenberg συμμετείχε σε μια μελέτη σχετικά με τους ασθενείς που έπασχαν από την ασθένεια Lou Gehrig, δηλαδή, αμυοτροφική πλευρική σκλήρυνση. Η μελέτη του αφορούσε σε ένα διαδικτυακό *forum* που είχε δημιουργηθεί προκειμένου να συγκεντρωθούν άνθρωποι που είχαν προσβληθεί από την ίδια ασθένεια και να ανταλλάξουν εμπειρίες, απόψεις και σκέψεις. Ο Feenberg είδε ότι αυτή η οργάνωση των ασθενών κατέληξε σε απαιτήσεις των ίδιων από την ιατρική κοινότητα και είχε ως αποτέλεσμα την επικοινωνία θεραπευτών και ασθενών, προκειμένου να αναδυθεί μία νέου είδους ιατρική πρακτική που να τείνει προς τη θεραπεία και την εξατομικευμένη φροντίδα και όχι προς την απρόσωπη και στείρα ιατρική αντιμετώπιση. Τα διαδικτυακά *forum* αποτέλεσαν τον τόπο συνάντησης των ασθενών και το μέσο για να συνδεθούν βιωματικά και να αναπτύξουν ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους, καθώς μέσω της επικοινωνίας τους έβρισκαν ενοποιητικά στοιχεία. Δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα κοινοτικού μοντέλου του διαδικτύου από το γεγονός ότι άνθρωποι εντελώς άγνωστοι μεταξύ τους μπορούν να δημιουργήσουν ισχυρούς δεσμούς, λόγω των βιωματικών εμπειριών που τους απασχολούν.

Οι πιέσεις που ασκήθηκαν στην ιατρική κοινότητα μετά από την συγκέντρωση των ατόμων διαδικτυακά και την ανταλλαγή των εμπειριών τους ήταν πολύ σημαντική. Οι γιατροί και οι ασθενείς θεωρήθηκαν μέλη της ίδιας ερευνητικής ομάδας· με άλλα λόγια, δρώντες στο ίδιο δίκτυο. Οι ασθενείς δεν περίμεναν πλέον στην απομόνωση για ατομική θεραπεία, αλλά πίεζαν για τα συμφέροντά τους συλλογικά. Με αυτό τον τρόπο κατάφεραν και ώθησαν τον αμερικανικό οργανισμό της συγκεκριμένης ασθένειας να απαιτήσει περισσότερα χρήματα από το υπουργείο υγείας, ενώ άνοιξαν

²⁸² Στο ίδιο, σ. 27-28.

το δρόμο για ανατροπή μερικών καθιερωμένων πολιτικών. Ο Feenberg καταλήγει πως «σήμερα παρόμοια *forum* ασθενών πολλαπλασιάζονται στο διαδίκτυο και δημιουργούν ένα πολύ διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον για την ιατρική».²⁸³

III. Ανακεφαλαίωση

Από τις αναλύσεις που παρουσιάστηκαν στο παρόν μέρος της διατριβής προκύπτουν δύο συμπεράσματα: αφενός, το διαδίκτυο αποτελεί μία πολύ σημαντική διάσταση της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας, αφετέρου λόγω των μεταβολών που έχει επιφέρει και συνεχίζει να επιφέρει στις κοινωνίες, το διαδίκτυο κρίνεται ως μία από τις πιο ακαθόριστες διαστάσεις της σημερινής κοινωνίας του ύστερου καπιταλισμού. Το τεχνosύστημα του διαδικτύου φέρει τη δυνατότητα να εκδημοκρατίσει την κοινωνία, μέσα από τις δικές του δημοκρατικές λειτουργίες, ενώ παράλληλα μπορεί να τη βυθίσει σε βαθύτερο καπιταλιστικό σκοτάδι συνδράμοντας στην ανάδυση ενός νέου τεχνολογικού μεσαίωνα.²⁸⁴

Ο Feenberg δεν είναι αφελής. Αντιλαμβάνεται ότι δεν συνιστά δυνατότητα η ευθεία και άμεση εναντίωση στις εταιρίες των οποίων τα συμφέροντα διακυβεύονται διά του καταναλωτικού μοντέλου του διαδικτύου. Η αναλύσεις του βασίζονται στα έργα των Michel Foucault και Michel de Certeau, όπως παρουσιάστηκε στο πρώτο μέρος της διατριβής. Με βάση τον τελευταίο, ο Feenberg αναζητά στους νέους ψηφιακούς τόπους «εύστοχα τεχνάσματα, πολύτροπη τέχνη των μηχανευμάτων και των εφευρετικών κινήσεων, κατεργαριές “κυνηγών”, ευκινησία στους ελιγμούς, πολύμορφες προσποιήσεις, θριαμβευτικά ευρήματα, ποιητικά και πολεμικά».²⁸⁵ Με άλλα λόγια, εκείνα τα «ευμήχανα επινοήματα του αδύνατου», μέσω των οποίων «αντλεί οφέλη από τον ισχυρό» και έτσι, κάθε χρήστης του διαδικτύου πολιτικοποιεί τις καθημερινές ψηφιακές πρακτικές του.²⁸⁶

Στη βάση της πολιτικοποίησης της καθημερινότητας εδράζεται η χρησιμότητα των αναλύσεων για το κοινοτικό μοντέλο του διαδικτύου με τη συγκέντρωση ομάδων που

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 56.

²⁸⁴ Bridle, *The New Dark Age*, ό.π.

²⁸⁵ Μισέλ ντε Σερτώ, *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική*, ό.π., σ. 68.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 64

ασκούν πίεση ως προς την ίδια τη δομή του διαδικτύου, μέσα από τη χρήση του ως ελεύθερης επικοινωνίας και δημόσιου χώρου για ανταλλαγή εμπειριών και ιδεών.²⁸⁷ Αυτή είναι και η βάση της ανάλυσής του για τη παιχνιδιάρικη διάθεση σχετικά με τις μεταβολές που επιφέρει η κοινότητα των παικτών στα ίδια τα ψηφιακά παιχνίδια και τους κώδικές τους. Η βάση της ανατρεπτικότητας στη θεώρηση του Feenberg είναι το δημιουργικό *παίξειν* που προκύπτει όταν οι άνθρωποι συλλογικά δημιουργούν μορφές χωρίς αυστηρούς κανόνες και μέσω της φαντασίας τους. Το εν λόγω παιχνιδιάρικο *παίξειν* προκύπτει ως χακάρισμα όταν εντοπίζεται το «περιθώριο» παιχνιδιάρικου και ελεύθερα ευφάνταστου «ελιγμού» στα ρήγματα του αυστηρού παιχνιδιού με τους επιβαλλόμενους ιεραρχικά εκ των άνω κανόνες. Συνεπώς, είναι αυτό το δημιουργικό *παίξειν* των εν λόγω περιπτώσεων που κάνει τον Feenberg αισιόδοξο ως προς τις σημερινές αντιστάσεις έναντι του ψηφιακού συστήματος.

Παρά την αισιοδοξία, ωστόσο, προκύπτουν πολλά ερωτηματικά, τα οποία δεν γίνεται να αγνοηθούν. Οι αναλύσεις του Σμυρναίου για ένα συμπαγές μονοπώλιο του διαδικτύου από πανίσχυρες εταιρίες που συνεχώς εφευρίσκουν νέους τρόπους να κρατούν δέσμιους τους χρήστες αναδεικνύουν αυτή την προβληματική. Με τη γλώσσα του de Certeau, οι τρόποι αυτοί είναι οι στρατηγικές του συστήματος. Όπως θεωρεί ο Habermas, το σύστημα αυτό τείνει να καταβροχθίσει τον βióκοσμο της επικοινωνίας και των νοημάτων. Και πράγματι, ο καπιταλισμός της επιτήρησης, όπως τον περιγράφει η Zuboff, δεν περιορίζεται μονάχα στην επιτήρηση στο πλαίσιο του διαδικτύου μέσω των μηχανισμών αποθήκευσης προτιμήσεων και εξόρυξης πληροφοριών που πωλούνται σε διαφημιστές, αλλά επεκτείνεται και σε πρακτικές της αναλογικής ζωής που συνδέονται διαδικτυακά μέσω διάφορων εφαρμογών. Σε κάποιες χώρες του κόσμου (π.χ Κίνα), είναι υπαρκτές οι συζητήσεις σχετικά με συστήματα πόντων που να δίνουν ή να στερούν τη δυνατότητα στους ανθρώπους να χρησιμοποιήσουν τη μία ή την άλλη τεχνολογία. Πρόκειται για ένα, κατά τα άλλα, εύκολο εγχείρημα, καθώς όλες οι οικιακές συσκευές ελέγχονται πλέον από

²⁸⁷ Μία συνεργάτιδα του Feenberg ονομάζει αυτές τις ενέργειες ως subactivism αναζωογονώντας την πολιτική πρακτική στο διαδίκτυο και τους ψηφιακούς τόπους. Βλ. Maria Bakardjieva, «Subactivism: Lifeworld and politics in the age of the Internet», στο Feenberg και Friesen (επιμ.), (Re)Inventing the Internet, ό.π., σ. 85-108.

εφαρμογές που συνδέονται στο διαδίκτυο και μπορούν να επιτηρηθούν με ευκολία.²⁸⁸ Πράγματι φαίνεται να επιβεβαιώνεται μία ανάλυση, όπως εκείνη του Habermas, σύμφωνα με την οποία το σύστημα τείνει να αποικειοποιήσει ολοκληρωτικά τον βίοκοσμο. Ανακύπτει το ερώτημα, κατά πόσο το κοινοτικό μοντέλο του διαδικτύου μπορεί να παράσχει σθεναρή αντίσταση και να οδηγήσει σε πραγματικές μεταβολές ως προς τις δυστοπικές προθέσεις και τάσεις του συστήματος;

Από την άλλη, υπάρχουν αναπάντητα ερωτήματα και ως προς την προσέγγιση σχετικά με τα ψηφιακά παιχνίδια. Η δημιουργικότητα και η παιχνιδιάρικη διάθεση πράγματι έχουν παραγάγει εξαιρετικά μεγάλο και σημαντικό περιεχόμενο που δεν προέρχεται από την εταιρία και τους δημιουργούς του εκάστοτε παιχνιδιού, αλλά από τους χρήστες. Δεκάδες *gaming* κοινότητες σχηματίζονται για κάθε παιχνίδι και παράγουν αφιλοκερδώς (ή και όχι) περιεχόμενο, όπως *wikis* (δηλαδή ιστοσελίδες με πληροφορίες για κάθε πτυχή του παιχνιδιού), *walkthroughs* (δηλαδή οδηγούς είτε με τη μορφή κειμένου είτε με τη μορφή βίντεο που δείχνουν βήμα προς βήμα την επίλυση σημείων του παιχνιδιού για διευκόλυνση των υπόλοιπων μελών της κοινότητας), *mods*, χώρους ερωτήσεων και απαντήσεων, *forum* για το παιχνίδι, θεματικές συναντήσεις με κοστούμια από το παιχνίδι και πολλά ακόμη συμβάντα που πραγματικά αντανakλούν μία εξαιρετικά μεγάλη συσσώρευση παιχνιδιάρικης διάθεσης με την έννοια που τη χρησιμοποιεί ο Feenberg. Ωστόσο, το αποτέλεσμα όλων των ανωτέρω επιτευγμάτων των *gaming* κοινοτήτων καταλήγει τις περισσότερες φορές σε περαιτέρω ενίσχυση της εταιρίας που παράγει και διακινεί το παιχνίδι. Εταιρίες όπως η Bethesda (πλέον αγορασμένη από τη Microsoft), με την τεράστια *gaming* κοινότητα γύρω από παιχνίδια όπως το *Elder Scrolls: Skyrim* (2011), και την υπέρογκη παραγωγή περιεχομένου από την κοινότητα, μονάχα κερδισμένες βγήκαν από την έξαρση δημιουργικότητας των χρηστών. Σε ένα μικροεπίπεδο βελτίωσης του παιχνιδιού μέσω των *mods* και άλλου είδους τεχνασμάτων, πράγματι η παιχνιδιάρικη διάθεση έχει κάποια ουσία. Ωστόσο στο μακροεπίπεδο, για παράδειγμα στο πέρας των δώδεκα χρόνων ζωής του εν λόγω παιχνιδιού, ο μόνος κερδισμένος από αυτή την ιστορία είναι η εταιρία, η οποία

²⁸⁸ Αναφέρομαι στο λεγόμενο Social Credit System. Βλ σχετικά: <https://www.businessinsider.com/china-social-credit-system-punishments-and-rewards-explained-2018-4> και <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3096090/what-chinas-social-credit-system-and-why-it-controversial>. (Τελευταία ανάκτηση 05/03/2023)

εξακολουθεί να πουλά το παιχνίδι σε υψηλές τιμές ακριβώς λόγω του ενθουσιασμού (hype), που υπάρχει στα μέλη της *gaming* κοινότητας γύρω από αυτό.

Με βάση τα παραπάνω, θα κατέληγε κανείς στο ερώτημα: έχει ουσία αυτή η αντίσταση για παράδειγμα στον χώρο των ψηφιακών παιχνιδιών; Παρά την τεράστια κοινότητα που διαμορφώθηκε γύρω από το *Skyrim* με την εξαιρετική δημιουργική παραγωγή από μεριάς των χρηστών, καμία αλλαγή δεν επετεύχθη στον κόσμο του *gaming* διεθνώς και μάλιστα η συγκεκριμένη εταιρία έμεινε πίσω (οικονομικά αλλά και σε φήμη), σε σχέση με άλλες, οι οποίες δεν επιτρέπουν απολύτως καμία παρέμβαση στην ίδια τη δομή του παιχνιδιού (π.χ Riot Games). Παρόλη την παιχνιδιάρικη διάθεση και τα ευμήχανα επινοήματα, ο καπιταλισμός αναπτύσσεται και ως σύστημα εξακολουθεί να καθορίζει και να οριοθετεί τις δυνατότητες της κοινότητας παικτών. Οι τόποι που αφήνονται ελεύθεροι στην κοινότητα, όπως για παράδειγμα την αστείρευτη παραγωγή ιστοριών γύρω από ένα παιχνίδι ή *walkthrough*, εν τέλει δεν επηρεάζουν καθόλου τη δομή του παιχνιδιού και την κατεύθυνσή του. Αν η καθημερινή πραγματικότητα εκατομμυρίων παιδιών και ενηλίκων χαρακτηρίζεται από πολλές ώρες ψηφιακού παιχνιδιού, τότε είναι σίγουρο πως αυτά τα τελευταία πρέπει να μελετηθούν σε περισσότερο βάθος για να αναδειχθούν οι ευμήχανοι τρόποι που να μπορέσουν να αποτελέσουν πραγματική αντίσταση απέναντι σε ένα ψηφιακό σύστημα που οριοθετεί και καθορίζει την υποκειμενικότητα πολύ πιο ισχυρά από ποτέ άλλοτε.

Εν κατακλείδι, το ζητούμενο για τον Feenberg ως προς το ψηφιακό είναι το κατά πόσο μπορεί να αλλάξει η τεχνολογία ή κάποιες διαστάσεις του διαδικτυακού τεχνοσυστήματος «εκ των έσω», δηλαδή, μέσα από τους ανθρώπους που εμπλέκονται στο δίκτυό του. Κατά πόσο, δηλαδή, οι «ψηφιακές ψυχές» (digital souls), οι χρήστες δηλαδή, που αποτελούν απλώς οικονομικούς αριθμούς στα μάτια των διαφημιστών, όπως αναφέρει ο Floridi, έχουν κάποια δύναμη να μεταβάλλουν προς όφελός τους έστω κάποιες διαστάσεις του συστήματος. Αυτό αποτελεί ξεκάθαρα ένα πολιτικό διακύβευμα, καθώς όπως δείχνει ο Coeckelbergh η ψηφιακές τεχνολογίες συνγράφουν τη ζωή μας. Αν ο συν-συγγραφέας της ζωής μου είναι κάτι εντελώς εξωτερικό σε σχέση με εμένα (που άλλοτε θα θεωρούμουν ως ο κύριος συγγραφέας της αφήγησης της ζωής μου) και που μάλιστα καθορίζεται από τα συμφέροντα εταιριών κολοσσών, τότε η πολιτική αυτονομία για την οποία μάχονταν σε άλλες εποχές στοχαστές και κοινωνικοί φιλόσοφοι, όπως ο Καστοριάδης, δεν μπορεί να

επιτευχθεί ποτέ. Λόγω των προαναφερθέντων ζητημάτων η κριτική θεωρία της τεχνολογίας με τον τρόπο που προσεγγίζει το ψηφιακό –έχοντας το μάτι στραμμένο προς τις ευκαιρίες εκδημοκρατισμού κάθε διάστασής του– αποτελεί μία κοινωνική και πολιτική προσέγγιση του ψηφιακού κόσμου που μπορεί να διατηρεί ακόμα κάποια σπέρματα αισιοδοξίας. Σε κάθε περίπτωση, είναι σίγουρο ότι το διαδίκτυο είναι βαθιά ριζωμένο πλέον στις κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές. Αυτό έγινε γνωστό από το ίδιο το κίνημα της Αραβικής Άνοιξης ή το κίνημα Occupy Wall Street.²⁸⁹ Και αυτό, όχι μόνο ως προς την επικοινωνία κάποιων μηνυμάτων προς τον κόσμο ή προκειμένου να συγκεντρωθεί κόσμος στο δρόμο, αλλά για να εντατικοποιηθεί η αντίσταση και η ίδια η εξέγερση.

Ο Feenberg αντιλαμβάνεται ότι δεν μπορεί να υπάρξει επανάσταση σήμερα με τον τρόπο που ενδεχομένως την εννοούσε ο Marx. Δεν μπορεί κανένας χρήστης ή κάποια ομάδα χρηστών να εναντιωθεί στη Microsoft ή την Google και να σταματήσει η τελευταία να αποτελεί τη δημοφιλέστερη μηχανή αναζήτησης διεθνώς (άλλωστε και να γινόταν αυτό, θα έπαιρνε τη θέση της η Opera ή κάποια άλλη και θα επαναλαμβανόταν το ίδιο). Εκείνο που μπορεί να γίνει σήμερα, όμως, είναι η πολιτικοποίηση της καθημερινότητας και της ψηφιακής καθημερινότητας, διαμέσου των αντιστάσεων στον καθορισμό της ταυτότητας, της ουσίας και της υποκειμενικότητας των ανθρώπων από δυνάμεις που είναι έξω από αυτούς τους ίδιους. Το κοινοτικό μοντέλο προβάλλει σθεναρή αντίσταση στις καταναλωτικές στρατηγικές με τις οποίες επιχειρούν οι κυρίαρχες εταιρίες σήμερα να καθορίσουν τον κυβερνοχώρο. Το διαδίκτυο βρίσκεται ακόμη υπό διερώτηση και μαζί με αυτό βρίσκεται υπό διερώτηση η ίδια η μορφή της νεωτερικότητας. Όσο ισχυρές και αν είναι οι δυνάμεις του καταναλωτικού μοντέλου, οι χρήστες του διαδικτύου δεν πρέπει να σταματήσουν να δημιουργούν αυθόρμητα, παιχνιδιάρικα και ευμήχανα. Οι προβληματισμοί της προηγούμενης παραγράφου δεν αναφέρθηκαν για να θέσουν εμπόδια σε αυτή την κατεύθυνση, αλλά για να φωτίσουν τα ερωτήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει η έρευνα σήμερα, προκειμένου να αναδειχθούν περισσότερα ρήγματα στο σύστημα, περισσότερες ευκαιρίες ευμήχανων τεχνασμάτων και μεγαλύτερο περιθώριο ελιγμού.

²⁸⁹ Trevor Garrison Smith, *Politicizing Digital Space. Theory, the Internet and Renewing Democracy*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2017, σ. 123.

Πράγματι, η κριτική θεωρία της τεχνολογίας φέρει μέσα της δυνατότητες που μπορούν να αξιοποιηθούν. Η ελπίδα για εκδημοκρατισμό της ψηφιακής τεχνολογίας και της ψηφιακά τεχνολογικοποιημένης κοινωνίας παραμένει ως πρόταγμα. Αυτός είναι ο λόγος που στο επόμενο μέρος της παρούσας διατριβής εξετάζεται το κατά πόσο τα κοινά και πιο συγκεκριμένα τα ψηφιακά κοινά θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μια περισσότερο εκδημοκρατισμένη τεχνολογία, απελευθερωτική, δημιουργική και παιχνιδιάρικη. Θεωρούμε πως μέσα από μία διαφορετική οργάνωση πολλών διαστάσεων της κοινωνίας –αυτό αποτελούν τα κοινά– μπορεί να επιλυθεί ο προβληματισμός του κατά πόσο οι αντιστάσεις μπορούν να επιφέρουν κοινωνική μεταβολή και να συμβάλουν στην έλευση της εναλλακτικής νεωτερικότητας. Οι αντιστάσεις από μόνες τους μπορεί να μην είναι αρκετές, αλλά μπορούν σε ένα πλαίσιο διαφορετικής οργάνωσης μεγάλης κλίμακας, να επιφέρουν αλλαγή νομών και αξιών και εν τέλει κάποιον εκδημοκρατισμό των τεχνολογιών.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΩΝ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝ

Η επικοινωνία είναι το μέσο διά του οποίου οι άνθρωποι βρίσκουν το κοινό νόημα και μοιράζονται τον κόσμο που δημιουργούν. Η εμπορευματοποίηση όλων των μορφών των ψηφιακών επικοινωνιών συμβαδίζει με την εμπορευματοποίηση των περισσότερων σχέσεων που συνθέτουν τη ζωντανή εμπειρία –την πολιτισμική ζωή– του κάθε ατόμου ξεχωριστά και της κοινότητας συνολικά.²⁹⁰

Προκαταρκτικές επισημάνσεις

Η αναζήτηση μιας εναλλακτικής νεωτερικότητας που να βασίζεται σε διαφορετικές θεωρητικές βάσεις, δηλαδή, σε μία εναλλακτική ορθολογικότητα που θα μετασχημάτιζε τις σχέσεις εξουσίας και με αυτό τον τρόπο τον τεχνολογικό σχεδιασμό, χρειάζεται να μην παραμείνει απλώς ένα θεωρητικό πρόταγμα, αλλά λαμβάνοντας πρακτική υφή να υλοποιηθεί μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές δράσεις. Εφόσον η υπάρχουσα τεχνολογία, η οποία διαμορφώνει τη νεωτερικότητα όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, αποτελεί το αποκύημα της λειτουργικής αυτονομίας των σύγχρονων εταιριών και της βιομηχανίας, τότε η εναλλακτική νεωτερικότητα προς την οποία εργάζεται η θεωρία του Feenberg, είναι αναγκαίο να υλοποιηθεί μέσω προσεγγίσεων που δίνουν προβάδισμα στη συλλογική πράξη των ανθρώπων. Το εν λόγω περίβλημα που θα φέρει την θεωρία του Feenberg πιο κοντά στην πράξη και θα βοηθήσει την έλευση διαφορετικών τεχνολογικών σχεδιασμών και μέσω αυτών κάποια εναλλακτική τεχνολογική νεωτερικότητα, ίσως είναι τα κοινά (commons). Το «ίσως» της προηγούμενης πρότασης δεν φανερώνει κάποια διστακτικότητα, αλλά απεναντίας δείχνει πως η σύνδεση μιας πολλά υποσχόμενης θεωρίας, ως προς την ανατρεπτικότητα της τεχνολογίας με ένα πρόταγμα για συλλογική - από τα κάτω οργάνωση, οικονομία και κοινωνικές σχέσεις, αποτελεί ένα καινοτόμο πεδίο που χρήζει περαιτέρω εξερεύνησης. Αυτού του είδους η εξερεύνηση θα λάβει χώρα στο παρόν, καθώς και στο επόμενο μέρος της διατριβής.

²⁹⁰ Jeremy Rifkin, *Η Νέα Εποχή της Πρόσβασης. Η νέα κουλτούρα του υπερκαπιταλισμού, όπου όλη η ζωή είναι μια επί πληρωμή εμπειρία*, Αθήνα: Λιβάνη 2001. σ. 252.

Στο πρώτο κεφάλαιο του παρόντος μέρους θα αναδειχθεί η δυναμική των κοινών. Τί είναι τα κοινά και με ποιόν τρόπο αποτελούν μία αναδυόμενη, δυναμική, πολιτική πρόταση που προωθείται ως εναλλακτική στον υπάρχοντα καπιταλισμό των κοινωνιών μας; Κατά πόσο μπορούν πράγματι τα κοινά να αντικαταστήσουν τον καπιταλισμό, αφενός ως τρόπο οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας και αφετέρου ως ανανεωμένες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων; Ποιές είναι οι θεωρητικές βάσεις των κοινών και σε τί είδους κοινωνικά χαρακτηριστικά ωθούν; Αυτά και πολλά ακόμη ερωτήματα θα αποτελέσουν τη βάση του πρώτου κεφαλαίου, το οποίο θα μελετήσει το κατά πόσο η σύγχρονη βιβλιογραφία σχετικά με τα κοινά αναδεικνύει στην πράξη μια εναλλακτική στις κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού.

Στη συνέχεια, στο δεύτερο κεφάλαιο θα λάβει χώρα μία παρουσίαση και ανάλυση των λεγόμενων ψηφιακών κοινών (digital commons). Στο πλαίσιο των κοινών αναπτύχθηκαν, ήδη από τη δεκαετία του 2000 και έπειτα, κάποια εγχειρήματα που σχετίζονταν με το διαδίκτυο και πρόταξαν μία διαφορετική δημιουργία περιεχόμενου στο εσωτερικό του, αλλά και μια διαφοροποιημένη οργάνωση και διαχείριση του κυβερνοχώρου. Τα ψηφιακά κοινά λαμβάνουν ολοένα και μεγαλύτερη προσοχή στους ακαδημαϊκούς κύκλους, όσο πιο βαθιά εισέρχονται οι κοινωνίες και οι άνθρωποι στον ψηφιακό κόσμο του διαδικτύου. Ερωτήματα που θα απασχολήσουν το δεύτερο κεφάλαιο είναι, μεταξύ άλλων, το τί πραγματικά είναι τα ψηφιακά κοινά, τί αξιώνουν να πετύχουν και πώς αναπτύχθηκαν, τί συνιστούν κάποιες τεχνολογίες όπως το *Blockchain* ή η τρισδιάστατη εκτύπωση και κατά πόσο συμβάλουν στα κοινά. Επιπλέον, θα αναλυθούν έννοιες, όπως οι ψηφιακές άδειες (για παράδειγμα η *Creative Commons*), αλλά και δράσεις ανθρώπων, όπως το *Guifi.net* στην Ισπανία και ο τρόπος με τον οποίο αυτές μπορούν να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία σήμερα.

I. Τα κοινά: μια κριτική επισκόπηση

1. Το σύμπαν των κοινών

Το πεδίο των κοινών έχει διευρυνθεί σήμερα σε μεγάλο βαθμό. Παρήχθη εξαιρετικά μεγάλη βιβλιογραφία για ένα πολύ ευρύ φάσμα κοινωνικών, πολιτικών, πολιτισμικών και οικονομικών προεκτάσεων των κοινών. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, τα

βιβλία και τα άρθρα αυτού του πεδίου προσπαθούν να εφαρμόσουν κάποιες γενικότερες αρχές, στις οποίες βασίζονται τα κοινά –ομότιμα δίκτυα, ομότιμη παραγωγή βασισμένη στα κοινά, δικτυαρχία, πόροι κοινού αποθέματος κ.α.– (P2P network, common based peer production, netarchical, common pool resources). Οι εν λόγω μελέτες για τα κοινά αναλύουν τη σχέση τους με κοινωνικά ζητήματα κάθε είδους: από την οικονομία και τις πολιτικές (policies) μέχρι την αγροτική παραγωγή, τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων ή ακόμη και την αρχιτεκτονική πόλεων. Σε αυτό το κεφάλαιο του τρίτου μέρους γίνεται κατατοπιστική εισαγωγή στο θέμα, ανταποκρινόμενη σε ένα κάπως πιο αφελές ερώτημα «τι είναι τα κοινά». Επιπροσθέτως, ακολουθεί εκτενής βιβλιογραφία, η οποία χαρτογραφεί ορισμένες σύγχρονες κατευθύνσεις, ως προς τη μελέτη, αλλά και την ίδια την απτή πρακτική των κοινών. Ακόμη, παρατίθενται κάποια παραδείγματα πρωτοβουλιών κοινών ανά τον κόσμο. Σε κάθε περίπτωση, το παρόν κεφάλαιο του τρίτου μέρους δεν αξιώνει κάποια ολοκληρωμένη παρουσίαση του πεδίου των κοινών. Αυτό ενδεχομένως να μην είναι εφικτό, λόγω της ίδιας της ανοιχτότητας που διατρέχει τα εν λόγω κινήματα, τα οποία κρίνεται καλύτερο να μην αποτυπωθούν εξολοκλήρου, ώστε να αποτυπώνεται η διαρκής δυναμική τους.

Για να ξεκινήσει κανείς την περιπλάνησή του στον χώρο των κοινών μπορεί να εκκινήσει από διάφορες θεματικές, καθώς τα κοινά αποτελούν έναν διαφορετικό τρόπο αντίληψης του κόσμου, διαφορετική ανάδυση των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και διαφορετικού είδους οικονομική και κοινωνική οργάνωση. Ωστόσο, τα προαναφερόμενα σχετίζονται πάντοτε με έναν πόρο ή αλλιώς με ένα αγαθό.²⁹¹ Αυτό δεν σημαίνει ότι ένα κοινό αποτελεί έναν πόρο, καθώς με αυτό το δεδομένο επικρατεί μία επιφανειακή αντίληψη για το τί είναι ένα κοινό.

Γύρω από ένα κοινό δημιουργείται μία κοινότητα με δικές της κοινωνικές σχέσεις, με δικά της νοήματα ως προς το τι είναι αυτό ή τι είναι αυτοί οι ίδιοι (που ονομάζονται

²⁹¹ Σε πολλά σημεία του παρόντος και του επόμενου μέρους χρησιμοποιώ τον όρο «πόρο» έναντι του «αγαθού» καθώς υπό το πρίσμα του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού το οποίο βιώνουμε σήμερα αυτά στα οποία αναφέρομαι και τα οποία προσεγγίζει η βιβλιογραφία των κοινών θεωρούνται πόροι. Σε καμία περίπτωση δεν αποδέχομαι το πλαίσιο κατάχρησης που αγκαλιάζει τα αγαθά μετατρέποντάς τα σε πόρους προς εκμετάλλευση. Χρησιμοποιώ τον όρο «πόρος» για να γίνεται κατανοητό σε τι αναφέρομαι σχετικά με τα επιχειρήματα των κοινών.

κοινωνοί –commoners), με συνήθειες, με τρόπους οργάνωσης των οικονομικών ή της ίδιας τους της ζωής.

Ας δούμε εν συντομία τί συνιστά ένα κοινό. Το παράδειγμα που ακολουθεί αποτελεί διασκευή ενός πολύ γνωστότερου παραδείγματος που εισήγαγε ο Heinrich Popitz και ονόμασε ως την «αλληγορία της ξαπλώστρας».²⁹² Το δικό μας παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η «αλληγορία των βιβλίων»: ας σκεφτούμε ότι υπάρχει μία βιβλιοθήκη σε ένα κτήριο με πολύ λίγα βιβλία, τα οποία προσελκύουν το ενδιαφέρον πολλών αναγνωστών, οι οποίοι βρίσκονται για ένα χρονικό διάστημα μέσα στο συγκεκριμένο κτήριο. Από τη χρήση που κάνουν στα βιβλία οι αναγνώστες, δημιουργείται ένας άγραφος κανόνας ότι κανείς δεν μπορεί να πάρει ένα βιβλίο στην κατοχή του για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, ούτε να το στιγματίσει με στυλό και μολύβια κάνοντάς το δικό του. Οποτεδήποτε αφήνεται ένα βιβλίο από κάποιον αναγνώστη, ένας άλλος μπορεί να το πάρει και να το διαβάσει, μέχρι να το αφήσει πίσω ξανά για τον επόμενο. Για το χρονικό διάστημα που βρίσκονται οι αναγνώστες στο κτήριο, τα βιβλία διακινούνται κατ' αυτόν τον τρόπο. Κανείς δεν καταχράζεται τον χρόνο κατοχής του βιβλίου, ούτε το οικειοποιείται κατά βούληση. Με αυτό τον τρόπο όλα τα βιβλία προσφέρονται προς τους αναγνώστες και οι ίδιοι μεταξύ τους αναπτύσσουν τις κοινωνικές σχέσεις της συνεργατικότητας και του αλληλοσεβασμού.

Μετά από ένα εύλογο χρονικό διάστημα, το κτήριο ανοίγει τις πόρτες του και επιπλέον άτομα εισέρχονται στον χώρο με τη μικρή βιβλιοθήκη. Το καινούργιο αναγνωστικό κοινό που δεν έχει ενσωματώσει τις αξίες που αναπτύχθηκαν γύρω από τα βιβλία, ως κοινά της προηγούμενης κοινότητας, οικειοποιείται το έντυπο υλικό και καθένας ξεχωριστά παίρνει ορισμένα βιβλία, όποτε και όπως το επιθυμεί. Επιπλέον τα δανείζεται για πολύ καιρό, αφαιρώντας από τους άλλους το δικαίωμα να τα διαβάσουν. Το νέο αυτό κοινό θεωρεί πως κάθε άτομο που προλαβαίνει ένα βιβλίο αποτελεί τον νόμιμο ιδιοκτήτη του. Όπως γίνεται φανερό από το παράδειγμα, ένας πόρος μπορεί να προσεγγιστεί με διαφορετικούς τρόπους. Η κάθε προσέγγιση δεν αποτελεί απλώς κάτι ουδέτερο ως προς αυτόν τον πόρο, αλλά αντιθέτως, η φύση του πόρου μπορεί να μεταβληθεί ανάλογα με την προσέγγιση. Αντίστροφα, ο ίδιος ο πόρος επιδρά σε αυτόν που τον προσεγγίζει.

²⁹² David Bollier, *Κοινά. Μία σύντομη εισαγωγή*, μτφρ. Γ. Θεοχάρης, Αθήνα: Angelus Novus 2016, σ. 41.

Με άλλα λόγια, η ιδιοκτησία ενός πόρου από ένα άτομο ή μία ομάδα ατόμων και η αποκλειστική του χρήση δημιουργεί άλλου είδους σχέσεις και αντίληψη από την ανοιχτή και κοινή χρήση, οργάνωση και φροντίδα του. Στην πρώτη περίπτωση αναπτύσσονται φαινομενικά ουδέτερες, απομακρυσμένες σχέσεις, όπου ο πόρος χρησιμοποιείται μέχρι να εξαντληθεί και έτσι οι χρήστες να μεταφερθούν σε άλλον πόρο. Στη δεύτερη περίπτωση ως στόχος τίθεται η μακροβιότητα του πόρου, μέσα από πράξεις φροντίδας και προσοχής που εστιάζουν στις ίδιες τις δυνατότητές του. Έτσι, αναπτύσσεται ένας σεβασμός προς τον πόρο, ο οποίος ανατροφοδοτούμενος παρέχει προς τον κοινωνό τού όλα όσα χρειάζεται για να επιβιώσει ειρηνικά και συνεργατικά.

Η διάκριση μεταξύ ενός πόρου απομακρυσμένου από τον χρήστη που τον κατέχει και η ευσεβής αξιοποίηση από μία κοινότητα που αναπτύσσει συγκεκριμένες συμπεριφορές και αξίες με βάση τον πόρο αποτελεί και τη βασική παρανόηση του κλασσικού κριτικού των κοινών Garrett Hardin. Στο κείμενό του «η τραγωδία των κοινών», του 1968, ο Hardin συγγέει τα κοινά με έναν πόρο, στον οποίο έχουν πρόσβαση όλοι και ο οποίος εξαντλώνεται, έπειτα από εξαντλητική εκμετάλλευση κάθε στοιχείου που έχει να προσφέρει. Έτσι, προκύπτει η ανάγκη αναζήτησης άλλου τέτοιου είδους πόρου.²⁹³ Με άλλα λόγια, ο Hardin κρίνοντας τα κοινά υπό το πρίσμα της φιλελεύθερης ανθρωπολογίας, του ανθρώπου, δηλαδή, ο οποίος ενεργεί βασιζόμενος σε βουλησιαρχικές ιδέες (όπως εκείνες που είχε περιγράψει ο Thomas Hobbes),²⁹⁴ θεωρεί πως ένα κοινό αποτελεί απλώς ένα ανοιχτό «βοσκοτόπι» από το οποίο μπορεί να αντλήσει ο καθένας για τον εαυτό του στοιχεία έως ότου ο πόρος εξαντληθεί.²⁹⁵ Αυτό το ονομάζει ως την «τραγωδία των κοινών». Ο David Bollier, σημαντικός μελετητής των κοινών, μας πληροφορεί πως η «τραγωδία των κοινών»:

θεωρείται βασική αρχή της οικονομίας –μια προειδοποιητική διδαχή για το ανέφικτο της συλλογικής δράσης [που εν τέλει η ουσία της είναι πως] [...] η ελευθερία του καθενός να κατέχει και να εμπορεύεται την ατομική του

²⁹³ Garrett Hardin, «The Tragedy of the Commons», *Science* 162, 1968, σ. 1243-1248.

²⁹⁴ Βλ. Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν ή ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής λαϊκής κοινότητας*, μτφρ. Γ. Πασχαλίδης, Αθήνα: Γνώση 2006.

²⁹⁵ Hardin, «The Tragedy of the Commons», ό.π., σ. 1244.

ιδιοκτησία στην ελεύθερη αφορά είναι ο μόνος τρόπος να παραχθεί προσωπική ικανοποίηση και κοινωνική ευημερία με διάρκεια στο χρόνο.²⁹⁶

Εξαρχής, είναι φανερό πως τα κοινά αντιτίθενται στον φιλελεύθερο τρόπο αντίληψης του κόσμου και των πραγμάτων, του κέρδους, της φαινομενικής βιωσιμότητας των πόρων της γης, αλλά και των ανθρώπων. Με αυτή την αντίθεση συνυπάρχει και μία εναντίωση στην τεχνική και οικονομική πρόοδο, στην ευημερία και την καινοτομία, όπως τις θεωρεί ο καπιταλισμός. Η τεχνολογική εξέλιξη στο σύμπαν των κοινών αποτελεί κάτι διαφορετικό από την εξέλιξη των υπαρχουσών τεχνολογιών, που είτε επιλύουν υπάρχοντα προβλήματα, είτε όχι, δημιουργώντας πολλαπλά άλλα. Περισσότερα, ωστόσο, για την τεχνολογία θα ειπωθούν στη συνέχεια του κεφαλαίου. Για την ώρα, η ανάλυση θα επικεντρωθεί στο λεξιλόγιο των κοινών.

Στη βάση όσων αναφέρθηκαν προηγουμένως, τα κοινά αναπτύσσουν ένα λεξιλόγιο που ως στόχο έχει τη διακοπή χρήσης λέξεων και κατηγοριών, προερχόμενων από τα νοήματα της φιλελεύθερης ανθρωπολογίας και επιστημολογίας. Οι λέξεις και οι έννοιες των κοινών στοχεύουν στη δημιουργία νέων νοημάτων, τα οποία δύνανται να απεμπολούν κάθε αναφορά στην εξαθλίωση των ανθρώπων, την εκμετάλλευση της γης και την περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων. Μία πολύ βασική έννοια για τα κοινά είναι η «ομότιμη παραγωγή» (Peer production). Η παραγωγή αυτού του είδους σημαίνει τη συνένωση των δυνάμεων πολλών ανθρώπων, οι οποίοι συναθροίζονται με τη θέλησή τους και προσφέρουν ό,τι μπορούν, προκειμένου να κατασκευαστεί ή να δημιουργηθεί κάτι. Ένας από τους πιο σημαντικούς μελετητές των κοινών, ο Yochai Benkler, ονόμασε αυτού του είδους την παραγωγή ως ομότιμη παραγωγή βασισμένη στα κοινά.²⁹⁷ Κύρια εναντίωση της εν λόγω παραγωγής είναι η δομή των σύγχρονων καπιταλιστικών βιομηχανιών, οι οποίες βασίζονται στο κέρδος, την ιεραρχία και την εκμετάλλευση πόρων και ανθρώπων. Με την βασισμένη στα κοινά ομότιμη παραγωγή, όχι μόνο εξαφανίζεται εντελώς η έννοια της ιεραρχίας, συνεπώς και η εξαθλίωση των μη προνομιούχων, αλλά πολύ περισσότερο το ίδιο το προϊόν και ο πόρος από τον οποίο παράγεται, θεωρούνται μέρος ενός ευρύτερου κύκλου ζωής. Και τα δύο πρέπει να επιβιώσουν από κοινού στον χρόνο, λόγω της από τα κάτω

²⁹⁶ Bollier, *Κοινά*, ό.π., σ. 42.

²⁹⁷ Yochai Benkler, «Peer Production, the Commons, and the Future of the Firm», *Strategic Organisation* 264, 2016: 1-11.

οργάνωσης και πράξης. Ως εκ τούτου, αντιμετωπίζονται με σεβασμό και προσοχή. Το «μοίρασμα των σπόρων στο Άντρα Πραντές», όπως παραστατικά περιγράφει ο Bollier, δεν διαφέρει μονάχα στην ποσότητα που παράγεται, αλλά και στην ποιότητα του σπόρου, στις κοινωνικές περιπτώσεις που αναδύονται γύρω από το εν λόγω μοίρασμα, όπως και στην συλλογική γνώση της κοινωνίας.²⁹⁸ Η βάση, δηλαδή, της εν λόγω παραγωγής στο πλαίσιο των κοινών συνιστά την εναποθετημένη γνώση (όπως θα έλεγε η Haraway), που σχετίζεται με έναν συγκεκριμένο τόπο και μία συγκεκριμένη εμπειρική γεωμορφολογία εδάφους, την οποία η βιομηχανία αγνοεί και καταστρέφει.

Η ομότιμη παραγωγή αποτελεί ένα μέρος στον ευρύτερο αστερισμό της έννοιας που ονομάζεται «ομότιμη διακυβέρνηση» (Peer governance), δηλαδή τη συλλογική και συμμετοχική δράση των ανθρώπων που από κοινού συναθροίζονται και θεσμίζουν κανόνες, περιορισμούς και συμπεριφορές, προκειμένου να συμβιώσουν διαχειριζόμενοι έναν πόρο. Επεξηγηματικά, η διαδικασία του να γίνει κάποιος κοινωνός αποτελεί γεγονός πως δεν μπορούν να υπάρξουν κοινά χωρίς την ομότιμη διακυβέρνηση. Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι δεν μπορούν να υπάρξουν κοινά χωρίς κοινωνούς, καθώς και ότι άνθρωποι που συναποτελούν μια ομάδα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν κοινωνοί, αν δεν έχουν σχηματιστεί ως τέτοιοι γύρω από ένα κοινό. Το κοινό και οι κοινωνοί βρίσκονται στο εσωτερικό ενός δικτύου, το οποίο φτιάχνουν και οι δύο, ως δρώντες, με βάση τις αξίες της αλληλοβοήθειας, της συνεργατικότητας και του αμοιβαίου σεβασμού.

Ακόμη μία σημαντική έννοια είναι εκείνη της «περίφραξης». Ο Bollier αναφέρει στο βιβλίο του τρία είδη περιφράξεων: την περίφραξη της φύσης, την περίφραξη των δημόσιων χώρων και την περίφραξη της γνώσης και του πολιτισμού. Οι περιφράξεις αυτές πρέπει να γίνουν αντιληπτές σε δύο επίπεδα: ένα πρωτογενές και ένα δευτερογενές. Το πρωτογενές επίπεδο, αποτελεί την υλική περίφραξη ενός κοινού πόρου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί από την αγορά και το κεφάλαιο. Για παράδειγμα, αυτό συμβαίνει όταν τίθεται ένα φράγμα σε έναν ποταμό ή όταν ένα χωράφι περιφράσσεται για να οικοδομηθεί ένα εργοστάσιο ή ένα κτήριο. Σε ένα δευτερογενές επίπεδο η περίφραξη νοηματοδοτείται ως εξέλιξη και ανάπτυξη.²⁹⁹

²⁹⁸ Bollier, *Κοινά*, ό.π., σ. 27-30.

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 61-65

Κατά τον ίδιο τρόπο λαμβάνουν χώρα και οι άλλες περιφράξεις, το σύνολο των οποίων αποτελούν την υπόρρητη ιδιοποίηση του κοινού μας κόσμου.³⁰⁰ Η περίφραξη της γνώσης δεν συνιστά κάτι άλλο από την ιδιωτικοποίηση των έργων και των πληροφοριών που παράγει ένας άνθρωπος-ερευνητής. Ο Bollier υποστηρίζει πως τα πανεπιστήμια ή τα διάφορα επιστημονικά περιοδικά και οι εκδότες εργάζονται προς αυτή την κατεύθυνση. Πολύ περισσότερο, όμως, η παραγόμενη γνώση συσχετίζεται με την κοσμοαντίληψη του ανθρώπου. Έτσι, όταν η ίδια η γνώση ενσωματώνει τις αξίες της αγοράς και η παραγωγή της λαμβάνει χώρα αποκλειστικά στο πλαίσιο του κεφαλαίου, τότε οδηγεί σε έναν τύπο ανθρώπου, τον *Homo economicus* θα μπορούσαμε να πούμε, ο οποίος συμπεριφέρεται και γνωρίζει τον κόσμο μέσα από το πρίσμα της οικονομίας, ενεργώντας σύμφωνα με οικονομικούς γνώμονες και μοτίβα.³⁰¹

Μία ακόμη έννοια που έχει αναδυθεί στη γλώσσα των κοινών και χρησιμοποιείται ευρέως σε εργασίες με αυτό το πλαίσιο είναι οι πόροι κοινού αποθέματος. Ένας πόρος συνιστά «πόρο κοινού αποθέματος», όταν γύρω του αναδύεται μια κοινότητα που τον διαχειρίζεται και που αναπτύσσει συγκεκριμένες συμπεριφορές και στάσεις απέναντί του, προκειμένου να μην υπάρξει κατάχρηση ή περίφραξή του. Οι κοινωνοί αντιλαμβάνονται τον εν λόγω πόρο ως ένα έμβιο ον που έχει ανάγκες και όρια. Αντλούν από αυτόν ό,τι χρειάζονται, με σεβασμό στους περιορισμούς του ίδιου του πόρου κοινού αποθέματος, αλλά και σεβασμό στις ανάγκες των υπόλοιπων μελών της κοινότητας.

Και άλλοι όροι μπορούν να αναφερθούν και να αναλυθούν, όπως τα εύχρηστα «συμβιωτικά εργαλεία» (*convivial tools*), η «κοσμοτοπική παραγωγή» (*cosmolocal production*) και η «συλλογική χρηματοδότηση» (*crowdfunding*). Ωστόσο, κρίνεται ορθότερο να τοποθετηθούν και να αναλυθούν στο πλαίσιο των κοινών στο οποίο ανήκουν, δηλαδή, το πλαίσιο των ψηφιακών κοινών. Η παρούσα διατριβή, άλλωστε, στοχεύει να αναδείξει τα ψηφιακά κοινά και τη σχέση τους με τη θεωρία της ανατρεπτικότητας των ψηφιακών τεχνολογιών του Feenberg.

³⁰⁰ David Bollier, *Silent Theft: The Private Plunder of Our Common Wealth*. Νέα Υόρκη: Taylor & Francis 2003.

³⁰¹ Anton D. Lowenberg, «Neoclassical Economics as a Theory of Politics and Institutions», *Cato Journal* 9(3), 1990, σ. 619-639.

Προκειμένου να ολοκληρωθεί το εισαγωγικό μέρος για τα κοινά μένει να ειπωθούν κάποιες επιπλέον πληροφορίες για τη σύνδεση της εν λόγω παράδοσης με την οικονομία, καθώς η σημαντικότερη συμβολή τους ίσως να είναι η εναλλακτική οικονομική παραγωγή, η οποία δύναται να ανταγωνιστεί το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. Αν τα κοινά δεν μπορούν να ανταγωνιστούν πρακτικά την οικονομική διάσταση του παρόντος συστήματος, τότε ίσως θα ήταν εύλογο να θεωρηθούν ως μία ακόμη ουτοπία. Μία βασική ερώτηση σε αυτό το πλαίσιο θα ήταν το κατά πόσο τα κοινά αποτελούν ένα λειτουργικό σύστημα (μιας και ο καπιταλισμός θεωρείται ότι συνιστά ένα λειτουργικό -και ίσως το πιο λειτουργικό- σύστημα των τελευταίων 150 χρόνων). Η απάντηση, όμως, σε ένα τέτοιου είδους ερώτημα ξεκινά με ένα άλλο: «λειτουργικό σύστημα ως προς τι;». Αν η απάντηση σε αυτό είναι «ως προς τη μαζική παραγωγή και την κερδοφορία των λίγων» τότε όχι. Τα κοινά δεν μπορούν να αποτελέσουν ένα τέτοιου είδους λειτουργικό σύστημα. Κατά βάση, εναντιώνονται στις αρχές της φιλελεύθερης οικονομίας, όπως για παράδειγμα στην ατομική ιδιοκτησία με βάση την οποία κανείς πλουτίζει σε βάρος άλλων. Όπως αναλύει ο Bollier, «τα κοινά δεν αποτελούν απλώς “μη ιδιοκτησία” [...] η “μη ιδιοκτησία” ισοδυναμεί με το “δωρεάν για όλους” ή με μια “έρημη χώρα”, την οποία λανθασμένα θεωρούσε ως κοινό ο Hardin».³⁰² Αντιθέτως, τα κοινά εισάγουν έναν διαφορετικό τρόπο οικονομικής συνδιαλλαγής, κάτι που αντικατοπτρίζεται από το σύνολο των διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων και τεχνολογικών βάσεων στα οποία ερείδονται.

Ποια είναι, ωστόσο, η οικονομία και οι οικονομικές σχέσεις απέναντι στα οποία εναντιώνονται τα κοινά; Η απάντηση είναι ο νεοφιλελευθερισμός και η καπιταλιστική ιδεολογία του άκρατου πλουτισμού. Για τον νεοφιλελευθερισμό, κάθε άνθρωπος αποτελεί έναν δυνάμει καπιταλιστή, ο οποίος υπόκειται στους νόμους της αγοράς. Τα πάντα κρίνονται υπό το πρίσμα αναλύσεων κόστους-οφέλους, από τις ατομικές επιλογές του τρόπου ζωής ενός ατόμου, μέχρι τις μακρο-οικονομικές επιλογές και τις τεχνολογικές καινοτομίες που χρηματοδοτούνται. Συνέπεια αυτού είναι η δημιουργία οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ των ατόμων, η οποία, εν συνεχεία, συνεπάγεται και άλλες, ενώ οι οικονομικοί δρώντες τοποθετούνται πλέον σε μία ανταγωνιστική αρένα για το ποιος θα πλουτίσει περισσότερο. Ο ανταγωνισμός αντικαθιστά τις πρακτικές

³⁰² Bollier, *Κοινά*, ό.π., σ. 142.

της ανταλλαγής.³⁰³ Οικονομικές δραστηριότητες, όπως τραπεζικές συναλλαγές, δανεισμοί και αγορά κεφαλαιουχικών αγαθών, αντικαθιστούν κάθε κοινωνική επαφή μεταξύ των ατόμων και θέτουν ως νέους διαμεσολαβητές τις τράπεζες και το κράτος. Εν τέλει, όπως υποστηρίζει ο μελετητής των κοινών Βαγγέλης Παπαδημητρόπουλος:

ο νεοφιλελευθερισμός επιφέρει μία διπλή μεταμόρφωση της οικονομίας και του κράτους. Από τη μία η οικονομία γίνεται το μοτίβο του κράτους, καθιστώντας κάθε πτυχή της διακυβέρνησης ως μάρκετινγκ, ενώ από την άλλη, απεκδύεται του φιλελεύθερου στάτους της, καθώς μεταμορφώνεται σε αυταρχική και αυτορυθμιζόμενη, κάτι που συνεπάγεται την ανάγκη ενός παρεμβατικού κράτους που θα διορθώσει τις αποτυχίες της αγοράς και θα επαναφέρει τον ανταγωνισμό και την ανάπτυξη.³⁰⁴

Τα κοινά εναντιώνονται στην παραπάνω μεταμόρφωση της οικονομίας προτάσσοντας διάφορες εναλλακτικές στην οικονομίστικη διαμόρφωση του κόσμου από τον νεοφιλελευθερισμό. Πολλές από τις οικονομικές εναλλακτικές που έχουν να προτείνουν σήμερα τα κοινά, βασίζονται στο διαδίκτυο και σε ψηφιακές τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια, όπως το Blockchain. Κάποιες από αυτές τις εναλλακτικές είναι, για παράδειγμα, ο συνεργατισμός της πλατφόρμας, ένα οικονομικό σύστημα που θα περιγράψουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια της διατριβής. Τα ψηφιακά κοινά έχουν προσφέρει και άλλες δυνατότητες για εναλλακτικές οικονομικές δραστηριότητες που εναντιώνονται στον καπιταλισμό και τον νεοφιλελευθερισμό. Ωστόσο, η ψηφιακή οικονομία και τα ψηφιακά κοινά θα αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο του παρόντος του μέρους της διατριβής.

Προτού η ανάλυση οδηγηθεί στη σημασία των ψηφιακών κοινών για τις σημερινές κοινωνίες, είναι σημαντικό να λάβει χώρα μία παρουσίαση της οντολογίας που προτείνουν τα κοινά, καθώς –όπως ειπώθηκε προηγουμένως– τα κοινά δεν αποτελούν απλώς μία διαφορετική οργάνωση ή έναν διαφορετικό τρόπο να διαχειριστεί κανείς έναν πόρο. Αντιθέτως, συνιστούν κάτι πολύ περισσότερο: έναν νέο κόσμο, έναν νέο τρόπο αντίληψης των πραγμάτων γύρω μας, του περιβάλλοντος, των ανθρώπων και των σχέσεων. Με άλλα λόγια, τα κοινά συνεπάγονται μία νέα οντολογική θεμελίωση

³⁰³ Vangelis Papadimitropoulos, *The Commons: Economic Alternatives in the Digital Age*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2020, σ. 12-15.

³⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 13.

της πραγματικότητας, καθώς και μία ανθρωπολογία που δεν εμπίπτει στην κατηγορία της ουτοπικής ανάλυσης, αλλά θεωρείται πραγματοποιήσιμη στην πράξη.

2. Η οντολογική στροφή στα κοινά

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο έγινε μια αναφορά στην ανθρωπολογία του φιλελευθερισμού, καθώς και στην αντίληψη διαμέσου της οποίας ο άνθρωπος των καπιταλιστικών κοινωνιών αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Τα κοινά ως τρόπος ζωής –και όχι μόνο ως τρόπος οργάνωσης ή οικονομικής συνδιαλλαγής, όπως τα θεωρούν μερικοί κριτικοί– υπογραμμίζουν την ανάγκη μετάβασης σε μία διαφορετική οντολογία: δηλαδή, σε ένα διαφορετικό πρίσμα μέσω του οποίου κανείς αντιλαμβάνεται τον κόσμο και τους συνανθρώπους, ένα διαφορετικό «παράθυρο μέσα από το οποίο βλέπουμε τον κόσμο», όπως το ονομάζουν ο Bollier και η Silke Helfrich.³⁰⁵ Οι εν λόγω σημαντικοί για τα κοινά στοχαστές εξετάζουν ήδη από τα πρώτα κεφάλαια στο βιβλίο τους *Ελεύθερα, Δίκαια και Ζωντανά* (2019), τη διαφοροποίηση της ορθολογικότητας, της αντίληψης και της συμπεριφοράς των κοινωνιών σε σχέση με τους υπόλοιπους ανθρώπους του ύστερου καπιταλισμού. Το ερώτημα στο οποίο προσπαθούν να απαντήσουν έγκειται στο κατά πόσο η ανάπτυξη μιας κοινότητας ατόμων γύρω από ένα κοινό προτείνει μία διαφορετική οντολογία και αντίληψη του κόσμου ή αν αυτό αποτελεί απλώς κάποιες λιγότες διαφοροποιήσεις ως προς μερικές συμπεριφορές. Τα επιχειρήματα των δύο στοχαστών τείνουν προς το πρώτο σκέλος του ανωτέρω δίπολου, καθώς προσεγγίζουν έναν διαφορετικό τύπο ανθρώπου, με διαφορετική σκέψη, διαφορετικές ανάγκες και συνήθειες και διαφορετικό τρόπο απόκτησης γνώσης και εμπειρίας.

Οι Bollier και Helfrich κάνουν λόγο για «οντομεταστροφή»³⁰⁶ (Ontoshift), δηλαδή, τη μετάβαση από μία οντολογία και επιστημολογία σε άλλη. Η οντομεταστροφή επηρεάζει όλες τις διαστάσεις της ζωής ενός ατόμου και μιας κοινότητας, καθώς τα οντολογικά θεμέλια μιας κοινωνίας ή εποχής δεν συνιστούν κάτι επιφανειακό, κάποια στοιχεία που μπορούν να μετασχηματιστούν σε γρήγορο χρονικό διάστημα. Για

³⁰⁵ Silke Helfrich & David Bollier, *Ελεύθερα, δίκαια και ζωντανά. Η ανατρεπτική δύναμη των Κοινών*, μτφρ. Ν. Κανάβαρης, Α. Κοσσυφολόγου, Γ. Περπερίδης, Δ. Τσώλη, Λ. Φιλοπούλου και Μ. Πήτα, Αθήνα: Νεφέλη 2022, σ. 53-54.

³⁰⁶ Στο ίδιο, κεφ. 2.

παράδειγμα, τα οντολογικά θεμέλια του φιλελευθερισμού και συνάμα του σύγχρονου καπιταλισμού διαμορφώνονται ήδη από τις απαρχές της νεωτερικότητας με βάσεις που ανάγονται στις θεωρίες δικαιωμάτων και ιδιοκτησίας του Thomas Hobbes και του John Locke. Τα θεμέλια αυτά, όχι μόνο εισάγουν κάποια βασικά στοιχεία με βάση τα οποία αντιλαμβάνεται κάθε άνθρωπος τον κόσμο, αλλά διαμορφώνουν και καθορίζουν σε κάποιο βαθμό τον άνθρωπο και τον κόσμο, παρέχοντάς τους ένα νόημα, ένα συμβολικό περιεχόμενο. Η οντολογία του φιλελευθερισμού και του καπιταλισμού νοηματοδοτεί τους ανθρώπους ως ανταγωνιστές, αφενός για το ποιός θα επιζήσει (Hobbes), και αφετέρου για το ποιός θα έχει στην κατοχή του περισσότερα αγαθά, με βάση την εργασία του (John Locke).³⁰⁷

Οι ιδέες του ζωτικού για την ίδια την επιβίωση ανταγωνισμού, αλλά και της ατομικής ιδιοκτησίας, κατασκεύασαν τον ανθρωπότυπο του καπιταλισμού. Αυτός είναι ο λόγος που δικαιολογεί την αναφορά μας σε οντολογία και ανθρωπολογία στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Οντολογία και ανθρωπολογία σημαίνει και επιστημολογία: το τί είδους γνώση παράγεται σε μία κοινωνία θεμελιώνεται στο πως νοηματοδοτείται ο κόσμος, τα υποκείμενα παραγωγής γνώσης, καθώς και τα αντικείμενα της γνώσης. Οι ίδιες οι πρακτικές των ανθρώπων στην καθημερινότητά τους συνεπάγονται δημιουργία γνώσης και αναπαραγωγή του τρόπου νοηματοδότησης του κόσμου. Για παράδειγμα, κατά τις απαρχές της νεωτερικότητας η μέτρηση και ο μετασχηματισμός της φύσης, ωσάν αυτή να συνιστά ένα ακόμη αντικείμενο στον κόσμο, αναδύθηκε παράλληλα με την επιστημονική επανάσταση και τη νοηματοδότηση ότι ο άνθρωπος μπορεί να μεταχειρίζεται τη φύση για τους σκοπούς που ο ίδιος της θέτει. Λίγους αιώνες αργότερα, αυτό κατέληξε στον πλήρη μετασχηματισμό της φύσης μέσω της βιομηχανίας. Η ίδια η γνώση που παραγόταν αντανakλούσε την πλήρη κατάχρηση των φυσικών πόρων και μπορεί να ειπωθεί πως κατέληξε στη διαπίστωση του Heidegger ότι τα πάντα στη νεωτερικότητα αποτελούν υλικά προς διαχείριση. Αυτό το οντολογικό πλαίσιο είναι που κρίνεται από τον Lukács ως πραγματοποίηση. Όπως αναφέραμε στο πρώτο μέρος της διατριβής, η πραγματοποίηση σχετίζεται και με τις γνωστικές κατηγορίες και με τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, όπως και με τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση.

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 34-35.

Με βάση τα παραπάνω, οι Helfrich και Bollier επιχείρησαν στο βιβλίο τους να δείξουν τη διαφορετική γνώση, τις διαφορετικές νόρμες, ιδέες, αντιλήψεις και πρακτικές, οι οποίες αναδύονται μέσα από την πραγματική ενασχόληση με τα κοινά, δηλαδή, μέσα από το κοινωνείν (commoning). Η οντομεταστροφή για την οποία κάνουν λόγο σημαίνει τη μετάβαση από την οντολογία του καπιταλισμού, όπως περιγράφηκε προηγουμένως, σε διαφορετικά οντολογικά θεμέλια που καθιστούν δυνατή μία διαφορετική ανθρωπολογία και εν τέλει μία διαφορετική κοινωνία. Για τις ανάγκες του επιχειρήματός τους εισάγουν την έννοια της σχεσιακής οντολογίας (relational ontology).³⁰⁸ Δηλαδή, μιας οντολογίας που υπερβαίνει τους διάφορους δυϊσμούς με τους οποίους αναπτύσσεται η τυπική οντολογία της νεωτερικότητας έως τώρα: δυϊσμούς όπως το εγώ και το εμείς, ο πολιτισμός και η φύση, η κοινότητα και η οικονομία κ.α. Η σχεσιακή οντολογία νοηματοδοτεί τα παραπάνω ως ευρισκόμενα σε σχέσεις αλληλεξάρτησης και συνύπαρξης μεταξύ τους και όχι εναντίωσης. Έτσι, το Εγώ δεν εναντιώνεται στο «εμείς», αλλά αντίθετα ενυπάρχει σε αυτό και συνδέεται ουσιαστικά με την τεχνολογία, τη φύση, την πόλη και τους συνανθρώπους. Μέσω της μεταστροφής σε μία σχεσιακή οντολογία, οι στοχαστές θεωρούν ότι αναπτύσσεται περισσότερο η έννοια της ομότιμης διακυβέρνησης, καθώς τα στοιχεία αυτού του δικτύου σχέσεων είναι ίσα με τα άλλα, είναι ομότιμα και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους με την ίδια ένταση. Στη σχεσιακή οντολογία των κοινών δεν τίθενται ιεραρχικές θέσεις για το κατά πόσο το άτομο είναι ανώτερο από το όλον ή το όλον ανώτερο του ατόμου.³⁰⁹

Τα παραπάνω αποτελούν τη βάση ώστε οι εν λόγω στοχαστές να μας πληροφορήσουν για το γεγονός ότι οι οντολογίες διέπουν τις «ιστορίες» που λένε οι άνθρωποι για τους ίδιους και τον κόσμο τους, θα μπορούσαμε να πούμε, τις αφηγήσεις για τον κόσμο. Με αυτό, βέβαια, δεν εννοείται μονάχα η αρθρωμένη με λέξεις αφήγηση διά στόματος ενός ανθρώπου, αλλά η ίδια η σκέψη ως προς τον κόσμο και η αντίληψη των πραγμάτων. Αυτές οι αφηγήσεις αποτελούν τις «οντοϊστορίες» (ontostories) της κάθε κοινωνίας.³¹⁰ Αν κάποιος θεωρεί πως οι άνθρωποι αποτελούν απλώς εργατικό δυναμικό χωρίς περαιτέρω ανάγκες, που μπορούν να εργάζονται εννιά και δέκα ώρες ασταμάτητα και απλώς επιτυγχάνουν οικονομικούς σκοπούς με αντίτιμο τον μισθό

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 41-48.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 42.

³¹⁰ Στο ίδιο, σ. 38.

τους και είναι ευτυχισμένοι με όλη αυτή τη διαδικασία που τους περιστέλλει σε απλά γρανάζια μιας κερδοφόρας μηχανής, τότε αυτός ο άνθρωπος αφηγείται και αναπαράγει την οντοϊστορία του νεοφιλελευθερισμού και του καπιταλισμού. Από την άλλη, μία οντοϊστορία που δημιουργείται από τους ίδιους τους ανθρώπους για τους ανθρώπους (και όχι όπως προηγουμένως από μία εξωτερική πηγή όπως για παράδειγμα το χρήμα ή την καπιταλιστική βιομηχανία), είναι πιο κοντά στην κοινότητα και θεσμίζεται φαντασιακά με μεγαλύτερη αυτονομία. Ως εκ τούτου, οι οντοϊστορίες των κοινών δημιουργούνται από τη συλλογική αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων, ενσωματώνοντας τις νόρμες και τις σκέψεις σχετικά με το κοινό που διαχειρίζονται και από το οποίο σε τελική ανάλυση επιβιώνουν οι ίδιοι. Είναι χαρακτηριστική η φράση του Bollier ότι «η πρόταση για μια νέα μεταφυσική των κοινών –και για νέες επιστημολογικές κατηγορίες της γνώσης– θέτει κάποια ενοχλητικά ερωτήματα σχετικά με τις βασικές υποθέσεις των οικονομικών της αγοράς και της φιλελεύθερης δημοκρατίας».³¹¹ Πράγματι, η οντολογία και η μεταφυσική που βασίζονται στα κοινά συνεπάγονται εντελώς διαφορετικές διαδικασίες παραγωγής γνώσης.

Κάποια παραδείγματα διαφορετικής παραγόμενης γνώσης μπορούν να αντληθούν από τον χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας και της βιολογίας, χώρους στους οποίους παράγουν έρευνα άνθρωποι που έχουν γαλουχηθεί στον κόσμο των κοινών και αντιλαμβάνονται τον άνθρωπο διαφορετικά απ'ότι τον νοηματοδοτεί η κλασσική δυτική μεταφυσική και οντολογία του φιλελευθερισμού. Στον χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας, ο Michael Tomasello, παρακολουθεί την ανάπτυξη των παιδιών μέσα από πρίσματα συλλογικών και συνεργατικών δραστηριοτήτων και θεωρεί πως ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ένα συνεργατικό ον.³¹² Ο ίδιος θεωρεί πως η συνεργατικότητα εμφανίζεται πρωτίστως οντογενετικά. Δηλαδή, ότι βασίζεται στη φυσική δομή του ανθρώπου για κοινή αποβλεπτικότητα, κάτι που φαίνεται ήδη από πολύ μικρές ηλικίες μέσω του δειξίματος και της παντομίμας (στα βρέφη). Επιπλέον, ο Tomasello κατάλαβε μέσα από τις έρευνές του ότι τα βρέφη προσπαθούν να βοηθήσουν σε διάφορες δραστηριότητες, όταν είναι πλέον σε θέση να κατανοήσουν ότι κάποιος στον περίγυρό τους δυσκολεύεται ως προς κάτι. Κατάλαβε, επιπλέον, ότι αντιδρούν έντονα, όταν ο ενήλικας σταματά να συνεργάζεται μαζί τους ως προς μία

³¹¹ Bollier, *Κοινά*, ό.π., σ. 204.

³¹² Michael Tomasello, *Origins of Human Communication*, Λονδίνο & Κέμπριτζ: MIT Press 2008.

δραστηριότητα.³¹³ Τα παραδείγματα αυτά, αλλά και η γενικότερη θεώρηση του Tomasello, αντιβαίνουν εξολοκλήρου στον τρόπο που ο νεοφιλελευθερισμός βλέπει τους ανθρώπους ως φύσει ανταγωνιστικούς. Σε ακόμη βαθύτερο βιολογικό επίπεδο κινείται η προσέγγιση του Andreas Weber, ενός βιολόγου και φιλοσόφου της βιολογίας που παρακολουθεί τα βιολογικά δεδομένα έχοντας στραμμένο το βλέμμα του στην οντολογία των κοινών.³¹⁴

Παραδείγματα αναλύσεων, όπως τα παραπάνω, επιχειρούν να αναδείξουν ένα διαφορετικό επιστημολογικό παράδειγμα στο πεδίο της ανθρωπολογίας (από τη βιολογική/αναπτυξιακή της πλευρά), με στόχο να καταρρίψουν το μύθο ότι οι άνθρωποι συνιστούν εκ φύσεως ατομικιστικά όντα, όπως τείνουν να θεωρούν πολλοί σήμερα.

Πέραν των επιχειρημάτων που προσπαθούν να αποδείξουν πως η ίδια η φύση του ανθρώπου είναι ενάντια στη φιλελεύθερη ανθρωπολογία, ένα άλλο στοιχείο που αναδεικνύει πως τα κοινά αποτελούν εντελώς διαφορετικό σύμπαν, με διαφορετική αντίληψη, ανθρωπολογία και οντολογία, είναι η γλώσσα. Τα νοήματα σχετικά με το τί είναι ο άνθρωπος, η φύση, η κοινότητα ή η πρόοδος, αποκρυσταλλώνονται στη γλώσσα, καθιστώντας την τελευταία όχημα αναπαραγωγής ή μεταβολής του εκάστοτε νοήματος. Λέξεις όπως «πρόοδος», «καινοτομία», «οικονομία», «φύση», «άνθρωπος» και πολλές άλλες, διέπονται από το νόημα που τους παρέχουν τα οντολογικά θεμέλια της κάθε κοινωνίας. Κατά συνέπεια στον καπιταλισμό, όπου η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί θεμελιώδη έννοια των οντολογικών θεμελίων, οι λέξεις «οικονομία», «καινοτομία» ή «κέρδος» λαμβάνουν ένα ατομικιστικό, αποκομμένο από την κοινότητα περιεχόμενο, το οποίο με τη σειρά του διαπερνά τις σκέψεις και τις πρακτικές των ατόμων της κοινωνίας. Αλλιώς θα λειτουργήσει ο επιστήμονας σε ένα εργαστήριο ενός εκ των κορυφαίων πανεπιστημίων (για το καπιταλιστικό επιστημονικό-οικονομικό σύστημα), ο οποίος θα προσπαθήσει να λάβει χρηματοδότηση από κάποιον κρατικό ή ιδιωτικό φορέα και να παραγάγει γνώση αντίστοιχη με τα συμφέροντα του χρηματοδότη, την οποία ο γνωσιο-οικονομικός κύκλος θα νοηματοδοτήσει ως «πρόοδο». Διαφορετικά θα νοηματοδοτήσει την

³¹³ Στο ίδιο, σ. 189.

³¹⁴ Andreas Weber, *The Biology of Wonder: Aliveness, Feeling and Metamorphosis of Science*, Καναδάς: New Society Publishing 2016· Andreas Weber, *Matter and Desire: An Erotic Ecology*, Βερμόντ: Chelsea Green Publishing 2017.

«πρόοδο» ένας επιστήμονας, ο οποίος, βασισμένος στην εμπειρία του τόπου του, θα καταφέρει σε συνεργασία με άλλους «μη-ειδικούς», αλλά ωστόσο γνώστες της τοπικής γνώσης, να παράγει ένα τεχνούργημα ή μία γνώση που θα εξυπηρετεί τη βιωσιμότητα ή την βελτίωση μιας διάστασης της καθημερινότητας της εν λόγω κοινότητας.

Αυτός είναι ο λόγος που οι κοινωνοί χρησιμοποιούν διαφορετικό λεξιλόγιο για να ονομάσουν νέου είδους ανθρώπινες και κοινωνικές σχέσεις, οικονομικές δραστηριότητες, αλλά και τη σχέση με τη φύση. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται από μία κοινότητα ή ομάδα ανθρώπων, διαμορφώνει και τον κόσμο αυτής της κοινότητας (ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνεται από αυτόν). Το επιχείρημα αυτό συναντάται στην κλασική φιλοσοφία της γλώσσας, όπου ο Ludwig Wittgenstein πχ, αντιλαμβάνεται ότι τα «γλωσσικά παιχνίδια», δηλαδή, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και μεταξύ ανθρώπου και κόσμου, είναι πάντοτε γλωσσικές και μεταφέρουν νοήματα, δηλαδή, διαμορφώνουν μία μορφή ζωής.³¹⁵ Μεταξύ γλώσσας και κόσμου θα μπορούσε να ειπωθεί ότι λαμβάνει χώρα μία συγκατασκευή όμοια με εκείνη μεταξύ τεχνολογίας και κοινωνίας.

Μερικοί γλωσσικοί όροι των κοινών αναφέρθηκαν προηγουμένως, στο παρόν κεφάλαιο. Άλλοι όροι που αντίκεινται στις κλασικές φιλελεύθερες κατηγορίες, διακρίσεις και δυϊσμούς είναι η *αμοιβαία επαφή* (communion) με τη φύση, σε αντίθεση με την κατάχρηση και κατασπατάλησή της. Επίσης η *ελευθερία-στη-σύνδεση* (freedom-in-connectedness), η οποία αναδεικνύει την ελευθερία διαμέσου της σύνδεσης με τους άλλους και με τη φύση και η οποία εναντιώνεται στην ελευθερία διαμέσου της φυγής από τη φύση ή της φυγής από την κοινωνία, μία πρακτική που οδηγεί στον ατομικισμό όπως εκείνον που περιγράφει και ο Alexis de Tocqueville.³¹⁶ Εξίσου σημαντική έννοια είναι το ελεύθερο λογισμικό ανοιχτού κώδικα (free/open source). Εν συντομία, το εν λόγω λογισμικό περιγράφει ένα ψηφιακό δίκτυο, ο

³¹⁵ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, μτφρ. E. Anscombe, P.M.S. Hacker και J. Schulte, Μάλντεν/Οξφόρδη/Τσίτσεστερ: Wiley-Blackwell 2009¹⁹⁵³.

³¹⁶ Βλ. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, Herts, UK: Wordsworth 1999.

σχεδιασμός του οποίου μπορεί να επηρεαστεί από οποιονδήποτε και δεν εξαρτάται στη διαχείριση και στο σχεδιασμό από ένα μόνο άτομο ή φορές με εξουσία.³¹⁷

Η ανάγκη δημιουργίας και χρήσης διαφορετικής γλώσσας από εκείνη του καπιταλισμού υποδεικνύει την ανάγκη αποφυγής των κλασικών κατηγοριών αυτού του απαρχαιωμένου κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Είναι αναγκαίο σήμερα, μετά από τόσες κρίσεις που περνά η ανθρωπότητα και που οι άνθρωποι βιώνουν στην καθημερινότητά τους, να φανεί πως ο καπιταλισμός και η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία που τον ακολουθεί και τον υποβαστάζει αποτελούν κάτι επικίνδυνο και αναχρονιστικό. Προκειμένου να υλοποιηθεί αυτό, δεν φτάνει μονάχα η κριτική σε κάποιες κατηγορίες και κάποιες μεμονωμένες πρακτικές που κινούνται στα πλαίσια που έχουν στήσει ο καπιταλισμός και ο φιλελευθερισμός. Χρειάζεται μία εκ θεμελίων μεταμόρφωση και της νόησης και της πράξης. Τα κοινά, μέσα από την καθημερινή πρακτική των κοινωνιών, αλλά και την αλλαγή κατηγοριών, λέξεων, νοημάτων και αντιλήψεων, επιχειρούν να πραγματώσουν αυτή τη μετάβαση σε κάτι διαφορετικό, εξίσου λειτουργικό. Συνεπώς, η εν λόγω μετάβαση προϋποθέτει μία αλλαγή στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και ονομάζουμε τα πράγματα, τα οποία χρησιμοποιούμε και μεταχειριζόμαστε στην καθημερινή συλλογική πρακτική.

3. Το πολιτικό πρόταγμα των κοινών

Όπως έχει γίνει κατανοητό έως τώρα, τα κοινά δεν αποτελούν μονάχα ένα ακόμη οικονομικό σύστημα ή εναλλακτικό τρόπο οργάνωσης, αλλά στοχεύουν στον μετασχηματισμό των οντολογικών θεμελίων δημιουργώντας νέους κοινωνικούς και πολιτικούς κόσμους. Τα κοινά διαμορφώνουν ένα σύμπαν νοημάτων και πρακτικών που στηρίζεται σε δημοκρατικές διαδικασίες ομότιμης διακυβέρνησης και συνεργατικότητας· δηλαδή, σε συλλογικότητες και κοινότητες που θεμελιώνονται στην από κοινού, αυτόνομη και δημοκρατική διαβούλευση και επίλυση προβλημάτων. Υποστηρίζουν, με άλλα λόγια, ένα αποκεντρωμένο σύστημα οργάνωσης και λήψης αποφάσεων που στοχεύει στην κατάργηση των εκ των άνω επιβεβλημένων ιεραρχιών. Συνοπτικά, τα κοινά αποτελούν ένα πολιτικό πρόταγμα

³¹⁷ Πολλοί όροι που διέπονται από τις νοηματοδοτήσεις της οντολογίας των κοινών μπορούν να βρεθούν στο: Helfrich & Bollier, *Ελεύθερα, δίκαια και ζωντανά*, ό.π., σ. 76-119.

και είναι αναγκαίο να ειδωθούν μέσα από το πρίσμα της κοινωνικής αναθεώρησης: το πολιτικό ως διαφοροποιημένο από την τυπική πολιτική, δηλαδή, τη διαμάχη των επαγγελματιών πολιτικών ως προς νόμους, πολιτικές και ίδια συμφέροντα. Το πολιτικό ως την καθημερινή πρακτική των ανθρώπων σε κάθε τους έκφραση, η οποία αναπαράγει ή όχι πολιτικές και κοινωνικές στάσεις και αντιλήψεις. Αυτή η έννοια του πολιτικού το απελευθερώνει από τις προσεγγίσεις που αναζητούν την «ουσία» της πολιτικής, στρέφοντάς το προς την κατανόηση της ρευστής και ενδεχομενικής του φύσης, η οποία κάθε φορά διαμορφώνεται από τις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων μιας κοινωνίας.³¹⁸ Το πολιτικό δεν έχει μία παγιωμένη ουσία, αλλά εξαρτάται από τον χρόνο και τον χώρο μίας συγκεκριμένης κοινωνίας.³¹⁹

Τα κοινά ως πρόταγμα μπορούν να τοποθετηθούν σε αυτό το πλαίσιο του πολιτικού, διαρρηγνύοντας τα όρια και τους περιορισμούς της τυπικής πολιτικής και θέτοντας στην πολιτική αρένα τις αντιλήψεις, τις πρακτικές, τις τεχνικές και τις συνήθειες των καθημερινών ανθρώπων μιας κοινωνίας. Παρά το πρόταγμα της αποκεντρωμένης, από τα κάτω, ομότιμης διακυβέρνησης και συνεργατικής παραγωγής, ο τρόπος που κάθε στοχαστής προσεγγίζει τα κοινά τον/την κατηγοριοποιεί (σχηματικά τουλάχιστον) σε μία από τις τρεις κατηγορίες προσεγγίσεων που αναδεικνύονται σήμερα στη βιβλιογραφία των κοινών. Οι προσεγγίσεις για τα κοινά ως πολιτική διαχωρίζονται σχηματικά (και όχι ουσιαστικά για να προκληθεί κάποιου είδους δυισμός στο εσωτερικό τους), στις κατηγορίες των φιλελεύθερων, των ρεφορμιστών και των αντικαπιταλιστών.³²⁰

Η πρώτη κατηγορία, εκείνη των φιλελεύθερων, δεν πρέπει να κρίνεται αρνητικά λόγω του ονόματος που της αποδίδει η βιβλιογραφία. Δεν πρόκειται για κοινά που τείνουν προς τον φιλελευθερισμό ή τον νεοφιλελευθερισμό, καθώς αυτό θα αποτελούσε μία αντίφαση εν τοις όροις. Τα κοινά, ακόμη και στη φιλελεύθερη εκδοχή τους, συνεχίζουν να αποτελούν αντίδραση και να παρέχουν δυνατότητες ανατροπής του νεοφιλελεύθερου καπιταλιστικού συστήματος και της οικονομίας που το υποβαστάζει στον 21ο αιώνα. Ωστόσο, σε αυτή την εκδοχή τους, επιχειρούν να υλοποιήσουν το πρόταγμά τους μέσα από μία κοινοτική οικονομία διαμοιρασμού (sharing economy),

³¹⁸ Vangelis Papadimitropoulos, «Politics and the Political», *Critical Horizons* 20(1), 2019: 40-53.

³¹⁹ Αλέξανδρος Κιουπκιολής, *Το Πολιτικό. Σύγχρονοι Στοχασμοί*, Αθήνα: Έρμα 2021, σ. 14-20.

³²⁰ Vangelis Papadimitropoulos, «The Politics of the Commons: Reform or Revolt?», *tripleC* 15(2), 2017: 563-581.

η οποία βασίζεται στην ομότιμη παραγωγή και συμπλέει με το κράτος και τη λειτουργία της αγοράς.³²¹ Ως φιλελεύθερη σκοπιά στα κοινά θεωρείται τα έργα της Elinor Ostrom, του Lawrence Lessig και του Yochai Benkler.

Ο φιλελευθερισμός έχει βασιστεί, σε μία έννοια της ελευθερίας ως ατομικής δυνατότητας πράττειν, δηλαδή, το δικαίωμα που έχει κανείς να πράττει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο και να θέτει τον ένα ή τον άλλο προσωπικό του στόχο χωρίς να επιδέχεται εξωτερικούς περιορισμούς –κάτι που ονομάζεται αρνητική ελευθερία.³²² Αφετέρου, στηρίζεται στη λειτουργία ενός κράτους και μιας αγοράς που δεν παρεμβαίνουν στην ελευθερία του ατόμου αφήνοντάς το να λειτουργεί αυτόνομα. Το οικονομικό σύμπαν του φιλελευθερισμού διέπεται από την διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, όπου το ιδιωτικό δεν πρέπει να περιορίζεται από το δημόσιο έξωθεν, αλλά να αφήνεται ελεύθερο, ώστε να αναπτύσσεται στα δικά του θεμέλια, κάτι που αντανακλά με οικονομικούς όρους την αρνητική ελευθερία και τα ατομικά δικαιώματα του ατόμου που θεμελιώνονται σε αυτήν.³²³

Η Ostrom, στην οποία το 2009 απονεμήθηκε το νόμπελ οικονομικών για την εργασία της σχετικά με την αυτόνομη διαχείριση περιοχών όπως δάση, βοσκοτόπια, αλιευτικές περιοχές και άλλα, θεωρεί πως μία συνεργασία μεταξύ ιδιωτικού και κοινού μπορεί να επιτευχθεί και πράγματι επιτυγχάνεται σε πολλές περιπτώσεις. Ήδη φαίνεται ότι αυτή η σκέψη της έρχεται σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει ο Hardin για τα κοινά. Η Ostrom θεωρεί πως για πολύ καιρό έχουν συνυπάρξει κάποιες σχέσεις ιδιοκτησίας με κάποιο κοινό σε μία περιοχή και πως σε πολλές περιπτώσεις, αν δεν αναπτυχθούν ιεραρχίες ή τιμολογήσεις σε κάποιους κοινούς πόρους και κοινά αγαθά, τότε ίσως η κοινή τους συνεργασία να είναι δυνατή.³²⁴ Απέναντι στο δίπολο «ιδιωτικοποίηση» και «κρατικός έλεγχος», η Ostrom προτείνει ένα «πολυκεντρικό»

³²¹ Στο ίδιο, σ. 564.

³²² Αϊζάια Μπερλίν, *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα: Scripta 2001. Περισσότερα για τις έννοιες της αρνητικής και θετικής ελευθερίας και τις πηγές τους στον Διαφωτισμό μπορούν να βρεθούν στο Φωτεινή Βάκη, *Η πρόοδος στον διαφωτισμό. Πρόσωπα και προσωπεία*, Αθήνα: Ευρασία 2012.

³²³ Οι θέσεις αυτές έχουν οδηγήσει στοχαστές να αναρωτηθούν, πού έχει χαθεί το κοινό καλό και το κοινό αγαθό στο εσωτερικό αυτού του πλαισίου; Βλ. Michael Sandel, *Η τυραννία της αζίας. Τι έχει απογίνει το κοινό καλό;*, μτφρ. Μ. Μιχάλης, Αθήνα: Πόλις 2022.

³²⁴ Elinor Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press 1990.

σύστημα, όπου τα κοινά, το δημόσιο και το ιδιωτικό, θα συνυπάρχουν προκειμένου να αντιμετωπιστούν σημερινά προβλήματα.³²⁵ Η διαχείριση των πόρων κοινού αποθέματος είναι θέμα των κοινωνιών, που όμως μπορεί να επιτευχθεί και με κάποιες ιδιωτικές και κρατικές συσχετίσεις, ωστόσο, με διαρκή σεβασμό στο ίδιο το κοινό, χωρίς εκ των άνω ιεραρχίες και έλεγχο. Η έννοια του πολυκεντρικού συστήματος συστήνει τη συνύπαρξη μεταξύ όλων των κέντρων, απορρίπτοντας τη μονοδιάστατη εξουσία ενός και μόνου, για παράδειγμα του κρατικού ελέγχου.

Η φιλελεύθερη εκδοχή των κοινών, που όπως ειπώθηκε προηγουμένως περιλαμβάνει και τις θεωρήσεις των Lessig και Benkler αποτελεί μία μίξη πολιτικής και οικονομίας που αποδέχεται την συνύπαρξη των κοινών με κάποιες διαστάσεις του κράτους και της αγοράς. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν αποδέχεται τις περιφράξεις των κοινών, της γνώσης και της φύσης από την κλασσική νεοφιλελεύθερη εκδοχή του κράτους και την ακραία ατομικιστική ελεύθερη αγορά, όπως υπάρχει σήμερα. Σε αυτή την περίπτωση κανένα κοινό δεν θα μπορούσε να επιβιώσει, αλλά θα καθίστατο ως ένας ακόμη πόρος διαθέσιμος για οικειοποίηση από κάποιους. Τα κοινά ως πολιτική, υπό τη φιλελεύθερη έννοια, διαπλέκονται με οικονομικούς όρους της αγοράς, αλλά και με κάποιες διαστάσεις της φιλελεύθερης ιδιοκτησίας, ώστε να προτείνουν μία εναλλακτική πολιτική και οικονομική συνθήκη που εναντιώνεται στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο του κρατικού ελέγχου και της σημερινής ελεύθερης αγοράς.

Τα κοινά αποτελούν πολιτικό πρόταγμα και σε μία ακόμη εκδοχή, εκείνη του ρεφορμισμού. Το πρόταγμα του ρεφορμισμού επιχειρεί να αναδείξει τα κοινά ως έναν τρόπο ζωής, παραγωγής, οργάνωσης, οικονομίας, αλλά και πολιτικής, που δεν ξεφεύγει εντελώς από τον φιλελευθερισμό, το κράτος και άλλες τέτοιου είδους κατηγορίες, ούτε παραμένει σε αυτές. Οι στοχαστές που χαρακτηρίζονται ως ρεφορμιστές (Bollier, Trebor Scholz, Douglas Rushkoff, Erik Olin Wright μεταξύ άλλων), δεν προτείνουν μία εξ ολοκλήρου απόσχιση από τις ανωτέρω φιλελεύθερες κατηγορίες. Ωστόσο, με τον τρόπο που γράφουν και εξασκούν τα κοινά ωθούν προς μία ολοένα και λιγότερο εξαρτημένη από εταιρίες και κρατικές παρεμβάσεις ομότιμη οικονομία και παραγωγή. Όπως υπογραμμίζει ο Παπαδημητρόπουλος, «η

³²⁵ Vangelis Papadimitropoulos, *The Commons. Economic Alternatives in the Digital Age*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2020, σ. 36.

ρεφορμιστική προσέγγιση των κοινών συνδυάζει φιλελεύθερα, κοινωνικο-δημοκρατικά, σοσιαλιστικά και επαναστατικά στοιχεία σε ποικίλες εκδοχές». ³²⁶

Μία πολύ σημαντική θεώρηση των κοινών είναι εκείνη του Bollier. ³²⁷ Ο ρεφορμισμός και όχι η απόσχιση είναι ορατός στην προσέγγισή του. Ο Bollier υποστηρίζει έναν συνδυασμό των κοινών και της στήριξής τους από το κράτος, το οποίο βέβαια θα πάψει να υποστηρίζει τον καπιταλισμό. Τα κοινά, ως τόπος άνθισης της από τα κάτω πρωτοβουλίας και συσπείρωσης γύρω από έναν πόρο, συνεπάγονται τον σεβασμό του εν λόγω πόρου και όχι την εξουθενωτική αποθησαύρισή του, δημιουργώντας ένα πιο υγιές περιβάλλον με άφθονες πηγές αγαθών για όλους. Με βάση αυτή την ιδέα ο Bollier επιχειρηματολογεί για μία «πράσινη διακυβέρνηση», ³²⁸ δηλαδή, τρόπους οργάνωσης και διευθέτησης, οι οποίοι δεν θα είναι καταστροφικοί για το περιβάλλον και δεν θα εξασθενίζουν τις δυνάμεις της φύσης στο μακροεπίπεδο, όπως γίνεται τώρα με τον καπιταλισμό. Για τις παραπάνω θέσεις του, ο Bollier θεωρεί πως το κράτος μπορεί να αποτελέσει έναν σημαντικό αρωγό στην προσπάθεια άνθισης κοινών με ομότιμη παραγωγή και συνεργασία, τα οποία θα δημιουργήσουν έναν ασφαλέστερο κόσμο για τον άνθρωπο, αλλά και για το ίδιο το περιβάλλον. Το κράτος από την πλευρά του, απελευθερωμένο από τα δεσμά της αποκλειστικής συνεργασίας το κεφάλαιο, μπορεί να υποστηρίξει τα κοινά ποικιλοτρόπως. Όπως αναφέρουν οι Bollier και Helfrich, το κράτος μπορεί να παράσχει τεχνικές οδηγίες ή χρηματοδότηση, ώστε κάποιοι άνθρωποι να αποκτήσουν πρόσβαση σε κτήρια που θα χρησιμοποιηθούν ως πεδία ανάπτυξης των κοινών. Μία άλλη δυνατότητα θα ήταν, για παράδειγμα, να προσφέρει ανοιχτές, δημόσιες πλατφόρμες, μέσω των οποίων οι άνθρωποι θα συμμετείχαν σε συμβούλια για αποφάσεις που αφορούν την πόλη, τον δήμο, τη γειτονιά και άλλα. ³²⁹

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 69.

³²⁷ Βλ. David Bollier, *Public Assets, Private Profits: Reclaiming the American Commons in an Age of Market Enclosure*, Ουάσινγκτον: New American Foundation 2001; David Bollier και Silke Helfrich, *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market & State*, Άμστερ: Levellers Press 2012; David Bollier και Silke Helfrich, *Patterns of Commoning*, Άμστερ: Levellers Press 2015.

³²⁸ David Bollier και Weston H. Burns «Green Governance: Ecological Survival, Human Rights and the Law of the Commons» στο David Bollier and Silke Helfrich (επιμ.), *The Wealth of the Commons*, ό.π., σ. 343-352.

³²⁹ Papadimitropoulos, *The Commons*, ό.π., σ. 72.

Καθίσταται φανερό ότι τα κοινά δεν συνεπάγονται ένα ξερίζωμα κάθε φιλελεύθερης έννοιας και κατηγορίας, αλλά μονάχα την αναγκαία σύνδεση των κατηγοριών αυτών με τα μοτίβα και τις πρακτικές του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Το κράτος μπορεί να λειτουργήσει σε συνδυασμό με τα κοινά και τους κοινωνούς όταν δεν προωθεί τις ανάγκες του κεφαλαίου, δεν καταστρέφει την φύση έχοντας ως βάση τις εν λόγω ανάγκες και δεν περιθωριοποιεί ή διακρίνει τους ανθρώπους έχοντας την υποστήριξη των εταιριών και των αγορών. Σε αυτό το πλαίσιο λαμβάνουν χώρα και οικονομικές αναλύσεις της υπάρχουσας συνθήκης (για παράδειγμα ο λεγόμενος «καπιταλισμός της πλατφόρμας και η gig οικονομία»),³³⁰ καθώς και αναλύσεις για τους οικονομικούς τρόπους μετάβασης σε μία οικονομία βασισμένη σε εναλλακτικά μοντέλα που δεν αναιρούν το κράτος, ή την ελεύθερη αγορά, αλλά τα διακρίνουν από τον καπιταλισμό (όπως για παράδειγμα ο ανοιχτός συνεργατισμός).³³¹ Μία τέτοιου είδους προσπάθεια αποτελεί εκείνη του Jeremy Rifkin για μία υβριδική οικονομία μεταξύ κράτους και κοινών.³³²

Εξίξου ενδιαφέρουσα προσέγγιση στο ρεφορμιστικό πλαίσιο για τα κοινά είναι εκείνη του Bauwens και του Κωστάκη.³³³ Οι εν λόγω μελετητές των κοινών αναπτύσσουν μία θεώρηση του καπιταλισμού βασισμένη σε μια μαρξική τελεολογία που υποστηρίζει ότι, σε ένα μακροεπίπεδο, ο καπιταλισμός οδηγείται στην αποτυχία του και στη στροφή προς τα κοινά.³³⁴ Για τους μελετητές αυτούς η τεχνολογία κατέχει πολύ σημαντικό ρόλο, καθώς είναι αυτή που μπορεί να καταστήσει τα κοινά ικανά να ανταγωνιστούν τον καπιταλισμό και να τον αποσυνθέσουν εκ των έσω. Οι Bauwens και Κωστάκης στρέφουν το βλέμμα τους στα ψηφιακά μέσα και τους υπολογιστές,

³³⁰ Nikos Koutsimporgiorgos, Jaap van Slageren, Andrea M. Herrmann, και Koen Frenken, «Conceptualizing the Gig Economy and Its Regulatory Problems», *Policy & Internet* 12(4), 2020: 427-545.

³³¹ Trebor Scholz, *Platform Cooperativism. Challenging the Corporate Sharing Economy*. Νέα Υόρκη: Rosa Luxemburg Stiftung 2016· Trebor Scholz & Nathan Schneider (επιμ.), *Ours to Hack and to Own, the Rise of Platform Cooperativism, a New Vision for the Future of Work and a Fairer Internet*, Νέα Υόρκη: Or Books 2016.

³³² Jeremy Rifkin, *The Zero Marginal Cost Society: The Internet of Things, the Collaborative Commons, and the Eclipse of Capitalism*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan 2014.

³³³ Vasilis Kostakis και Michel Bauwens, *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan 2014.

³³⁴ Papadimitropoulos, «The Politics of the Commons», ό.π., σ. 568.

απ' όπου αντλούν την ορολογία «peer to peer», το οποίο μεταφράζεται στα ελληνικά ως «ομότιμος». Τα δίκτυα υπολογιστών είναι που καθιστούν κάποιον «peer», ικανό να ανταλλάξει αρχεία εικόνων ή ήχων, χωρίς τη διαμεσολάβηση κάποιου μεσάζοντα ή κάποιου κεντρικού υπολογιστή ή διακομιστή.³³⁵ Από το σχήμα αυτό λαμβάνουν την ορολογία τους για να συνθέσουν μία ανάλυση για τα κοινά, η οποία σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο καθίσταται ρεφορμιστική. Περισσότερα σχετικά με τη στροφή μελετητών, όπως ο Bauwens και ο Κωστάκης προς τα ψηφιακά μέσα και εν γένει τα ψηφιακά κοινά, θα αναλυθούν στο επόμενο υποκεφάλαιο. Για την ώρα, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί πως οι εν λόγω μελετητές θεωρούν ότι ο καπιταλισμός έχει φτάσει σε ένα σημείο καμπής, όπου οι τεχνολογικές και κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις τον ωθούν προς κάτι καινούργιο (μία διαδικασία που θεωρείται ότι συμβαίνει περίπου κάθε μισό αιώνα). Το επόμενο στάδιο στο οποίο μπορεί να οδηγηθεί ο καπιταλισμός, σύμφωνα με τους Bauwens και Κωστάκη, περιλαμβάνει και τη δυνατότητα των κοινών, όπου λόγω των τεχνολογικών καινοτομιών τα κοινά καθίστανται και τοπικά και παγκόσμια: τοπικά ως οι διάφορες τοπικές πρωτοβουλίες σχετικά με τη διαχείριση, οργάνωση και διατήρηση κοινών σε μια γειτονιά, σε μία μικρή πόλη, σε ένα αγρόκτημα, σε ένα δάσος ή σε μία λίμνη· παγκόσμια μέσω της ψηφιακής δημιουργίας γνώσης και ανοιχτών λογισμικών, ελεύθερα διανεμημένων και διαθέσιμων σε όλους.³³⁶ Στο επόμενο υποκεφάλαιο σχετικά με τα ψηφιακά κοινά παρουσιάζονται λεπτομερώς τα κοσμοτοπικά, ψηφιακά κοινά.

Τα κοινά υπό το πρίσμα των ρεφορμιστικών προσεγγίσεων αναδεικνύονται σαν συνυπάρχοντα με κάποιες κατηγορίες του σύγχρονου φιλελευθερισμού, όπως το κράτος και η αγορά. Ωστόσο, αναφέρονται σε ένα ουσιαστικά διαφορετικό κράτος και μία διαφοροποιημένη οικονομία, που δεν υποστηρίζουν τον καπιταλισμό. Από την άλλη, ωστόσο, υπάρχει και η τρίτη κατηγορία προσεγγίσεων ως προς τα κοινά, η οποία είναι πολύ περισσότερο πολιτικοποιημένη και στρέφεται κατά του καπιταλισμού, κατά του κράτους και κατά της οικονομίας όπως υπάρχουν σήμερα. Η κατηγορία αυτή ονομάζεται «αντι-καπιταλιστική» προσέγγιση των κοινών.

³³⁵ Michael Bauwens, Vasilis Kostakis & Alex Pazaitis, *Peer to Peer. The Commons Manifesto*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2019, σ. 2.

³³⁶ Papadimitropoulos, «The Politics of the Commons», ό.π., σ. 569.

Η «αντι-καπιταλιστική» προσέγγιση ως προς τα κοινά εκκινεί από την ριζική εναντίωση στον καπιταλισμό, όπως αυτός υπάρχει σήμερα, κρίνοντας τα κοινά ως έναν πολύ σημαντικό του αντίπαλο. Η οικονομία, η πολιτική, η οργάνωση, αλλά και ο τρόπος ζωής των ανθρώπων υπό το πρίσμα των κοινών, αντιτάσσονται σε εκείνον του καπιταλισμού. Για τους αντικαπιταλιστές «τα κοινά βρίσκονται σε μία διαρκή ταξική πάλη με τον καπιταλισμό».³³⁷ Πολύ σημαντικοί στοχαστές αναμετρώνται με τον καπιταλισμό από την πλευρά των κοινών, όπως οι Laclau και Mouffe, οι Dardot και Laval, ο De Angelis, οι Caffentzis και Federici και στον ελληνικό χώρο ο Κιουπκιολής. Ο καθένας από αυτούς εκκινεί από διαφορετική βάση, προκειμένου να ασκήσει κριτική στον καπιταλισμό, διαφοροποιώντας τα κοινά από αυτό το σύστημα. Εντούτοις, όλοι τους αντιτάσσονται σε μία ιδέα «καπιταλιστικών κοινών», δηλαδή, κοινών που συμπλέουν με τον καπιταλισμό ή το νεοφιλελεύθερο κράτος.

Μία κατεύθυνση στο εσωτερικό των αντι-καπιταλιστικών κοινών είναι η ιδέα της αυτό-οργάνωσης που εδράζεται στους ίδιους τους ανθρώπους και εναντιώνεται στον οικονομισμό ή στο κράτος ως φορείς οργάνωσης.³³⁸ Εκκινώντας από θέσεις, όπως εκείνη του Καστοριάδη σχετικά με το ότι ο άνθρωπος έχει τη δύναμη να δημιουργεί και να αναδημιουργεί τις κοινωνίες του, να τις θεσμίζει φαντασιακά και να της νοηματοδοτεί, οι στοχαστές σε αυτή την κατεύθυνση επιχειρηματολογούν υπέρ συλλογικών δράσεων και κολεκτίβων, που μπορούν να οργανώσουν τη ζωή από μόνες τους, νοηματοδοτώντας και δημιουργώντας τις συνθήκες επιβίωσης και ευημερίας τους.³³⁹ Ωστόσο, απόψεις όπως αυτές δέχονται κριτική από το ίδιο το πλαίσιο των αντι-καπιταλιστικών κοινών, καθώς θεωρούνται πολύ θεωρητικές και ότι δεν συνδέονται με την ίδια την πράξη της καθημερινότητας.³⁴⁰

Για να πραγματοποιηθεί η αντίδραση και η αντιγεμονική στρατηγική εναντίον του καπιταλισμού, οι αντικαπιταλιστές στοχαστές των κοινών θεωρούν πως είναι αναγκαίο να διατηρηθεί ένας πλουραλισμός του πολιτικού Είναι. Ως προς αυτό το

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 572.

³³⁸ Papadimitropoulos, *The Commons*, ό.π., σ. 141.

³³⁹ Για τις απόψεις του Καστοριάδη βλ. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σ. Χαλικιάς, Γ. Σπαντιδάκη, Κ. Σπαντιδάκης, Αθήνα: Κέδρος 1981.

³⁴⁰ Alexandros Kioupiolis, «Commoning the Political, Politicising the Common: Community and the Political in Jean-Luc Nancy, Roberto Esposito and Giorgio Agamben», *Contemporary Political Philosophy* 17(3), 2017: 283-305.

σημείο είναι πολύ σημαντικό το έργο των Laclau και Mouffe, καθώς γι' αυτούς η δημοκρατία στηρίζεται στον πλουραλισμό πεποιθήσεων και προοπτικών, ο οποίος παρέχει τα θεμέλια για την αυτονομία.³⁴¹ Η ηγεμονία είναι ιδιάζουσας σημασίας γι' αυτή την προσέγγιση, καθώς είναι η έννοια εκείνη που συνδέει το καθολικό με το ιδιαίτερο, το περιθωριοποιημένο με το κυρίαρχο και τα καθιστά ομαδοποιήσιμα ή μπορεί να τα συμφιλιώσει μεταξύ τους. Στη διαδικασία αυτής της συμφιλίωσης αναδεικνύονται κοινά χαρακτηριστικά που συνδέουν τα διαφορετικά μορφώματα ή απόψεις και κάπως έτσι δημιουργείται το δημοκρατικό πεδίο. Προκειμένου να αναδειχθούν τα εν λόγω κοινά στοιχεία, λαμβάνει χώρα ένας ανταγωνισμός νοημάτων (αυτή είναι η ουσία της ηγεμονίας: ο ανταγωνισμός ως προς το ποιος θα κατέχει την ηγεμονία), ο οποίος «είναι πάντοτε παρόν, εφόσον ο πλουραλισμός δημιουργεί διαφωνίες και ασάφειες στο πεδίο της πολιτικής και της δικαιοσύνης».³⁴² Για τα κοινά είναι πολύ σημαντική η προσέγγιση επί του πολιτικού των Laclau και Mouffe, καθώς εισάγουν τον πλουραλισμό και την πολύμορφη συνδιαλλαγή, η οποία χαρακτηρίζει ένα κοινό. Εφόσον τα κοινά στοχεύουν στην οριζόντια οργάνωση των κοινωνιών, των κινημάτων και των δημοκρατικών πρακτικών, ο χώρος των κοινών είναι εγγενώς πλουραλιστικός, καθώς στο εσωτερικό αυτών διαλύονται κάθε μορφής ιεραρχικές ηγεμονίες και αναπτύσσονται πολυσχιδείς σχέσεις ανταλλαγής και ομότιμης παραγωγής.

Με βάση τα παραπάνω, τα κοινά εναντιώνονται στις ρίζες του καπιταλισμού, καθώς δημιουργούν ένα πλουραλιστικό δίκτυο, το οποίο δέχεται την πρωτοβουλία κάθε κοινωνού και όχι μονάχα μία εκ των άνω επιβολή αποφάσεων όσων κατέχουν την εξουσία. Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται μία δημοκρατία των κοινών θεμελιωμένη στην αυτό-οργάνωση και τη συνδιαλλαγή μεταξύ ομότιμων. Χρειάζεται να τονιστεί ότι αυτή η προσέγγιση δεν είναι ουτοπική, ούτε ανεδαφική. Η ανοιχτότητα που χαρακτηρίζει τα κοινά και η ανυπαρξία ιεραρχίας τα καθιστά έναν υπαρκτό, εύπορο τόπο για να ανθίσει η δημοκρατία, η αυτονομία και η αποκεντρωμένη αυτο-οργάνωση.

³⁴¹ Chantal Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Πόλις 2004. Βλ. επίσης Ernesto Laclau - Chantal Mouffe, *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική. Προς μια ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική*, μτφρ. Α. Γαλανόπουλος, Τρίκαλα: Επέκεινα 2021· Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 2011.

³⁴² Papadimitropoulos, *The Commons*, ό.π., σ. 144.

Ως πολιτική διέξοδος τα κοινά αποτελούν μία πολλά υποσχόμενη περιοχή με πολλές μελέτες πεδίου να διενεργούνται συνεχώς. Το κοινό στοιχείο μεταξύ των προσεγγίσεων είναι η ενδυνάμωση της δυνατότητας δράσης των ίδιων των ανθρώπων και η αποδυνάμωση της ηγεμονίας των εταιριών και των λίγων «δυνατών», κυριαρχικών δρώντων. Η αυτό-οργάνωση και η ολοένα και αυξανόμενη αυτονομία των ανθρώπων που διαχειρίζονται, συνδέονται και σέβονται έναν πόρο, δημιουργούν ένα πολιτικό ρήγμα στην καπιταλιστική πολιτική και οικονομία, εφόσον οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ότι οι ίδιοι, συλλογικά, κατέχουν εξίσου μεγάλη εξουσία και μπορούν να ευημερήσουν. Εν τέλει, τα κοινά συνεπάγονται μία διαφορετική οντολογία και έναν διαφορετικό τρόπο να βλέπει κανείς τον κόσμο. Η αντίληψη ότι όλα τα προβλήματα επιλύονται με αποτελεσματικότητα από το κράτος ή κάποια εταιρία δεν αποτελεί μονόδρομο. Έχει επικρατήσει και επηρεάζει τις συνειδήσεις των ανθρώπων κυρίως λόγω της εξουσίας (με την έννοια του authority) των δρώντων που προωθούν απόψεις όπως αυτές για ιδιωτικά συμφέροντα. Αντιθέτως, με το να «καθίσταται η πολιτική κοινά» (commoning the political) και να «πολιτικοποιούνται τα κοινά» (politicizing the commons), φανερώνονται οι δυνατότητες που δημιουργεί ο τρόπος ζωής και οργάνωσης των κοινών.³⁴³ Το πολιτικό είναι ένα ανεξάντλητο πεδίο ανθρώπινης δημιουργικότητας, όχι μονάχα εταιρικών επιλογών και κρατικών παρεμβάσεων. Ως τέτοιο αναδεικνύεται από τα κοινά.

Ένα ζήτημα που προκύπτει σχετικά με τα κοινά αφορά στην οικονομική βιωσιμότητα των κοινωνιών, η οποία τα καθιστά σημαντικό ανταγωνιστή του καπιταλισμού. Για την ώρα, τα κοινά προκύπτουν σε τοπικές κοινότητες σχετικά με έναν πόρο. Η ανάδυση ενός μεγαλύτερου πλήθους που εισέρχεται στα κοινά συνδέεται άμεσα με την οικονομική βιωσιμότητα του ίδιου του πλήθους. Με βάση αυτό, δημιουργείται ένα κενό στις πολιτικές (policies), οι οποίες αφορούν στα κοινά και θα διευθετούσαν την οικονομική ευημερία του μεγάλου πλήθους κοινωνιών. Η βιβλιογραφία δείχνει πως:

αυτό το κενό μπορεί να συμπληρωθεί μέσω μιας διεπιστημονικής θεώρησης των κοινών που θα έφερνε κοντά τα τοπικά και τα ψηφιακά κοινά στο μοντέλο της ανοιχτής συνεργατικότητας». [Αυτό θα βοηθήσει ώστε] «τα κοινά να μετατραπούν σε ένα βιώσιμο μοντέλο που θα ανταγωνιστούν τον καπιταλισμό,

³⁴³ Κιουρκιολίς, «Commoning the Political», ό.π.

μέσω της παροχής ενός σταθερού εισοδήματος στα μέλη τους μαζί με αυτονομία, διαμοιρασμό, ανοιχτότητα και αυτό-πραγμάτωση».³⁴⁴

Ως προς τα παραπάνω, είναι απαραίτητη μία εξονυχιστική μελέτη των ψηφιακών κοινών.

II. Τα ψηφιακά κοινά: μια κριτική επισκόπηση

1. Τι είναι τα ψηφιακά κοινά

Το σύμπαν των κοινών διευρύνθηκε και άνοιξε τις πύλες του σε ολόένα και μεγαλύτερο αριθμό ατόμων με την επέκταση του διαδικτύου και κυρίως μέσω της δημιουργίας και επέκτασης των ελεύθερων και ανοιχτού κώδικα λογισμικών (στα αγγλικά: free/libre and open-source software: FLOSS).³⁴⁵ Η σύνδεση απομακρυσμένων μεταξύ τους ανθρώπων και η ανταλλαγή εμπειριών, ιδεών ακόμη και σχεδιασμών για τεχνουργήματα ή συμβουλές οργάνωσης, πυροδότησε μία νέα στροφή στα κοινά, τα οποία πλέον κατέστησαν δυνατά να ενσωματώσουν στο σύμπαν τους ολόένα και περισσότερους ενδιαφερόμενους για μία εναλλακτική οικονομία και οργάνωση. Ο πόρος στον οποίο βασίζονται και τον οποίο φροντίζουν και διαιωνίζουν τα ψηφιακά κοινά είναι κατά βάση η πληροφορία. Και όπως αναφέρει μία περίφημη έκφραση του Steward Brand, την οποία ασπάζονται τα ψηφιακά κοινά «η πληροφορία θέλει να είναι ελεύθερη».³⁴⁶ Η εν λόγω ελευθερία, ωστόσο, μπορεί να πραγματωθεί μόνο σε ένα καθεστώς ψηφιακών κοινών που δεν επιχειρούν να αποκτήσουν κέρδος από την εξαγωγή και διάθεσή της, κάτι που υλοποιούν οι καπιταλιστικές εταιρίες, όπως αναλύθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια της διατριβής. Τα ψηφιακά κοινά, όπως τα αναλογικά κοινά που διαχειρίζονται για παράδειγμα ένα βοσκοτόπι, σέβονται την πληροφορία και τη διαδίδουν μεταξύ ομότιμων, με βάση το μοντέλο ομότιμης παραγωγής, το οποίο περιγράφηκε προηγουμένως. Η πληροφορία ως πόρος που χρειάζεται σεβασμό και διαφύλαξη από

³⁴⁴ Papadimitropoulos, *The Commons*, ό.π., σ. 212.

³⁴⁵ Steven Weber, *The Success of Open Source*, Κέμπριτζ: Harvard University Press 2004.

³⁴⁶ R. Polk Wagner, «Information Wants to Be Free: Intellectual Property and the Mythologies of Control» *Columbia Law Review* 103 (2003), University of Pennsylvania Law School, Public Law Working Paper No. 38, διαθέσιμο στο SSRN: <https://ssrn.com/abstract=419560>.

την καπιταλιστική χρησιμοθηρία, όπως και οι ομότιμες σχέσεις, συνιστούν μαζί τα ψηφιακά κοινά.

Τα ψηφιακά κοινά στηρίζονται σε κάποια πολύ στέρεα θεμέλια, τα οποία δημιουργήθηκαν από ανθρώπους που σέβονταν την ελεύθερη διάθεση της πληροφορίας και τη διαιώνισή της. Τα θεμέλια αυτά αποτελούν οι άδειες Creative Commons, οι οποίες αποτελούν νομικά εργαλεία κατοχύρωσης πνευματικών δικαιωμάτων και εξυπηρετούν τον ελεύθερο και νόμιμο διαμοιρασμό.³⁴⁷ Με βάση τις εν λόγω άδειες, ένα έργο (για παράδειγμα ένα βιβλίο, ένα κομμάτι μουσικής, ή ένας τεχνολογικός σχεδιασμός), μπορεί να διανεμηθεί ελεύθερα, όπως μέσω μεταφορτώσεως στο διαδίκτυο, ώστε να το αποκτήσει οποιοσδήποτε ενδιαφέρεται. Ωστόσο, στις άδειες αυτού του είδους περιλαμβάνεται η υποχρέωση μη ιδιωτικής εκμετάλλευσης της διαμοιραζόμενης πληροφορίας, καθώς οποιαδήποτε τροποποίηση πρέπει να εξακολουθεί να διαμοιράζεται ανοιχτά προς όλους. Με αυτό τον τρόπο διασφαλίζεται πως ένα έργο ή μία πληροφορία που υπόκειται στις άδειες Creative Commons θα εξακολουθεί να υπόκειται σε αυτές ασχέτως των μεταβολών που θα υποστεί από όποιον ενδιαφερόμενο την λάβει.³⁴⁸ Η δημιουργία των εν λόγω αδειών επέφερε ένα σοβαρότατο πλήγμα στην ιδιωτική εκμετάλλευση των πληροφοριών και των ανθρώπινων δημιουργημάτων από εταιρίες, εκδοτικούς οίκους, δισκογραφικές εταιρίες κ.α. Ο καπιταλισμός δεν μπορεί να λειτουργήσει αν ένα έργο ή μία πληροφορία δεν επιφέρει κέρδος στους διαχειριστές της. Αυτός είναι ο απώτερος στόχος των αδειών Creative Commons, οι οποίες κατάφεραν να δημιουργηθούν με την άνοδο του διαδικτύου και την επιθυμία για ελεύθερη επικοινωνία πολλών ανθρώπων μεταξύ τους.

Ένα άλλο πολύ θεμελιώδες ζήτημα που συμπεριλαμβάνεται στα ψηφιακά κοινά είναι τα λογισμικά ανοιχτού κώδικα (open source software). Λογισμικά υπολογιστών, όπως το Linux, δημιουργήθηκαν ως λογισμικά ανοιχτού κώδικα με την έννοια ότι ο κώδικάς τους μπορεί να τροποποιηθεί και να βελτιωθεί από όποιον έχει γνώσεις γλώσσας προγραμματισμού. Με αυτό τον τρόπο διαρρηγνύεται η πρωτοκαθεδρία εταιρικών λογισμικών, όπως τα Windows της Microsoft, τα οποία υπόκεινται στις επιθυμίες, αναβαθμίσεις και πολιτικές (policies) της εταιρίας που τα παράγει και τα

³⁴⁷ Bollier, *Κοινά*, ό.π., σ. 156.

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 163-164.

διανέμει. Τα λογισμικά ανοιχτού κώδικα προσφέρουν τη δυνατότητα οργάνωσης μιας ολόκληρης κοινότητας γύρω τους, καθώς όλοι όσοι τροποποιούν ή περιεργάζονται τον κώδικα μπορούν από κοινού να κατασκευάσουν, να δημιουργήσουν και να βελτιώσουν κάτι στο παραγόμενο λογισμικό. Με αυτό τον τρόπο, οτιδήποτε παράγεται με λογισμικό ανοιχτού κώδικα, προάγει τη συνεργατικότητα και την ομότιμη παραγωγή. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι ένα λογισμικό ανοιχτού κώδικα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί από εταιρίες. Μεγάλες εταιρίες χρησιμοποιούν Linux, όπως η IBM, η Oracle ή η Hewlett-Packard.³⁴⁹ Η χαλάρωση, ωστόσο, των ορίων μεταξύ ελευθερίας των χρηστών και εταιριών που εγκαινιάστηκε από το κίνημα ανοιχτού κώδικα –το οποίο πρωτοεισηγάγαν *χάκερ*–,³⁵⁰ έχει δημιουργήσει πλειάδα μικρότερων παραδειγμάτων που βασίζονται σε λογισμικά ανοιχτού κώδικα, τα οποία προάγουν τα κοινά. Η δημιουργία ελεύθερων πληροφοριών και λογισμικών για διανομή προς όλους συνιστά μία πολύ βασική διάσταση των ψηφιακών κοινών.

Λόγω της εμβέλειας του διαδικτύου, αλλά πολύ περισσότερο λόγω της διείσδυσης αυτού του νέου τεχνολογικού συστήματος στις ζωές των ανθρώπων, τα ψηφιακά κοινά παρακολουθούνται με πολύ ιδιαίτερη προσοχή. Οι μελετητές θεωρούν ότι το διαδίκτυο πρέπει να προστατευθεί, διατηρώντας την επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων ελεύθερη. Όπως αναφέρει ο Bollier θυμίζοντας την ιδέα του Feenberg σχετικά με το κοινοτικό μοντέλο του διαδικτύου που πρέπει να προστατευθεί από τα άλλα τρία «το διαδίκτυο είναι ίσως η πιο σημαντική υποδομή που βρίσκεται σε κίνδυνο αυτή τη στιγμή».³⁵¹ Αυτό συμβαίνει επειδή «το διαδίκτυο δημιουργεί δυνατότητες για κοινωνικό μετασχηματισμό».³⁵² Αν παλαιότερα η επικοινωνία μεταξύ ατόμων και ο σχεδιασμός αντικειμένων και τεχνολογημάτων απαιτούσαν μία κεντρική δομή που θα φέρει κοντά όλους αυτούς και θα συγκεντρώνει πόρους για τις εργασίες τους (ένα κράτος, μια εταιρία ή μία οικονομία κλίμακας), σήμερα το διαδίκτυο μπορεί να πραγματοποιήσει τις ίδιες διαδικασίες καθιστώντας τα άτομα συνδεδεμένα μεταξύ τους, όντας απομακρυσμένα, σε ένα δικτυαρχικό, αποκεντρωμένο και χωρίς ιεραρχίες σύμπαν.

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 162.

³⁵⁰ George Dafermos, Johan Söderberg, «The hacker movement as a continuation of labour struggle» *Capital & Class* 33 (2009), σ. 53-73.

³⁵¹ Η φράση του Bollier περιλαμβάνεται στο: Στο ίδιο, σ. 89.

³⁵² Bauwens et al., *Peer to Peer*, ο.π., σ. 4.

Ίσως το σημαντικότερο στοιχείο που ακολουθεί τα ψηφιακά κοινά από κοινού με τις άδειες Creative Commons να είναι η ομότιμη διασύνδεση και παραγωγή. Η επικοινωνία πολλών προς πολλούς που εγκαινίασε το διαδίκτυο, καθώς και η έλλειψη ανάγκης ενός ρυθμιστή ή ενός κεντρικού φορέα που να συνδέει τα άτομα μεταξύ τους, γέννησαν την επικοινωνία χωρίς διαμεσολαβητές και χωρίς ιεραρχίες. Δημιουργήθηκαν δίκτυα άμεσης επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπων που οδηγούν σε μία απεξάρτηση από τα καθιερωμένα συστήματα επικοινωνίας, τα οποία έχουν ανάγκη κεντρικές δομές. Η άμεση επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων οδήγησε, επίσης, σε μία δημιουργία αξιών χρήσης, λόγω της μετάδοσης πληροφοριών που σχετίζονται με πρακτικά θέματα και συμβουλές οργάνωσης. Η απομάκρυνση διαμεσολαβητών που θα αποκόμιζαν κέρδος από την επικοινωνία των ανθρώπων είχε ως αποτέλεσμα η πληροφορία να μην δημιουργείται στη βάση της ανταλλακτικής αξίας, αλλά να δημιουργεί ένα νέο «οικοσύστημα δημιουργίας αξίας χρήσης», το οποίο εναντιώνεται στην μοναδική αξία του καπιταλισμού, δηλαδή το κέρδος.³⁵³ Βέβαια, όπως φάνηκε από τις αναλύσεις του προηγούμενου μέρους της διατριβής, ο καπιταλισμός βρήκε τον τρόπο να αποκομίσει κέρδος από την επικοινωνία στο διαδίκτυο μέσα από πλατφόρμες όπως το *Facebook*, στις οποίες οι παραγόμενες από τους χρήστες πληροφορίες πωλούνται ως δεδομένα σε διαφημιστές και άλλους εταιρικούς παράγοντες έναντι ογκωδών ποσών. Το διαδίκτυο, ωστόσο, δεν εξαντλείται σε αυτές τις πλατφόρμες και αυτός είναι ο λόγος που στοχαστές, όπως εκείνοι των ψηφιακών κοινών ή ο Feenberg, καλούν για μία προστασία των υπόλοιπων ψηφιακών χώρων. Οι χώροι αυτοί ξεφεύγουν από τις οριοθετήσεις των εταιριών, οι οποίες θησαυρίζουν από την ελεύθερη ανθρώπινη επικοινωνία.

Ένα παράδειγμα ψηφιακών κοινών που δείχνει ότι το διαδίκτυο μπορεί να παραμείνει ελεύθερο για όλους, χωρίς τις μεθόδους των πλατφορμών του καταναλωτικού μοντέλου, είναι το *Wikipedia*. Η εν λόγω διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια, την οποία μνημονεύουν διαρκώς οι μελετητές των ψηφιακών κοινών και η οποία κατάφερε να αντικαταστήσει –στο μυαλό εκατομμυρίων ανθρώπων– ακόμη και την *Encyclopedia Britannica*, αποτελεί ένα πρότζεκτ ανοιχτού κώδικα, στο οποίο μπορεί να συμμετάσχει οποιοσδήποτε τροποποιώντας και εμπλουτίζοντας λήμματα με βάση τις γνώσεις του. Οι τροποποιήσεις αυτές ελέγχονται από κάποιους επιμελητές, οι οποίοι, ωστόσο, δεν είναι ανώτεροι (σε ιεραρχία) και δεν έχουν μεγαλύτερη δικαιοδοσία από

³⁵³ Στο ίδιο, σ. 11.

τον οποιονδήποτε γράφει ένα λήμμα. Όπως περιγράφουν ο Κωστάκης και οι συνεργάτες του, τα ψηφιακά κοινά και τα λογισμικά ανοιχτού κώδικα διαφοροποιούνται από τις εφαρμογές και τα εργαλεία που παράγουν οι εταιρίες και το κεφάλαιο στο εξής:

Τα προσανατολισμένα στον χρήστη τεχνολογικά συστήματα μπορούν να ιδωθούν από δύο επίπεδα. Το μετωπιαίο-άκρο [front-end] είναι εκεί όπου λαμβάνει χώρα η αλληλεπίδραση με τον χρήστη. Το νωτιαίο-άκρο [back-end] αποτελεί το τεχνολογικό υπόστρωμα που καθιστά δυνατή την όλη διαδικασία. Οι ιδιοκτήτες των πλατφόρμων κατασκευάζουν και τα δύο επίπεδα, αλλά μόνο το πρώτο είναι φανερό στους χρήστες. Ως εκ τούτου, μία ομότιμη κοινωνική λογική συχνά ενεργοποιείται στο μετωπιαίο-άκρο, η οποία όμως ρυθμίζεται κεντρικά και καθορίζεται από το νωτιαίο-άκρο. Συνεπώς, σχηματίζεται ένα αόρατο τεχνο-κοινωνικό σύστημα, το οποίο επηρεάζει τις συμπεριφορές εκείνων που χρησιμοποιούν το μετωπιαίο-άκρο. Θέτει οριοθετήσεις στις δυνατότητες που σχετίζονται με τις ανθρώπινες ελευθερίες και κατ' επέκταση μπορεί να «καθοδηγεί» τη συμπεριφορά σε επιθυμητές κατευθύνσεις που ανταποκρίνονται στους ιδιοκτήτες και τους διαχειριστές των πλατφορμών.³⁵⁴

Η διαφορά των εφαρμογών και τεχνολογιών ανοιχτού κώδικα σε σχέση με τις εφαρμογές και τα λογισμικά που κατασκευάζονται από εταιρίες σχετίζεται με το ποιός κατασκευάζει και καθορίζει τη μορφή και τις κατευθύνσεις του νωτιαίου-άκρου των ψηφιακών εφαρμογών. Με άλλα λόγια, εκείνοι που κατασκευάζουν το νωτιαίο-άκρο, όπως αναφέρει ο Κωστάκης και οι συνεργάτες του, είναι εκείνοι που διαμορφώνουν τις συμπεριφορές και τις δυνατές ενέργειες που μπορούν να επιτελεστούν στο μετωπιαίο-άκρο των εφαρμογών και πλατφορμών, το οποίο συνιστά τον τόπο αλληλεπίδρασης των χρηστών μεταξύ τους. Οι χώροι των εφαρμογών και των ιστοσελίδων που κατασκευάζονται από τις εταιρίες δημιουργούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε όλες οι κινήσεις, οι δυνατότητες και η παραγωγή πληροφοριών των χρηστών να ενισχύουν τα δικά τους συμφέροντα. Στις εφαρμογές ανοιχτού λογισμικού τα συμφέροντα που κατασκευάζουν το νωτιαίο-άκρο και διαμορφώνουν κατ' επέκταση το μετωπιαίο-άκρο, δηλαδή, το περιβάλλον διεπαφής του χρήστη με την εφαρμογή, αντανακλούν τα συμφέροντα της ελεύθερης επικοινωνίας που αναζητούν οι χρήστες. Το αποτέλεσμα είναι πως τα ψηφιακά κοινά, βασιζόμενα σε τεχνολογίες ανοιχτού κώδικα, προωθούν την ελευθερία των χρηστών,

³⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 36.

όχι μόνο ως προς τη διανομή πληροφορίας, η οποία διαμοιράζεται προς όλους και αξιοποιείται ώστε να παράγει διαρκώς αξία χρήσης για τη ζωή των κοινωνιών, αλλά πολύ περισσότερο ως προς την ίδια τη διαμόρφωση και την κατασκευή των εφαρμογών που καθορίζουν την επικοινωνία και το διαμοιρασμό. Στο πλαίσιο των ψηφιακών κοινωνιών, οι χρήστες είναι οι δημιουργοί των πλατφορμών, οι παραγωγοί και οι διαχειριστές των πληροφοριών.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται φανερό πως τα ψηφιακά κοινά δεν αποτελούν απλώς επικοινωνία. Είναι σίγουρο πως το εν λόγω στοιχείο είναι από τα πιο σημαντικά θεμέλια των ψηφιακών κοινωνιών. Ωστόσο, για να υπάρξουν τα ψηφιακά κοινά χρειάζεται κάτι παραπάνω από απλή επικοινωνία. Χρειάζεται ένας ψηφιακός πόρος προς διαχείριση και κοινωνικές σχέσεις που να νοηματοδοτούν την κοινότητα γύρω από τον εν λόγω ψηφιακό πόρο. Τέλος, χρειάζεται ένας διαδικτυακός ελεύθερος διαμοιρασμός εμπειρίας, γνώσης, τεχνικής και ιδεών που μαζί με τα παραπάνω να επηρεάζουν τις ζωές των απομακρυσμένων κοινωνιών. Το σύνολο των εν λόγω στοιχείων συνιστά τα ψηφιακά κοινά και έχει εξαιρετικής σημασίας κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις, οι οποίες μπορούν να καταστούν εναλλακτική στον καπιταλισμό. Η εναλλακτική αυτή θα αναλυθεί περισσότερο σε επόμενο μέρος του παρόντος κεφαλαίου. Προτού, όμως, περάσουμε στην ανάλυση της οικονομικής και κοινωνικής πρότασης των ψηφιακών κοινωνιών, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν κάποια εγχειρήματα ανά τον κόσμο με βάση τα οποία οι μελετητές έχουν καταλήξει στη σκέψη ότι τα ψηφιακά κοινά μπορούν να αποτελέσουν εναλλακτική δυναμική στο κυρίαρχο σύστημα.

Ως κατακλείδα σε αυτή τη συνοπτική παρουσίαση των ψηφιακών κοινωνιών μπορούμε να αναφέρουμε πως αυτά, καθώς και τα κινήματα στα οποία έχουν συμβάλει, δεν αποτελούν απλώς την προπαγάνδισή προταγμάτων, τη συνεννόηση για τη συγκέντρωση σε κάποιο μέρος και την πληροφόρηση κάποιας πορείας ή διαδήλωσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σχισμένος: «τα ψηφιακά κινήματα όπως η ομότιμη παραγωγή με βάση τα κοινά και το ελεύθερο λογισμικό ανοιχτού κώδικα παρέχουν νέους τρόπος αποκέντρωσης, παγκοσμίας επικοινωνίας και τοπικής συνεργασίας».³⁵⁵ Η εναντίωση των ανθρώπων διαμέσου των ψηφιακών κοινωνιών στο ανελέητο κυνήγι κέρδους και την οικολογική κρίση που αυτό συνεπάγεται μπορεί να οδηγήσει σε

³⁵⁵ Σχισμένος, *Εισαγωγή στην Κριτική του Ψηφιακού Λόγου*, ό.π., σ. 300.

μεταβολή, όχι μόνο της ανθρωπολογίας του σύγχρονου ανθρώπου (ώστε να μην σκέφτεται μονάχα το χρήμα και κατ' επέκταση να μην διαμορφώνεται όλη του η ζωή γύρω από το κυνήγι του κέρδους), αλλά πολύ περισσότερο μία διαφορετική οντολογία, ένα διαφορετικό παράθυρο μέσα από το οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον κόσμο, τις δυνατότητες που έχει μέσα από τη συνεργασία με τους άλλους, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να διαφυλάξει την ίδια τη φύση.

Τα ψηφιακά κοινά, ακολουθώντας τα αναλογικά κοινά, μπορούν να μετατρέψουν τον άνθρωπο από ένα ον, το οποίο πρωτίστως θυσιάζει το περιβάλλον στο βωμό των βουλητικών του επιθυμιών για κατανάλωση, σε ένα συνεργατικό ον που από σεβασμό στη φύση και στον συνάνθρωπο συμβιώνει μαζί τους, ωθώντας στην ευημερία, όχι μόνο τον εαυτό του και τους συνανθρώπους του, αλλά και τη φύση. Ενώ αυτοί είναι στόχοι και δυνατότητες που παρέχουν και τα αναλογικά κοινά, το διαδίκτυο (άρα τα ψηφιακά κοινά) ενώνει κοινωνούς ανά τον κόσμο και παρέχει τη δυνατότητα για παγκόσμια σύνδεση μεταξύ κοινωνιών. Μία πρακτική ή γνώση που δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε σε ένα βοσκοτόπι, σε μία συλλογικότητα αγροτών, σε μια πόλη ή γειτονιά στην άλλη άκρη του κόσμου και πέτυχε είναι εφικτό να πετύχει και χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά, σε έναν άλλο τόπο από ανθρώπους που θα λάβουν τη διαμοιρασμένη πληροφορία, θα την εφαρμόσουν και θα ευημερήσουν και οι ίδιοι. Στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο θα αναλυθεί η κοσμοτοπική διάσταση των κοινών, η οποία τα καθιστά δυναμικό ανταγωνιστή του καπιταλισμού.

2. Κοσμοτοπικισμός: Μία εναλλακτική στον ψηφιακό καπιταλισμό.

Όπως έχει γίνει ήδη κατανοητό, τα ψηφιακά κοινά ενώνουν ανθρώπους μεταξύ τους. Το ζήτημα, ωστόσο, δεν είναι απλώς η επικοινωνία, καθώς αυτό ήταν το καινοτόμο στοιχείο που εγκαινίασε αρχικά το διαδίκτυο. Πολύ περισσότερο, το ζητούμενο για τα ψηφιακά κοινά είναι η ανταλλαγή ιδεών, συμβουλών και πρακτικών λύσεων μεταξύ ομότιμων για την καλύτερη και αποτελεσματικότερη επίλυση δυσκολιών στην καθημερινή πρακτική ζωή του καθενός και της καθεμιάς, καθώς και η ανάδυση μίας τοπικής, αλλά και μίας ευρύτερης, παγκόσμιας ομότιμης κοινότητας. Η απλή επικοινωνία που επέφερε το διαδίκτυο μπορεί να λάβει πολλές μορφές: από την

καθημερινή ανταλλαγή πληροφοριών για την επικαιρότητα, έως και την ανταλλαγή οικονομικών πληροφοριών σε ένα καπιταλιστικό εταιρικό δίκτυο. Η επικοινωνία μεταξύ ομότιμων για πρακτικές ιδέες και συμβουλές αποτελεί μία μορφή διαδικτυακής επικοινωνίας, η οποία προωθεί την ομότιμη παραγωγή και έχει ως συνέπεια τη δημιουργία δικτύων οριζόντιας επικοινωνίας και ανιδιοτελούς αλληλοβοήθειας. Αυτή η μορφή διαδικτυακής επικοινωνίας αποτελεί ομότιμη (P2P) σχέση και αξιοποιείται για την ανάδυση των ψηφιακών κοινών. Με τη σειρά της και σε συνδυασμό με τις τεχνολογίες ανοιχτού κώδικα έχει εγκαινιάσει ένα νέο μοντέλο κατασκευής τεχνουργημάτων, το οποίο αντανακλά και ενσωματώνει τις αξίες αυτού του «παγκόσμιου χωριού». Πρόκειται για έναν παγκόσμιο τόπο, ο οποίος αποκρυσταλλώνεται σε τοπικές κοινωνίες και κοινότητες. Το μοντέλο αυτό ονομάζεται στη βιβλιογραφία «κοσμοτοπικισμός» (cosmolocalism) και αναφέρεται στη δυνατότητα ανάδυσης ενός παγκόσμιου δικτύου ομότιμων παραγωγών, όπου όλοι μαζί επηρεάζουν τις κατασκευές των τοπικών κοινοτήτων.³⁵⁶ Το εν λόγω αποκεντρωμένο μοντέλο κατασκευής και παραγωγής αποτελεί μία δυναμική εναλλακτική στον κεντρικό σχεδιασμό που προωθεί ο φιλελεύθερος καπιταλισμός μέσω των βιομηχανιών και των εταιριών.

Ποιές είναι οι διαφορές του κοσμοτοπικού μοντέλου παραγωγής από το καπιταλιστικό; Αρχικά, το μοντέλο αυτό λειτουργεί στον άξονα της ανοιχτότητας των σχεδιασμών που είναι προσιτή σε όλους, με άλλα λόγια, που παράγεται για όλους. Καταργείται, με αυτόν τον τρόπο, ο κεντρικός σχεδιασμός και οι ευρεσιτεχνίες μιας εταιρίας, οι οποίες διατηρούνται κρυφές και κλειστές σε μία μικρή μονάχα ομάδα ειδικών. Ο ανοιχτός σχεδιασμός αντιτάσσεται στον πολλαπλασιασμό του κέρδους των εταιριών που παράγουν τα απαραίτητα για την επιβίωση μιας κοινότητας τεχνουργήματα. Μία άλλη διαφορά είναι πως ο ανοιχτός σχεδιασμός στο πλαίσιο του κοσμοτοπικισμού, ο σχεδιασμός που δημιουργείται από όλους και υπό την προστασία των αδειών Creative Commons διανέμεται ελεύθερα σε όλους στο διαδίκτυο, προωθεί τη διαρκή δημιουργία αξίας χρήσης στην παγκόσμια κοινότητα (άρα και σε κάθε τοπική), σε αντιδιαστολή με την καπιταλιστική παραγωγή, η οποία ανάγει τα πάντα σε ανταλλακτικές αξίες και τα ποσοτικοποιεί στο σύστημα τιμών που δημιουργεί. Για τα ψηφιακά κοινά η αξία χρήσης κρίνεται ως πολύ σημαντικότερη από τη

³⁵⁶ Vasilis Kostakis, Vasilis Niaros, George Dafermos, Michel Bauwens, «Design global, manufacture local: Exploring the contours of an emerging productive model», *Futures* 73 (2015), σ. 126-135.

συσσώρευση κέρδους, καθώς παράγεται ομότιμα και είναι διαθέσιμη προς όλους, ώστε να εμπλουτιστεί με νέες εμπειρίες και να αναπαραχθεί ποικιλοτρόπως δημιουργώντας ακόμη περισσότερες αξίες χρήσεις.

Στο σημείο αυτό θα παρουσιάσουμε λεπτομερώς τι σημαίνει ο κοσμοτοπικισμός και πώς συνδέεται με τα ψηφιακά κοινά. Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, τα ψηφιακά κοινά αναδύονται ως κοινοτικές πρακτικές γύρω από έναν ψηφιακό πόρο που δεν είναι άλλος από την πληροφορία. Εκείνο που οι ψηφιακοί κοινωνοί προσπαθούν να διαφυλάξουν από την εκμεταλλευτική μανία του καπιταλισμού είναι η πληροφορία, δηλαδή, οι ιδέες, οι συμβουλές, οι ευρεσιτεχνίες, οι σχεδιασμοί και οι καινοτομίες των ίδιων των κοινωνιών. Το μοντέλο του παγκόσμιου σχεδιασμού και τοπικής κατασκευής –δηλαδή του κοσμοτοπικισμού– συνδέει τους κατασκευαστές ομότιμων κοινοτήτων, ώστε ένας σχεδιασμός που λειτούργησε σε μία κοινότητα να μπορεί να ληφθεί από μία άλλη κοινότητα στην άλλη άκρη του κόσμου και μέσα από την επικοινωνία των δύο να μπορέσει η δεύτερη κοινότητα να δημιουργήσει το ίδιο τεχνούργημα ή κάποια βελτιωμένη εκδοχή του για τις δικές της ανάγκες.³⁵⁷

Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται, αφενός να έρθουν σε γόνιμη επαφή οι δύο κοινότητες δημιουργώντας δυνατούς δεσμούς μεταξύ τους και αφετέρου η κατασκευή του τεχνουργήματος να γίνει πιο φθηνή, αλλά εξίσου αποτελεσματική για την επίτευξη ενός στόχου. Το σημαντικό σε αυτή τη διαδικασία είναι η μεταμόρφωση του ίδιου του στόχου: η κοινότητα επιθυμεί να κατασκευάσει έναν ανθεκτικό μηχανισμό από τον οποίο να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της. Ως στόχος δεν τίθεται το κέρδος και ως εκ τούτου ο μηχανισμός που θα παραχθεί δεν μπορεί να είναι πρόχειρος και παροδικός, προκειμένου να τον διαδεχθεί σε μικρό χρονικό διάστημα ένας άλλος «καλύτερος» και συνάμα ακριβότερος. Επιπλέον, δεν μπορεί να έχει κοστίσει πάρα πολύ, με υλικά για τα οποία εργάστηκαν ακόμη και μικρά παιδιά σε τριτοκοσμικές χώρες, ένα στοιχείο που διαιωνίζει τον καπιταλισμό. Αντίθετα, ο μηχανισμός που κατασκευάστηκε από κοινωνούς με τα ίδια τους τα χέρια, χρησιμοποιώντας υλικά που μπορούν να βρεθούν στην ίδια την κοινότητα και με συμβουλές και ιδέες από άλλες κοινότητες στις οποίες ο εν λόγω μηχανισμός λειτούργησε αποτελεσματικά, είναι μακροβιότερος, πιο φθηνός και ελεύθερος να τον χρησιμοποιήσει το σύνολο της κοινότητας. Η παραπάνω διαδικασία φαίνεται να αποτελεί πραγματικά μία δυναμική

³⁵⁷ *Αυτόθι.*

εναλλακτική στον κεντρικό σχεδιασμό και την συγκεντρωτική κατασκευή, δημιουργία ευρεσιτεχνίας και διανομή από μία εταιρία.

Σε αυτό το μοντέλο οδηγήθηκαν οι μελετητές των κοινών, αλλά και οι ίδιοι οι κοινωνοί, παρατηρώντας τα παρακάτω δύο στοιχεία του σύγχρονου κόσμου. Ο καπιταλισμός στην προσπάθειά του να ενσωματώσει την οικολογική κριτική και να τη μετατρέψει σε θετικό για το ίδιο του το σύστημα στοιχείο έχει δημιουργήσει μορφές πόλεων, μηχανισμών και τεχνουργημάτων, τα οποία παρουσιάζονται ως οικολογικά ευσυνείδητα, οι λεγόμενες «έξυπνες» συσκευές ή «πράσινες» πόλεις. Τα χαρακτηριστικά που τις καθιστούν οικολογικές είναι οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και οι τελευταίες τεχνολογίας αισθητήρες που αυτοματοποιούν την κατανάλωση ρεύματος ή εντοπίζουν τα σκουπίδια και τις υψηλές συγκεντρώσεις διοξειδίου του άνθρακα και άλλων επιβλαβών στοιχείων. Παρ' όλο που ακούγονται πράγματι οικολογικά τα παραπάνω, εκείνο που αποκρύπτεται από περιγραφές και αφηγήσεις γι' αυτές τις πόλεις και τις συσκευές είναι το γεγονός ότι προκειμένου να κατασκευαστούν τεχνουργήματα όπως ανεμογεννήτριες ή οι εν λόγω αισθητήρες, ένα ολόκληρο καπιταλιστικό, ανήθικο και εκμεταλλευτικό σύστημα έχει τεθεί σε λειτουργία. Το εν λόγω σύστημα όχι μόνο δεν καθιστά τις πόλεις αυτές αυτόνομα «πράσινες» και βιώσιμες, αλλά πολύ περισσότερο διαιωνίζει την ίδια την καταστροφή του περιβάλλοντος και την περιθωριοποίηση πληθυσμών.

Επιπλέον, οι μελετητές στράφηκαν προς το μοντέλο του κοσμοτοπικισμού όταν παρατήρησαν πως πολλές ανθεκτικές κοινότητες ή τόποι/χωριά, προσανατολισμένα προς τον περιβαλλοντικό τρόπο ζωής, παραμένουν απομονωμένα το ένα από το άλλο, χωρίς να επικοινωνούν τις εμπειρίες, τις γνώσεις και τις ιδέες τους.³⁵⁸ Η απομόνωση της μίας κοινότητας από την άλλη τις καθιστούσε εξαρτώμενες από μία κεντρική παραγωγή γνώσης και τεχνουργημάτων, η οποία είχε ως στόχο το κέρδος εξαιτίας των διαρκών αναγκών των κοινοτήτων για βιωσιμότητα.

Τα δύο προαναφερθέντα στοιχεία οδήγησαν τους κοινωνούς και τους μελετητές στη δημιουργία του νέου μοντέλου κατασκευής και διαμοιρασμού. Κάθε κοινότητα που βρίσκεται σε ανάγκη μπορεί πλέον μέσα από το διαδίκτυο να συνδεθεί με άλλες κοινότητες και λόγω των τεχνολογιών ανοιχτού κώδικα που έχουν παραχθεί να βρει τη λύση που ταιριάζει στις δικές της αποκλειστικές ανάγκες. Οι παραγόμενες

³⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 132.

τεχνολογίες αυτού του είδους σέβονται το περιβάλλον, καθώς προέρχονται από κοινότητες οι οποίες δεν κυνηγούν το κέρδος, αλλά την διαιώνιση της ύπαρξής τους, όπως και των αγαθών τους. Παράλληλα, δημιουργούν αξία χρήσης, η οποία παρέχεται απλόχερα σε όλο τον κόσμο, αγνοώντας την ανταλλακτική αξία που θα συνεπαγόταν ο διαμοιρασμός της εν λόγω πληροφορίας από μία εταιρία. Ο Κωστάκης και οι συνεργάτες του παρέχουν τέσσερα χαρακτηριστικά-πρακτικές του κοσμοτοπικιστικού μοντέλου, που το καθιστούν μια δυναμική εναλλακτική στον σύγχρονο καπιταλισμό:

- Σχεδιασμός για βιωσιμότητα. [...] Αυτός ο σχεδιασμός είναι ανοιχτός, διαθέσιμος και εύχρηστος από άλλους σχεδιαστές, πολίτες και επιχειρηματίες και εγγυάται πως η ταχύτατη καινοτομία είναι διαθέσιμη παντού.
- Διανεμημένος μηχανικός εξοπλισμός. Αυτή η δεύτερη πρακτική συμπεριλαμβάνει τη χρήση επιτραπέζιων κατασκευαστικών τεχνολογιών ώστε να δημιουργηθεί ένα παραγωγικό σύστημα βασισμένο στις ανάγκες σε αντίθεση με ένα σύστημα βασισμένο στην προμήθεια και επιτρέπει μία επανατοπικοποίηση της κατασκευής.
- Αμοιβαιότητα. Η τρίτη πρακτική σχετίζεται με την αμοιβαιότητα των προϊόντων της ίδιας της παραγωγής, για παράδειγμα την «οικονομία διαμοιρασμού», στην οποία οι αδρανείς πόροι εντοπίζονται και χρησιμοποιούνται με κοινούς τρόπους.
- Καθεστώτα ιδιοκτησίας προσανατολισμένα στα κοινά. Η τέταρτη πρακτική περιλαμβάνει προσαρμοσμένα μοντέλα ιδιοκτησίας και διακυβέρνησης που διευκολύνουν την ανάδυση δημιουργικών μορφών για τη διαχείριση των παραγωγικών πόρων.³⁵⁹

Το κοσμοτοπικιστικό μοντέλο παραγωγής δεν θα μπορούσε να αναδυθεί χωρίς το διαδίκτυο και τα ψηφιακά κοινά. Οι βιώσιμοι σχεδιασμοί που δεν καταστρέφουν το περιβάλλον και δεν εκμεταλλεύονται μανιωδώς τους πόρους μιας κοινότητας για το κέρδος δεν θα μπορούσαν να διαμοιράζονται ταχύτατα από κοινότητα σε κοινότητα, χωρίς την ελεύθερη επικοινωνία που παρέχει ο σχεδιασμός του διαδικτύου και χωρίς τις κοινότητες που αντιλαμβάνονται τις διαμοιρασμένες πληροφορίες ως ανοιχτές και κοινές, εξακολουθώντας να τις προωθούν ως τέτοιες.

³⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 131.

Ίσως το μοντέλο του κοσμοτοπικισμού να μπορεί να κατανοηθεί με καλύτερο τρόπο μέσα από κάποια παραδείγματα του κόσμου των ψηφιακών κοινωνιών, τα οποία κατασκευάζουν τοπικά και διανέμονται παγκόσμια. Ο Χρήστος Γιωτίτσας, έχοντας μάλιστα ως θεωρητική βάση πολλές από τις ιδέες του Feenberg για την τεχνολογία, μελέτησε δύο πολύ σημαντικές κοινότητες που κατασκευάζουν αγροτικά μηχανήματα με το μοντέλο του κοσμοτοπικισμού.³⁶⁰ Η μία περίπτωση είναι εκείνη της L' Atelier Paysan στη Γαλλία και η άλλη είναι η κοινότητα Farm Hack στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Η L' Atelier Paysan αποτελεί μια συλλογικότητα στη Γαλλία, η οποία ασχολείται με αγροτικές τεχνολογίες παράγοντας ομότιμα και συνεργατικά εργαλεία, όπως και μηχανήματα για αγροτικές εργασίες. Τα μηχανήματα ή τα εργαλεία που κατασκευάζονται από αυτούς τους ανθρώπους δεν είναι ούτε απλοϊκά, ούτε απλώς απομιμήσεις εργαλείων που θα έπρεπε να προμηθεύονται από την αγορά ώστε να κάνουν πολύ αποτελεσματικότερα της δουλειά τους. Αντιθέτως, τα εργαλεία αυτά είναι εξίσου αποτελεσματικά με εκείνα που μπορούν να βρουν στην αγορά. Οι αγρότες που συμμετέχουν στη L' Atelier Paysan ανταλλάσσουν ιδέες για το σχεδιασμό κάποιου εργαλείου μέσω e-mail και στη συνέχεια, μέσα από τη χρήση τεχνολογιών ανοιχτού λογισμικού, δημιουργούνται τα τεχνουργήματα και τα εργαλεία στο πλαίσιο *workshop*, στα οποία συμμετέχουν όσοι αγρότες το επιθυμούν.³⁶¹ Οι παραγόμενες τεχνολογίες, καθώς και η ίδια η οργάνωση, αντανακλούν την ομότιμη παραγωγή και προσφέρουν τεχνολογικούς σχεδιασμούς, οι οποίοι ενσωματώνουν τα συμφέροντα όλων των συμμετεχόντων χωρίς να περιθωριοποιούν κάποιους και να ευνοούν άλλους. Προτού κατασκευαστεί ένα τεχνούργημα υπάρχει πληροφόρηση για τον σχεδιασμό του (μετάδοση πληροφοριών) προς όλους τους συμμετέχοντες στην κατασκευή και αφού ολοκληρωθεί ο σχεδιασμός και η παραγωγή του τεχνουργήματος υπάρχει και πάλι πληροφόρηση για τη χρήση του, τους ενδεχόμενους κινδύνους, αλλά και τους στόχους του εν λόγω τεχνουργήματος. Ως προς τα παραγόμενα αντικείμενα, οι αριθμοί μπορούν να δείξουν τον λόγο που οι συλλογικότητες αυτού του είδους και η ομότιμη παραγωγή μπορούν πράγματι να αποτελέσουν εναλλακτική και δεν συνιστούν μία ακόμη ουτοπία. Μετά

³⁶⁰ Chris Giotitsas, *Open Source Agriculture. Grassroots Technology in the Digital Era*, Τσαμ, Ελβετία: Palgrave Macmillan 2019.

³⁶¹ Στο ίδιο, σ. 90.

από συζητήσεις με τους αγρότες της L' Atelier Paysan, ο Γιωτίτσας αναφέρει την οικονομική αξία ενός τεχνουργήματος για την άλεση, το οποίο παρήχθη μέσω του συνεργατικού μοντέλου σε αντίστιξη με την τιμή που μπορεί να το βρει κανείς στην καπιταλιστική αγορά: «το συνολικό κόστος υπολογίζεται περίπου στα 5000 ευρώ, ενώ αντίστοιχα τεχνουργήματα στην αγορά κοστολογούνται έως και 20.000 ευρώ».³⁶² Πέρα από την κατασκευή των τεχνουργημάτων, η L' Atelier Paysan δημιουργεί νέα νοήματα και νέα συνεργατικά πλαίσια, τα οποία ευνοούν την κοινότητα και την ομότιμη παραγωγή. Τα κοινά αυτού του είδους, ειδικά τα κοινά που βασίζονται στο μοντέλο του κοσμοτοπικισμού, φαίνεται να μην λειτουργούν με στόχο το κέρδος, αλλά με στόχο την ίδια την ανάπτυξη της κοινότητας.

Ένα άλλο παράδειγμα παραγωγής και πάλι αγροτικών τεχνουργημάτων που παρουσιάζει ο Γιωτίτσας είναι η κοινότητα Farm Hack στην Αμερική. Η Farm Hack ομοιάζει σε πολλά στοιχεία με την L' Atelier Paysan. Ωστόσο, η οργάνωσή της είναι κάπως διαφορετική. Το εν λόγω εγχείρημα έχει μία εντελώς αποκεντρωμένη δομή και στηρίζεται ακόμη περισσότερο στο διαδίκτυο. Λόγω αυτού καθίσταται περισσότερο ως ένα κέντρο επικοινωνίας σχεδιασμών στο διαδίκτυο, παρά μια κοινότητα που αναπτύσσεται γύρω από το κοινό.³⁶³ Σε κάθε περίπτωση, όμως, η Farm Hack διοργανώνει εκδηλώσεις, στις οποίες συγκεντρώνεται η κοινότητα δια ζώσης, οι κοινωνοί ανταλλάσσουν ιδέες και καλούν καινούργια μέλη. Ταυτόχρονα, έχει αναπτύξει μια διαδικτυακή πλατφόρμα για τον διαμοιρασμό των σχεδιασμών και των πληροφοριών προς την κατασκευή των τεχνουργημάτων.³⁶⁴ Και σε αυτή τη δομή το κέρδος δεν αποτελεί στόχο της παραγωγής. Οι κοινωνοί κατασκευάζουν τα τεχνουργήματα που οι ίδιοι χρειάζονται για τις εργασίες τους και στη συνέχεια μεταφορτώνουν διαδικτυακά του σχεδιασμούς τους με οδηγίες και πληροφορίες για την κατασκευή τους στο διαδίκτυο, ώστε «άλλοι οργανισμοί με τις δικές τους δομές να μπορούν να τους προσαρμόσουν κατάλληλα και να τους βελτιώσουν».³⁶⁵ Οι κοινωνοί της Farm Hack αντιλαμβάνονται ότι η ουσιαστική δημιουργικότητα έγκειται στην δια ζώσης συνάντηση των ανθρώπων μεταξύ τους. Ωστόσο, καταλαβαίνουν ότι

³⁶² Στο ίδιο, σ. 96.

³⁶³ Bauwens et al., *Peer to Peer*, ο.π., σ. 26.

³⁶⁴ Giotitsas, *Open Source Agriculture*, ό.π., σ. 100-101.

³⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 103. Ο Γιωτίτσας σε αυτό το σημείο παραθέτει αυτολεξεί τα λόγια ενός συμμετέχοντα στην Farm Hack από τον οποίο πήρε συνέντευξη.

μέσω του διαδικτύου, η δημιουργικότητα των ανθρώπων ενός οργανισμού μπορεί να διαμοιραστεί με άλλους, οι οποίοι δύνανται να εφαρμόσουν τα προϊόντα της στις δικές τους ανάγκες, δημιουργώντας κάτι καινούργιο, το οποίο θα διαμοιραστεί εκ νέου με την υπόλοιπη παγκόσμια κοινότητα. Η διεργασία αυτή μπορούμε να πούμε πως αποτελεί την ουσία του κοσμοτοπικισμού.

Δυναμικά παραδείγματα για τη δυναμικότητα του κοσμοτοπικισμού ως εναλλακτικής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, οργάνωσης και διαμόρφωσης των πόλεων και των ζωνών των ανθρώπων μπορούν να θεωρηθούν το *WikiHouse* ή το *RepRap*.

Το πρώτο από τα δύο αποτελεί ένα εγχείρημα που ξεκίνησε από αρχιτέκτονες και πολιτικούς μηχανικούς, οι οποίοι οραματίστηκαν σπίτια που να είναι για όλους, από την άποψη της οικονομικής διαθεσιμότητας, όπως και λειτουργικά, στο νέο πλαίσιο της ενεργειακής και κλιματικής κρίσης. Έχοντας ως βάση αυτά αναπτύχθηκε η ιδέα του σχεδιασμού κατοικιών ελάχιστου κόστους με λειτουργικά και ασφαλή υλικά. Τα σπίτια αυτά μπορούν να χτιστούν από μία μικρή ομάδα ανθρώπων, οι οποίοι δεν χρειάζεται να κατέχουν εξεχουσες κατασκευαστικές γνώσεις, καθώς το σύνολο των απαιτούμενων πληροφοριών και τα βήματα της διαδικασίας κατασκευής υπάρχουν διαδικτυακά, έτοιμα προς χρήση από οποιονδήποτε μπορεί να συγκεντρώσει μια ομάδα που επιθυμεί να κατασκευάσει ένα τέτοιου είδους οίκημα. Η κατασκευή αυτή δεν υπολείπεται σε σχέση με τις οικείες που έχουμε συνηθίσει στις πόλεις. Η εύκολη κατασκευή τους δεν συνεπάγεται πως θα είναι ετοιμόρροπες και ανασφαλείς. Ωστόσο, χρειάζεται να γίνουν περισσότερες μελέτες, ώστε οι κατασκευές να παραμείνουν χαμηλές σε κόστος, διατηρώντας υψηλά τους δείκτες ασφαλείας.³⁶⁶

Το *RepRap* αποτελεί μία ακόμη παρόμοια συλλογικότητα που ξεκίνησε από την προσπάθεια τοπικής κατασκευής με χαμηλό κόστος και παράλληλη ανάπτυξη της κοινότητας γύρω από την εν λόγω κατασκευή. Στο *RepRap* κατασκευάζονται εξαρτήματα για την κατασκευή τρισδιάστατων εκτυπωτών (3D printers), από ήδη κατασκευασμένους τρισδιάστατους εκτυπωτές, παρέχοντας, επιπλέον, τις πληροφορίες και τις συμβουλές για την κατασκευή ενός αυτοσχέδιου τρισδιάστατου εκτυπωτή στο σπίτι. Με αυτό τον τρόπο η κοινότητα που έχει κατασκευάσει έναν τέτοιου είδους εκτυπωτή μπορεί να δημιουργεί πλαστικά αντικείμενα καθημερινής

³⁶⁶ Bauwens et al., *Peer to Peer*, ό.π., σ. 23-25· Helfrich & Bollier, *Ελεύθερα, δίκαια και ζωντανά*, ό.π., σ. 39-41.

χρήσης, ανάλογα με τις ανάγκες της, αντί να τα αγοράζει από την αγορά. Όπως γίνεται αντιληπτό, η κατασκευή τέτοιου είδους αντικειμένων δεν μπορεί να πραγματοποιείται με στόχο το κέρδος εκείνου που τα κατασκευάζει, αλλά για την κάλυψη ατομικών αναγκών της καθημερινότητας. Κάθε άτομο, το οποίο έχει ακολουθήσει τις οδηγίες του «παγκόσμιου σχεδιασμού» τρισδιάστατου εκτυπωτή και που τον έχει κατασκευάσει «τοπικά», είναι σε θέση να ικανοποιήσει κάποιες ανάγκες του, δημιουργώντας αντικείμενα με αυτόν τον τρόπο. Αν κάτι χαλάσει ή φθαρεί στον εκτυπωτή, μπορεί εύκολα να κατασκευαστεί ξανά σε κάποιον άλλο, παρόμοιο εκτυπωτή, τον οποία διατηρεί κάποιος άλλος κοινωνός. Αυτό καθίσταται δυνατό, καθώς οι εκτυπωτές *RepRap* είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένοι από πλαστικό και κατά μία έννοια μπορούν να αναπαράγουν τον εαυτό τους με πολύ χαμηλό κόστος και ελάχιστες περιβαλλοντικές συνέπειες.³⁶⁷ Αυτή η μικρής κλίμακας παραγωγή για τον καθένα ή για μία κοινότητα, χωρίς την ενσωμάτωση της αξίας του κέρδους και τις αποδοτικότητα σε σχέση αποκλειστικά με το κέρδος, δεν συνεπάγεται κάποια οπισθοδρόμηση σε λιγότερα αγαθά ή αναποτελεσματικά, αλλά μεταβάλει τον ίδιο το στόχο: από τη μαζική παραγωγή με στόχο την κερδοφορία του κατασκευαστή, στην παραγωγή για την κάλυψη αναγκών ενός ατόμου ή μίας κοινότητας. Οι τρισδιάστατοι εκτυπωτές έχουν φέρει επανάσταση στην κατασκευή μικρής κλίμακας και είναι αναγκαίο να μελετηθούν περαιτέρω, σχετικά με την επιρροή που ενδεχομένως να ασκούν στον τεχνικό κώδικα των κοινωνιών μας.³⁶⁸

Πρέπει να γίνει απολύτως κατανοητό πως ο «τοπικισμός» του «κοσμοτοπικισμού» δεν συνεπάγεται κάποια τεχνολογική παλινδρόμηση, όπως πολλές φορές αφήνουν να εννοηθεί οι διάφορες οικονομικές θεωρίες του καπιταλισμού. Το κοσμοτοπικό μοντέλο δεν υπονομεύει την παραγόμενη τεχνολογία, ούτε υπονοεί πως τα φθηνότερα υλικά και η συλλογική κατασκευή συνεπάγονται κάποια επιστροφή σε προγενέστερα τεχνολογικά στάδια χάριν της βιωσιμότητας. Μάλιστα, ο καπιταλισμός με την κλειστότητα των ευρεσιτεχνιών και τους σχεδιασμούς που προσανατολίζονται στο κέρδος είναι που μπορεί να θεωρηθεί ότι οριοθετεί την τεχνολογία και δεν την αφήνει ελεύθερη να εξελιχθεί από όλη την κοινότητα των ανθρώπων. Τα ψηφιακά κοινά και το κοσμοτοπικό μοντέλο επιχειρούν να δημιουργήσουν καλύτερη, αποδοτικότερη και

³⁶⁷ *Αυτόθι.*

³⁶⁸ Περισσότερα για το RepRap, καθώς και οδηγίες για την τοπική κατασκευή του από τον οποιονδήποτε βλ. στην ιστοσελίδα του εγχειρήματος: <https://reprap.org/wiki/RepRap>.

αποτελεσματικότερη τεχνολογία ως προς διαφοροποιημένους στόχους: τους στόχους του κοινού καλού, της κοινής ευημερίας και της βιωσιμότητας της κοινότητας. Πρόκειται για στόχους που στο πλαίσιο του καπιταλισμού τείνουν να εξαφανιστούν. Εκείνο που μένει να παρουσιαστεί είναι η οικονομία που επιφέρουν αυτές οι συνεργατικές κοσμοτοπικές κοινότητες, αλλά και το γενικότερο κοινωνικό φαντασιακό που τις διαπερνά.

3. Ψηφιακά κοινά: μύθος ή πραγματικότητα;

Το κατά πόσο τα ψηφιακά κοινά μπορούν να ευδοκιμήσουν και να αποτελέσουν πραγματικά την ανταγωνιστικότερη εναλλακτική στον καπιταλισμό μένει να φανεί στο μέλλον. Όπως φάνηκε, ωστόσο, μέσα από τα παραδείγματα που περιγράφηκαν προηγουμένως, σήμερα αναδεικνύονται δυνατότητες και τάσεις που παρέχουν μία αισιόδοξη ματιά για το μέλλον. Αυτό σημαίνει, από τη μία πλευρά, ότι τα ψηφιακά κοινά αναπτύσσονται γρήγορα δημιουργώντας κοινότητες που δεν παραμένουν μονάχα στο πλαίσιο του διαδικτύου, αλλά στην πράξη μεταβάλλουν τα νοήματα και τις συνήθειες των συμμετεχόντων. Από την άλλη, έχουν προκύψει κάποιες κριτικές απέναντι στο μοντέλο των ψηφιακών κοινών, οι οποίες προσπαθούν να αποδείξουν ότι δεν πρόκειται για μία πραγματική δυνατότητα που θα αποτελέσει εναλλακτικό του καπιταλισμού, αλλά μία έκφανση του καπιταλισμού επενδυμένη με εναλλακτικό λεξιλόγιο και υφάσματα που καλύπτουν την πραγματική της φύση. Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα δούμε μία γνωστή κριτική που ασκείται στα ψηφιακά κοινά και θα προσπαθήσουμε να αρθρώσουμε μία απάντηση προς αυτήν. Η απάντηση στην εν λόγω κριτική έχει μεγάλη σημασία, καθώς αυτή επιχειρεί να αποδείξει ότι τα ψηφιακά κοινά στο σύνολό τους συνιστούν κάτι φαύλο που επιστρέφει στον καπιταλισμό.

Ακολουθώντας το παράδειγμα, αλλά και την ορολογία του Hardin, οι Marinus Ossewaarde και Wessel Reijers κάνουν λόγο για την «ψευδαίσθηση των ψηφιακών κοινών».³⁶⁹ Αναπτύσσουν μία κριτική έναντι των ψηφιακών κοινών επιχειρώντας να δείξουν πως αυτά αποτελούν απλώς μία «ψευδή συνείδηση», η οποία καλύπτει την

³⁶⁹ Marinus Ossewaarde και Wessel Reijers, «The illusion of the digital commons: 'False consciousness' in online alternative economies», *Organization* 24(5) 2017, σ. 609-628.

πραγματική ουσία τους και είναι ξεκάθαρα βασισμένη στη φιλελεύθερη οικονομία· παράλληλα, ενισχύει τον καπιταλισμό που διατείνεται ότι καταπολεμά. Το επιχείρημα των ερευνητών εκτείνεται σε δύο άξονες: οι ψηφιακές τεχνολογίες στις οποίες βασίζονται τα ψηφιακά κοινά έχουν δημιουργηθεί και λειτουργούν μέσα στο πλαίσιο του καπιταλισμού και κατά συνέπεια οτιδήποτε στηρίζεται σε τέτοιου είδους ψηφιακές τεχνολογίες επιχειρεί να αντιταχθεί στον καπιταλισμό (κάτι που αποτελεί αντίφαση εν τοις όροις). Ως εκ τούτου είναι καταδικασμένο να αποτύχει. Επιπλέον, λόγω του πρώτου σκέλους, τα ψηφιακά κοινά εισάγουν ένα νέο είδος ψευδούς συνείδησης, εκείνο του κυνισμού των κοινωνιών, το οποίο εδράζεται στο γεγονός ότι σε τελική ανάλυση αυτά δεν αποτελούν κάτι τόσο χειραφετητικό, όσο παρουσιάζεται.³⁷⁰

Σχετικά με τον πρώτο άξονα του επιχειρήματός τους, οι Ossewaarde και Reijers στρέφονται στις ψηφιακές τεχνολογίες, μέσω των οποίων –κατά τη γνώμη τους– λειτουργούν τα ψηφιακά κοινά, δίνοντας ως παραδείγματα ψηφιακές εφαρμογές από τον τομέα της φιλοξενίας, όπως το *Airbnb*. Η εν λόγω ψηφιακή εφαρμογή (πλατφόρμα) χρησιμοποιείται ώστε να βρει κανείς κατάλυμα για ένα σύντομο ή και κάπως μακροπρόθεσμο διάστημα σε μία πόλη ή μία περιοχή στον κόσμο. Άνθρωποι που έχουν στην ιδιοκτησία τους κάποιο σπίτι ή δωμάτιο μπορούν να το δηλώσουν στην πλατφόρμα και να δέχονται επισκέπτες έναντι αντιτίμου. Οι Ossewaarde και Reijers υποστηρίζουν πως μέσα από το παράδειγμα του *Airbnb* αποκαλύπτεται η ψευδαίσθηση των ψηφιακών κοινών. Θεωρούν πως το *Airbnb*, ως πλατφόρμα, πηγαίνει ενάντια στο παλαιό καπιταλιστικό σύστημα του τύπου των ξενοδοχείων και συστήνει ένα διαφορετικό τρόπο προσφοράς και ζήτησης, όπου κανείς μπορεί να είναι ταυτόχρονα παραγωγός και καταναλωτής (κάποιος που νοικιάζει τον χώρο του μπορεί ταυτόχρονα να νοικιάσει τον χώρο ενός άλλου για να κάνει διακοπές). Δημιουργείται, με αυτό τον τρόπο, ένα μεγάλο δίκτυο παραγωγών και καταναλωτών που διαφέρει κατά πολύ από το τυπικό πλαίσιο προσφοράς και ζήτησης καταλύματος που λαμβάνει χώρα στο παραδοσιακό καπιταλιστικό σύστημα.³⁷¹ Με βάση τα παραπάνω οι συγγραφείς θεωρούν πως το *Airbnb* μπορεί να συγκαταλεχθεί στις τάξεις εκείνες που αναζητούν ένα μέτα-καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης και οικονομίας και ως εκ τούτου αποτελούν κοινά.

³⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 610-612.

³⁷¹ Στο ίδιο, σ. 616.

Οι συγγραφείς τονίζουν ότι τα κοινά αυτά δεν καταφέρνουν να ξεφύγουν από τα δίκτυα του καπιταλισμού, καθώς οι ίδιες οι ψηφιακές τεχνολογίες που αξιοποιούν βασίζονται σε μοτίβα που χρησιμοποιεί ο καπιταλισμός για να ενισχύει τον έλεγχό του. Ως τέτοια μοτίβα οι συγγραφείς θεωρούν τη δημιουργία ενός *προφίλ* (profile), τη δημιουργία μιας αναπαράστασης του χώρου (που προσφέρεται για ενοικίαση μέσω της πλατφόρμας), όπως και τη συμμετοχή σε μηχανισμούς βαθμολόγησης (των χώρων που κανείς έχει ήδη επισκεφθεί, ώστε άλλοι εν δυνάμει επισκέπτες να μπορούν να κρίνουν τον χώρο με βάση τη βαθμολογία) κ.α.³⁷² Επιπλέον, σε πλατφόρμες, όπως το *Airbnb*, κυρίαρχο είναι το στοιχείο της πληρωμής, καθώς προκειμένου κανείς να βρει το κατάλυμα που επιθυμεί, υποχρεούται να πληρώσει και πολλές φορές να προπληρώσει. Μέσα από τα εν λόγω μοτίβα και πρακτικές, οι χρήστες πληρώνουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, συμμετέχοντας στο σύνολο του συστήματος, στο οποίο θεωρούν ότι αντιτάσσονται. Με βάση τα παραπάνω, οι συγγραφείς καταλήγουν πως τα ψηφιακά κοινά με τον τρόπο που διαμορφώνονται από εφαρμογές και πλατφόρμες, όπως το *Airbnb*, όχι μόνο δεν αντιστέκονται στον καπιταλισμό και τις πρακτικές του, αλλά αντιθέτως τον ενισχύουν κιάλας. Κατευθύνονται προς καπιταλιστικές δραστηριότητες, χωρίς να το γνωρίζουν, θεωρώντας ότι ασκούν το ψηφιακό κοινωνείν. Στο τέλος του πρώτου άξονα του επιχειρηματός τους και προς επίρρωση αυτού παραθέτουν τα αποτελέσματα μιας μελέτης που έδειξε ότι συνήθως σε τέτοιου είδους πλατφόρμες, ο δημιουργός ή οι δημιουργοί είναι πραγματικά ακτιβιστές των κοινών, ενώ οι υπόλοιποι χρήστες μετά χαράς θα άλλαζαν πλατφόρμα, ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Αποτέλεσμα είναι να ανακατευθύνεται η προσπάθεια αντίστασης στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, χωρίς να πετυχαίνει ποτέ τον στόχο της. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν, τελικά, πως τα κοινά στη φυσική τους μορφή σημαίνουν την προστασία ενός συγκεκριμένου φυσικού πόρου, προσπάθεια που και οι ίδιοι συμμερίζονται. Ωστόσο, από τους παραπάνω λόγους γίνεται κατανοητό πως τα ψηφιακά κοινά δεν μπορούν να αποτελέσουν μία ουσιώδη εναλλακτική δυναμική στον καπιταλισμό.³⁷³

Ο δεύτερος άξονας του επιχειρηματός τους πηγάζει στον πρώτο και αναπτύσσει την ψευδή συνείδηση που αναπτύσσεται στο ψηφιακό περιβάλλον, η οποία αποτρέπει τους ψηφιακούς κοινωνούς να αντισταθούν ουσιαδώς στον καπιταλισμό. Για να

³⁷² *Αυτόθι*.

³⁷³ Στο ίδιο, σ. 618.

θεμελιώσουν το επιχείρημά τους οι συγγραφείς θεωρούν πως το είδος της «ιδεολογίας» (αυτό συνιστά η «ψευδής συνείδηση»), το οποίο προωθείται από τους υπάρχοντες τεχνολογικούς μηχανισμούς, είναι υπόρρητο και διαφεύγει των επιχειρημάτων της λεγόμενης «κριτικής της ιδεολογίας». Η ιδεολογία του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού σήμερα είναι ενσωματωμένη στην ίδια την ψηφιακή τεχνολογία και αυτός είναι ο λόγος που χρειαζόμαστε την κριτική της τεχνολογίας για να φανερώσουμε την εν λόγω ψευδή συνείδηση.³⁷⁴ Ο κυνισμός –ως κυνισμός εκφράζεται η ψευδής συνείδηση που έχει ενσωματωθεί στις νέες ψηφιακές τεχνολογίες, σύμφωνα με τους συγγραφείς– που διακατέχει τους ψηφιακούς κοινωνούς τους ωθεί προς την απλή μετάβαση από ψηφιακή πλατφόρμα σε άλλες ψηφιακές πλατφόρμες, όταν η προηγούμενη που χρησιμοποιούσαν φανερωθεί ότι ενίσχυε τον καπιταλισμό. Το ζήτημα είναι, όπως υποστηρίζουν, πως και η νέα πλατφόρμα θα ενισχύει τον καπιταλισμό, καθώς στηρίζεται στους ίδιους τεχνολογικούς σχεδιασμούς με την προηγούμενη. Ο ψηφιακός κοινωνός, ωστόσο, δεν το γνωρίζει αυτό. Όντας μόνος στο ταξίδι μεταξύ ψηφιακών εφαρμογών, γίνεται κυνικός και «σε αντιδιαστολή με τον Διογένη ή το επαναστατικό υποκείμενο, έχει μετατραπεί σε έναν δρώντα, ο οποίος και μόνο από τη δραστηριότητα της ενίσχυσης κυνικών καταστάσεων, ως ένας “τυπικός κοινωνικός χαρακτήρας”, καθίσταται ανήμπορος να εμπλακεί σε ουσιώδεις μορφές αντίστασης».³⁷⁵

Για τους Ossewaarde και Reijers, ο ψηφιακός κοινωνός εξακολουθεί να ενισχύει το σύστημα που ο ίδιος διατείνεται ότι καταπολεμά, καθώς χρησιμοποιεί τα μέσα στα οποία στηρίζεται το ίδιο το σύστημα. Ονομάζουν την δραστηριότητα του ψηφιακού κοινωνού ως «ντεκαφεϊνέ αντίσταση»,³⁷⁶ καθώς:

αποτελεί φαύλη αντίσταση στις καπιταλιστικές εξουσιαστικές δομές και βιώνεται τυπικά ως διέξοδος από την πικρία του κυνικού, χωρίς ποτέ να επιδρά στην κυρίαρχη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία. Ο ακτιβιστής ψηφιακός κοινωνός, επηρεαζόμενος από την ψευδαίσθηση των κοινών, είναι έτοιμος να εμπλακεί σε

³⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 619-620.

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 620.

³⁷⁶ Όπως ο ντεκαφεϊνέ καφές πίνεται μονάχα για τη γεύση, χωρίς τις διεγερτική δράση του κανονικού καφέ και γι' αυτό θεωρείται από πολλούς ως «κατώτερος» (ή ακόμη και όχι-καφές). έτσι, και η ντεκαφεϊνέ αντίσταση δίνει παρέχει απλώς μια γεύση αντίστασης, χωρίς ωστόσο να πετυχαίνει ουσιαστικά το στόχο της.

εναλλακτικές μορφές ψηφιακού κοινωνείν χωρίς να πολιτικοποιεί τις υποβόσκουσες αντιθέσεις των τεχνολογικών σχημάτων και μηχανισμών του προγραμματισμένου περιβάλλοντος ενός παγκόσμιου καπιταλιστικού κόσμου στο εσωτερικό του οποίου ζει και ο ίδιος.³⁷⁷

Μέσω των παραπάνω επιχειρημάτων, τα οποία εκ πρώτης όψεως φαίνονται βάσιμα, οι συγγραφείς επιχειρούν να απορρίψουν τα ψηφιακά κοινά ως αποπολιτικοποιημένες δραστηριότητες που τίποτε δεν καταφέρνουν να μεταβάλουν στο σύστημα, στο οποίο φαινομενικά εναντιώνονται. Μία πρώτη απάντηση στο κείμενο των Ossewaarde και Reijers έρχεται από τον Κωστάκη, σε ένα κείμενό του γραμμένο ακριβώς ως απόκριση στο κείμενο τους με τίτλο «προς υπεράσπιση του ψηφιακού κοινωνείν».³⁷⁸ Σε αυτό, ο Κωστάκης, αναδεικνύει τη σύγκυση μεταξύ καπιταλιστικών πλατφορμών και ψηφιακών κοινών, στη βάση του επιχειρήματος των Ossewaarde και Reijers. Η παρεξήγηση αυτή είναι εύκολο να συμβεί, καθώς το διαδίκτυο έχει παραγάγει πολλές μορφές οικονομικής συναλλαγής και ως εκ τούτου μία ποικιλία νεοφυών οικονομικών σχέσεων. Είναι εύκολο να παρεξηγήσει κανείς την οικονομία των κοινών που ονομάζεται στη βιβλιογραφία «ανοιχτός συνεργατισμός» και την καπιταλιστική ψηφιακή οικονομία του λεγόμενου «καπιταλισμού της πλατφόρμας», κάτι το οποίο επιτελείται στα επιχειρήματα των εν λόγω συγγραφέων.³⁷⁹

Πράγματι, στα επιχειρήματα των Ossewaarde και Reijers διαφαίνεται μία σύγκυση των πλατφορμών ενοικίασης καταλυμάτων τύπου *Airbnb* και των ψηφιακών κοινών. Η εν λόγω σύγκυση λαμβάνει ως αφετηρία το γεγονός της ταξινόμησης και των δύο (*Airbnb* και εγχειρήματα ψηφιακών κοινών), υπό το ίδιο πλαίσιο της μετα-καπιταλιστικής (post-capitalist) οικονομίας. Είναι γεγονός πως το *Airbnb* παρουσίασε μία νέου είδους οικονομία και συνδιαλλαγή μεταξύ προσώπων και ισχύει πως σε αυτού του είδους τις πλατφόρμες υπάρχει μια ταύτιση καταναλωτή και παραγωγού. Ωστόσο, είναι άτοπο τέτοιου είδους πλατφόρμα να συγκαταλέγεται στα ψηφιακά κοινά. Το επιχειρήμά μας ενισχύεται επιπλέον και από το γεγονός ότι η πραγμάτευση των Ossewaarde και Reijers δεν ασχολείται με εγχειρήματα όπως το *RepRap*, το *Farm Hack* ή το *Wikihouse* και το *L' Atelier Paysan* και εστιάζει μονάχα στο *Airbnb*,

³⁷⁷ Ossewaarde και Reijers, «The illusion of the digital commons», ό.π., σ. 622.

³⁷⁸ Vasilis Kostakis, «In defence of digital communing», *Organization* 25(6) 2018, σ. 812-818.

³⁷⁹ Για τα είδη των νέων ψηφιακών οικονομικών σχέσεων θα αναφερθούμε στο επόμενο μέρος της διατριβής.

παρουσιάζοντάς το ως κοινά. Η μετα-καπιταλιστική οικονομία στην οποία βασίζεται το *Airbnb* δεν το καθιστά κοινά, καθώς αυτά, όπως έχει δειχθεί από την αρχή του παρόντος μέρους της διατριβής, δεν εισάγουν απλώς μία εναλλακτική οικονομία. Πολύ περισσότερο, στο πλαίσιο των ψηφιακών κοινών η οικονομία ακολουθεί την οργάνωση, την επικοινωνία και την ταυτότητα των προσώπων, δηλαδή, την ομότιμη επικοινωνία. Αυτό την καθιστά «ομότιμη παραγωγή και οικονομία».³⁸⁰

Ακολουθώντας την προαναφερόμενη σύγχυση ως προς τα κοινά, οι εν λόγω συγγραφείς παρεξηγούν τη δράση του κοινωνού με εκείνη του ανθρώπου που αναζητά κατάλυμα. Ο κοινωνός από κοινού με άλλους ομότιμους του κατασκευάζουν την κοσμοαντίληψή τους γύρω από το κοινό, το οποίο σέβονται και φροντίζουν. Το κοινό αυτό δεν ενοικιάζεται σε κανέναν από κανέναν και το «σύστημα» είναι οι ίδιες οι εμπειρίες και οι διαδικασίες των κοινωνιών μεταξύ τους: οι τελετουργίες από τις οποίες πλαισιώνεται το κοινό, καθώς και η συντήρησή του παράλληλα με την αυτοσυντήρηση των κοινωνιών αποτελούν τις αξιολογήσεις των πρακτικών που οι ίδιοι ακολουθούν. Δεν χρειάζεται αξιολόγηση με βάση ένα σύστημα βαθμολόγησης, το οποίο στη συνέχεια παράγει μία οικονομία όπως εκείνη του *Airbnb*. Επιπροσθέτως, στο ίδιο πλαίσιο κινείται και το μοντέλο του κοσμοτοπικισμού, όπου οι σχεδιασμοί των τεχνολογιών που χρησιμοποιεί μία κοινότητα βρίσκονται ανοιχτοί προς όλους στο διαδίκτυο και δεν εμπίπτουν σε κανενός είδους διαδικτυακή βαθμολόγηση. Αντιθέτως, «βαθμολογούνται» από την ίδια την εμπειρία των χρηστών, οι οποίοι θα προσαρμόσουν κάθε σχεδιασμό στις δικές τους κοινοτικές ανάγκες και κατά την επικοινωνία τους με την κοινότητα που πρωταρχικά σχεδίασε το τεχνούργημα θα ανταλλάξουν απόψεις, ιδέες για βελτίωση και αξιολογήσεις. Τα παραπάνω στοιχεία δεν μπορούν να νομισματοποιηθούν (monetize), σε καμία περίπτωση.

Τέλος, το ζήτημα του κατά πόσο μπορούν τα κοινά να ευδοκιμήσουν στο πλαίσιο που είναι ουσιαδώς καταστροφικό γι' αυτά –στον καπιταλισμό και το καπιταλιστικό κράτος– πράγματι είναι υπό συζήτηση. Είναι, ωστόσο, υπό συζήτηση, προκειμένου να βρεθούν τρόποι να ενδυναμωθούν τα κοινά και όχι να απορριφθούν εντελώς. Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, μπορεί στοχαστές όπως ο Κιουπκιολής να βρίσκονται

³⁸⁰ Έτσι την ονομάζει ο Yochai Benkler. Βλ. Yochai Benkler, *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο: Yale University Press 2006.

πολιτικά στο πλαίσιο των αντι-καπιταλιστικών κοινών, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι τα απορρίπτουν, όπως κάνουν οι Ossewaarde και Reijers. Επί παραδείγματι, η κριτική που ασκεί ο Κιουπκιολής στα ψηφιακά κοινά σε καμία περίπτωση δεν ωθεί προς την απόρριψή τους, αλλά φανερώνοντας κάποιες, κατά τη γνώμη του, αδυναμίες τους ως προς τη μεταβολή των κυρίαρχων ηγεμονικών κοινωνικών μοντέλων και νοημάτων, επιχειρεί να δείξει τρόπους που μπορούν να τα ενισχύσουν.³⁸¹

III. Ανακεφαλαίωση

Όπως δείχθηκε σε αυτό το μέρος της διατριβής, τα κοινά αποτελούν μία πραγματική και ισχυρή εναλλακτική στον καπιταλισμό σε πολλά επίπεδα. Χωρίς να σηματοδοτούν κάποια επιστροφή σε προγενέστερα, τεχνολογικά ασθενέστερα και οικονομικά αναποτελεσματικά στάδια της ανθρώπινης κοινωνικής εξέλιξης, παρουσιάζουν και αναπτύσσουν λύσεις σε μία σειρά προβληματικών που επιφέρει ο καπιταλισμός, καθώς θεμελιώνονται σε ανθρωπολογικές, κοινωνικές, ψυχολογικές, οικονομικές και τεχνολογικές βάσεις. Πολύ δε περισσότερο, η ανάπτυξη των σύγχρονων ψηφιακών κοινών σηματοδοτεί μία περαιτέρω εξέλιξη των κοινών, εν γένει, καθώς έχει δημιουργηθεί η δυνατότητα όχι απλώς απομακρυσμένης επικοινωνίας και πληροφόρησης, αλλά απομακρυσμένης αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης.

Το μοντέλο του κοσμοτοπικισμού δεν αποτελεί μόνο επικοινωνία μεταξύ των κοινών μέσω διαδικτυακών e-mail, αλλά πολύ περισσότερο μία αλληλεγγύη μεταξύ κοινών παγκοσμίως, κυρίως μέσα από το διαμοιρασμό σχεδιασμών από κοινού με την εμπειρία μαζί τους. Αυτό το μοντέλο δεν στηρίζεται μόνο στη διάχυση της πληροφορίας του σχεδιασμού, αλλά στη διάχυση της βιωμένης εμπειρίας με έναν

³⁸¹ Η κριτική του Κιουπκιολή θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα στο επόμενο μέρος της διατριβής. Βλ. Alexandros Kioupiolis, *Common Hegemony, Populism, and the New Municipalism. Democratic Alter-Politics and Transformative Strategies*, London: Routledge 2023· Alexandros Kioupiolis, «Digital commons, the political and social change: Towards an integrated strategy of counter-hegemony furthering the commons», *Ephemera. Theory and Politics in Organization* 22(2), 2022: 51-82· Alexandros Kioupiolis, «Radicalising Democracy», *Constellations* 17(1), 2010:137-154· Alexandros Kioupiolis, *The Common and Counter-Hegemonic Policies*, Εδιμβούργο: Edinburgh University Press 2019.

σχεδιασμό και την ανοιχτή και ανεμπόδιστη επικοινωνία της πραγματικής κοινοτικής ζωής με έναν σχεδιασμό. Τα ψηφιακά κοινά οδηγούν σε μία καθολική και παγκόσμια αλληλεξάρτηση μεταξύ των κοινωνιών, μια αλληλεξάρτηση που βασίζεται στην αξία της φροντίδας για τους πόρους, τον κόσμο και τον άνθρωπο.

Η σύνδεση των ψηφιακών κοινών και της τεχνολογίας είναι εξαιρετικής σημασίας. Τα ψηφιακά κοινά αποτελούν μία ανανοηματοδότηση της έννοιας του διαδικτύου. Δεν το χρησιμοποιούν απλώς ως εργαλείο, αλλά δημιουργούν έναν διαφορετικό κόσμο νοημάτων με τη χαϊντεγκεριανή έννοια, στην οποία οι αξίες του διέπονται από ανοιχτότητα, ελευθερία στην επικοινωνία και διαμοιρασμό της ίδιας της βιωμένης εμπειρίας των ανθρώπων. Με άλλα λόγια, διοχετεύουν στο σχεδιασμό του διαδικτύου διαφορετικά ερμηνευτικά νοήματα στη βάση των ανωτέρω αξιών, μετασχηματίζοντάς το.

Καθίσταται εμφανές πως τα ψηφιακά κοινά, ως μορφή ομότιμης παραγωγής, οικονομίας, επικοινωνίας και οργάνωσης, μεταβάλλουν τον τρόπο που εκλαμβάνεται και χρησιμοποιείται το διαδίκτυο. Στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής αναδείχθηκε μια ποικιλία προσεγγίσεων ως προς το διαδίκτυο, οι οποίες υπογράμμισαν τη σημασία του για της σημερινές κοινωνίες. Στο παρόν μέρος επιχειρήθηκε να υπογραμμιστεί η σημασία ενός νέου νοήματος του διαδικτύου για τις σημερινές, αλλά και αυριανές κοινωνίες, το κοινοτικό διαδίκτυο. Το πέρασμα από τη σημασία του διαδικτύου για διάφορες διαστάσεις της σημερινής κοινωνίας (δεύτερο μέρος), στο κοινοτικό διαδίκτυο ως καθεστώς ομότιμης επικοινωνίας και παραγωγής (τρίτο μέρος), οδηγεί σε μία αλλαγή τεχνολογικού παραδείγματος ή με τους όρους του Feenberg, σε μια αλλαγή τεχνικού κώδικα, ο οποίος συνδέεται άρρηκτα με μία κοινωνική μεταβολή. Η εν λόγω μεταβολή θεωρείται ότι μπορεί να ενισχυθεί μέσα από τη σύνδεση της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας με τα ψηφιακά κοινά και την ομότιμη παραγωγή στην οποία στηρίζονται, κάτι που θα αποτελέσει το αντικείμενο πραγμάτευσης του επόμενου μέρους.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΤΑ ΨΗΦΙΑΚΑ ΚΟΙΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΜΙΑΣ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟΝ ANDREW FEENBERG

Αφ' ής στιγμής φανερώθηκε η αξία της δημόσιας σφαίρας και μερικοί οραματιστές αντιλήφθηκαν ότι ήταν ανάγκη πλέον τα κοινά να προστατευθούν με κάποιο τρόπο, προέκυψε ένα σημαντικό στρατηγικό ερώτημα: ποιο πλαίσιο θα παρείχε την καλύτερη ελπίδα για επιτυχία –η πολιτική, η κουλτούρα, η τεχνολογία ή η νομοθεσία; Η πραγματική απάντηση, βέβαια, ήταν όλα τα παραπάνω³⁸²

Προκαταρκτικές επισημάνσεις

Όπως αναφέρεται σε κάποιες περιστάσεις, η σκέψη του Feenberg αξιοποιείται στις μελέτες για τα κοινά και τα ψηφιακά κοινά, λόγω της έμφασης που δίνει ο Αμερικανός φιλόσοφος στην ακαθοριστία των τεχνουργημάτων, δηλαδή, την εναντίωση στον τεχνολογικό ντετερμινισμό.³⁸³ Ο στόχος του παρόντος μέρους είναι διττός. Από τη μία στοχεύει να αναδείξει μερικές διαστάσεις της σκέψης του Feenberg, οι οποίες μπορούν όχι μόνο να αξιοποιηθούν βιβλιογραφικά από τις μελέτες για τα κοινά, αλλά πολύ περισσότερο, να παράσχουν γόνιμα φιλοσοφικά θεμέλια σε αυτή την πολιτική παράδοση, προκειμένου να ενισχυθεί η πολιτική της πρόταση για εναλλακτικές μορφές κοινωνίας, οικονομίας και οργάνωσης. Από την άλλη, στοχεύει να αναζωογονήσει τη φιλοσοφική προσέγγιση του Feenberg, συνδυάζοντας τη θεωρία με την πράξη, κάτι που κρίνουμε ότι πολλές φορές λείπει από τις φιλοσοφικές θεωρήσεις. Η αιτία της σύνδεσης του Αμερικανού φιλοσόφου της τεχνολογίας με τις προσεγγίσεις των ψηφιακών κοινών είναι το γεγονός ότι στη βιβλιογραφία του εν λόγω πεδίου είναι ξεκάθαρη η έμφαση που δίνεται στην απουσία μιας «ενδεδεχούς επεξεργασίας των τεχνολογικών και οικονομικών συνδηλώσεων των κοινών».³⁸⁴ Μέσω του Feenberg, θεωρούμε πως μπορεί να συμπληρωθεί το κενό ως προς την τεχνολογική διάσταση των κοινών και πολύ περισσότερο των ψηφιακών κοινών, παρέχοντας ένα δυναμικό φιλοσοφικό υπόβαθρο στις εν λόγω προσεγγίσεις,

³⁸² David Bollier, *Viral spiral. How the commoners built a digital republic of their own*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New Press 2008, σ. 69.

³⁸³ Bauwens et al., *Peer to Peer*, ο.π., σ. 33· Kostakis Vasilis, Latoufis Kostas, Liarokapis Minas, Bauwens Michael, «The convergence of digital commons with local manufacturing from a degrowth perspective: Two illustrative cases», *Journal of Cleaner Production* 2016, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.09.077>.

³⁸⁴ Papadimitropoulos, *The Commons*, ό.π., σ. 212.

το οποίο θα συνδράμει στην κατανόηση των δυνατοτήτων για κοινωνική, τεχνολογική και οικονομική ανατρεπτικότητα του καπιταλισμού.

Η πραγμάτευση περί της τεχνολογικής ανατρεπτικότητας από τον Feenberg κρίνουμε ότι μπορεί να προσφέρει στους ψηφιακούς κοινωνούς, νέους τρόπους αντίληψης της τεχνολογικής πραγματικότητας και να οδηγήσει σε μία κάθε άλλο παρά ουτοπική μετάβαση σε μία εναλλακτική νεωτερικότητα, εξίσου τεχνολογική και εξίσου εξελιγμένη με την υπάρχουσα. Σε αυτό το μέρος θα εξεταστεί το κατά πόσο έννοιες όπως η «λειτουργική αυτονομία», ο «τεχνικός κώδικας», τα «συμφέροντα συμμετεχόντων», η «ερμηνευτική ευκαμψία» ή ακόμη και τα διάφορα μοντέλα του διαδικτύου που προτείνει και εισάγει στο θεωρητικό του κατασκεύασμα ο Feenberg, μπορούν να συνδυαστούν γόνιμα με τις θεωρητικές ρίζες των κοινών, αλλά και να μεταφραστούν σε απτά δεδομένα για την πρακτική εφαρμογή τους. Το βασικό ερώτημα που θα ερευνηθεί είναι το κατά πόσο είναι σήμερα δυνατή η πρόταση για εναλλακτική νεωτερικότητα και κατά πόσο αυτή η μετάβαση μπορεί να υποστηριχθεί από τον δημοκρατικό σχεδιασμό των ψηφιακών τεχνολογιών που υπόσχονται τα ψηφιακά κοινά. Καλούμαστε, επομένως, να δώσουμε μία απάντηση στο εν λόγω, κατά τα άλλα, περίπλοκο κοινωνικό ερώτημα, αξιοποιώντας το σύνολο των πληροφοριών που έχουμε παραθέσει μέχρι τώρα σχετικά με το διαδίκτυο, τη θεωρία του Feenberg και τη νέα πολιτική παράδοση των ψηφιακών κοινών.

I. Από τη θεωρία στην πράξη: κριτική θεωρία της τεχνολογίας και ψηφιακά κοινά

1. Η θεωρία της εργαλειοποίησης υπό το φως των ψηφιακών κοινών

Κινούμενοι από τη θεωρία της προσέγγισης του Feenberg προς τα ψηφιακά κοινά, αντιλαμβανόμαστε το συνδετικό κρίκο μεταξύ θεωρίας και πράξης, μεταξύ φιλοσοφικής σκέψης και καθημερινής πρακτικής που παρέχει ο φιλόσοφος στα πολλά, διαφορετικά μεταξύ τους, αλλά συνεκτικά ως πρόταγμα εγχειρήματα των κοινών. Μέσω της θεωρίας του Feenberg μπορεί να επιτελεστεί, μέχρι ένα βαθμό, εκείνο που ο Κιουπκιολής αναφέρει ως την «αντι-ηγεμονία» (counterhegemony), δηλαδή, μία αντικατάσταση των κυρίαρχων κοινωνικών νοημάτων με άλλα. Αν τα διάφορα εγχειρήματα των κοινών μεταβάλουν τα κυρίαρχα νοήματα σε ένα τοπικό,

κατακερματισμένο επίπεδο, τότε μία θεωρία, όπως εκείνη του Feenberg, με το πρόταγμα της εναλλακτικής νεωτερικότητας μπορεί να προσφέρει τον συνδετικό κρίκο, δείχνοντας προς μία ενορχηστρωμένη προσπάθεια ανακατασκευής του κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού και τεχνολογικού κόσμου με όρους αντικατάστασης των κυρίαρχων νοημάτων.

Όπως υποστηρίζουν οι Laclau και Mouffe, η ηγεμονία των νοημάτων διαρθρώνεται γύρω από συγκεκριμένα *κομβικά σημεία* (nodal points).³⁸⁵ Η εν λόγω ηγεμονία μπορεί να μετασηματιστεί μέσα από την πράξη, όταν η τελευταία έχει οργανωθεί σε αρμονική και στοχευμένη επίθεση κατά των υπαρχόντων σημείων και νοημάτων. Η μετατόπιση αυτή θα σημαίνει την παράλληλη μεταβολή των τεχνο-οικονομικών δομών της κοινωνίας, όπου πλέον τα παραγόμενα τεχνουργήματα θα είναι μεροληπτικά προς τα συμφέροντα των ομάδων που πλέον επηρεάζουν τη δημιουργία τους (μετασηματισμό των συμφερόντων συμμετεχόντων, άρα και της μεροληψίας της τεχνολογίας). Στη βάση της συγκατασκευής της τεχνολογίας και της κοινωνίας, η αλλαγή των νοημάτων, τα οποία θα διοχετευθούν στον τεχνικό κώδικα και θα μεταφραστούν σε τεχνουργήματα, θα επιφέρει αλλαγές και στο κοινωνικό σύνολο που λειτουργεί γύρω από και μαζί με τα εν λόγω τεχνουργήματα. Ο τεχνικός κώδικας θα μεταβληθεί, καθώς οι αξίες που θα μεταφράζονται σε τεχνικές προδιαγραφές θα έχουν σχηματιστεί από άλλου είδους κομβικά σημεία και οι δρώντες που θα έχουν ωθήσει προς αυτή τη «μεταξίωση των αξιών», θα είναι πολύ περισσότεροι και με διαφοροποιημένες μεταξύ τους ανάγκες. Η λειτουργική αυτονομία θα ξεκινήσει να καταστρέφεται, εφόσον οι εταιρικοί παράγοντες και οι *μάνατζερ* θα χάνουν ολοένα και περισσότερο έδαφος, σχετικά με τον έλεγχο του σχεδιασμού των τεχνουργημάτων. Κατά συνέπεια, θα εξασθενήσει και η αναπαραγωγή της εξουσίας τους μέσα από την ίδια την τεχνολογική δομή της κοινωνίας. Τα παραπάνω μπορεί να ακούγονται πολύ μελλοντικά ή και ουτοπικά, όμως μια πιο προσεκτική ματιά στον τρόπο με τον οποίο μπορεί η διεύρυνση των εγχειρημάτων των κοινών να οδηγήσει σε τεχνο-οικονομική μετατόπιση και μεταβολή της ηγεμονίας, ίσως μετριάσει τις κατηγορίες περί ουτοπικής κατεύθυνσης.

³⁸⁵ Ernesto Laclau και Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 2001, σ. 112.

Σύμφωνα με τα λόγια του Feenberg, «ο καπιταλισμός ανάγει τα πάντα στην πρωτογενή εργαλειοποίηση»,³⁸⁶ με την έννοια ότι το εν λόγω σύστημα οργάνωσης και οικονομικής συνδιαλλαγής μετατρέπει οτιδήποτε σε ακατέργαστα υλικά, από τα οποία αποσπά τα απαραίτητα στοιχεία για την παραγωγή· οποιοδήποτε άλλο στοιχείο –ακόμη και το στοιχείο του νοήματος της ύπαρξης– ακρωτηριάζεται, καθώς δεν επιτελεί τον κυρίαρχο σκοπό της παραγωγής και αναπαραγωγής του κέρδους. Σε αυτό το σύστημα αντικειμένων με κυρίαρχα νοήματα εκείνα της παραγωγής και της ανταλλαγής, είναι εύλογο ως ανώτεροι όλων να καθίστανται εκείνοι που οργανώνουν, μετρούν και διαχειρίζονται τα ακατέργαστα υλικά. Η εμπειρία των ανθρώπων, όπως αυτή ενσώματα και συνολικά βιώνεται μέσα από τη συλλογική δράση στις κοινότητές τους, περιστέλλεται σε μετρήσιμα στοιχεία και σε πληροφορίες που εμπεριέχουν τα δεδομένα για μία ντετερμινιστική αναβάθμιση και βελτίωση αυτού του συγκεκριμένου και μόνο είδους ζωής (όχι βελτίωση κάθε ζωής εν γένει, αλλά μονάχα αυτού του συγκεκριμένου είδους –δηλαδή του είδους της ζωής με ακρωτηριασμένα νοήματα).

Σε αυτό το πλαίσιο, τα κοινά εμφανίζονται ως διαρκείς δευτερογενείς εργαλειοποιήσεις, οι οποίες επανατοποθετούν το ακρωτηριασμένα και με νομισματοποιημένα νοήματα, απόθεμα σε νέα πλαίσια νοήματος, ανανοηματοδοτώντας τον κόσμο με βάση τις δυνατότητες κάθε αντικειμένου στο χώρο. Κάθε εγχείρημα κοινών, όπως υποστηρίχθηκε προηγουμένως, επιχειρεί να σεβαστεί έναν πόρο με βάση τις δυνατότητες του ίδιου του πόρου και όχι την κατηγορία της παραγωγής αφθονίας (abundance), μέσω της καταστροφής του. Το εθιμικό πλαίσιο, οι καθημερινές διαδικασίες, οι συλλογικές νόρμες και συμπεριφορές, οι εκδηλώσεις και ο σεβασμός προς τον πόρο και τα αγαθά αποτελούν δευτερογενείς εργαλειοποιήσεις που καθιστούν τους πόρους, τους ανθρώπους, το περιβάλλον, ακόμη και τη σκέψη των εμπλεκόμενων ως μεστά νοήματος αντικείμενα και μεστές νοήματος πράξεις. Ένας νέος κόσμος νοημάτων διανοίγεται κάθε φορά που άνθρωποι συγκεντρώνονται και συλλογικά, χωρίς μεσάζοντες, εταιρίες και ιεραρχίες προσπαθούν να οργανώσουν έναν πόρο, τον τόπο τους, τη γειτονιά, το πάρκο, την πόλη τους ή το ψηφιακό σύστημα πληροφόρησής τους. Ο νέος κόσμος αξιών που έχει αναδυθεί στο εσωτερικό κάθε εγχειρήματος θα δημιουργήσει έναν διαφορετικό

³⁸⁶ Feenberg, *Transforming Technology*, ό.π., σ. 177.

τεχνικό κώδικα και αυτός με τη σειρά του, θα δημιουργήσει διαφορετικά τεχνουργήματα, μεροληπτικά προς τις αξίες των κοινών.

Με βάση τα δύο προαναφερθέντα ζητήματα, εκείνο της απλώς πρωτογενούς εργαλειοποίησης (καπιταλισμός) και εκείνο των δευτερογενών εργαλειοποιήσεων (καθεστώς κοινών και ψηφιακών κοινών), το πρωταρχικό και σημαντικότερο στοιχείο που φαίνεται να μετασχηματίζεται από το ένα σύμπαν στο άλλο είναι η ανθρώπινη εμπειρία. Για τον Feenberg η εμπειρία των χρηστών της τεχνολογίας είναι πολύ σημαντική. Η φράση «μεταξύ του λόγου και της εμπειρίας», την οποία δίνει ως τίτλο στη συλλογή κειμένων του και στην οποία έχουμε αναφερθεί πολλάκις στην παρούσα διατριβή, αποτελεί το σημείο πρόσκρουσης δύο φαινομενικά διαφορετικών στοιχείων: της συστηματικής και «σοβαρής» επιστημονικής ορθολογικότητας και της υποκειμενικής και σχετικιστικής καθημερινής εμπειρίας των ανειδίκευτων (ως προς ένα συγκεκριμένο ζήτημα) ανθρώπων-χρηστών. Για τον Feenberg, όμως, η σχέση μεταξύ των δύο αποτελεί μία διαλεκτική που εισέρχεται στον τεχνικό κώδικα και μεταφράζεται σε προδιαγραφές για τις τεχνολογίες. Για να γίνει πιο κατανοητό, θα προχωρήσουμε σε μία σύγκριση μεταξύ των «εμπειριών», στο παράδειγμα του καπιταλισμού και σε εκείνο των κοινών.

Η καθημερινή εμπειρία στο πλαίσιο της λειτουργικής αυτονομίας και του τεχνικού κώδικα του καπιταλισμού συνεπάγεται μία λεπτομερή μέτρηση ποσοτικοποιημένων ψηφίων και δεδομένων. Κάθε εμπειρικό δεδομένο αποτελεί μία μεταβλητή που, μαζί με άλλες μεταβλητές, συνυπολογίζεται, ώστε να μετρηθούν οι πολλαπλές συνιστώσες σε ένα πλαίσιο (σε μία εφαρμογή του κινητού, σε μία πόλη, σε ένα ψηφιακό παιχνίδι ή στο ίδιο μας το σώμα και το φαγητό μας). Κάθε συναίσθημα, κάθε βήμα στην πόλη, κάθε ηχητικό ερέθισμα, μετατρέπονται σε μετρήσιμα δεδομένα που εξάγονται από τα ενσώματα, βιωμένα εμπειρικά συμβάντα και εισάγονται σε αλγόριθμους που τα υπολογίζουν, προκειμένου, στη συνέχεια, να θέσουν αυτοματοποιημένα τις βελτιστοποιημένες συνθήκες για το κάθε τι. Έτσι, τα «έξυπνα κινητά» αυτοματοποιούν τον τρόπο γραφής μηνυμάτων, ώστε να εμφανίζουν προτάσεις με βάση τις προηγούμενες προτάσεις που έχει γράψει κάποιος με σκοπό την εξοικονόμηση χρόνου. Οι έξυπνες συσκευές στο σπίτι αυτοματοποιούνται με βάση τη συχνότητα επιθυμίας για θέρμανση ή κρύο ή τη συχνότητα επιθυμίας ζεστού φαγητού κ.α.. Οι έξυπνες πόλεις αυτοματοποιούν τα μέσα μεταφοράς, τη συχνότητά τους, την αφθονία νερού, τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα κ.ο.κ, όλα με βάση τις

προηγηθείσες πράξεις των ανθρώπων και την «εμπειρία» τους (δηλαδή, τα μετρήσιμα δεδομένα τα οποία οι ίδιοι έχουν προσφέρει στον αλγόριθμο). Όλα τα παραπάνω πραγματοποιούνται με μοναδικό στόχο την ολοένα και πιο βελτιωμένη αποδοτικότητα και ταχύτητα.

Από την άλλη, στο πλαίσιο των κοινών, εμπειρία σημαίνει το βαθύτερο ενσώματο βίωμα κάθε ανθρώπου της κοινότητας. Το σημαντικό σε αυτό το πλαίσιο είναι τα προσωπικά συναισθήματα και οι σκέψεις που γεννιούνται στο κάθε άτομο, σε συνάρτηση με την εμπειρία ενός συμβάντος, όπως αυτό το ίδιο το άτομο την βίωσε ενσώματα και διανοητικά. Η ιστορία και η αφήγηση κάθε ατόμου μέσα από τα προσωπικά του βιώματα παρέχει στους υπόλοιπους εμπλεκόμενους της κοινότητας όχι μόνο πληροφορίες σαν να ήταν απλώς δεδομένα, αλλά πολύ περισσότερο παρέχει συναισθήματα, υποστήριξη και πρακτικές συμβουλές για τη χρήση τεχνουργημάτων ή την αντιμετώπιση προβλημάτων. Η διαμόρφωση του κόσμου δεν γίνεται με βάση «σταθερές», οι οποίες δημιουργήθηκαν από την ποσοτικοποιημένη εμπειρία που έχει μετατραπεί σε μεταβλητές μεγάλης μάζας ανθρώπων, αλλά από την καθημερινή, ανιδιοτελή και αμοιβαία επικοινωνία των εμπειριών των ανθρώπων μεταξύ τους. Ένα καλό παράδειγμα τέτοιου είδους διαμοιρασμού εμπειρίας και μετασχηματισμού της τεχνολογίας μέσα από τα γραπτά του Feenberg είναι το παράδειγμα της ιατρικής, όπως περιγράφηκε στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής. Ωστόσο, στη βιβλιογραφία των κοινών μπορούν να εντοπιστούν δεκάδες παραδείγματα που δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτείται η εμπειρία, υπό το πρίσμα των κοινών και των ψηφιακών κοινών.

Η παραπάνω σύγκριση φανερώνει κάποιες ουσιώδεις διαφορές μεταξύ των δύο τεχνικών κωδίκων, όπως τους αναπτύσσει ο Feenberg. Καθίσταται φανερός ο λόγος για τον οποίο είναι πολύ γόνιμη η κατεύθυνση από τη θεωρία του Feenberg στα ψηφιακά κοινά. Τα τελευταία δίνουν έμφαση στην πραγματική εμπειρία των ανθρώπων-χρηστών, ενός τεχνολογικού κόσμου στη μεταβλητότητά του: αυτοί μεταβάλουν συνεχώς τα τεχνουργήματα με βάση την εμπειρία τους και τα νοήματα (αξίες) που δημιουργούνται από την ίδια την πρακτική καθημερινότητα. Εκείνο που επιφέρουν τα κοινά είναι μία εναλλακτική νοηματοδότηση των τεχνουργημάτων, λόγω των αδυναμιών ή των ελαττωμάτων ή και των περιθωρίων για βελτίωση που συλλογικά αντιλαμβάνονται οι χρήστες μέσα από την καθημερινή χρήση. Αυτός είναι ο λόγος που η κριτική θεωρία της τεχνολογίας υποστηρίζει την οντολογικά

διαφορετική χρήση ενός τεχνουργήματος: όταν ένα κατασκευασμένο τεχνούργημα εισέλθει στον βίοςκοσμο των νοημάτων των ανθρώπων, μπορεί να λάβει τέτοια τροπή κατά την οικειοποίησή του από το κοινωνικό φαντασιακό, που να μεταβληθεί όχι μόνο ο στόχος του, αλλά και ο σχεδιασμός και η χρήση του.

Αυτό δεν αναδεικνύεται άραγε από την περίπτωση του *Minitel*; Το ίδιο τείνει να γίνει και με τα *τρακτέρ* που κατασκευάζονται από κοινότητες όπως η L' Atelier Paysan ή με τα τεχνουργήματα που σχεδιάζονται και κατασκευάζονται από τους τρισδιάστατους εκτυπωτές. Είναι διαφορετικό να κατασκευάζεται κάτι στο εργοστάσιο από τεχνοκράτες που βασίζονται σε μετρήσιμες τιμές μιας ακρωτηριασμένης εμπειρίας (οι οποίες πάντοτε μεθερμηνεύονται υπό το καπιταλιστικό-οικονομικό πρίσμα) και διαφορετικό να μπορεί να κατασκευαστεί κάτι από την ίδια την κοινότητα μέσω ενός τέτοιου είδους εκτυπωτή, κάτι το οποίο θα βασίζεται στην εμπειρία του κάθε αγρότη εξατομικευμένα, όπως αυτή έχει εκφραστεί και επικοινωνηθεί από τον ίδιο και την ίδια.

2. Ο εκδημοκρατισμός της τεχνολογίας ως συνεκτικός κρίκος των κοινών

Με βάση όσα έχουν αναφερθεί στο παρόν υποκεφάλαιο γίνεται φανερό η ουσιαστική συμβολή της κριτικής θεωρίας της τεχνολογίας στο πλαίσιο, στη μελέτη, αλλά και στην πρακτική των κοινών. Η σκέψη του Feenberg δεν προσφέρει μονάχα κάποιες θεωρητικές έννοιες, όπως τα συμφέροντα συμμετεχόντων, τον τεχνικό κώδικα ή τη δευτερογενή εργαλειοποίηση. Εκείνο που προσφέρει πραγματικά είναι μία ακόμη ώθηση σε ευρεία οντομεταστροφή προς τα ψηφιακά κοινά. Αν τα πολλά και μικρά (ή μεγαλύτερα) εγχειρήματα κοινών αντιληφθούν ότι μέσω της επανανοηματοδότησης των τεχνικών τους κόσμων συμβάλουν προς μία ενορχηστρωμένη επίθεση κατά του τεχνικού κώδικα του καπιταλισμού, τότε θα φανερωθεί η δυναμική τους, την οποία συγγραφείς όπως οι Ossewaarde και Reijers αμφισβητούν. Η συνθήκη αυτή ενδυναμώνεται ακόμη περισσότερο στο πλαίσιο των ψηφιακών κοινών, καθώς οι κοινότητες και η μεταφορά απτών εμπειριών και όχι ποσοτικοποιημένων μεταβλητών επιτελείται σε παγκόσμιο επίπεδο. Η μεγαλύτερη δύναμη που μπορεί να ωθήσει προς το κοινοτικό μοντέλο του διαδικτύου, θεωρούμε πως είναι τα ψηφιακά κοινά. Η ουσιαστική σύνδεση των εμπειριών των ανθρώπων σε τόσο απομακρυσμένους μεταξύ τους τόπους του κόσμου, έχει τη δυναμική να αποτελέσει μιας ανταγωνιστική

εναλλακτική στον καπιταλισμό. Αν το «παράθυρο από το οποίο βλέπουμε τον κόσμο», όπως το ονομάζουν οι Bollier και Helfrich, είναι εκείνο των κοινών, τότε τα νοήματα με τα οποία θα επενδυθούν τα τεχνουργήματα θα αντανακλούν αυτές τις αξίες και θα έχει επιτελεστεί η οντομεταστροφή.

Από αυτό το στοιχείο αναδεικνύει η κριτική θεωρία της τεχνολογίας, ως μία εκ θεμελιών πολιτική θεωρία. Το πρόταγμα του εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας δεν είναι τυχαίο. Η θεωρία του Feenberg αποτελεί μία προσέγγιση για την τεχνολογία, η οποία παρέχει τα μέσα για την επίτευξη μιας πιο δίκαιης κοινωνίας για τους ανθρώπους στη βάση της δημοκρατικής αλληλεπίδρασης. Η τεχνολογία δεν φανερώνεται ως πανάκεια για το σύνολο των προβλημάτων του κόσμου. Άλλωστε, η σκέψη του Feenberg περισσότερο επικρίνει παρά ωθείται προς την άποψη ότι τα προβλήματα που επιφέρει μια τεχνολογία θα λυθούν με περισσότερη τεχνολογία. Το ζήτημα για τον Αμερικανό φιλόσοφο είναι η πολιτική των ψηφιακών τεχνολογιών, κάτι που υποδεικνύει μια συγκεκριμένη πολιτική μεταβολής των αξιών, οι οποίες θα αποτελέσουν τις τεχνικές προδιαγραφές του μέλλοντος.

Η ηγεμονία των νοημάτων που δημιουργείται και αναδημιουργείται κατά την επιτέλεση των καθημερινών πρακτικών καθορίζει τις αξίες που εισέρχονται στον τεχνικό κώδικα και μεταφράζονται σε τεχνουργήματα. Μία αυτοαναφορικότητα της τεχνολογίας που θα την θεωρούσε ως κάτι αυτόνομο και αυτόρκες δεν θα ήταν πραγματική. Αυτό είναι το στοιχείο που δείχνει η εναντίωση στην θέση της ουδετερότητας. Συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο αγώνας για διαφορετική ψηφιακή τεχνολογία είναι θεμελιωδώς πολιτικός. Αυτό φαίνεται και μέσα από συζητήσεις, ως προς το διαδίκτυο, από περίφημους πολιτικούς στοχαστές όπως ο Ranciere, ο οποίος θεωρεί πως η επικοινωνία από μόνη της δεν αποτελεί δημοκρατία.³⁸⁷ Διαφορετικά, ότι η δημοκρατία δεν εξαντλείται στην ελεύθερη επικοινωνία. Η διασύνδεση πολλών ατόμων μεταξύ τους στο διαδίκτυο δεν αποτελεί από μόνη της ένα καθεστώς δημοκρατίας. Ο δρόμος για τη δημοκρατία πρέπει να αποκτηθεί στον πραγματικό κόσμο, στον κόσμο της απτής πρακτικής καθημερινότητας. Το διαδίκτυο είναι πολύ χρήσιμο σε αυτό τον αγώνα, αλλά δεν είναι επαρκές. Αυτό το στοιχείο αντιλαμβάνεται η κριτική θεωρία της τεχνολογίας, έστω και υπόρρητα, όταν κατά την πραγμάτευση παραδειγμάτων, όπως το *Minitel*, δεν παραμένει μονάχα στο γεγονός

³⁸⁷ Συλλογικό, *Ένας καφές με τον Ζακ Ρανσιερ κάτω από την ακροπολη*, Αθήνα: Βαβυλωνία, σ. 32-33.

του μετασχηματισμού της τεχνολογίας, αλλά περιγράφει την πολιτική πράξη πίσω από τον εν λόγω μετασχηματισμό.

Το ίδιο συμβαίνει και με το ίδιο το διαδίκτυο. Ο Feenberg περιγράφει την ερμηνευτική ευκαμψία της εν λόγω τεχνολογίας και προσπαθεί να συνδέσει τα τρία μοντέλα που εντοπίζει με κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές. Ως προς αυτές τις κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές κρίθηκε ως εξαιρετικής σημασίας η σύνδεση της θεωρίας του Αμερικανού φιλοσόφου με τα ψηφιακά κοινά. Οι ψηφιακοί κόσμοι που αναδύονται σήμερα συνδέονται πολλαπλώς με τον πραγματικό κόσμο, καθιστώντας έναν υβριδικό κόσμο πραγματο-ψηφιακού (phy-gital).³⁸⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, τα ψηφιακά κοινά αναδιαμορφώνουν τον τεχνικό κώδικα των κοινωνιών μέσα από τις ανοιχτές προς όλους τεχνολογίες, ανοιχτού κώδικα, οι οποίες προωθούν ολοένα και περισσότερο το πρόταγμα για εκδημοκρατισμό της τεχνολογίας, αλλά και εκείνο της εναλλακτικής νεωτερικότητας. Η ανοιχτότητα του σχεδιασμού τεχνολογιών συνιστά, ίσως, την πιο σημαντική ενέργεια για δημοκρατικές τεχνολογίες, καθώς σε αυτές είναι που κάθε πολίτης, κάθε άνθρωπος, μπορεί να συμβάλλει πραγματικά με την εμπειρία του. Η συλλογική, συνεργατική, χωρίς ιεραρχίες, αλληλεπίδραση των ανθρώπων και των κοινοτήτων στο πλαίσιο των ψηφιακών κοινών ανοίγει το μαύρο κουτί των τεχνολογιών και μετατρέπει κάθε κοινωτό σε σεναριογράφο, ο οποίος αναθέτει στα τεχνουργήματα νόρμες και διαδικασίες που έχουν εξαχθεί από την απτή, βιωμένη εμπειρία του και όχι σε αφηρημένες και ακρωτηριασμένες μετρήσεις. Γι' αυτό τον λόγο η μετάβαση από την κριτική θεωρία της τεχνολογίας προς την πρακτική των ψηφιακών κοινών αποτελεί ένα πολύ σημαντικό, θεωρητικό και πρακτικό πάντρεμα για τις σημερινές κοινωνίες και τη μελλοντική μεταμόρφωσή τους. Ενδεχομένως, μόνο μέσα από τα ψηφιακά κοινά να μπορεί να επιτελεστεί το πρόταγμα του εκδημοκρατισμού των τεχνολογιών σήμερα, κάτι που συνεπάγεται πως μέσα από τα ψηφιακά κοινά μπορεί να επέλθει κάποια νεωτερικότητα, εναλλακτική, τεχνολογική και ψηφιακά δημοκρατική.

³⁸⁸ Teo Kit Hui, *(ion)ic phy-gital collective: building a consumer-civic ecology through condenser subversion of the affective mall syntax*, Μεταπτυχιακή Εργασία (09/09/2012) διαθέσιμη στο <https://scholarbank.nus.edu.sg/handle/10635/219646>. (τελευταία ανάκτηση: 14/11/2022).

II. Από την πράξη στη θεωρία: ψηφιακά κοινά και θεωρία της εναλλακτικής νεωτερικότητας

1. Μία νέα πολιτική πρόταση για το τεχνολογικό υπόβαθρο της σκέψης του Feenberg

Η θεωρία του Feenberg μπορεί να διαβαστεί παράλληλα με πολλές άλλες προσεγγίσεις ως προς τη σύνδεση τεχνολογίας και κοινωνίας. Μέσα από τέτοιου είδους ερμηνευτικούς συνδυασμούς θα μπορούσαν να εντοπιστούν αρκετά σημαντικά κλειδιά για την πραγμάτευση μιας ποικιλίας προβληματικών σε αυτά τα πεδία. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να συνδεθεί με θεωρήσεις στο πλαίσιο της μεταφαινομενολογίας, όπως εκείνη του Coeckelbergh. Επιπλέον θα μπορούσε να αναζητηθεί ένας βαθύτερος και πιο γόνιμος δεσμός μεταξύ της θεωρίας του Feenberg και των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας. Εξίσου σημαντική θα ήταν, ενδεχομένως, η σύνδεση της πολιτικής της τεχνολογίας, όπως την αναπτύσσει ο Feenberg, με την ηθική της τεχνολογίας, όπως εξαιρετικά αρθρώνεται στον Hans Jonas.³⁸⁹ Μεγάλο ενδιαφέρον θα είχε και μία πιο ενδελεχής παρουσίαση της σχέσης του Feenberg με φιλοσόφους της τεχνολογίας στη Γαλλία, όπως τον Simondon, αλλά και τον πολύ πιο πρόσφατο (με τον οποίο και συνεργαζόταν), Bernard Stiegler.³⁹⁰ Ο λόγος, ωστόσο, για τον οποίο επιλέγεται να συνδεθεί η θεωρία της εναλλακτικής νεωτερικότητας και του εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας με τα ψηφιακά κοινά κρίνουμε ότι υπερβαίνει τη σημασία της σύνδεσης του έργου του Feenberg με τις ανωτέρω προβληματικές.

Η αλληλεπίδραση της θεωρίας του Αμερικανού φιλοσόφου της τεχνολογίας με τα ψηφιακά κοινά δεν είναι μονοδιάστατη, ούτε παραμένει περιχαρακωμένη μονάχα μέσα σε ένα θεωρητικό πλαίσιο. Η κριτική θεωρία της τεχνολογίας αποκτά νέο περιεχόμενο όταν συναντιέται με μία τόσο πρακτική προσέγγιση, όπως αυτή της καθημερινής συλλογικής κοινωνικής εμπειρίας των συμμετεχόντων σε ένα κοινό, καθώς και την οργάνωση μιας ολόκληρης κοινότητας γύρω από αυτό. Σήμερα, ακριβώς λόγω των ψηφιακών κοινών που αναδύονται σε πολλά μέρη του κόσμου, της

³⁸⁹ Βλ. Hans Jonas, *Η αρχή της ευθνης αναζητώντας μια ηθική για τον τεχνολογικό πολιτισμό*, μτφρ. Ντ. Σαμοθράκη και Θ. Στούφης, Αθήνα: Αρμός 2018.

³⁹⁰ Βλ. Bernard Stiegler, *The Age of Disruption: Technology and Madness in Computational Capitalism*, Κέμπριτζ: Polity 2019· Bernard Stiegler, *The Neganthropocene*, μτφρ. D. Ross, Λονδίνο: Open Humanity Press 2018.

διαδικτυακής σύνδεσης μεταξύ ανθρώπων, τον διαμοιρασμό των εμπειριών τους και τη διαμόρφωση μιας παγκόσμιας κοινότητας που στηρίζεται στην αλληλεγγύη, το πρόταγμα της μετάβασης σε κάποια εναλλακτική νεωτερικότητα, όπως και εκείνο του εκδημοκρατισμού των τεχνολογιών, φαίνεται πιο πιθανό. Τα ψηφιακά κοινά έχουν εγκαταστήσει τρόπους οικονομικής συναλλαγής που φαίνεται να μπορούν να ανταγωνιστούν το καπιταλιστικό σύστημα, ενώ η πολιτική και οργανωτική τους πρόταση στηρίζεται σε πρακτικά παραδείγματα που έχουν αντληθεί από πραγματικές ιστορίες κοινοτήτων ανά τον κόσμο. Λόγω των παραπάνω, η σύνδεση των ψηφιακών κοινών με την κριτική θεωρία της τεχνολογίας μοιάζει αναγκαία όχι απλώς για να επιτευχθεί μία ακόμη θεωρητική σύζευξη προσεγγίσεων, αλλά προκειμένου να επιτελεστεί μια νέα στροφή στο θεωρητικό κατασκεύασμα του Feenberg, μια στροφή που θα το οδηγήσει προς την υλοποίηση του προτάγματός του για δημοκρατικότερες τεχνολογίες.

Τα πιο πρακτικά παραδείγματα που έχει να επιδείξει η θεωρία του Feenberg, προκειμένου να επιβεβαιώσει τις αξιώσεις της για τον τεχνολογικό μετασχηματισμό, είναι εκείνα του *Minitel* και της ιατρικής πρακτικής, όπως αναπτύχθηκαν και στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής. Ωστόσο, ακόμη και αυτά τα παραδείγματα δεν ξεφεύγουν πολύ από το θεωρητικό επίπεδο, με την έννοια ότι αποτέλεσαν δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις που πράγματι μετασχηματίστηκε η ίδια η ουσία του τεχνουργήματος ή της πρακτικής, χωρίς όμως αυτού του είδους η μεταβολή να οδήγησε προς μία ευρύτερη κοινωνική μεταμόρφωση. Είναι σίγουρο πως το «χακάρισμα» του *Minitel* απελευθέρωσε τη δημιουργικότητα των ανθρώπων και το μετασχημάτισε σε μια πιο επικοινωνιακή και λιγότερο πληροφοριακή μηχανή, φανερώνοντας την ανάγκη των ανθρώπων για επικοινωνία. Όμως, δεν είναι σαφές το κατά πόσο οδήγησε τους ανθρώπους σε πιο δημιουργικά και δημοκρατικά επίπεδα ζωής, μέσα από τα οποία μπορούν πλέον να μετασχηματίζουν τις τεχνολογίες που καθορίζουν τη ζωή τους και ως εκ τούτου να ενισχύσουν τη δυνατότητα εμπρόθετης δράσης τους.

Με βάση τα παραπάνω, κρίνεται σκόπιμο το φιλοσοφικό υπόβαθρο της θεωρίας του Feenberg, καθώς και το πρόταγμα για ανατρεπτικές τεχνολογίες, να συνδεθούν με την πιο πρακτική και απτή πραγματικότητα των κοινών και των ψηφιακών κοινών που ανοίγουν ένα δρόμο προς μία πραγματοποιήσιμη και διαρκή αναανοηματοδότηση των κοινωνικών θεμελίων και των τεχνολογιών. Αυτό συμβαίνει διότι τα ψηφιακά κοινά

δεν δημιουργούν απλώς μία ακόμη δημόσια σφαίρα, όπως έκανε το διαδίκτυο πριν από μερικές δεκαετίες (και κρίθηκε –και συνεχίζει να κρίνεται ακόμη και σήμερα με θετικό πρόσημο). Πολύ περισσότερο, τα ψηφιακά κοινά ενώνουν ανθρώπους μεταξύ τους που στην πράξη και στην καθημερινή τους ζωή έρχονται σε επαφή με τις τεχνολογίες που τους καθορίζουν και τις ανανοηματοδοτούν μέσα από τη χρήση τους. Η δημόσια σφαίρα που εγκαινίασε το διαδίκτυο και που επιφύλασσε τόσες αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, αναβαθμίζεται μέσω των ψηφιακών κοινών όπου οι άνθρωποι με αυτονομία και συλλογικά, ανακατασκευάζουν το μέλλον τους.

Η ερμηνευτική ευκαμψία και τα συμφέροντα συμμετεχόντων που κατέχουν τόσο σημαντική θέση στη θεωρία του Feenberg δεν θα μπορούσαν να αποκτήσουν μεγαλύτερη ισχύ παρά μόνο στο πλαίσιο των ψηφιακών κοινών. Αν για τον Αμερικανό φιλόσοφο της τεχνολογίας η εμπλοκή των ανθρώπων με τις τεχνολογίες που απαρτίζουν τον κόσμο τους είναι σημαντική για την ανανοηματοδότηση και τον μετασχηματισμό τους στην πράξη, τότε τα ψηφιακά κοινά αποτελούν τον τρόπο να πραγματοποιθούν τα διαφορετικά νοήματα που ενσωματώνονται στους σχεδιασμούς και τους μεταβάλλουν. Η ουσία των ανοιχτών τεχνολογιών και των τεχνολογιών ανοιχτού κώδικα είναι η διαρκής εισαγωγή ολοένα και περισσότερων συμφερόντων συμμετεχόντων στον σχεδιασμό, με τρόπο ώστε να μην περιθωριοποιείται καμία ομάδα από τον σχεδιασμό ενός τεχνουργήματος. Ο τεχνικός κώδικας της εναλλακτικής νεωτερικότητας που σκιαγραφούν τα ψηφιακά κοινά ενσωματώνει την αξία της ανοικτότητας, καθώς και τον διαρκή μετασχηματισμό των τεχνολογιών από τους ανθρώπους για τους ανθρώπους, χωρίς μεσάζοντες, εταιρίες και καπιταλιστικές ιεραρχίες. Μέσα από τις διαδικασίες των ψηφιακών κοινών, καθείς και καθεμία μπορεί να «κοιτάξει» μέσα στο μαύρο κουτί των τεχνουργημάτων που έχουν σχεδιαστεί με τη βασισμένη στα κοινά ομότιμη παραγωγή και να επηρεάσει στοιχεία του ίδιου του σχεδιασμού των τεχνολογιών που σε άλλη περίπτωση θα παρέμεναν κλειστά σε έναν κύκλο ειδικών μιας εταιρίας ή ενός κρατικού φορέα. Η λειτουργική αυτονομία του καπιταλισμού θα εκλείψει από έναν τεχνικό κώδικα που θα έχει ενσωματώσει τις αξίες της ανοιχτής τεχνολογίας, με βάση τις οποίες κάθε συλλογικότητα και ομάδα δύναται να κατασκευάσει πρακτικά τον κόσμο της.

Η προηγούμενη παράγραφος υποστηρίζει πως η συμμετοχή ολοένα και περισσότερων ανθρώπων σε προγράμματα και πρακτικές ανοιχτού κώδικα μπορεί εν τέλει να δώσει δυναμική πνοή στο πρόταγμα του εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας που

πραγματεύεται ο Feenberg. Αυτό δεν συμβαίνει μόνο λόγω της συμμετοχής περισσότερων ανθρώπων σε διαδικασίες παραγωγής και δημιουργίας τεχνολογιών. Το ζήτημα δεν είναι απλώς αριθμητικό. Αντιθέτως, το σημαντικό έγκειται στο ότι είναι η πρακτική, συλλογική, βιωμένη εμπειρία των συμμετεχόντων που διοχετεύει αξίες και οριοθετήσεις στο σχεδιασμό τεχνουργημάτων. Το σύνολο των εν λόγω συλλογικών κοινωνικών εμπειριών δεν ωθεί την τεχνολογία σε παλινδρόμηση, αλλά οδηγεί στον μετασχηματισμό της, αντικατοπτρίζοντας αξίες βγαλμένες από την απτή εμπειρία των ανθρώπων και την επικοινωνία της εν λόγω εμπειρίας με τους άλλους και όχι με μετρήσιμα δεδομένα μέσα από αλγόριθμους. Η εναλλακτική νεωτερικότητα κρίνουμε πως θα είναι μία ανοιχτή, τεχνολογική, ψηφιακή νεωτερικότητα. Ανοιχτή με την έννοια ότι η εξέλιξή της δεν θα ακολουθεί μία προδιαγεγραμμένη από τις εταιρίες οδό, αλλά θα συνιστά μία αποκεντρωμένη και δικτυαρχική πορεία, θεμελιωμένη στις αρχές του ανοιχτού κώδικα και των δημοκρατικά σχεδιασμένων ψηφιακών (και αναλογικών) τεχνολογιών.

Η ανανέωση των όρων και εννοιών του τεχνικού κώδικα, της λειτουργικής αυτονομίας ή των συμφερόντων συμμετεχόντων δεν είναι η μόνη ανατροφοδότηση που λαμβάνει η θεωρία του Feenberg από τη σύνδεσή της με τα ψηφιακά κοινά. Πολύ σημαντικότερος είναι ο αντίκτυπος των ψηφιακών κοινών στη θεωρία της εργαλειοποίησης, την οποία εισάγει ο Feenberg. Η θεωρία της εργαλειοποίησης εκκινεί από την παραδοχή ότι ο καπιταλισμός ξεκινά από το ιδιαίτερο (για παράδειγμα από ένα κομμάτι ξύλο) και προσπαθεί να το καταστήσει τόσο γενικό και αφηρημένο, ώστε αυτό το ξύλο να αποκοπεί εντελώς από το περιβάλλον του και πλέον να γίνεται αντιληπτό μονάχα μέσα από τις διαστάσεις, το υλικό και τη χρησιμότητά του για την παραγωγή, κάτι που συνιστά το πρωτογενές επίπεδο της αποπλαισίωσης, όπως το αναφέρει ο Feenberg.³⁹¹ Ο φιλόσοφος, ωστόσο, δεν σταματά εκεί και αντιλαμβάνεται πως το αποφασιστικό σημείο για τον μετασχηματισμό της τεχνολογίας είναι το δευτερογενές επίπεδο της κοινωνικής ανανοηματοδότησης ενός τεχνουργήματος, όταν αυτό εισαχθεί στο κοινωνικό πλαίσιο, κάτι που αποτελεί την δευτερογενή εργαλειοποίηση.

³⁹¹ Feenberg, *Questioning Technology*, ό.π., σ. 203.

2. Δημόσιος χώρος και δυνητικοί κόσμοι υπό το πρίσμα των ψηφιακών κοινών

Στο πλαίσιο που περιγράφηκε προηγουμένως, τα ψηφιακά κοινά και πολύ περισσότερο το μοντέλο του κοσμοτοπικισμού, φαίνεται να πραγματοποιούν την ίδια κατεύθυνση κατά την παραγωγή τεχνολογιών, δίνοντας διαρκώς έμφαση στη δευτερογενή εργαλειοποίηση, δηλαδή, την επανοικειοποίηση και επαναπλαισίωση. Αυτό συμβαίνει καθώς μία κοινότητα ή ένας συνεταιρισμός παράγει γνώση με βάση την ιδιαίτερη πρακτική εμπειρία των κοινωτών με ένα εργαλείο ή με κάποιον πόρο και στη συνέχεια την αναρτά στο διαδίκτυο με λεπτομερείς πληροφορίες και αναλυτικό σχεδιασμό. Κατόπιν, εκείνοι και εκείνες που θα μεταφορτώσουν αυτό το περιεχόμενο (που θα το «κατεβάσουν»/download), θα το εφαρμόσουν στη δική τους ιδιαίτερη περίπτωση, επαναπλαισιώνοντάς το (δευτερογενής εργαλειοποίηση). Σε αυτή την περίπτωση λαμβάνει χώρα μία ακόμη αποπλαισίωση, καθώς ένας σχεδιασμός πράγματι αποκόπτεται από το ιδιαίτερο περιβάλλον από το οποίο δημιουργήθηκε (το πολύ συγκεκριμένο περιβάλλον και την πολύ συγκεκριμένη κοινωνική συνθήκη της κοινότητας, η οποία το σχεδίασε). Όμως η έμφαση δεν δίνεται στο να ελαττωθεί στις ιδιαίτερες ιδιότητές του (affordances), ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για οποιονδήποτε σκοπό, αλλά αντιθέτως στο να μεταφερθεί σε άλλες κοινότητες μαζί με την πλαισιωμένη εμπειρία της αρχικής κοινότητας που θα βοηθήσει την επόμενη κοινότητα στην κατασκευή του και στην εφαρμογή του στις ιδιαίτερες συνθήκες της. Με άλλα λόγια, η εμπειρία της μίας κοινότητας ενσωματώνεται στο σχεδιασμό του τεχνουργήματος, ο οποίος να μεν αποκολλάται από τις συνθήκες που τον γέννησαν, αλλά επικοινωνείται χωρίς να περισταλεί σε απλή λειτουργικότητα (όπως θα γινόταν στον καπιταλισμό). Επιπλέον, μεταφέρεται σε άλλες συνθήκες και σε άλλες κοινότητες, όπου και επαναπλαισιώνεται, διατηρώντας πάντοτε μέσα του τη συλλογική μνήμη της πρώτης κοινότητας που το σχεδίασε, όπως αυτή μεταφράστηκε σε τεχνικές προδιαγραφές. Σε αυτό το μοντέλο, μπορεί να ειπωθεί ότι η πρωτογενής εργαλειοποίηση λαμβάνει χώρα προκειμένου ο σχεδιασμός του τεχνουργήματος να μπορεί να αποσπαστεί από τις ιδιαίτερες συνθήκες που τον γέννησαν. Ωστόσο, κάθε τέτοιου είδους απόσπασση ταυτόχρονα συνοδεύεται από την δευτερογενή εργαλειοποίηση της αρχικής κοινότητας πάνω στην οποία προσαρτάται η δευτερογενής εργαλειοποίηση των υπόλοιπων κοινοτήτων που λαμβάνουν τον σχεδιασμό και τον επαναπλαισιώνουν στις δικές τους ιδιαίτερες

συνθήκες. Με αυτό τον τρόπο κρίνουμε πως η διάκριση μεταξύ πρωτογενούς και δευτερογενούς εργαλειοποίησης που εισάγει ο καπιταλισμός γεφυρώνεται.

Η ανωτέρω γεφύρωση της πρωτογενούς και δευτερογενούς εργαλειοποίησης, υπό το πρίσμα των ψηφιακών κοινωνιών, αναβαθμίζει την έννοια του δημόσιου χώρου, λαμβάνοντας το νήμα από εκεί που το είχε αφήσει το διαδίκτυο. Ο δημόσιος χώρος γίνεται πλέον κατανοητός με όρους πρακτικότητας. Η κατασκευή και ανακατασκευή τεχνολογιών από την κοινότητα διανοίγει ένα πεδίο δημόσιας σύγκρουσης με τα ίδια τα οντολογικά θεμέλια που υποβαστάζουν τον καπιταλισμό, δηλαδή, την πεποίθηση ότι μόνο οι εξειδικευμένες εταιρίες και οι τεχνοκράτες τους μπορούν να δομήσουν με ασφάλεια τον κόσμο των ανθρώπων. Οι διαρκείς επαναπλαισιώσεις των τεχνολογιών από τους απλούς χρήστες-κοινωνούς μιας κοινότητας αναδεικνύουν την ουσία της πολιτικής πράξης σήμερα: αυτή δεν είναι άλλο παρά η εμπλοκή με την ίδια την κατασκευή του δημόσιου χώρου. Θεωρίες για τον ψηφιακό ακτιβισμό όπως εκείνη της Maria Bakardjieva³⁹² ή προσεγγίσεις επί του κοινοτικού διαδικτύου είναι χρήσιμες. Όμως, δεν μπορούν να αντικαταστήσουν τα πρακτικά, ενσώματα και διαπροσωπικά εγχειρήματα που λαμβάνουν χώρα στον φυσικό κόσμο. Η από κοινού τους συνεργασία, ένα υβριδικό μοντέλο φυσικο-ψηφιακού ακτιβισμού, είναι πλέον πραγματοποιήσιμη μέσω των ψηφιακών κοινωνιών. Έτσι, ο δημόσιος χώρος διανοίγεται και σε ψηφιακούς κόσμους και στην αναλογική πραγματικότητα των απλών ανθρώπων. Ο νέος φυσικο-ψηφιακός δημόσιος χώρος επιφέρει μια καινοτόμα αντίσταση, πολύ πιο ουσιαστική από εκείνη που προτείνεται μέσω του de Certeau, την οποία αξιοποιεί ο Feenberg στην κλασική του θεώρηση: όχι μόνο τα εγχειρήματα των κοινωνιών και ψηφιακών κοινωνιών αποτελούν τακτικές απέναντι στις στρατηγικές των καπιταλιστικών εταιριών, αλλά πολύ περισσότερο επιχειρούν να μεταβάλουν το ίδιο το οντολογικό παράδειγμα των σημερινών κοινωνιών. Ο μετασχηματισμός των τεχνολογιών, στο πλαίσιο του νέου κοινού χώρου, επιφέρει ταυτόχρονα και μία μεταξίωση των αξιών της κοινωνίας. Ο φυσικο-ψηφιακός κοινός χώρος παραμένει διαρκώς ανοιχτός και δεν τίθεται καν ζήτημα αποικιοποίησής του από κάποιο τεχνολογικό ή οικονομικό σύστημα, όπως θα το θεωρούσε ο Habermas.

³⁹² Maria Bakardjieva, «Subactivism: Lifeworld and politics in the age of the Internet», στο Feenberg and Friesen (ed.), *(Re)Inventing the Internet*, ό.π., (σ. 85-108).

Με βάση τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι το πρόταγμα του Feenberg λαμβάνει νέες διαστάσεις όταν συνδέεται με την πρακτική πολιτική προσέγγιση και την πρόταση των ψηφιακών κοινών. Η σχέση αυτή εντείνεται ακόμη περισσότερο όταν μεταφέρεται στο πεδίο του ψηφιακού όπου συναντιέται με καινοτόμους τρόπους διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου, αλλά και της ίδιας της έννοιας της πράξης. Μέσω των ψηφιακών κοινών μπορεί να βρισκόμαστε ένα βήμα πιο κοντά στην πραγμάτωση του εκδημοκρατισμού της τεχνολογίας και έτσι στη μετάβαση προς μία εναλλακτική τεχνολογική νεωτερικότητα, πιο ανοιχτή προς όλες και όλους, η οποία παραμένει το ίδιο τεχνολογικά ανεπτυγμένη, αλλά έχει αποβάλλει εκείνες τις μεροληψίες της τεχνολογίας, τις οποίες περιθωριοποιούσαν κάποιες κοινωνικές ομάδες και εξύψωναν άλλες σε κυρίαρχες στο εσωτερικό των κοινωνιών, στη βάση της λειτουργικής αυτονομίας.

III. Θεωρία της νεωτερικότητας και θεωρία της εναλλακτικής νεωτερικότητας: εφαρμογή στο παράδειγμα του ψηφιακού αστικού σχεδιασμού.

1. Αστικοί σχεδιασμοί υπό τον τεχνικό κώδικα του καπιταλισμού

Όπως ακριβώς για την κλασική του θεώρηση ο Feenberg χρησιμοποιεί τα παραδείγματα του *Minitel* ή της ιατρικής, ώστε να θεμελιώσει με πρακτικό τρόπο τα επιχειρήματά του, έτσι και εδώ πρέπει να παρατεθούν παραδείγματα για τη δυναμική της σύνδεσης του προτάγματος του με τα ψηφιακά κοινά. Ίσως το πιο επίκαιρο και σημαντικό παράδειγμα που μπορεί να χρησιμοποιηθεί είναι εκείνο του αστικού σχεδιασμού, καθώς σε αυτό φανερώνεται η σύγκρουση μεταξύ του τεχνικού κώδικα του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και του τεχνικού κώδικα της βασισμένης στα κοινά και τα ψηφιακά κοινά ομότιμης παραγωγής. Και άλλες μελέτες έχουν προκύψει που προσπαθούν να αξιοποιήσουν τις ιδέες του Feenberg στα σύγχρονα αστικά περιβάλλοντα, εξετάζοντας ζητήματα εξουσίας, παραγωγής κεφαλαίου και δυνατότητας εμπρόθετης δράσης εκ μέρους των ανθρώπων.³⁹³ Βρισκόμαστε σε μία περίοδο που το μέλλον των κοινωνιών, εν συνόλω, κρίνεται μέσα από τον σχεδιασμό

³⁹³ Ryan M. Wittingslow, «Who controls the Smart City? From machines of loving grace to a democratic transformation from below» στο D. Cressman (επιμ.), *The Necessity of Critique. Andrew Feenberg and the Philosophy of Technology*, Βερολίνο: Springer 2022, σ. 107-124.

πόλεων, μιας και λόγω της περιβαλλοντικής κρίσης, οι κοινωνίες έρχονται αντιμέτωπες με ερωτήματα όπως «πού θα ζούμε στο μέλλον;» ή «πόση παραγωγή διοξειδίου του άνθρακα μπορεί να αντέξει ο πλανήτης;». Η σύγκρουση συμφερόντων, αλλά και κοινωνικών ομάδων μεταξύ τους για το μέλλον των αστικών σχεδιασμών, φαίνεται να σκιαγραφεί το μέλλον της ίδιας της νεωτερικότητας. Συνεπώς, το παράδειγμα του αστικού σχεδιασμού θέτει με ρητό και αναγκαίο τρόπο ξανά το ερώτημα της δυνατότητας έλευσης μιας εναλλακτικής νεωτερικότητας.

Ο αστικός σχεδιασμός, ως τεχνosύστημα, φαίνεται να υπόκειται στην ίδια πολιτική της τεχνολογίας, στην οποία ο Feenberg υποβάλλει κάθε τεχνούργημα. Μέσα από αυτήν φανερώνεται η ερμηνευτική ευκαμψία των πόλεων ως τεχνosυστημάτων, καθώς η σύγκρουση αξιών που θα ενσωματωθούν στον τεχνικό τους κώδικα, τα συμφέροντα συμμετεχόντων, αλλά και η λειτουργική αυτονομία των εταιριών που τις σχεδιάζουν, είναι παρόντα σε κάθε ανάλυση περί πόλεως. Η εν λόγω τεχνο-κοινωνική σύγκρουση αποτυπώνεται στα δύο παραδείγματα πόλεων που έχουν προκύψει σήμερα στη διεθνή βιβλιογραφία: από τη μία το παράδειγμα των λεγόμενων «έξυπνων πόλεων» (smart cities) ενώ από την άλλη το παράδειγμα αστικών κοινών ή αλλιώς, των «συνεργατικών πόλεων» (co-cities). Η διένεξη μεταξύ των δύο παραδειγμάτων αναδεικνύει το όραμα για το μέλλον της ανθρωπότητας, αλλά και τη μορφή της νεωτερικότητας και ως εκ τούτου χρήζει διεξοδικής διερεύνησης.

Όπως φαίνεται στη βιβλιογραφία, είναι δύσκολο να δοθεί ένας συμπαγής, συγκεκριμένος και καθολικός ορισμός για τις έξυπνες πόλεις.³⁹⁴ Η πολυμορφία και η ποικιλία των δομικών τους στοιχείων είτε δεν μπορεί να αποκρυσταλλωθεί σε λίγες προτάσεις, είτε μεταβάλλεται συνεχώς, καθιστώντας έναν ορισμό διαρκώς απαρχαιωμένο. Θα μπορούσε, ωστόσο, να ειπωθεί πως το «έξυπνο» στοιχείο των εν λόγω πόλεων έγκειται κυρίως στη δυνατότητά τους να προσαρμόζονται από μόνες τους σε μια ποικιλία συνθηκών και με αυτό τον τρόπο να πετυχαίνουν την βέλτιστη απόδοση ως προς κάποια προβλήματα, όπως για παράδειγμα τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα, τη ρύθμιση της θερμότητας ή ψυχρότητας, τη ρύθμιση της κίνησης στους δρόμους ή τη μεταφορά των απορριμμάτων κ.α. Πρότζεκτ έξυπνων πόλεων όπως το «The Line» της NEOM, το «Eco Atlantic» στο Λάγκος της Νιγηρίας ή το

³⁹⁴ Vito Albino, Umberto Berardi και Rosa Maria Dangelico, «Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives», *Journal of Urban Technology* 22(2015), σ. 3-21.

«Woven City» της *Toyota*, θεωρείται ότι μπορούν να επεξεργαστούν πολλαπλά δεδομένα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα και να καταλήξουν στο καλύτερο αποτέλεσμα, έχοντας πάντοτε το βλέμμα στραμμένο στη μείωση του ενεργειακού αποτυπώματος στον πλανήτη και στην ασφάλεια του περιβάλλοντος και των φυσικών οικοσυστημάτων.

Η ταχύτατη προσαρμογή στις απαιτούμενες συνθήκες γίνεται μέσω της χρήσης μικροαισθητήρων, οι οποίοι παρακολουθούν τη ροή στοιχείων, όπως για παράδειγμα τη ροή των απορριμμάτων μίας πόλης, τη ροή ανθρώπων στους δρόμους, τη ροή της θερμότητας στους δρόμους ή στο εσωτερικό κάθε σπιτιού κ.α.³⁹⁵ Τα δεδομένα που περισυλλέγονται από τους μικροαισθητήρες αποστέλλονται μέσω διαδικτύου σε ένα κέντρο επεξεργασίας πληροφοριών, όπου μέσα από προηγμένες τεχνικές ανάλυσης μεγάλων δεδομένων (big data) και μηχανικής μάθησης, τα δεδομένα μεταφράζονται σε πρακτικές ενέργειες.³⁹⁶ Γίνεται φανερή η εξάρτηση των έξυπνων πόλεων από τις νέες τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνίας (ICTs), από το σύννεφο δεδομένων (cloud technology), από το διαδίκτυο των πραγμάτων (IoT), καθώς και από το σύνολο των καινοτόμων χαρακτηριστικών τελευταίας τεχνολογίας των ψηφιακών κόσμων, κάτι που τις καθιστά τον ακρογωνιαίο λίθο της εξέλιξης, της καινοτομίας και της υψηλής τεχνολογίας. Η ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών της τεχνητής νοημοσύνης, των νέων ψηφιακών κόσμων, καθώς και νέων, έξυπνων και αυτοματοποιημένων τεχνολογιών σε κάθε είδους κοινωνική σχέση και σχέση ανθρώπου περιβάλλοντος, έχει δημιουργήσει νέου είδους «έξυπνες πολιτικές», «έξυπνη οικονομία», «έξυπνη διαχείριση» κ.α. Ο κοινός παρονομαστής όλων των παραπάνω, στο πλαίσιο των έξυπνων πόλεων, είναι η διαρκής περισυλλογή δεδομένων, ώστε κάθε δομή της πόλης (ή της εκάστοτε υπηρεσίες) και κάθε ενέργεια και πρακτική να είναι πολύ καλά πληροφορημένη και έτσι συνιστά τη βέλτιστη.

Αυτό το νέο είδος πόλεων, το οποίο εξαρτάται από τις τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας, τους ψηφιακούς κόσμους, αλλά και από τη διαρκή περισυλλογή πληροφοριών κάθε είδους, αποτελεί μια νέα και αναπτυσσόμενη αγορά για τις διάφορες ιδιωτικές εταιρίες όπως η *Siemens*, η *Toyota*, η *Cisco* ή η *NEOM*, οι οποίες

³⁹⁵ Ratti Carlo, Matthew Claudel, *Η πόλη του αύριο*, μτφρ. Κ. Τάκης, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2021.

³⁹⁶ Xin Li, Shidan Cheng, Zhihan Lv, Houbing Song, Tao Jia. Ning Lu, «Data analytics of urban fabric metrics for smart cities», *Future Generation Computer Systems* 107(2020), σ. 871-882.

για το έτος 2020 υπολογιζόταν ότι ανέρχεται στο ποσό των τριών τρισεκατομμυρίων δολαρίων.³⁹⁷ Ως εκ τούτου, καθίσταται προφανές πως ο σχεδιασμός έξυπνων πόλεων, είτε στο πρώτο επίπεδο της τεχνολογικής υποδομής τους, είτε στο δεύτερο επίπεδο της εφαρμογής των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας στα διάφορα συστήματά τους, είτε ακόμη και στο τρίτο επίπεδο της δημιουργίας αυτονομίας και βιωσιμότητας, οδηγείται και εξελίσσεται μέσα από τον ανταγωνισμό μεταξύ των εταιριών που προσπαθούν να τις σχεδιάσουν και να τις κατασκευάσουν με ολόένα και εξυπνότερο τρόπο, προκειμένου να τους επιφέρει ακόμη μεγαλύτερο κέρδος.³⁹⁸ Όπως πολύ σωστά το θέτει ο Ben Wilson:

για να το θέσουμε ωμά, το Έκο Ατλαντικ αντιπροσωπεύει την επιθυμία της απόδρασης από την ακατάσταση, χαοτική πόλη προς έναν καλά προστατευμένο ιδιωτικό προμαχώνα, ακόμα κι αν αυτό είναι συνώνυμο του αποικισμού του ωκεανού, αγνηφώντας την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. [...] Το Έκο Ατλάντικ θα είναι μια ιδιωτική πόλη, προορισμένη να λειτουργήσει ως έδρα τραπεζών, χρηματοοικονομικών εταιριών, δικηγορικών εταιριών και άλλων πολυεθνικών εταιριών. [...] Ο ανταγωνισμός για ταλέντα απαιτεί από τις πόλεις να δημιουργήσουν ένα αστικό οικοσύστημα προσαρμοσμένο ειδικά στην οικονομία της γνώσης.³⁹⁹

Παρά τα λεγόμενα του Wilson, οι έξυπνες πόλεις παρουσιάζονται ως αστικές ουτοπίες τελευταίας τεχνολογίας, οι οποίες στοχεύουν στην επίλυση περιβαλλοντικών αλλά και οικονομικών προβλημάτων με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, ασφάλεια και βιωσιμότητα.⁴⁰⁰ Όπως φαίνεται και από την αναφορά της «Ευρωπαϊκής Σύμπραξης Καινοτομίας σχετικά με τις Έξυπνες Πόλεις και Κοινότητες (EIP-SCC)», στόχος των έξυπνων πόλεων είναι να προωθήσουν τον μετασχηματισμό των πόλεων «σε τόπους ανεπτυγμένων κοινωνικών διεργασιών και περιβαλλοντικής αναγέννησης καθώς και σε τόπους έλξης και οικονομικής ανάπτυξης».⁴⁰¹ Το μοντέλο της έξυπνης

³⁹⁷ Leonidas Anthopoulos, «Smart utopia VS smart reality: Learning by experience from 10 smart city cases», *Cities* (2016).

³⁹⁸ Για τα τρία επίπεδα των έξυπνων πόλεων βλ. ό.π., σ. 64.

³⁹⁹ Ben Wilson, *Metropolis: Η Ιστορία των Πόλεων, της Μεγαλύτερης Ανακάλυψης του Ανθρώπου*, μτφρ. Β. Ζεύκη, Αθήνα: Διόπτρα 2022, σ. 516-517.

⁴⁰⁰ Melih Bulu, «Upgrading a City via Technology», *Technological Forecasting & Social Change* 89(2014), σ. 65.

⁴⁰¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρότζεκτ: <https://smart-cities-marketplace.ec.europa.eu/> (τελευταία ανάκτηση στις 6/11/2022).

πόλης βασίζεται στη χρήση τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας (ICT), προκειμένου να βελτιώσει την ποιότητα ζωής αλλά και την προσβασιμότητα των κατοίκων της και με αυτό τον τρόπο να διασφαλίσει την ύπαρξη μιας διαρκούς και βιώσιμης κοινωνικής, οικονομικής και περιβαλλοντικής ανάπτυξης.⁴⁰² Οι έξυπνες πόλεις φαίνεται να επιτρέπουν στους κατοίκους να αλληλεπιδρούν μαζί τους και με αυτό τον τρόπο οι πρώτες να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις και τις ανάγκες των δευτέρων, ώστε να παρέχουν λύσεις στα προβλήματα των πολιτών με τον αποτελεσματικότερο, οικονομικότερο και περιβαλλοντικά ορθότερο τρόπο. Με άλλα λόγια, αποτελούν την καλύτερη λύση για την περιβαλλοντική κρίση και παρουσιάζονται ως οδοδείκτες της μορφής της νεωτερικότητας που θα αντιμετωπίσει τα κακώς κείμενα της ανθρωπόκαινου.

Ωστόσο, παρά την αισιοδοξία που διαπερνά τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται και προωθούνται οι σημερινές, αλλά και οι μελλοντικές έξυπνες πόλεις από τις εταιρίες που τις σχεδιάζουν και από τους θεσμούς που τις χρηματοδοτούν, πολλοί στοχαστές και ερευνητές βρίσκουν το εν λόγω μοντέλο αστικού σχεδιασμού προβληματικό. σύμφωνα με την ορολογία του Feenberg, καταλαβαίνει κανείς ευθύς εξαρχής ότι οι έξυπνες πόλεις σχεδιάζονται αποκλειστικά με βάση τη λειτουργική αυτονομία των εταιριών που τις χρηματοδοτούν. Ο τεχνικός κώδικας των έξυπνων πόλεων είναι εκείνος του καπιταλισμού και αυτό φαίνεται σε κάθε διάσταση των πόλεων αυτών: η παρακολούθηση των πολιτών με κάμερες σε κάθε σημείο της πόλης· η έμφαση στην αποτελεσματικότητα και την υψηλή ταχύτητα κάθε υπηρεσίας, η περιστολή της εμπειρίας του ανθρώπου σε δεδομένα προς εξόρυξη, προκειμένου να προσαρμόζεται το σύστημα. Στα προαναφερθέντα συγκαταλέγονται ο ιεραρχικός, από τα πάνω, σχεδιασμός της πόλης από τεχνοκράτες, η χρήση τεχνολογιών που υπάρχουν ήδη στον κόσμο και έχουν επιφέρει σημαντικές περιβαλλοντικές συνέπειες και τέλος η έμφαση στην φουτουριστική, μινιμαλιστική αισθητική της όρασης. Όλα τα παραπάνω αλλά και άλλα στοιχεία αποτελούν τις αξίες που μεταφράζονται σε τεχνικές προδιαγραφές και ενσωματώνονται στις έξυπνες πόλεις του αύριο. Με βάση αυτά, η ανάδυση ανατρεπτικής τεχνολογίας ή ορθολογικότητας, η διεϊσδυση του ελεύθερου παιχνιδιού ως τακτικές με την έννοια του de Certeau, ώστε να προκύψουν αυθόρμητες και αναπάντεχες μεταβολές, καθώς και η σύσταση ομάδων πίεσης για

⁴⁰² Diana Santiago Iglesias, «From Smart Cities to Smart Communities: a Conceptual Approach», *European Review of Digital Administration & Law - Erdal* (2)2021, σ. 33-45.

περισσότερα συμφέροντα συμμετεχόντων κατά τον σχεδιασμό τεχνολογιών, φαίνεται να μην έχουν θέση στις μελλοντικές πόλεις. Οι τελευταίες, φαίνεται σήμερα να αναπτύσσονται ως πολύ κλειστά συστήματα, κάτι που καθιστά τη δυνατότητα ανοίγματος του μαύρου κουτιού τους εξαιρετικά δύσκολη.

Το ερμηνευτικό νόημα της πόλης και ταυτόχρονα το νόημα του πολίτη, του υποκειμένου δηλαδή της αντίστασης και της ανατρεπτικότητας, διοχετεύονται σε αυτά τα τεχνοσυστήματα από εκείνους οι οποίοι τα σχεδιάζουν και όχι από τους ίδιους τους κατοίκους που βιώνουν την πόλη με την καθημερινή τους περιπλάνηση και εργασία. Το μαύρο κουτί του αστικού σχεδιασμού της έξυπνης πόλης είναι εξ αρχής κλειστό, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα διάνοιξής του και έτσι η ερμηνευτική ευκαμψία του εν λόγω αστικού τεχνοσυστήματος κλείνει διά παντός. Αυτό συμβαίνει διότι στις πόλεις αυτού του τύπου, πίσω από τη φαινομενική πράσινη, βιώσιμη και φιλική προς τον άνθρωπο/κάτοικο εικόνα που παρουσιάζεται, κρύβονται ολόκληροι υπόρρητοι, τεχνολογικοί, διαδικτυακοί μηχανισμοί που όχι μόνο επιτηρούν, όπως θα το έθετε η Zuboff, αλλά κατευθύνουν τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας, χωρίς να παρέχεται καμία δυνατότητα αντίστασης, ελλείπει ελεύθερου και δημόσιου χώρου. Πραγματικός δημόσιος χώρος δεν είναι απλώς οι χώροι πρασίνου και τα πάρκα υψηλής τεχνολογίας, στα οποία θα πηγαίνουν οι κάτοικοι της έξυπνης πόλης στον ελεύθερο χρόνο τους, παρέχοντας το κέντρο επεξεργασίας δεδομένων με πολλές νέες πληροφορίες προς επεξεργασία και προσαρμογή, αλλά είναι ένας τόπος πραγματικής κοινωνικής ζύμωσης μεταξύ υποκειμενικοτήτων που αναζητούν την αυτονομία τους και την από κοινού διαμόρφωση των χώρων της πόλης τους. Η έξυπνες πόλεις δεν φαίνεται να ενσωματώνουν ένα τέτοιου είδους αξιακό σύστημα στον τεχνικό τους κώδικα.

2. Συνεργατικές πόλεις και μετασχηματισμός τεχνικού κώδικα

Η κριτική στις έξυπνες πόλεις, όπως θεωρητικά αναφέρεται προηγουμένως, αποτυπώνεται πρακτικά σε πρότζεκτ μεταμόρφωσης πόλεων που λαμβάνουν τον αστικό σχεδιασμό και τους αστικούς τόπους και χώρους ως κοινά. Το μοντέλο αυτό ονομάζεται, κατά κύριο λόγο, συνεργατική-πόλη (co-city). Ο εν λόγω συλλογικός αστικός σχεδιασμός δεν συνεπάγεται κάποια παλινδρόμηση σε προγενέστερα τεχνολογικά και αρχιτεκτονικά στάδια, ούτε προτείνει κάποια απελευθέρωση από

υποτιθέμενα τεχνολογικά δεσμά προς μία απλούστερη και κοινοτική ζωή σε αστικές κοινότητες. Αντίθετα, η πόλη ως κοινά συνεπάγεται την ύπαρξη τεχνολογιών και πλέον ψηφιακών τεχνολογιών, οι οποίες δεν εκμεταλλεύονται ούτε τη φύση, ούτε τον άνθρωπο και την επικοινωνία του. Η προστασία του περιβάλλοντος μπορεί να συμβιβαστεί με μία ουσιαστικά καλή ζωή, χωρίς καταχρήσεις και υπερβολές, όπως τις εισάγει στην καθημερινότητα ο καπιταλισμός και το αξιακό του σύστημα της αφθονίας. Τα πιο βασικά στοιχεία της προσέγγισης των αστικών κοινών και των πρωτοβουλιών που τάσσονται υπέρ τους σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο, είναι η πόλη να εκλαμβάνεται ως κοινός πόρος για όλους, καθώς και η ύπαρξη τόπων δημιουργίας και αναδημιουργίας νοημάτων και εργαλείων για τους ανθρώπους/πολίτες από τους ίδιους τους ανθρώπους/πολίτες, χωρίς ιεραρχίες και τεχνοκρατία, όπως για παράδειγμα οι λεγόμενοι *Makerspaces* (χώροι δημιουργίας).⁴⁰³

Η ιδέα της συνεργατικής πόλης προήλθε αρχικά από την Sheila Foster, η οποία, σε ένα κείμενό της το 2011, περιγράφει τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να οργανωθούν και να διοικηθούν αστικοί χώροι ως κοινοί πόροι για τους κατοίκους από τους ίδιους.⁴⁰⁴ Έκτοτε, μεγάλο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας, καθώς και πρακτικές πρωτοβουλίες, ξεκίνησαν να ανανοηματοδοτούν τους χώρους των πόλεων, λαμβάνοντάς τους ως κοινούς πόρους. Το βιβλίο της Foster και του συνεργάτη της Christian Iaione, *Co-Cities*, απαριθμεί όλα τα ευρωπαϊκά εγχειρήματα αστικών κοινών, όπου ο αριθμός, η ποιότητα, αλλά και η δράση τους φαίνονται εξαιρετικά.⁴⁰⁵ Οι συνεργατικές πόλεις φαίνεται να αποτελούν πόλεις ανοικτού κώδικα, όπου οι άνθρωποι συλλογικά δημιουργούν και αναδημιουργούν τις δομές της κατοικίας, της γειτονιάς, αλλά και των πάρκων και των δρόμων, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνουν το υπόστρωμα της ζωής τους και την υποκειμενικότητά τους.⁴⁰⁶ Ως αστικοί κοινωνοί, οι πολίτες αναπτύσσουν εγχειρήματα και πρωτοβουλίες, χωρίς την ανάγκη ύπαρξης

⁴⁰³ Vasilis Niaros, Vasilis Kostakis και Wolfgang Drechsler, «Making (in) the smart city: The emergence of makerspaces», *Telematics and Informatics* 34(2017), σ. 1143-1152.

⁴⁰⁴ Sheila Foster, «Collective Action and the Urban Commons», *Notre Dame Law Review*, 87(1), 2011, σ. 57–134.

⁴⁰⁵ Sheila R. Foster & Christian Iaione, *Co-Cities: Innovative Transitions toward Just and Self-Sustaining Communities*, Κέμπριτζ και Λονδίνο: MIT Press 2022.

⁴⁰⁶ Adrien Labaeye & Harald Mieg, «Commoning the City, from Data to Physical Space: Evidence from Two Case Studies», *Journal of Peer Production* 11(2018), σ. 1-21.

νομικών διαμεσολαβητών και γραφειοκρατιών, ώστε να επιλύουν τα προβλήματα που ανακύπτουν από την καθημερινή ζωή σε μια γειτονιά από κοινού μαζί με τους συμπολίτες τους. Αυτού του είδους η δραστηριότητα που αντιστοιχεί στα θεωρητικά στοιχεία των κοινών, διαμορφώνει μια οικονομία διαμοιρασμού που αξιοποιεί ψηφιακές πλατφόρμες, προκειμένου να παραγκωνίσει τη δράση διαμεσολαβητών υπηρεσιών, ώστε η συνδιαλλαγή μεταξύ των απλών πολιτών κατά την καθημερινή τους αλληλεπίδραση να μην περιπλέκεται με μεσάζωντες.⁴⁰⁷

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, οι συνεργατικές πόλεις μεταβάλουν το ίδιο το νόημα της πόλης και του πολίτη.⁴⁰⁸ Στο πιο αντιπροσωπευτικό τους κείμενο για τις πόλεις ως κοινά οι Foster και Iaione αναδεικνύουν ακριβώς αυτή την εναλλαγή νοήματος.⁴⁰⁹ Υποστηρίζουν πως όπως σε άλλους κοινούς πόρους, έτσι και στους αστικούς κοινούς πόρους η *τραγωδία* (με τον όρο του Hardin), δεν έγκειται στην έλλειψη συλλογικής θέλησης ή στον ανταγωνισμό μεταξύ των ανθρώπων για ένα κομμάτι γης και ανόρθωση κτηριακών εγκαταστάσεων, αλλά στη δραστηριότητα φορέων που προσπαθούν να εκμεταλλευτούν και να περιφράξουν κάθε τμήμα μιας πόλης, προκειμένου να αποκομίσουν περισσότερο κέρδος. Όπως έδειξαν μέσα από έρευνες που πραγματοποίησαν στη Μπολόνια της Ιταλίας, καθώς και σε άλλες πόλεις, όταν δημιουργήθηκε ένα νομικό πλαίσιο που παρείχε τη δυνατότητα στους πολίτες να φροντίσουν και να αναδημιουργήσουν αστικούς χώρους, το εγχείρημα στέφθηκε με επιτυχία.⁴¹⁰

Τα παραπάνω κατευθύνουν τη σκέψη προς τη σύνδεση με το πρόταγμα του Feenberg για έναν ανατρεπτικό αστικό σχεδιασμό με φόντο τα κοινά και όπως θα φανεί στη συνέχεια τα ψηφιακά κοινά. Η σύνδεση του Feenberg με τα αστικά κοινά προϋποθέτει μία πολιτική των αστικών σχεδιασμών, που να αξιολογεί κάθε φορά τις

⁴⁰⁷ Monica Bernardi και Davide Diamantini, «Shaping the sharing city: An exploratory study on Seoul and Milan», *Journal of Cleaner Production* 203 (2018), σ. 30-42.

⁴⁰⁸ Βλ. για παράδειγμα όλη την ανάλυση του Σταυρίδη για την ανάδυση της υποκειμενικότητας στις πόλεις ως κοινά. Σταύρος Σταυρίδης, *Κοινός χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*, μτφρ. Δ. Παπαδάτος - Αναγνωστόπουλος, Αθήνα: Angelus Novus 2018.

⁴⁰⁹ Sheila R. Foster και Christian Iaione, «The city as Commons», *Yale Law & Policy Review* 34(2016), σ. 281-349.

⁴¹⁰ Στο ίδιο, σ. 347.

αξίες πάνω στις οποίες σχεδιάζεται κάθε πόλη.⁴¹¹ Για την Foster και τον Laione, το πιο σημαντικό στοιχείο για την πόλη ως κοινά είναι πως αυτή καθίσταται τέτοια όταν:

διατηρεί την ανοικτότητά της και την δυνατότητα [πολιτικής] διένεξης». [Και στη συνέχεια πως] «σε μία αστική συλλογική δημοκρατία, η λογική θα έπρεπε να είναι μια συλλογική λογική βασισμένη στην ανάπτυξη κοινών νορμών και κοινών στόχων» [κάτι που θα μετέβαλλε την ίδια την ορθολογικότητα των ανθρώπων, και ως εκ τούτου την ίδια τους την τεχνολογία και τον τρόπο σχεδίασης των αστικών χώρων]. Καταλήγουν πως «αυτού του είδους η μεταμόρφωση συνεπάγεται, συνεπώς, την ανάπτυξη συλλογικών συσκευών που να έχουν επηρεαστεί από τις αξίες σχεδιασμού, οι οποίες περιγράφονται σε αυτό το άρθρο.⁴¹²

Φαίνεται πως ο μετασχηματισμός του αστικού σχεδιασμού και της αρχιτεκτονικής του χώρου στις συνεργατικές πόλεις ακολουθεί τη μεταμόρφωση των αξιών που θα ενσωματωθούν στον τεχνικό κώδικά του. Μία σημαντική αξία που επιχειρείται να ενσωματωθεί σε αστικούς σχεδιασμούς και που αντίκειται στον καπιταλισμό και στην προβλεψιμότητα που το εν λόγω σύστημα προσπαθεί να επιβάλλει παντού είναι η αταξία.⁴¹³

Σε αυτό το σημείο θα ήταν σημαντικό να συνδυαστεί το παραπάνω ζήτημα με τους νέους ψηφιακούς κόσμους, οι οποίοι καθιστούν δυνατά τα ψηφιακά κοινά. Οι αξίες που θα ενσωματώνονται στις συλλογικές πόλεις παύουν, πλέον, να είναι μόνο οι αξίες μιας μικρής τοπικής κοινότητας κλεισμένης στον εαυτό της και στην εμπειρία που αποκομίζουν τα μέλη της από το δικό τους χωρο-χρονικό τους πεδίο. Οι εμπειρίες που μεταφέρονται από κοινωνούς σε κοινωνούς ως δευτερεύουσα εργαλειοποίηση, χωρίς την αποπλαισίωση που επέφερε ο καπιταλισμός, συνιστούν γόνιμες αξίες που παρέχουν πληροφορίες για το σύνολο της συνθήκης, στην οποία μπορεί να λειτουργήσει κάθε μηχανισμός και συσκευή. Κατά συνέπεια, οι συνεργατικές πόλεις, ως κοινά, σε συνδυασμό με τις ζωντανές και εντελώς πλαισιωμένες (αλλά ανοιχτές) εμπειρίες που μεταφέρονται ψηφιακά μπορούν να αποτελέσουν ανεπτυγμένους

⁴¹¹ Μία τέτοιου είδους ανάλυση επιχειρώ να αναπτύξω στο κείμενό μου: Giannis Perperidis, «The politics of the city: Critical theory of technology and urban design(s)», *Technology in Society* 74(2023). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2023.102263>

⁴¹² Ο.π., σ. 337.

⁴¹³ Pablo Sendra, Richard Sennet, *Designing Disorder. Experiments and Disruptions in the City*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 2022.

τεχνολογικά τόπους ουσιαστικής αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων, οι οποίοι ενδιαφέρονται για το περιβάλλον τους, όπως και τον συνάνθρωπο. Διότι τα διάφορα εγχειρήματα αστικών κοινών που μελετούν οι ερευνητές ανά τον κόσμο έχουν έναν κοινό παρονομαστή: κριτική στην ιδέα ότι ο καπιταλισμός και το αξιολογικό του σύστημα (ατομικισμός, αισχροί ανταγωνισμός, κέρδος σε βάρος άλλων ανθρώπων ή σε βάρος της φύσης κ.α.), μπορούν να συνυπάρξουν με το αξιακό πλαίσιο της προστασίας του περιβάλλοντος. Είναι γνωστό, πλέον, ότι αυτά τα δύο αξιακά συστήματα είναι αντιφατικά, δηλαδή, ότι όταν ισχύει το ένα δεν μπορεί να ισχύσει το άλλο. Η φροντίδα του περιβάλλοντος –η πραγματική φροντίδα των πόρων μέσα από διαφορετικές νόρμες, συνήθειες και έθιμα– δεν μπορεί να ενσωματωθεί διά της συγκεκριμενοποίησης με την έννοια του Simondon σε συσκευές που έχουν ενσωματωθεί οι αξίες της αισχροκέρδειας και του ανταγωνισμού όλων μεταξύ όλων. Η ψηφιακότητα, όπως καθιστά δυνατά τα ψηφιακά αστικά κοινά σήμερα, παρέχει δυνατότητες για διαφορετικές πόλεις, στο μέτρο που οι κοινωνοί σε αυτές τις πόλεις συνεργάζονται μεταξύ τους για τη μεταβολή του κοινωνικού φαντασιακού τους και έτσι, των ίδιων των πολιτικών (policies), που διέπουν τις νομοθεσίες γύρω από τη συλλογική διαχείριση του αστικού τοπίου και των αστικών τεχνολογιών.⁴¹⁴

Καθίσταται προφανές πως το παράδειγμα των μελλοντικών πόλεων αποτελεί ξεκάθαρα πεδίο σύγκρουσης του είδους της νεωτερικότητας που έρχεται. Από τη μία το τεχνosύστημα της πόλης ερμηνεύεται ως τον υψηλής τεχνολογίας τόπο που θα σώσει την ανθρωπότητα από την περιβαλλοντική καταστροφή θυσιάζοντας κάθε είδους ιδιωτικότητα, ανατρεπτικότητα και ουσιαστική ελευθερία στο βωμό της διαρκούς παρακολούθησης και περιστολής της εμπειρίας σε εξορύξιμα δεδομένα. Από την άλλη, η πόλη και ο τρόπος σχεδιασμού της ερμηνεύονται ως ο δημόσιος ανοιχτός χώρος ζύμωσης κοινωνικών νοημάτων που παρέχουν τη δυνατότητα σε ολόένα και περισσότερους ανθρώπους να επηρεάσουν την ίδια τους την πόλη με βάση τα συμφέροντα της κοινότητας. Πίσω από την εν λόγω ερμηνευτική διαμάχη υπάρχει μία ξεκάθαρη πολιτική διένεξη μεταξύ των ανθρώπων ως απλών χρηστών της πόλης και των εταιριών που κατασκευάζουν τις πόλεις έχοντας στραμμένο το βλέμμα τους προς το κέρδος. Η παλαιά, αλλά ακόμη και σήμερα δυναμική πρόταση

⁴¹⁴ Dan Wu και Sheila R. Foster, *From Smart Cities to Co-Cities: Emerging Legal and Policy Responses to Urban Vacancy*, *Fordham Urban Law Journal* 47(2020), σ. 909-939.

του «δικαιώματος στην πόλη»⁴¹⁵ του Henri Lefebvre, εξακολουθεί να παραμένει ανοιχτή, ενώ πολλοί την ερμηνεύουν πλέον ως «δικαίωμα στη συνεργατική πόλη».⁴¹⁶ Μέσα από τις συνεργατικές πόλεις δύναται να παραμένει ανοιχτό το μαύρο κουτί του αστικού σχεδιασμού, ώστε κανείς να μη λησμονήσει τα κοινωνικά εγχειρήματα που επιχείρησαν να ερμηνεύσουν την πόλη ως κοινά. Με βάση τα παραπάνω, η ανατρεπτικότητα που βασίζεται στον ψηφιακό κόσμο σε συνδυασμό με τη δράση στον αναλογικό κόσμο στους δρόμους της κάθε πόλης είναι ανάγκη να παραμείνει ζωντανή, τροφοδοτώντας τον τεχνικό κώδικα του μέλλοντος με τις αξίες της συλλογικότητας, της φροντίδας και της ατομικής και συλλογικής ευθύνης για μία βιώσιμη και ελεύθερη πόλη. Αν οι «αξίες είναι τα δεδομένα του μέλλοντος», όπως υποστηρίζει ο Feenberg, τότε οι αξίες των συνεργατικών πόλεων πρέπει να περάσουν στον τεχνικό κώδικα της εναλλακτικής νεωτερικότητας και να αποτελέσουν τον νέο τρόπο δόμησης πόλεων, ο οποίος θα είναι φιλικός για το περιβάλλον και θα προωθεί την ελευθερία και τη δημοκρατία, διαμέσου της ανοιχτότητας στο κοινωνικό, πολιτικό και τεχνολογικό γίγνεσθαι.

V. Ανακεφαλαίωση

Σε αυτό το μέρος της διατριβής αναδείχθηκε η επιρροή του Feenberg στα ψηφιακά κοινά, αλλά και το αντίστροφο, η αναζωογόνηση της θεωρίας του Αμερικανού φιλοσόφου μέσα από την πολιτική παράδοση των ψηφιακών κοινών. Τα ψηφιακά κοινά λαμβάνουν ένα διαφορετικό χαρακτήρα μέσα από τη θεωρία του Feenberg, έναν χαρακτήρα που εστιάζει περισσότερο στον κόσμο που δημιουργεί η τεχνολογία που αναπτύσσεται στο εσωτερικό τους και ως εκ τούτου μία ενίσχυση της πρότασής τους για διαφορετική οικονομία, πολιτική, κοινωνικές σχέσεις και σχέση ανθρώπου φύσεως. Από την άλλη, η θεωρία του Feenberg εισέρχεται σε άγνωστα τεχνολογικά, ψηφιακά και πολιτικά νερά, τα οποία της δίνουν μία δημιουργική τροπή: η θεωρία της εργαλειοποίησης μπορεί να αποσχιστεί από την αναλυτική διάκριση μεταξύ πρωτογενούς και δευτερογενούς εργαλειοποίησης, καθώς στο πλαίσιο των ψηφιακών κοινών φαίνεται να λαμβάνουν χώρα διαρκείς δευτερογενείς εργαλειοποιήσεις, κάτι

⁴¹⁵ Henri Lefebvre, *Το Δικαίωμα στην Πόλη. Χώρος και Πολιτική*, μτφρ. Π. Τουρνικιώτης, Αθήνα: Κουκκίδα 2007.

⁴¹⁶ Christian Iaione, «The Right to the Co-City», *Italian Journal of Public Law* 1(2017), σ. 80-142.

που καμία τεχνολογία δεν είχε συνεπιφέρει προηγουμένως (ούτε η τεχνολογία του διαδικτύου). Σε αυτή την ανάλυση η έννοια κλειδί είναι η εμπειρία, η οποία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος και των καπιταλιστικών τεχνολογιών επιτήρησης και ποσοτικοποίησης, ακρωτηριάζεται μεταμορφωνόμενη σε δεδομένα προς εξόρυξη. Το μοναδικό νόημα της είναι ότι συνιστά δεδομένα για βελτίωση των αυτοματοποιημένων έξυπνων μηχανών. Από την άλλη, στο παράδειγμα των ψηφιακών κοινωνιών, η εμπειρία έρχεται στο προσκήνιο ως η ενσώματη βιωμένη καθημερινή και πρακτική εμπειρία των ανθρώπων στη σύνδεσή τους με τη φύση, αλλά και με τον συνάνθρωπο. Η επικοινωνία της εμπειρίας και η διοχέτευσή της στα μαύρα κουτιά των τεχνολογιών συνιστά τον εκδημοκρατισμό της τεχνολογίας στο πλαίσιο των σύγχρονων ψηφιακών κοινωνιών.

Τέλος, στο παράδειγμα των πόλεων που αναφέραμε, αποδεικνύεται πως η διαφορά μεταξύ αστικών σχεδιασμών δεν αποτελεί, απλώς, μια θεωρητική διαφοροποίηση ερμηνειών στο πλαίσιο της ερμηνευτικής ευκαμψίας δύο τεχνοσυστημάτων. Αντιθέτως, λαμβάνει ξεκάθαρο πρακτικό χαρακτήρα, όπου η επιλογή μεταξύ του ενός ή του άλλου μοντέλου ενέχει πολύ σοβαρές κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και φιλοσοφικές συνέπειες. Όπως έγινε κατανοητό από την ανάλυση σε αυτό το μέρος της διατριβής, ο ψηφιακός μετασχηματισμός μιας πόλης δεν οδηγείται ντετερμινιστικά προς την κατεύθυνση που τον ωθούν οι μεγάλες κατασκευαστικές εταιρίες. Οι εναλλακτικές που αναδείχθηκαν δεν υποδεικνύουν κάποια επιστροφή σε προγενέστερα τεχνολογικά στάδια, ούτε υποστηρίζουν κάποια νεολοιδοτική προσέγγιση. Αντιθέτως, επιχειρούν να συγκεκριμενοποιήσουν (με την έννοια του Simondon), το αστικό τεχνοσύστημα, ώστε αυτό να ενσωματώσει λειτουργίες που ανταποκρίνονται σε διαχωριστές μέχρι τώρα ανάγκες, όπως εκείνη της τεχνολογικής ανάπτυξης και της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας.

Σε αυτό τον τεχνικό κώδικα φαίνεται να μην ταιριάζει, ωστόσο, ο καπιταλισμός. Φαίνεται πως οι αξίες του καπιταλισμού, όπως η αφθονία και το κέρδος, είναι ασύμβατες με την τεχνολογική ανάπτυξη που στοχεύει στη βιωσιμότητα του πλανήτη. Οι μελλοντικές μητροπόλεις όπως σχεδιάζονται φουτουριστικά, μπορεί να ικανοποιούν της υπάρχουσες κοινωνικές ανάγκες για λαμπρό σχεδιασμό, μινιμαλιστική αισθητική, ψηφιακότητα σε όλες τις δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες, μείωση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, εξαιρετικά γρήγορες ταχύτητες ζωής

και άλλα. Όπως, όπως δείχθηκε, όλες αυτές ενσωματώνονται σε μηχανισμούς που πρωτίστως στοχεύουν στο κέρδος των δημιουργών τους.

Αντιθέτως, οι συνεργατικές πόλεις βασίζονται στα εγχειρήματα των πολιτών των ήδη υπάρχουσων πόλεων και έτσι καθίστανται οικονομικά φθηνότερες. Μέσα από τη συνεργασία, την επικοινωνία, την κοινοτική ψηφιακότητα και την ανταλλαγή εμπειριών, ως βιώματα μεταξύ των ανθρώπων, οι ήδη υπάρχουσες πόλεις μπορούν να μετασχηματιστούν ψηφιακά και να καταστούν βιώσιμες για ένα πιο ανθρώπινο μέλλον. Φαίνεται πως η ακόμη περισσότερη τεχνολογία για την επίλυση των ήδη τεχνολογικών προβλημάτων δεν είναι η λύση, αν και αυτή προάγεται στις περισσότερες των περιπτώσεων, λόγω της ανάγκης του καπιταλισμού για εξέλιξη της καπιταλιστικής τεχνολογίας. Αντιθέτως, το παράδειγμα των ψηφιακών συνεργατικών πόλεων αναδεικνύεται ως πολλά υποσχόμενο. Θεωρείται αναγκαία από πολλούς θεωρητικούς των πόλεων η μετάβαση σε πόλεις χωρίς καπιταλισμό.⁴¹⁷ Οι πόλεις χρειάζεται να εκληφθούν ως κοινά όπως το θέτουν οι Foster και Iaione. Όταν αυτό καταστεί αληθινό, μέσω δημοκρατικών διεργασιών και συνεργατικών πρακτικών, ίσως καταφέρουμε να αναστρέψουμε τις διαδικασίες που έχουν διαμορφώσει την εποχή μας ως τη λεγόμενη «Ανθρωπόκαινο».⁴¹⁸

Έτσι θα ξεκινήσει, ενδεχομένως, να ανατέλλει ένα νέο είδος νεωτερικότητας, κατά την οποία ο άνθρωπος και τα τεχνουργήματά του δεν θα φτάσουν στο σημείο να σπαταλούν τους πόρους που τους παρέχουν ζωή, αλλά θα τους σέβονται και θα τους φροντίζουν. Αυτό το νέο είδος νεωτερικότητας πρέπει κάπου να λάβει χώρα και όπως λέει ο Negri,⁴¹⁹ αυτό το κάπου θα είναι οι πόλεις. Οι άνθρωποι, έχοντας κατανοήσει μέσα από τις κοινές τους πρακτικές και την επαφή τους με τη φύση ότι οι ίδιοι αποτελούν μέρος αυτής της τελευταίας, θα αντιληφθούν πως οι πόλεις και οι μητροπόλεις αποτελούν κοινά⁴²⁰ και παραγόμενα πολλών χιλιάδων ενεργών

⁴¹⁷ Hossein Sadri, Senem Zeybekoglu (eds.), *Cities Without Capitalism*, Λονδίνο: Routledge 2021.

⁴¹⁸ Paul Crutzen, «Geology of Mankind», *Nature* 41(2000).

⁴¹⁹ Antonio Negri, Constantin Petcou, Doina Petrescu και Anne Querrien, «What Makes a Biopolitical Space? A Discussion with Toni Negri», *Eurozine*, 2007, (<https://www.eurozine.com/what-makes-a-biopolitical-space/>. τελευταία ανάκτηση: 8/11/2022)

⁴²⁰ Antonio Negri, «First Meeting», *Multitude and Metropolis* blog, 2005. <https://www.generation-online.org/t/metropolis.htm>. (τελευταία ανάκτηση: 8/11/2022).

ατομικότητων,⁴²¹ των ίδιων, δηλαδή, των ανθρώπων. Ένας τέτοιου είδους εκδημοκρατισμός του αστικού τοπίου που έχει ξεκινήσει ήδη να συντελείται μέσα από τις συνεργατικές, συλλογικές ψηφιακές πόλεις, αποτελεί κομβικό σημείο για τον εκδημοκρατισμό κάθε άλλου τεχνουργήματος και εν τέλει της ίδιας της σημερινής τεχνολογικής νεωτερικότητας. Διότι είναι στα σπλάχνα της πόλης όπου μπορεί να λάβει χώρα η ερμηνευτική της τεχνολογίας και σε τελευταία ανάλυση η πολιτική της τεχνολογίας. Τί είδους νεωτερικότητα θα διαμορφωθεί σε πόλεις, όπως το «the Line» που περιγράφηκε προηγουμένως, όπου οι άνθρωποι, η επικοινωνία και οι σχέσεις μεταξύ τους θα έχουν ελαττωθεί σε απλές λειτουργικότητες για την εργασία και το κεφάλαιο; Ερωτήματα όπως αυτό θα πρέπει να ανησυχούν τους φιλοσόφους της τεχνολογίας και των πόλεων στο εξής.

Ίσως, τέλος, η μεγαλύτερα αξία που χρειάζεται να ενσωματώσει ο τεχνικός κώδικας μιας εναλλακτικής νεωτερικότητας να είναι εκείνη της αταξίας, με την έννοια της επινοητικότητας και της αυθόρμητης δημιουργίας. Αυτήν ψάχνει ο de Certeau όταν άναρχα περιπλανιέται στην πόλη. Αυτήν αναζητεί και ο Feenberg όταν επιχειρεί να αξιοποιήσει την καθημερινή, βιωμένη ανθρώπινη εμπειρία. Η επιλογή της αυθορμησίας και της δημιουργικότητας εξυψώνεται σε υπέρτατη πολιτική πράξη στο πλαίσιο του σημερινού όψιμου καπιταλισμού της ολοκληρωτικής προβλεψιμότητας και προγραμματισμότητας. Απέναντι στον προγραμματισμό, η πολιτική πράξη σήμερα προτάσσει το χάος:

⁴²¹ Negri, «The Multitude and the Metropolis», ό.π.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα διατριβή επιχείρησε να παρουσιάσει την προσέγγιση του Andrew Feenberg ως προς την τεχνολογία και πιο συγκεκριμένα να συνδέσει τις σκέψεις του με το νέο πλαίσιο των ψηφιακών τεχνολογιών. Στόχος ήταν, όχι μόνο η αναπαραγωγή των απόψεων του Αμερικανού στοχαστή για το διαδίκτυο και τις ψηφιακές τεχνολογίες, αλλά πολύ περισσότερο η ένωση της τεχνολογικής και πολιτικής του σκέψης με συμφραζόμενα που να μοιράζονται τεχνολογικές και πολιτικές προβληματικές. Η ένωση αυτή θα βοηθούσε να διατηρηθεί το πρόταγμα του Feenberg για μία εναλλακτική τεχνολογική νεωτερικότητα χωρίς οπισθοδρόμηση σε προγενέστερα τεχνολογικά στάδια, ενώ ταυτοχρόνως θα παρείχε φιλοσοφικά και κοινωνικοτεχνικά θεμέλια στη θεώρηση με την οποία θα συγκεραζόταν. Κρίθηκε, επομένως, σκόπιμο να συνδυαστεί με την πολιτική θεωρία των κοινών και δη των ψηφιακών κοινών, καθώς αυτά επιχειρούν με καινοτόμο τρόπο σήμερα να στοχαστούν (αλλά και να υλοποιήσουν πρακτικά), λύσεις για τον σύγχρονο κόσμο. Η σύνδεση των δύο προσεγγίσεων –από τη μία το κοινωνικοπολιτικό πρόταγμα για εναλλακτική τεχνολογική νεωτερικότητα και ορθολογικότητα του Feenberg και από την άλλη τον διαφορετικό τρόπο οργάνωσης, διαχείρισης, οικονομίας, πολιτικής συμμετοχής, δυνατότητας δράσης και εν τέλει σκέψης που διαμορφώνουν τα κοινά– φάνηκε να είναι αρκετά γόνιμο και για τις δύο πλευρές του άξονα. Προτού, όμως, ανακεφαλαιώσουμε τα βασικά σημεία, στα οποία έδειξε η διατριβή πως οι δύο προσεγγίσεις συνενώνονται σημαντικά, κρίνουμε αναγκαίο να γίνει μια αναφορά στη δομή της ίδιας της διατριβής, εν είδη σύντομης ανασκόπησης, ώστε να φανούν οι πιο σημαντικοί λόγοι για τους οποίους οδηγηθήκαμε στη συνένωση του Feenberg και των ψηφιακών κοινών.

Το πρώτο μέρος της εργασίας είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς έθεσε τις βάσεις για την κατανόηση της σκέψης του Feenberg. Σε σύγχρονες συζητήσεις περί τεχνολογίας είναι εύκολο, αλλά πάντοτε απλοϊκό, να κριθεί κάποιος είτε ως τεχνοφοβικός, είτε ως τεχνοφιλικός/τεχνοκράτης. Είναι σύνηθες δε κανείς να κρίνεται με έναν από τους δύο αρνητικά φορτισμένους όρους και αφού χαρακτηριστεί με αυτό τον τρόπο το επιχείρημά του πλέον (όποιο κι αν είναι αυτό), να πέφτει στο κενό. Η πίστη του Feenberg στην τεχνολογία δεν θα θέλαμε σε καμία περίπτωση να κριθεί βάσει αυτού του απλοϊκού συστήματος και γι' αυτό ήταν πολύ σημαντική η παρουσίαση των φιλοσοφικών θεμελίων πίσω από τη θεώρησή του περί της τεχνολογίας. Αν μη τι

άλλο, όταν κανείς προτάσσει ότι λαμβάνει υπόψη του και επηρεάζεται αρκετά από θεωρίες που κρίνονται ως τεχνοφοβικές (π.χ. Ellul - Heidegger), αλλά ταυτόχρονα και θεωρίες που βλέπουν με θετικό πρόσημο την τεχνολογία (π.χ. Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας), σίγουρα χρειάζεται μεγαλύτερη προσοχή ως προς το πώς θα κριθεί.

Η πίστη στην τεχνολογία από τη μεριά του Feenberg εμφανίζεται, όπως δείχνουν οι αναλύσεις του πρώτου μέρους της παρούσης διατριβής, ως πίστη στα κοινωνικά νοήματα (αξίες και ερμηνείες), που μεταφέρονται μέσω της ανθρώπινης επικοινωνίας. Πρέπει να καταστεί σαφές ότι είναι διαφορετικό να πιστεύει κανείς ή καμία πως «η τεχνολογία θα λύσει όλα μας τα προβλήματα» από το ότι «ο κοινωνικός αγώνας θα μεταβάλει την τεχνολογία, η οποία τότε ίσως λύσει κάποια από τα προβλήματα του σημερινού κόσμου». Η πρώτη πρόταση φανερώνει μία πίστη στην ανεμπόδιστη τεχνολογική εξέλιξη, ενώ η δεύτερη εστιάζει στον άνθρωπο και τις δημιουργικές του ικανότητες μέσα από την επικοινωνία, το συνανήκειν και τη δημιουργία και αναδημιουργία νοημάτων στο κοινωνικό φαντασιακό.

Συνεπώς, το πρώτο μέρος της διατριβής φανερώνει ότι η θεωρία του Feenberg αποτελεί μία πολιτική θεωρία, η οποία εκκινεί από την τεχνολογική βάση των κοινωνιών. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι ο Feenberg, ένα παιδί του Μάη του '68, ο μαθητής του Herbert Marcuse –με όποια συμβολική επιφόρτιση μπορεί να επιφέρει αυτό– βρίσκει τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας έχοντας ως αφετηρία τη θεωρία για μία διαφορετική νεωτερικότητα. Γενικεύει τα ευρήματά τους (των σπουδών επιστήμης και τεχνολογίας) και στοχεύει να δείξει ότι όπως ακριβώς τα τεχνουργήματα διαφέρουν ανάλογα με την ερμηνεία που λαμβάνουν από ένα πλήθος ανθρώπων, έτσι ακριβώς και η νεωτερικότητα και η ορθολογικότητα μπορούν να μεταβληθούν μέσα από έντονες, δυναμικές και διαρκείς ανανοηματοδοτήσεις, τις οποίες ο ίδιος τοποθετεί στη «δευτερογενή εργαλειοποίηση» της θεωρίας που αναπτύσσει (της «θεωρίας της εργαλειοποίησης»). Υποστηρίζει την ανάγκη για ορθολογική κριτική στην ορθολογικότητα, όπως αυτή αναπτύχθηκε από την πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης (απογυμνωμένη από την τεχνοφοβία που διέπνεε τη σκέψη τους), την έμφαση στην επικοινωνία του Habermas (απογυμνωμένη από την φοβία του «συστήματος», το οποίο τείνει, σύμφωνα με τον Γερμανό φιλόσοφο να την καταβροχθίσει), καθώς και το πρόταγμα για ένα διαφορετικό τύπο ανθρώπου, όπως το λαμβάνει από τον δάσκαλό του στην Καλιφόρνια, τον Marcuse (απογυμνωμένο από τις ψυχαναλυτικές συνιστώσες).

Οι Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας εισάγονται στο παιχνίδι για να διαμορφώσουν την «κριτική θεωρία της τεχνολογίας» ως οι μελέτες πεδίου μικρής κλίμακας, κάτι το οποίο έλειπε και από τις φιλοσοφικές θεωρίες που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Οι ιστορίες εξέλιξης των αεροπλάνων ή των ποδηλάτων ή των τηλεοράσεων και των προσωπικών υπολογιστών δεν φανερώνουν μία γραμμική, ντετερμινιστική εξέλιξη, αλλά αντιθέτως μία εξέλιξη που κάθε φορά ανταποκρίνεται σε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αξίες. Η διαπίστωση αυτή μάς ωθεί να πιστεύσουμε πως το σύνολο των τεχνουργημάτων που συναποτελούν, διαμορφώνουν και καθορίζουν τη νεωτερικότητα μπορεί να μεταβληθεί προς ένα πιο δίκαιο για όλους, ανοιχτό και τεχνολογικά πιο ανθρώπινο πλαίσιο. Σε όλα τα παραπάνω ο Feenberg αναγνωρίζει και αναδεικνύει τις σχέσεις εξουσίας που σχηματίζονται από τις συγκεκριμένες μεροληψίες των τεχνολογιών που σχετίζονται με το ποιος κατασκευάζει κάτι, για ποιον λόγο το κατασκευάζει με συγκεκριμένο σχεδιασμό και όχι με άλλον και τί είδους υποκειμενικότητες κατασκευάζει μέσα από αυτό. Σε αυτό το σημείο είναι που οπλίζεται με τις ιδέες του Foucault. Η θεωρία της εργαλειοποίησης που ο ίδιος αναπτύσσει συνενώνει όλα τα παραπάνω, προκειμένου να δείξει πώς από τα μεμονωμένα παραδείγματα μπορεί να πραγματοποιηθεί μια γενίκευση που να αξιώνει να αρθρώσει λόγο για τη νεωτερικότητα ως όλον.

Το δεύτερο μέρος της διατριβής ξεκίνησε με το ερώτημα «γιατί το διαδίκτυο;». Γιατί πράγματι να στρέψει κανείς την ανωτέρω θεωρία προς τις ψηφιακές τεχνολογίες και δη το διαδίκτυο; Η απάντηση φαίνεται σήμερα απλή, αλλά δεν ήταν καθόλου απλή πριν από είκοσι ή τριάντα χρόνια. Το διαδίκτυο σήμερα διαπερνά κάθε διάσταση της ανθρώπινης ζωής. Δεν ενυπάρχει μόνο σε κάθε συσκευή που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι, αλλά πολύ περισσότερο διαμορφώνει μαζί με τους ανθρώπους τον κόσμο τους, τη διάρκεια της ημέρας τους, την εργασία τους, τον ελεύθερό τους χρόνο, τη σεξουαλική τους ζωή, τη φαντασία, την αντίληψη και εν γένει, τη ζωή τους. Δεν μπορεί να σταθεί μια θεωρία για την τεχνολογία σήμερα, αν αυτή δεν έρχεται αντιμέτωπη με το διαδίκτυο ως τεχνούγημα και ως σύστημα. Τα στοιχεία αυτά κατά βάση λήφθηκαν από το έργο του Coeckelbergh, τον πρώτο, δηλαδή, στοχαστή, με τον οποίο ανοίγεται η συζήτηση γύρω από την εν λόγω ερώτηση. Ακολούθησαν και άλλοι στοχαστές, οι οποίοι και οι οποίες αναδεικνύουν ηθικά, πολιτικά και οντολογικά ζητήματα σε σχέση με αυτό το νέο τεχνούργημα, δείχνοντας τη σημασία της εξερεύνησής του.

Στη συνέχεια του δεύτερου μέρους έλαβε χώρα μια εκτενής παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο ο Feenberg αντιλαμβάνεται το διαδίκτυο. Ο Αμερικανός φιλόσοφος αρθρώνει λόγο για το διαδίκτυο δίνοντας έμφαση στην ερμηνευτική ευκαμψία του ως τεχνούργημα, δηλαδή, στα μοντέλα (ή αλλιώς στα «συστήματα αξιών» ή στα «νοήματα»), που ανταγωνίζονται για τον καθορισμό του τελικού νοήματος του εν λόγω τεχνουργήματος και του σχεδιασμού του με βάση το συγκεκριμένο νόημα, τις συγκεκριμένες αξίες, προδιαγραφές και τους στόχους που φέρει το εκάστοτε μοντέλο. Για τον ίδιο, όπως ανέδειξε το δεύτερο μέρος της διατριβής, το πιο σημαντικό μοντέλο είναι το «κοινοτικό», το οποίο βασίζεται στην ελεύθερη ψηφιακή επικοινωνία των ανθρώπων μεταξύ τους, στον ελεύθερο και ανοιχτό πολλών-προς-πολλούς διαμοιρασμό σκέψεων, και στην ανεμπόδιστη δημιουργία νέων μορφών από τους ανθρώπους, μέσα από την ελεύθερη επικοινωνία τους. Ο ίδιος θεωρεί πως το νόημα του διαδικτύου δεν έχει κλείσει ακόμη προς ένα εκ των τεσσάρων μοντέλων, καθώς διατηρείται ανοιχτό τείνοντας άλλοτε (και με μεγάλη δύναμη) προς το καταναλωτικό, άλλοτε προς το κοινοτικό. Ένα παράδειγμα αυτής της αντίρροπης δύναμης ως προς την επιρροή του σχεδιασμού του διαδικτύου αποτελούν τα ψηφιακά, διαδικτυακά παιχνίδια, τα οποία και αναλύονται διεξοδικά στο εν λόγω κεφάλαιο του δεύτερου μέρους.

Με βάση τα παραπάνω, δηλαδή, με βάση τις πληροφορίες των πρώτων δύο μερών της παρούσας διατριβής, έχει γίνει κατανοητό πως το πολιτικό πρόταγμα του Feenberg για την τεχνολογία επεκτείνεται και στις ψηφιακές τεχνολογίες, κυρίως στο διαδίκτυο. Η έμφαση στην επικοινωνία μπορεί μέχρι και τις αρχές περίπου της δεκαετίας του 2010 (συγκεκριμένα το 2012 που ο Feenberg γράφει το κείμενο για τα μοντέλα του διαδικτύου), να δικαιολογηθεί. Από τις εξελίξεις των τελευταίων ετών σχετικά με τα δεδομένα των χρηστών, τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης, αλλά και όσα παρουσιάζει η Zuboff στο βιβλίο της για τον Καπιταλισμό της Επιτήρησης, η πίστη στην ανεμπόδιστη επικοινωνία και η εναπόθεση όλων των ελπίδων για μετασχηματισμό της τεχνολογίας με τον τρόπο που το εννοεί ο Feenberg περιορίζονται σε κάποιο βαθμό.

Από αυτή τη βάση η διατριβή προχώρησε στη σύνδεση του Feenberg με τα ψηφιακά κοινά. Το ζητούμενο δεν ήταν να συνδεθεί η σκέψη του Feenberg με κάποια συγκεκριμένη ψηφιακή τεχνολογία ή με πολύ πιο πρόσφατες και αν μη τι άλλο γόνιμες έρευνες στο πεδίο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, αλλά να

διασωθεί το πρακτικό, πολιτικό του πρόταγμα παράλληλα με τον μετριασμό της πίστης στην ψηφιακή επικοινωνία όπως την εννοούσε στα γραπτά του για το διαδίκτυο (δηλαδή μέσω φόρουμ, πλατφορμών κ.α.). Η ιστορία έδειξε ότι οι πλατφόρμες, ίσως δεν είναι και τόσο έμπιστες πλέον, καθώς ακόμη και οι πληροφορίες που μεταφέρουν οι χρήστες μιας πλατφόρμας αποτελούν ιδιοκτησία της εταιρίας που κατασκευάζει την πλατφόρμα και χρησιμοποιούνται για διαφημιστικούς σκοπούς και για διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των ίδιων των χρηστών. Τα ψηφιακά κοινά από την άλλη, δεν εστιάζουν μόνο σε αυτού του είδους την επικοινωνία στο διαδίκτυο, αλλά ταυτόχρονα και πολύ περισσότερο διατηρούν ένα εξαιρετικής σημασίας πρόταγμα για εναλλακτικές μορφές επικοινωνίας, οικονομικής διαχείρισης, ανάπτυξης και οργάνωσης των ανθρώπων.

Η παρούσα διατριβή έθεσε ως στόχο να αναζωογονηθεί η θεωρία του Feenberg, μέσα από την ένδειξη του τρόπου με τον οποίο τα κοινά συμβάλλουν στην ανανέωση όρων όπως ο «τεχνικός κώδικας», η «λειτουργική αυτονομία» και η «θεωρία της εργαλειοποίησης». Επιπλέον στόχευσε να δημιουργηθεί ένα στέρεο έδαφος πάνω στο οποίο τα κοινά να αναπτυχθούν ακόμη περισσότερο ως κριτική στις παρούσες τεχνολογίες και τις πολιτικές που αυτές υποβαστάζουν. Ο πρώτος στόχος είναι σαφής: τα ψηφιακά κοινά παρέχουν διαφορετικές νοηματοδοτήσεις για την τεχνολογία και επιστρατεύουν διαφορετικές τεχνολογίες, με διαφορετική στοχοθεσία, κυρίως με έμφαση στις αξίες της ανοιχτότητας, της συνεργατικής οργάνωσης και υλοποίησης εργασιών και στον ελεύθερο, ανεμπόδιστο και ανοιχτό σε όλους διαμοιρασμό των πληροφοριών διαδικτυακά, όχι μέσω ιδιωτικών πλατφορμών και χωρίς να αξιώνουν την κατοχύρωση ευρεσιτεχνιών. Με αυτόν τον τρόπο, η θεώρηση του Feenberg λαμβάνει μία σημαντική υποστήριξη από ένα πιο πρακτικό έδαφος που σχετίζεται με την καθημερινή, απτή εμπειρία των ανθρώπων ως χρηστες των τεχνουργημάτων, κάτι που δίνει νέα τροπή σε έννοιες όπως αυτές που αναφέρθηκαν προηγουμένως.

Ως προς τον δεύτερο στόχο, η παρούσα διατριβή στόχευσε στο να υλοποιήσει κάτι παρόμοιο με εκείνο που επιχειρεί ο Αλέξανδρος Κιουπκιολής στα κείμενά του. Ο Κιουπκιολής επιχειρεί να αναδείξει την πολιτική διάσταση των κοινών και των ψηφιακών κοινών ως την κυρίαρχη. Θεωρεί πως αν τα κοινά παραμείνουν απλώς στον διαφορετικό τρόπο οργάνωσης μιας μικρής φάρμας ή ενός αγροτεμαχίου ή μίας ομάδας *χάκερ*, τότε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο το κεφάλαιο θα τα απορροφήσει.

Κάθε κοινό, ακόμη και τα ψηφιακά, θα έχει αυτή την τύχη αν δεν γίνει αντιληπτή η πολιτική διάσταση, δηλαδή η μεταβολή των κυρίαρχων νοημάτων που προτείνεται μέσα από τον διαφορετικό τρόπο οργάνωσης, οικονομίας και πολιτικής συμμετοχής που διαμορφώνουν τα κοινά. Η πολιτική, με την έννοια της αντι-ηγεμονικής στρατηγικής για μεταβολή των κυρίαρχων ηγεμονικών νοημάτων της κοινωνίας, ενυπάρχει στη βάση των εγχειρημάτων των κοινών, καθώς αυτά επιχειρούν να εναντιωθούν στο κυρίαρχο σύστημα οργάνωσης, σκέψης, οικονομικών συνδιαλλαγών και παραγωγής. Η βασισμένη στα κοινά ομότιμη παραγωγή δεν πρέπει να κρίνεται μονάχα με οικονομικούς όρους, μονάχα, δηλαδή, σχετικά με το πώς διαφοροποιείται από την κυρίαρχη καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, αλλά είναι αναγκαίο να διατηρεί μέσα της το πρόταγμα μεταβολής των γενικότερων καπιταλιστικών νοημάτων που ηγεμονεύουν στις κοινωνίες σήμερα.

Αντιστοίχως, η παρούσα διατριβή και κυρίως το τέταρτο μέρος δείχνει πως τα εγχειρήματα των κοινών είναι αναγκαίο να αντιλαμβάνονται ότι μεταβάλλουν και τους τεχνολογικούς μηχανισμούς, παράλληλα με την πολιτική και μέσα από τις αξίες που τα ίδια προωθούν. Το διαδίκτυο στο οποίο βασίζεται η *Google* και το *Facebook* είναι διαφορετικό από το διαδίκτυο που οραματίζεται το *WikiHouse* και οι *Tzoumakers*. Ο Feenberg μπορεί να βοηθήσει αυτά τα εγχειρήματα να κατανοήσουν πως η αναανοηματοδότηση των τεχνολογιών που τα ίδια επιφέρουν, θεωρώντας κάποιες τεχνολογίες ανοιχτές και δυνατές να σχεδιαστούν από κάθε ανειδίκευτο άνθρωπο (σε συνεργασία με τους ειδικούς), διαμορφώνουν έναν διαφορετικό κόσμο, μία διαφορετική νεωτερικότητα, πέρα από μία διαφορετική αντι-ηγεμονία κοινωνικών νοημάτων. Εκεί που ο Feenberg θεωρεί πως η επικοινωνία θα μετασχηματίσει τις τεχνολογίες, στο σημερινό διαδικτυακό κόσμο του *Facebook* και της ιδιοκτησίας των δεδομένων, η παρούσα διατριβή προσθέτει τις άδειες των κοινών (Creative Commons), καθώς και τον συμμετοχικό σχεδιασμό (όπως αυτός λαμβάνει χώρα, για παράδειγμα, στο πλαίσιο της Wikipedia). Αν όλο το διαδίκτυο ήταν σαν την *Wikipedia*, τότε δεν θα μπορούσε να υπάρχει το *Facebook* και όποτε κανείς ή καμιά θα επιχειρούσε να εγκαθιδρύσει κάτι παρόμοιο με αυτό το τελευταίο, τα κυρίαρχα νοήματα της ανοιχτότητας, του συμμετοχικού σχεδιασμού και της βασισμένης στα κοινά ομότιμης παραγωγής γνώσης και πληροφορίας θα το απέρριπταν. Επομένως, οι δύο άξονες οι οποίοι πρέπει να γίνουν αντιληπτοί από τα εγχειρήματα των κοινών είναι η πολιτική και η τεχνολογία. Ο Gramsci, ο Laclau και

η Mouffe μπορούν να συμβάλλουν ως προς το πρώτο και ο Feenberg ως προς το δεύτερο.

Στην παρούσα διατριβή θεωρείται ότι επιτυγχάνεται ο εν λόγω στόχος, τουλάχιστον σε ένα πρώτο, αρχικό επίπεδο. Η εστίαση δεν περιορίζεται μονάχα στον Feenberg και σε ό,τι αυτός έχει αναπτύξει φιλοσοφικά, αλλά επιχειρείται να επεκταθούν οι ιδέες του στο πρακτικό πεδίο των ψηφιακών κοινωνιών, αναδεικνύοντας τον τρόπο που αυτά τα δύο αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Φαίνεται πως τα εγχειρήματα των κοινωνιών χρειάζονται το έδαφος που προσφέρει η φιλοσοφία της τεχνολογίας του Feenberg ως πολιτικό πρόταγμα και ως συνδετικό κρίκο που να ενώνει τα κατακερματισμένα εγχειρήματα μεταξύ τους (εφόσον αυτά ενώνονται μέσω του διαδικτύου, η κριτική θεωρία του διαδικτύου όπως την εννοεί ο Feenberg παρέχει αυτό το έδαφος). Από την άλλη, ένα πολύ σημαντικό στοιχείο που εντόπισε η παρούσα ερευνητική εργασία σχετίζεται με τη θεωρία της εργαλειοποίησης του Feenberg. Η σύνδεση της εν λόγω θεωρίας με τα ψηφιακά κοινά έδειξε κάτι που δεν φαίνεται να εντοπίζεται σε άλλο έργο δευτερεύουσας βιβλιογραφίας.⁴²² Τα ψηφιακά κοινά και συγκεκριμένα το κοσμοτοπικό μοντέλο, φάνηκε να αίρουν το χάσμα μεταξύ πρωτογενούς και δευτερογενούς εργαλειοποίησης καθώς διοχετεύουν την ανθρώπινη επικοινωνία με διαρκείς δευτερογενείς εργαλειοποιήσεις (με κοινωνικά νοήματα που δεν αποκόπτονται από την πρακτική εμπειρία), ξεφεύγοντας από τις αποπλαισιώσεις που επιφέρει η πραγματοποιημένη, καπιταλιστική σκέψη και πράξη. Μέσω του παραπάνω καινοτόμου ευρήματος κρίθηκε πως αναζωογονείται μία δυναμική της ανθρώπινης επικοινωνίας που μπορεί να αντισταθεί στις σύγχρονες πρακτικές αποξένωσης, ποσοτικοποίησης και μεταμόρφωσης σε υλικό (δεδομένα) προς διαχείριση.

Παρόλο που η παρούσα διατριβή επιχειρεί να θέσει τα βασικά θεμέλια για τη σύνδεση μεταξύ των δύο παραδόσεων, πολλή δουλειά μένει να γίνει ακόμη, προκειμένου να φανερώνεται ολοένα και περισσότερο η πολιτική διάσταση γύρω από τη διαφορετική νοηματοδότηση της τεχνολογίας μέσω των κοινωνιών. Το παράδειγμα της αρχιτεκτονικής στο τέταρτο μέρος, θεωρείται ως οδοδείκτης για τις αναλύσεις που πρέπει να λάβουν χώρα μελλοντικά. Εκείνο που χρειάζεται να γίνει δεν είναι να

⁴²² Βλ. Graeme Kirkpatrick, *Technical Politics: Andrew Feenberg's Critical Theory of Technology*, Manchester: Manchester University Press 2020· Cressman (επιμ.), *The Necessity of Critique*, ό.π· T. J. Veak (επιμ.), *Democratizing Technology*, ό.π· Arnold & Michel (επιμ.), *Critical Theory and the Thought of Andrew Feenberg*, ό.π.

αναδεικνύεται κάθε φορά η χρήση μιας τεχνολογίας στη μία και στην άλλη περίπτωση, για παράδειγμα πώς το νεοφιλελεύθερο φαντασιακό χρησιμοποιεί μία συγκεκριμένη τεχνολογία και πώς τη χρησιμοποιεί μία κοινότητα βασισμένη στα κοινά, καθώς αυτό θα συνεπαγόταν μια εργαλειακή προσέγγιση ως προς την τεχνολογία. Εκείνο που απαιτείται, σύμφωνα με τα όσα έδειξε η παρούσα εργασία, είναι η ανάδειξη των αξιών που μετατρέπονται σε τεχνικές προδιαγραφές στον τεχνικό κώδικα, μέσα από το ένα και το άλλο παράδειγμα. Αυτό επιχειρείται να αναδειχθεί με τη σύντομη αναφορά στους αστικούς σχεδιασμούς των έξυπνων πόλεων και των συνεργατικών πόλεων. Με αυτό τον τρόπο, τα πολιτικά κινήματα και εγχειρήματα των κοινών αποκτούν μία πληρέστερη κατανόηση αφενός του τρόπου με τον οποίο η τεχνολογία δομεί το ίδιο το εγχείρημα, όπως και των αξιών που πρέπει να διατηρηθούν ζωντανές και να ασκήσουν πιέσεις για ανταγωνισμό των νοημάτων που θα στεφθούν κυρίαρχα στην κοινωνία. Αυτή είναι, άλλωστε, και η σύνδεση που η διατριβή έδειξε ότι μπορεί να βρεθεί μεταξύ του Feenberg και των Laclau, Mouffe και Gramsci, τις βάσεις δηλαδή των αναλύσεων του Κιουπκιολή.

Συμπερασματικά, ο απώτερος στόχος της αναζωογόνησης της σκέψης του Feenberg και της ένταξής του στα σύγχρονα ψηφιακά περιβάλλοντα, πάντοτε με τη διατήρηση του πολιτικού του προτάγματος, θεωρείται πως έχει πραγματοποιηθεί. Μαζί με αυτή την πραγματοποίηση διατηρείται ζωντανό το πρόταγμα για μία εναλλακτική τεχνολογική νεωτερικότητα, «έξυπνη» και ψηφιακή, ωστόσο με ανθρώπινο, κοινωνικό και βιώσιμο για τον πλανήτη πρόσημο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόφωνη

Adorno Theodor W., *Αρνητική Διαλεκτική*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006.

Βάκη Φωτεινή, *Η πρόοδος στον διαφωτισμό. Πρόσωπα και προσωπεία*, Αθήνα: Ευρασία 2012.

Bollier David, *Κοινά. Μία σύντομη εισαγωγή*, μτφρ. Γ. Θεοχάρης, Αθήνα: Angelus Novus 2016.

Deleuze Gilles «Υστερόγραφο για τις κοινωνίες του ελέγχου» στο Μανώλης Πατηνιώτης (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ψηφιακές Σπουδές*, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2020, σ. 411-416.

Feenberg Andrew, *Μεταξύ λόγου και εμπειρίας. Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα*, μτφρ. Γ. Περπερίδης, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2022.

Foucault Michel, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον 2011.

Graham Gordon, *Internet. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση*, μτφρ. Χρ. Μαρίνου, Αθήνα Περίπλους 2001.

Habermas Jürgen, «Τεχνική και επιστήμη ως ιδεολογία» στο Jürgen Habermas, *Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής*, μτφρ. Α. Οικονόμου, Αθήνα: Πλέθρον 1990, σ. 121-170.

Habermas Jürgen, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1997.

Helfrich Silke & Bollier David, *Ελεύθερα, δίκαια και ζωντανά. Η ανατρεπτική δύναμη των Κοινών*, μτφρ. Ν. Κανάβαρης, Α. Κοσυφολόγου, Γ. Περπερίδης, Δ. Τσώλη, Λ. Φιλοπούλου και Μ. Πήτα, Αθήνα: Νεφέλη 2022.

Jay Martin, *Η Διαλεκτική Φαντασία. Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης & του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ιακώβου Βίκυ, «Κριτική Θεωρία και Ψυχανάλυση – Μεταξύ αναγνώρισης και παραγνώρισης» στο Θ. Λίποβατς και Π. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Το νεωτερικό υποκείμενο εμπρός στο αίτημα του άλλου*, Αθήνα: Νήσος 2007.

Καβουλάκος Κωνσταντίνος, «Κορνήλιος Καστοριάδης και Γκέοργκ Λούκατς» στο Γιάννης Κτενάς & Αλέξανδρος Σχισμένος (επιμ.), *Η σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ευρασία 2018, σ. 135-142.

Καστοριάδης Κορνήλιος, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σ. Χαλικιάς, Γ. Σπαντιδάκη, Κ. Σπαντιδάκης, Αθήνα: Κέδρος 1981.

Καστοριάδης Κορνήλιος, *Το Περιεχόμενο του Σοσιαλισμού*, Αθήνα: Ύψιλον 1986.

Κιουπκιολής Αλέξανδρος, *Το Πολιτικό. Σύγχρονοι Στοχασμοί*, Αθήνα: Έρμα 2021.

Latour Bruno, *Ουδέποτε υπήρξαμε Μοντέρνοι. Δοκίμιο Συμμετρικής Ανθρωπολογίας*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα: Σύναλμα 2000.

Lefebvre Henri, *Το Δικαίωμα στην Πόλη. Χώρος και Πολιτική*, μτφρ. Π. Τουρνικιώτης, Αθήνα: Κουκκίδα 2007.

Λούκατς Γκέοργκ, *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Αθήνα: Εκκρεμές 2006.

Μαγγίνη Γκόλφω, *Ο Χάμπερμας και οι νεοαριστοτελικοί. Η ηθική του διαλόγου στον Γιούργκεν Χάμπερμας και η πρόκληση του νεοαριστοτελισμού*, Αθήνα: Πατάκη 2006.

Μαγγίνη Γκόλφω, «Κρίση και Εφαρμογή: Η ηθική του διαλόγου στον Γιούργκεν Χάμπερμας και η πρόκληση του νεοαριστοτελισμού», *Αξιολογικά* 15 (2006): 241-258.

Μαγγίνη Γκόλφω, *Για μια Ερμηνευτική του Τεχνικού Κόσμου. Από τον Χαϊντγκερ στη Σύγχρονη Τεχνοεπιστήμη*, Αθήνα: Πατάκη 2010.

Μαγγίνη Γκόλφω, «Τι είναι τεχνοεπιστήμη; Από τον Bachelard στον Latour» στο Στ. Αραποστάθης, Φ. Παπανελοπούλου και Τ. Τύμπας (επιμ.), *Τεχνολογία και κοινωνία στην Ελλάδα. Μελέτες από την ιστορία της τεχνολογίας και τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 2015, σ. 285-310.

Μαγγίνη Γκόλφω, *Κινήσις. Βίος. Καιρός. Τέχνη. Πόλις. Φαινομενολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Πατάκη 2016.

Μαγγίνη Γκόλφω, «Η νεωτερικότητα μεταξύ Διαφωτισμού και μιας νέας Αναγέννησης: Ο Ευθύμης Παπαδημητρίου και το πρόταγμα μιας νέας φιλοσοφίας της φύσης», *Δωδώνη* 39, 2020: 79-86.

Mansell Robin, *Το Διαδίκτυο στη Φαντασία. Επικοινωνία, Καινοτομία και Διακυβέρνηση*, μτφρ. Ε. Ψυλλάκου, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2018.

Marcuse Herbert, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα: Παπαζήση 1971.

Marcuse Herbert, *Έρως και Πολιτισμός*, μτφρ. Ι. Αρζόγλου, Κάλβος 1981.

Marcuse Herbert, *Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας*, μτφρ. Κ. Ράντης, Τρίκαλα: Επέκεινα 2017.

Μαρξ Καρλ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 1, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 2002.

Μαρξ Καρλ, Εγκελς Φρίντριχ, *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, μτφρ. Α. Παππάς, Αθήνα: Πατάκη 2017.

Mouffe Chantal, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Πόλις 2004.

Μπερλίν Αϊζάια, *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα: Scripta 2001.

Πατηνιώτης Μανώλης, «Προσωπική ταυτότητα και δυνητικότητα: η επανεπινόηση του εαυτού σε ψηφιακά περιβάλλοντα» στο Γκόλφω Μαγγίνη (επιμ.), *Φιλοσοφία του ψηφιακού: μια εισαγωγή*, Αθήνα-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2023.

Περπερίδης Γιάννης, «Η Φανταστική Θέσμιση του Κυβερνοχώρου» στο Ελεάνα Πανδιά και Παναγιώτης Κάπος (επιμ.), *Μέσα, Πληροφορία & Επικοινωνία στην Ψηφιακή Εποχή. Ψυχολογικές Πολιτισμικές και Φιλοσοφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Oasis 2021, σ. 225-246.

Περπερίδης Γιάννης, «"Χακάροντας" τη νεωτερικότητα: τεχνολογική εξέλιξη και δημοκρατικός εξορθολογισμός στον Άντριου Φήνμπεργκ» στο *Μεταξύ λόγου και Εμπειρίας*. Κείμενα για την τεχνολογία και τη νεωτερικότητα, μτφρ. Γ. Περπερίδης, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2022, σ. 403-426.

Ράντης Κωνσταντίνος, «Adorno και Αριστοτέλης», *Δευκαλίων* 20(1), 2002: 81-98.

Ράντης Κωνσταντίνος, *Ψυχανάλυση & «Διαλεκτική του διαφωτισμού»*, Αθήνα: Ύψιλον 2006.

Ράντης Κωνσταντίνος, «Η γνωσιοθεωρία στη μαρξική κοινωνική θεωρία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 123(2), 2007: 113-144.

Ράντης Κωνσταντίνος, «Η συμφιλίωση με τη φύση στον Herbert Marcuse και η κριτική του Martin Seel», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 139(1), 2013: 129-154.

Ράντης Κωνσταντίνος, *Εισαγωγή στη διαλεκτική. Από τον Πλάτωνα ως τον Μαρκούζε*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2015.

Ratti Carlo και Claudel Matthew, *Η πόλη του αύριο*, μτφρ. Κ. Τάκης, Θεσσαλονίκη: Ροπή 2021.

Rifkin Jeremy, *Η Νέα Εποχή της Πρόσβασης. Η νέα κουλτούρα του υπερκαπιταλισμού, όπου όλη η ζωή είναι μια επί πληρωμή εμπειρία*, Αθήνα: Λιβάνη 2001.

Ροϊνιώτη Ελίνα, Πανδιά Ελεάνα, Σκαρπέλος Γιάννης (επίμ.), *Ψηφιακά Παιχνίδια. Φιλοσοφικές, Κοινωνικές και Πολιτισμικές Αναζητήσεις*, Αθήνα: Oasis 2019.

Rosa Hartmut, *Επιτάχυνση και αλλοτρίωση. Για μια κριτική θεωρία της χρονικότητας στην ύστερη νεωτερικότητα*, μτφρ. Μ. Κούλουθρος, Αθήνα: Πλήθος 2021.

Σερτώ Μισέλ ντε, *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, Αθήνα: Σμίλη 2010.

Simondon Gilbert, *Για τον τρόπο ύπαρξης των τεχνικών αντικειμένων*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον 2022.

Sismondo Sergio, *Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, Αθήνα: Liberal Books 2016.

Σμυρναίος Νίκος, *Το Ολιγοπώλιο του διαδικτύου. Πως οι Google, Apple, Facebook, Amazon και Microsoft πήραν τον έλεγχο της ψηφιακής μας ζωής*, μτφρ. Ε. Σταματάκη, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις 2018.

Σταυρίδης Σταύρος, *Κοινός χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*, μτφρ. Δ. Παπαδάτος - Αναγνωστόπουλος, Αθήνα: Angelus Novus 2018.

Σχισμένος Αλέξανδρος, «Η Πολιτική Ποιμαντική του Facebook», *Kaboom. Ημερολόγια πριν τη Μεγάλη Έκρηξη*, τ. 2 2017: 177-195

Σχισμένος Αλέξανδρος, *Εισαγωγή στην Κριτική του Ψηφιακού Λόγου*, Αθήνα: Athenschool 2021.

Συλλογικό, *Ένας καφες με τον Ζακ Ρανσιερ κατω απο την ακροπολη*, Αθήνα: Βαβυλωνία 2017, σ. 32-33.

Twenge Jean M., *iGen. Η Γενιά του Internet*, μτφρ. Ν. Ρούσσο, Αθήνα: Κλειδάριθμος 2019.

Τύμπας Τέλης & Μεργούπη-Σαβαΐδου Ειρήνη (επιμ.), *Ιστορίες της Τεχνολογίας του Εικοστού αιώνα*, Αθήνα-Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2013.

Τύμπας Τέλης, *Αναλογική εργασία, ψηφιακό κεφάλαιο*, Αθήνα: Angelus Novus 2018.

Weber Max, *Κοινωνιολογία της εξουσίας*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας 2009.

Wilson Ben, *Metropolis: Η Ιστορία των Πόλεων, της Μεγαλύτερης Ανακάλυψης του Ανθρώπου*, μτφρ. Β. Ζεύκη, Αθήνα: Διόπτρα 2022.

Φρόντ Σίγκμουντ, *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστοχίας*, μτφρ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα: Επίκουρος 1974.

Χάιντεγκερ Μάρτιν, *Είναι και Χρόνος*, τ.1, μτφρ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη 1978.

Χάιντεγκερ Μάρτιν, «Το ερώτημα για την τεχνική» στο Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Περί πολιτικής. Περί Αλήθειας. Περί Τεχνικής*, μτφρ. Δ. Τζωρτζώπουλος, Αθήνα: Ηριδανός 2011, σ. 160-208.

Χάιντεγκερ Μάρτιν, *Φαινομενολογικές ερμηνείες στον Αριστοτέλη*, μτφρ. Γ. Η. Ηλιόπουλος, εισαγ.-επιμ.-σημ. Γκ. Μαγγίνη, Αθήνα: Πατάκη 2011.

Χόρκχάιμερ Μαξ, *Η έκλειψη του Λόγου*, μτφρ. Θ. Μίνογλου, Αθήνα: Κριτική 2004.

Χόρκχάιμερ Μαξ, Αντόρνο Τέοντορ Β., *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996.

Χουζίνγκα Γιόχαν, *Ο άνθρωπος και το Παιχνίδι (Homo Ludens)*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Στ. Ροζάνης, Αθήνα: Γνώση 2010.

Χούσερλ Έντμουντ, *Η κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών και η υπερβατολογική φαινομενολογία*, μτφρ. Π. Θεοδώρου, Αθήνα: Νήσος 2012.

Ξενόγλωσση

Abbate Jannet, *Inventing the Internet*, Κέιμπριτζ και Λονδίνο: MIT Press 1999.

Achterhuis Hans (επιμ.), *American Philosophy of Technology: The Empirical Turn*, μτφρ. Robert P. Crease. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press 2001.

Adorno Theodor W., *Introduction to Sociology*, μτφρ. Ed. Jephcott, Καλιφόρνια: Stanford University Press 2000.

Akrich Madeleine, «The De-Description of Technical Objects», στο W. Bijker και J. Law (επιμ.), *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, Κέιμπριτζ: MIT Press 1992.

Albino Vito, Berardi Umberto και Dangelico Rosa Maria, «Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives», *Journal of Urban Technology* 22(2015): 3-21.

Anthopoulos Leonidas, «Smart utopia VS smart reality: Learning by experience from 10 smart city cases», *Cities* (2016).

Arapostathis Stathis, «Modern Technologies or Technological Modernities?», *Science as Culture*, 21(4), 2012: 550-555.

Arvidsson Adam και Colleoni Elanor, «Value in Informational Capitalism and on the Internet». *The Information Society* 28(3) 2021: 135-150.

Bakardjieva Maria, «Subactivism: Lifeworld and politics in the age of the Internet», στο Andrew Feenberg και Norm Friesen (επιμ.), *(Re)Inventing the Internet. Critical Case Studies*, Ρότερνταμ/Βοστόνη/Ταϊπέι: Sense Publishers 2012.

Bauwens Michael, Kostakis Vasilis & Pazaitis Alex, *Peer to Peer. The Commons Manifesto*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2019.

Benkler Yochai, *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο: Yale University Press 2006.

Benkler Yochai, «Peer Production, the Commons, and the Future of the Firm», *Strategic Organisation* 264, 2016: 1-11.

Bernardi Monica και Diamantini Davide, «Shaping the sharing city: An exploratory study on Seoul and Milan», *Journal of Cleaner Production* 203 (2018): 30-42.

Bollier David, *Silent Theft: The Private Plunder of Our Common Wealth*. Νέα Υόρκη: Taylor & Francis 2003.

Bollier David, *Viral Spiral. How the commoners built a digital republic of their own*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: The New Press 2008.

Bollier David και Silke Helfrich, *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market & State*, Άμπερστ: Levellers Press 2012.

Bollier David και Burns Weston H., «Green Governance: Ecological Survival, Human Rights and the Law of the Commons» στο David Bollier και Silke Helfrich (επιμ.), *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market & State*, Άμπερστ: Levellers Press 2012, σ. 343–352.

Bollier David και Silke Helfrich, *Patterns of Commoning*, Άμπερστ: Levellers Press 2015.

Boltanski Luc και Chiappello Eve, *The new spirit of Capitalism*, Λονδίνο: Verso 2018.

Borgmann Albert, «Feenberg and the Reform of Technology» στο T. J. Veak (επιμ.), *Democratizing Technology*, Άλμπανι: State University of New York Press 2006, σ. 103-104.

Bory Paolo, *The Internet Myth. From the Internet Imaginary to Network Ideologies*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2020.

Braverman Harry, *Labor and Monopoly Capital*, Νέα Υόρκη: Monthly Review 1974.

Bridle James, *The New Dark Age. Technology and the End of Future*, Λονδίνο: Verso 2018.

Bulu Melih, «Upgrading a City via Technology», *Technological Forecasting & Social Change* 89(2014): 63-67.

Caillois Roger, *Man, play and games*, Σικάγο: University of Illinois Press 2001.

Castronova Edward, *Synthetic Worlds. The Business and Culture of Online Games*, Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press 2005.

Chen Adrien, «The laborers who keep dick pics and beheadings out of our Facebook feed», *Wired* 23/10/2014.

Coeckelbergh Mark, «Technology, narrative and performance in the social theatre: how digital technologies write, direct and organize the narrative and temporal structure of our social existence» στο David Kreps (επιμ.), *Understanding Digital Events. Bergson, Whitehead and the Experience of the Digital*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge 2019, σ. 13-26.

Coeckelbergh Mark, *Moved by Machines. Performance Metaphors and Philosophy of Technology*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge 2019.

Coeckelbergh Mark, *Digital Technologies, Temporality, and the Politics of Co-Existence*, Ελβετία: Palgrave Macmillan 2022.

Consalvo Mia, *Cheating in Video Games*, Κέμπριτζ: MIT Press 2008.

Crutzen Paul, «Geology of Mankind», *Nature* 41(2000).

Dafermos George, Söderberg Johan, «The hacker movement as a continuation of labour struggle» *Capital & Class* 33(2009): 53-73.

Dews Peter, *Logics of Disintegration. Post-structuralist Thought and the Claims for Critical Theory*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 1987.

Dreyfus Hubert, «Nihilism on the Information Highway: Anonymity versus Commitment in the Present Age» στο Andrew Feenberg και Darin Barney (επιμ.),

Community in the Digital Age. Philosophy and Practice, Νέα Υόρκη: Rowman & Littlefield 2004, σ. 69-82.

Dyer-Witheford Nick και de Peuter Greig, *Games of Empire. Global Capitalism and Video Games*, Μινεάπολις και Λονδίνο: University of Minnesota Press 2009.

Feenberg Andrew, *Alternative Modernity. The Technical Turn in Philosophy and Social Theory*, Μπέρκλεϋ: University of California Press 1995.

Feenberg Andrew, «The bias of technology» στο R. Pippin, A. Feenberg και Ch. P. Weber (επιμ.), *Marcuse. Critical Theory and the Promise of Utopia*, Κονέκτικατ: Praeger 1998.

Feenberg Andrew, «The written world» στο A. Kayeand και R. Mason (επιμ.), *Mindweave: Communication, Computers, and Distance Education*, Οξφόρδη: Pergamon Press 1989, σ. 22-39.

Feenberg Andrew, *Questioning Technology*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge 1999.

Feenberg Andrew, *Transforming Technology. A Critical Theory Revisited*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2002.

Feenberg Andrew, «Active and Passive Bodies: Comments on Don Ihde's *Bodies in Technology*», *Techne: Research in Philosophy and Technology* 7(3), 2003: 102-109.

Feenberg Andrew and Bakardjieva Maria, «Consumers or Citizens? The Online Community Debate», στο Andrew Feenberg and Darin Barney (επιμ.), *Community in the Digital Age. Philosophy and Practise*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη: Rowman & Littlefield Publishers 2004, σ. 1-28.

Feenberg Andrew, *Heidegger and Marcuse. The Catastrophe and Redemption of History*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge 2005.

Feenberg Andrew, «Replies to Critics» στο T. J. Veak (επιμ.), *Democratizing Technology*, Άλμπανι: State University of New York Press 2006.

Feenberg Andrew, «Radical Philosophy of Technology: From Marx to Marcuse and Beyond» στο *Radical Philosophy Review* 12 (2009): 199-217.

Feenberg Andrew, «Marxism and the critique of social rationality: from surplus value to the politics of technology», *Cambridge Journal of Economics* 34 (1), 2010: 37-49.

Feenberg Andrew, «Toward a Critical Theory of the Internet» εισαγωγή στο Andrew Feenberg and Norm Friesen (επιμ.), *(Re)Inventing the Internet. Critical Case Studies*, Ρότερνταμ/Βοστόνη/Ταϊπέι: Sense Publishers 2012.

- Feenberg Andrew, «The Mediation is the Message: Rationality and Agency in the Critical Theory of Technology», *Techne: Research in Philosophy and Technology*, 17(1), 2013: 7-24.
- Feenberg Andrew, «The Concept of Function in Critical Theory of Technology», στο M. Franssen, P. Vermaas, P. Kroes, An. W. M. Meijers (επιμ.), *Philosophy of Technology After The Empirical Turn*, Βερολίνο: Springer, 2016, σ. 283-303.
- Feenberg Andrew, *Technosystem. The Social Life of Reason*, Κέιμπριτζ & Λονδίνο: Harvard University Press 2017.
- Feenberg Andrew, «Concretizing Simondon and Constructivism: A Recursive Contribution to the Theory of Concretization», *Science, Technology, and Human Values* 42(1), 2017: 62-85.
- Feenberg Andrew, «A Critical Theory of Technology» στο Ulrike Felt, Rayvon Fouché, Clark A. Miller και Laurel Smith-Doerr (επιμ.), *Handbook of Science and Technology Studies*, Μασαχουσέτη: MIT Press 2017.
- Feenberg Andrew, «Ten Paradoxes of Technology» στο Eduardo Beira και Andrew Feenberg (επιμ.), *Technology, Modernity and Democracy. Essays by Andrew Feenberg*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη: Rowman & Littlefield 2018.
- Feenberg Andrew, «The Internet as Network, World, Co-Construction and Mode of Governance», *The Information Society* 35(4) 2019: 229-243.
- Feenberg Andrew, *The Ruthless Critique of Everything Existing. Nature and Revolution in Marcuse's Philosophy of Praxis*, Λονδίνο: Verso 2023.
- Floridi Luciano, *The 4th Revolution. How the Infosphere is Reshaping Human Reality*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2014.
- Foster R. Sheila, «Collective Action and the Urban Commons», *Notre Dame Law Review* 87(1), 2011: 57–134.
- Foster R. Sheila και Iaione Christian, «The city as Commons», *Yale Law & Policy Review* 34(2016): 281-349.
- Foster R. Sheila & Iaione Christian, *Co-Cities: Innovative Transitions toward Just and Self-Sustaining Communities*, Κέιμπριτζ & Λονδίνο: MIT Press 2022.
- Fuchs Christian, «Labor in Informational Capitalism and on the Internet», *The Information society* 26(3) 2010: 179-196.
- Giotitsas Chris, *Open Source Agriculture. Grassroots Technology in the Digital Era*, Τσαμ: Palgrave Macmillan 2019.
- Greenfield Adam, *Radical Technologies: The Design of Everyday Life*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 2018.

Grimes Sara M. & Feenberg Andrew, «Rationalizing Play: A Critical Theory of Digital Gaming», *The Information Society*, 25(2) 2009: 105-118.

Habermas Jürgen, *The Theory of Communicative Action. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, (volume 2), μτφρ. Th. McCarthy, Βοστόνη: Beacon Press 1985

Hardin Garrett, «The Tragedy of the Commons», *Science* 162 (1968): 1243-1248.

Hayles Katherine N., *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*, Σικάγο: University of Chicago Press 1999.

Honneth Axel, *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*, μτφρ. K. Baynes, Κέμπριτζ & Λονδίνο: MIT Press 1991.

Hui Teo Kit, *(ion)ic phy-gital collective: building a consumer-civic ecology through condenser subversion of the affective mall syntax*, Μεταπτυχιακή Εργασία (09/09/2012) διαθέσιμη στο <https://scholarbank.nus.edu.sg/handle/10635/219646>. (τελευταία ανάκτηση: 14/11/2022).

Iaione Christian, «The Right to the Co-City», *Italian Journal of Public Law* 1(2017): 80-142.

Iglesias Diana Santiago, «From Smart Cities to Smart Communities: a Conceptual Approach», *European Review of Digital Administration & Law - Erdal* 2(2021): 33-45.

Inde Don, *Technology and the lifeworld: from garden to earth*, Μπλούμινγκτον: Indiana University Press 1990.

Inde Don, *Bodies in Technology*, Μινεάπολις: University of Minnesota 2001.

Iliadis Andrew, «Two Examples of Concretization», *Journal of Media and Communication* 6 (2015): 86-95

Jasanoff Sheila, *Designs on Nature: Science and Democracy in Europe and the United States*, Πρίνστον: Princeton University Press 2005.

Jin Dal Yong και Feenberg Andrew, «Commodity and Community in Social Networking: Marx and the Monetization of User-Generated Content», *The Information Society* 31(1) 2015: 52-60.

Juul Jesper, *The Art of Failure. An Essay on the Pain of Playing Video Games*, Κέμπριτζ και Λονδίνο: MIT Press 2013.

Juul Jesper, «Fear of Failing? The Many Meanings of Difficulty in Video Games» στο Bernard Perron και Marj J. P. Wolf (επιμ.), *The Video Game Theory Reader* 2, Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge 2009.

Kavoulakos Konstantinos, «Philosophy of Praxis or Philosophical Anthropology? Andrew Feenberg and Axel Honneth on Lukács's Theory of Reification» στο Darrel P. Arnold & Andreas Michel (επιμ.), *Critical theory and the Thought of Andrew Feenberg*, Τσαμ: Palgrave Macmillan 2017.

Kavoulakos Konstantinos, *Georg Lukács's philosophy of praxis*, Λονδίνο: Bloomsbury Academic 2018

Kioupkiolis Alexandros, «Radicalising Democracy», *Constellations* 17(1), 2010: 137-154.

Kioupkiolis Alexandros, «Commoning the Political, Politicising the Common: Community and the Political in Jean-Luc Nancy, Roberto Esposito and Giorgio Agamben», *Contemporary Political Philosophy* 17(3) 2017: 283-305.

Kioupkiolis Alexandros, *The Common and Counter-Hegemonic Policies*, Εδιμβούργο: Edinburgh University Press 2019.

Kioupkiolis Alexandros, «Digital commons, the political and social change: Towards an integrated strategy of counter-hegemony furthering the commons», *Ephemera. Theory and Politics in Organization* 22(2), 2022: 51-82.

Kioupkiolis Alexandros, *Common Hegemony, Populism, and the New Municipalism. Democratic Alter-Politics and Transformative Strategies*, London: Routledge 2023.

Kirkpatrick Graeme, *Aesthetic Theory and The video Game*, Μάντσεστερ: Manchester University Press 2011.

Kirkpatrick Graeme, *Computer Games and the Social Imaginary*, Κέιμπριτζ: Polity 2013.

Kirkpatrick Graeme, «Transforming Dystopia with Democracy: The Technical Code and the Critical Theory of Technology» στο Darrel P. Arnold και Andreas Michel (επιμ.), *Critical theory and the Thought of Andrew Feenberg*, Τσαμ: Palgrave Macmillan 2017.

Kostakis Vasilis και Bauwens Michel, *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan 2014.

Kostakis Vasilis, Niaros Vasilis, Dafermos George, Bauwens Michel, «Design global, manufacture local: Exploring the contours of an emerging productive model», *Futures* 73(2015): 126-135.

Kostakis Vasilis, Latoufis Kostas, Liarokapis Minas, Bauwens Michael, «The convergence of digital commons with local manufacturing from a degrowth perspective: Two illustrative cases», *Journal of Cleaner Production* 2016, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.09.077>.

Kostakis Vasilis, «In defence of digital commoning», *Organization* 25(6) 2018: 812-818.

Koutsimpogiorgos Nikos, van Slageren Jaap, M. Herrmann Andrea, και Frenken Koen, «Conceptualizing the Gig Economy and Its Regulatory Problems», *Policy & Internet* 12(4), 2020: 427-545.

Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Σικάγο: University of Chicago Press 1962.

Labaye Adrien & Mieg Harald, «Commoning the City, from Data to Physical Space: Evidence from Two Case Studies», *Journal of Peer Production* 11(2018): 1-21.

Laclau Ernesto και Mouffe Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 2001.

Latour Bruno, «Where are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts» στο W. Bijker και J. Law (επιμ.), *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, Κέμπριτζ: MIT Press 1992, σ. 225-258.

Lowenberg Anton D., «Neoclassical Economics as a Theory of Politics and Institutions» *Cato Journal* 9(3), 1990: 619-639.

Lowenthal Leo, *Literature and Mass Culture*, Νιου Μπράνσγουικ/Νιου Τζέρσεϊ: Transaction Publishers 2016.

Lowenthal Leo, *Literature and the Image of Man*, Νιου Μπράνσγουικ/Νιου Τζέρσεϊ: Transaction Publishers 2016.

Maggini Golfo, «Heidegger on the “Enigma” of Movement», *Δωδώνη* 33 (2003): 67-87.

Maggini Golfo, «Nietzsche through Aristotle? Ontology, Hermeneutics and the End of Metaphysics», *Αριάδνη* 13 (2008): 213-229.

Marcuse Herbert, *Negations. Essays in Critical Theory*, Λονδίνο: Mayfly 2009.

McAfee Noëlle, *Democracy and the Political Unconscious*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press 2008.

McAfee Noëlle, «Acting politically in a Digital Age», στο Danielle S. Allen και Jennifer S. Light (επιμ.), *From Voice to Influence: Understanding Citizenship in a Digital Age*, Σικάγο: University of Chicago Press 2015, σ. 273-292.

Michael Hardt and Antonio Negri, *Empire*, Κέμπριτζ: Harvard University Press 2000.

Michel Andreas, «Future Questions: Democracy and the New Converging Technologies» στο Darrel P. Arnold & Andreas Michel (επιμ.), *Critical theory and the Thought of Andrew Feenberg*, Τσαμ: Palgrave Macmillan 2017.

Negri Antonio, «The Multitude and the Metropolis», μπηρ. A. Bove, Generation Online Website 2002. <http://www.generation-online.org>. Ανακτήθηκε: 6/4/2022.

Negri Antonio, «First Meeting», Multitude and Metropolis blog, 2005. <https://www.generation-online.org/t/metropolis.htm>. (τελευταία ανάκτηση: 8/11/2022).

Negri Antonio, Petcou Constantin, Petrescu Doina και Querrien Anne, «What Makes a Biopolitical Space? A Discussion with Toni Negri», *Eurozine*, 2007, (<https://www.eurozine.com/what-makes-a-biopolitical-space/>). Τελευταία ανάκτηση: 8/11/2022).

Niaros Vasilis, Kostakis Vasilis και Drechsler Wolfgang, «Making (in) the smart city: The emergence of makerspaces», *Telematics and Informatics* 34(2017): 1143-1152.

Ossewaarde Marinus and Reijers Wessel, «The illusion of the digital commons: “False consciousness” in online alternative economies», *Organization* 24(5) 2017: 609-628.

Ostrom Elinor, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press 1990.

Papadimitropoulos Vangelis, «Politics and the Political», *Critical Horizons* 20(1), 2019: 40-53.

Papadimitropoulos Vangelis, *The Commons: Economic Alternatives in the Digital Age*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2020.

Papadimitropoulos Vangelis, «The Politics of the Commons: Reform or Revolt?», *tripleC* 15(2), 2017: 563-581.

Perperidis Giannis, «The politics of the city: Critical theory of technology and urban design(s)», *Technology in Society* 74(2023). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2023.102263>

Perperidis Giannis, «Politics without politics: Technical Politics and Subactivism as New Forms of Political Action today», *Public Realm. Postgraduate and Early Career Journal of Philosophy* 1(1), 2022:13-35.

Pinch Trevor J. και Bijker Wiebe E., «The Social Construction of Facts and Artifacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other» στο W. Bijker, Th. P. Hughes και T. Pinch (επιμ.), *The*

social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology, Κέμπριτζ και Λονδίνο: MIT Press 2012, σ. 11-44.

Raulet Gérard, «Structuralism and Post-Structuralism: An Interview with Michel Foucault», *Telos* (20 Μαρτίου 1983), 1983: 195-211.

Rifkin Jeremy, *The Zero Marginal Cost Society: The Internet of Things, the Collaborative Commons, and the Eclipse of Capitalism*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan 2014.

Robinson Paul, *The Freudian Left*, Νέα Υόρκη: Harper & Row 1969

Sadri Hossein και Zeybekoglu Senem (επιμ.), *Cities without Capitalism*, Λονδίνο: Routledge 2021.

Scholz Trebor, *Platform Cooperativism. Challenging the Corporate Sharing Economy*. Νέα Υόρκη: Rosa Luxemburg Stiftung 2016.

Scholz Trebor & Schneider Nathan (επιμ.), *Ours to Hack and to Own, the Rise of Platform Cooperativism, a New Vision for the Future of Work and a Fairer Internet*, Νέα Υόρκη: Or Books 2016.

Sendra Pablo, Sennet Richard, *Designing Disorder. Experiments and Disruptions in the City*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Verso 2022.

Simondon Gilbert, *L'invention dans les techniques, Cours et conférences*, Παρίσι: Seuil 2005.

Smith Trevor Garrison, *Politicizing Digital Space. Theory, the Internet and Renewing Democracy*, Λονδίνο: University of Westminster Press 2017.

Smythe Dallas, «Communication: Blindspot of western Marxism», *Canadian Journal of Political and Social Theory* 1(3) 1977: 1-27.

Taylor T. L., *Play Between Worlds. Exploring Online Game Culture*, Κέμπριτζ και Λονδίνο: MIT Press 2006.

Terranova Tiziana, *Network Culture: Politics for the Information Age*, Νέα Υόρκη: Pluto Press 2004.

Thaler Richard H. & Sunstein Cass R., *Nudge: The Final Edition*, Λονδίνο: Penguin Books 2021.

Thompson Iain, «From the Question Concerning Technology to the Quest for a Democratic Technology: Heidegger, Marcuse, Feenberg», *Inquiry* 43, 2000: 203-216.

Thompson Iain, «What's wrong with Being a Technological Essentialist?» στο T. J. Veak (επιμ.), *Democratizing Technology*, Άλμπανι: State University of New York Press 2006, σ. 53-70.

Tomasello Michael, *Origins of Human Communication*, Λονδίνο και Κέιμπριτζ: MIT Press 2008.

Tocqueville Alexis de, *Democracy in America*, Herts, UK: Wordsworth 1999.

Vaki Fotini, «Marcuse on Marx: A Left Heideggerian?», *Philosophical Inquiry* 35(3), 2011: 80-90.

Virilio Paul, *Speed and Politics*. μτφρ. M. Polizzotti, Λος Άντζελες: Semiotext(e) 2006.

Wagner R. Polk, «Information Wants to Be Free: Intellectual Property and the Mythologies of Control» *Columbia Law Review* 103(2003), University of Pennsylvania Law School, Public Law Working Paper No. 38, διαθέσιμο στο SSRN: <https://ssrn.com/abstract=419560>.

Weber Andreas, *The Biology of Wonder: Aliveness, Feeling and Metamorphosis of Science*, Canada: New Society Publishing 2016.

Weber Andreas, *Matter and Desire: An Erotic Ecology*, Vermont: Chelsea Green Publishing 2017.

Weber Steven, *The Success of Open Source*, Κέιμπριτζ: Harvard University Press 2004.

Winner Langdon, «Upon Opening the Black Box and Finding It Empty: Social Constructivism and the Philosophy of Technology», *Science, Technology, & Human Values*, 18(3), 1993, σ. 362-378.

Winner Langdon, *The Whale and the Reactor. A Search for Limits in an Age of High Technology*, Σικάγο: University of Chicago Press 2020.

Wittgenstein Ludwig, *Philosophical Investigations*, μτφρ. E. Anscombe, P.M.S. Hacker και J. Schulte, Μάλντεν/Οξφόρδη/Τσίτσεστερ: Wiley-Blackwell 2009¹⁹⁵³.

Wittingslow Ryan Mitchell, «Who controls the Smart City? From machines of loving grace to a democratic transformation from below» στο D. Cressman (επιμ.), *The Necessity of Critique. Andrew Feenberg and the Philosophy of Technology*, Βερολίνο: Springer 2022, σ. 107-124.

Wu Dan και Foster R. Sheila, «From Smart Cities to Co-Cities: Emerging Legal and Policy Responses to Urban Vacancy», *Fordham Urban Law Journal* 47(2020): 909-939.

Young Iris Marion, *Inclusion and Democracy*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2002.

Zuboff Shoshana, *The Age of Surveillance Capitalism. The fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, Λονδίνο: Profile Books 2019.

Abstract

The Ph.D thesis attempts to explore Andrew Feenberg's critical theory of technology aiming on the one hand at critically reconstructing his arguments by presenting their philosophical foundations and on the other hand at repositioning his theory in the context of modern digital technologies, while simultaneously preserving its political vision. In order to achieve this last goal it combines Feenbergs approach to technology with the political tradition of the digital commons. The research begins with a broader presentation of Feenberg's critical theory of technology by emphasizing on his opposition both to the neutrality of technology and to arguments posed by essentialists. In the first part of the research, the philosophical foundations of Feenberg's thought are presented, namely Marx, Weber, Lukács, Adorno, Horkheimer, Marcuse, Heidegger, Habermas, Honneth, Foucault, Latour, and Simondon. Through the analysis of the impact of those philosophers to Feenberg's thought the most important notions of his approach are being sketched. In the second part, the research turns to the philosophy of the Digital and especially of the Internet, presenting not only some approaches to this medium, but moreover Feenberg's critical theory of the Internet. In this part of the dissertation a significant question regarding the Internet is being answered: Why should one study the Internet today? In the third and fourth parts the convergence between Feenberg's approach to technology and digital commons tradition takes place. The third part attempts to rigorously present what the commons tradition offers to political theory, while the fourth part combines features of the digital commons with notions drawn from Feenberg's philosophy. It is argued that both digital commons tradition and Andrew Feenberg's thought benefit from such a convergence, since the former acquires strong philosophical and critical technological foundations, while the latter obtains practical examples of how new technical artifacts alter the ways people communicate and build communities. The research concludes by emphasizing on the political dimensions of the technological reappropriation of the digital commons on the basis set by Andrew Feenberg's critical theory of technology.